

॥ श्री. ॥

-४-

मानन्दयनचिद्योतिसुमनोमि. सुसस्कृता ॥
सुवर्णाऽऽङ्कितभव्यामशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चीखम्या—सस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुल कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवक —२८१

BHARATIYA
S N
24738
RY

अथ श्रीकृष्णम्भट्टविरचितम् ।

प्रमाण्यवादगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

हरिपादौ नमस्कृत्य कृष्णो नारायणानुजः ।

विवृणोत्यध्यक्षटीको गदाधरपदाश्रयाम् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षदीधितिप्रौढिप्रौढे गादाधरे मते ॥

प्रचारेच्छोराङ्गनाथेः साहस्र क्षम्यतां बुधाः ॥ २ ॥

मूले अथेति । अत्र प्रमाणतत्त्वं विविच्यते इति योजना ।

अथ मङ्गलस्य कारणतानिरूपणानन्तरम् । *अथ* कर्त्तव्यग्रन्थे । प्रतिपाद्यत्वं सतम्यर्थः तस्य प्रमाणतत्त्वेऽन्वयः । तस्य विविच्यते इत्यत्र धात्वर्थविवेचनघटकबोधेऽन्वयः । मयेत्यध्याहृतस्य गङ्गेशमिश्रेणेत्यर्थः । कृतिजन्यत्वं तृतीयार्थं तस्य धात्वर्थं विवेचनेऽन्वयः । विवेचन परमतानिराकरणपूर्वकस्वमतव्यवस्थापनम्, व्ययस्थापनञ्च प्रमाणवत्तया बोधनम् बोधद्वारकं विषयत्वं कर्मलकारार्थः । प्रमाणतत्त्वमिन्द्रियादिचतुष्कत्वसमनियत-प्रमितिकरणत्वम् । तथा च गङ्गेशमिश्रवृत्ति-कृतिजन्यतादृशस्वमत-कथनविषयो निरुक्त प्रमाणतत्त्वमिति वाक्यार्थः । परमकारणिकः परैकविंशतिदुःखप्रहरणेच्छा उद्दिष्टीर्षा तदुपायेच्छा करुणा । सा च परमा सफला शास्त्रार्थज्ञानद्वारा मुक्तिरम्पादकत्वात् । स्थानं प्रभेदः । तथा चोक्तम् ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसो न्याय एव च ।

धर्मशास्त्र पुराण च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं च विज्ञेयं विद्या हाष्टादशैव तु ॥ इति ।

पतञ्जिरोपणेन अध्ययनधर्मलाभः । दुःखस्य पङ्कसादृश्यकथनं

तदनुभवधारान्त उद्धारवाधशङ्कावारणाय । मादाध्यायान्त्रोडपत्रेषु ।
 श्रीवृष्णाह्निन्नमस्कारोत्तरकालीनगुरुधारितवाक्यार्थस्मरणोत्तरका-
 लीनस्य दीधितिभृत्कर्तृक यत्प्रत्यक्षचिन्तामणिविपरण तद्विपरण-
 स्य कर्त्ता गदाधर इति श्लोकार्थं । स्वविपरणे तार्किकसमवतसु-
 खजनकत्वान्वयः । गुर्विति । न च विनायकस्तवपाठादे पृथक्प्रि-
 ध्वसहेतुत्वेपि गुरुपदोच्चारणस्य तद्यत्प्रथमप्रमाणाप्रति धान्यम् त-
 दधीनस्थोत्पृष्टवशानस्य मङ्गलत्वात् तस्यायुर्धृतमितिऽन्मङ्गत्वम् ।
 तदुत्कर्षम् अर्थस्येतरापरिशीलितत्वादिना सम्बन्धसम्पादनम्
 तत्सम्पत्तिप्रयोजकन्यापार कर्त्ताऽऽरुर्जर्थः । स च प्रकृते आश्रय
 मात्रम् । एवमप्रपि । *तत्सहकारित्व* गुरुमाश्रयमहकारित्वम् ।
 गुरुमाश्रयजन्यशाब्दबोधस्यतीतत्वेन विपरणनिर्माणेऽनुपयोगाद्या-
 चष्टे सहकारित्वं चेति* । परम्परया* सस्कारद्वारा । *फल* स्म-
 रणम् । यद्यपि मनोनिष्ठतादृशसहकारितानिर्वाहकन्यापारोत्तरत्वं
 विपरणनिर्माणे लभ्यते तथाप्युपयोगित्वान्तनोपयोगितावच्छेदकीभू-
 तसस्कारविशेषसाहित्यं लभ्यते इति तदधीनार्थनिश्चयस्यैवोप-
 योगित्वमभिप्रेत्याह तथाचेति । सस्कार उद्भूतः । मनस्येत्यस्य
 निश्चयेऽन्वयः । तादृशमनोजन्यार्थनिश्चय स्मृतिर्मानसबोधो वा ।
 सध्रीचीनत्वरूपविशेषण तु अर्थे व्यञ्जनिक्विशेषणलाभार्थम् ।
 तथाचमनसोरन्वयश्च न लभेतातः सम्बन्धन्यन्वयमुक्तम् । सम्य-
 न्चक्ष सस्कारोऽनुसन्धानं वा । वस्तुतो निवृद्धव्यमिति पाठः ।
 सम्बन्धव्यमित्यस्य स एव धार्यः । परिशीलनं सम्मग्नानन्
 तद्य शब्दं तदनुनामप्यर्थानां पौषणस्य पुष्टानां च तानवस्य ।
 एव च मिथप्रभृतीनां तादृशसंस्कारानुद्बोधात्परिशीलने वैपरी-
 त्यमिति सूचितम् । अश्रद्धार्थतात्पर्यव्यतिरेकेण तात्पर्यवियक्तत्व
 व्यङ्ग्यत्वम् । तदुत्कर्षान्तरमाह सिद्धान्तेति । सशयादपि दु ख
 जायते । सन्तापसन्तानोपशान्तं सरोदशानाद्यद्वारकत्यादवगाहने
 नेति । शान्तत्वेपि सरसादृश्यं दु खसहेतुतया । सरसि धन्तः
 प्रवेशो द्वारम् । दार्ष्टान्तिके तदाह स चेति । निगूढत्वम् इतरापरिशी-
 लितत्वम् । तरयाकलनं सिद्धान्तितार्थतावच्छेदकप्रकारकप्रमा । एतेन
 मिथप्रभृतीनामर्थजनने सिद्धान्तविरोधो व्यञ्जितः । विधान व्या-
 पारः । दृष्टान्ते कृति दार्ष्टान्तिके तदन्यः । यद्यपि सरोरूपसिद्धान्त-

विशेष्यकतादृशाद्येतावच्छेदकप्रमारूपान्तःप्रवेशानुकूलव्यापारोत्तर-
कालीनत्वमर्थः तथापि वाक्यार्थज्ञानस्यैव वाक्यप्रयोगोपयोगि-
त्वात्तथाविधान्तःप्रवेशानन्तर्यमाह तद्वगाह्येति । अर्थसङ्क्षेपे न्यून-
तेत्यतः सङ्क्षिप्तोक्तोक्ति । प्रसिद्धमणेनाय किरणो तन्नाम ग्रन्थस्येति ।
अर्थे पल्लवार्थान्वयः । प्रकाशान्वाय ज्ञानजन्यत्वं वा पष्ट्यर्थः । एक-
वाक्यनानाभिज्ञानां न स्वतो दुरूहचिन्तामाणेग्रन्थतत्त्वार्थज्ञान-
सम्भव इत्यतो विवरणेति । तत्समानार्थकक्रान्तुशद्वप्रयोगो वि-
वरणम् । सम्बन्धे तृतीयार्थोपीनत्वान्वयः । करोति व्यापारो
धात्वर्थः चिन्तामाणेग्रन्थतत्त्वार्थवाधो योऽल्पतरजनसम्बद्धस्त-
मित्यर्थतो लभ्यम् । 'एवं च तत्तज्जने तत्त्वार्थबोधोभावोच्छे-
दनिर्वाहको यस्तत्र तत्त्वार्थबोधोत्पादप्रयोजका विवरणरूपो
व्यापारस्तिनिर्मातेत्यर्थः । निर्माणेनेति तृतीयान्निर्माणपदार्थलभ्य-
भेदस्य फलितत्वात् । चिन्तेति । बहुतरशिष्यसमयेतो यश्चि-
न्तामाणेग्रन्थतत्त्वार्थबोधस्तदनुकूलविवरणकर्त्तव्यर्थः । प्रवृत्त्यर्थमि-
त्यस्य स्वीयग्रन्थस्य चेत्यस्य च वितयेऽन्वयः(१) अभिधेयत्वघटक-
प्रतिपर्यन्वाये जन्यत्वं पष्ट्यर्थः इतरयोर्निष्ठत्वं तदर्थः ।

प्रयोजनवत्त्वायामिधेयसम्बन्धावाहेत्यवतारणं शङ्कते यद्यपीति ।
तुल्यता कथनकर्मत्वन सादृश्यम् । आन्वीक्षिकीप्रतिपाद्यमत्र प्रति-
पाद्यने इत्यनुक्त्वा प्रमातृत्वमत्र विविच्यत इति विशिष्याभिधेयप्र-
दर्शनबोजमाविष्कर्तुं दीधितिकृतां तथाभिधानमिति समाधत्ते ।
तथापीति । यदि ग्रन्थस्य प्रयोजनवत्ताज्ञाने विशिष्याभिधेयज्ञानं
नापेक्षितम् तदा प्रयोजनवत्तायाः कथनेपि तज्ज्ञानं न स्यात्सम्बन्ध-
घटकप्रतिपाद्याज्ञानादित्याशङ्कायां सामान्यतो घटकीभूताभिधेयज्ञा-
नमादाय स्वजनकज्ञानजनकत्वसम्बन्धेन प्रयोजनवत्त्वमुपपादयति
एतदिति । तृतीयार्थोऽभेदः सामान्यपदार्थोऽन्वेति एतद्ग्रन्थप्र-
तिपाद्य सप्रयोजनज्ञानविषयः शास्त्रप्रतिपाद्यत्वात् । यद्वा मुक्तिहेतु-
ज्ञानविषयः एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यः आन्वीक्षिकीप्रतिपाद्यत्वादितरीत्या
एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यं सप्रयोजनज्ञानविषय इति मानसम् । स्वजनक
ज्ञानजनकत्वरूपसम्बन्धघटकीभूतं यन्मोक्षहेतुतादृशप्रतिपाद्यत्व-

(१) प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धप्रितय इत्यर्थः ।

रूपसामान्यधर्मधर्मितावच्छेदकज्ञान तज्ज्ञानस्य सम्भवात् ।
 विशिष्य तदज्ञानेऽपि प्रयोजनवत्ताज्ञानाकुण्ठनाद्विशिष्य तज्ज्ञान-
 नस्य फलान्तर व्यञ्जयितु तुल्यतयोपादानमिति भावः । तत्र
 तस्य फलान्तर स्फुटयति प्रतिपाद्यस्येति । सामान्यतः प्रति-
 पाद्यस्य ज्ञान प्रयोजनवत्ताज्ञानोपयोग्यपि न प्रवृत्त्युपयोगि अन्यथा
 प्रतिपाद्यस्य मुक्तिहेतुज्ञानविषयत्वसंशये प्रमाणतत्त्वं न ज्ञानमिति
 प्रमाणतत्त्वं वेनाज्ञातत्वनिश्चयपि ग्रन्थश्रवण प्रवृत्तिर्न म्यादत फल
 तावच्छेदकरूपेणैव ज्ञातत्वज्ञानस्योपाये प्रयत्नं कृतम् । तस्य च
 विशिष्य फलज्ञानाधीनवाद्वादिशस्य तज्ज्ञानमपेक्षितम् । तथा च वि-
 शिष्य प्रमाणतत्त्वज्ञानमूढकप्रमाणतत्त्वज्ञान ज्ञातत्वानद्वयसम्भवादि
 शिष्य तज्ज्ञानच्छाधीना तत्र प्रवृत्तिरिति भावः । तज्ज्ञानज्ञानानुधा-
 धन तद्विच्छानिर्वाहार्थम् । यद्वा सामान्यतो मुक्तिहेतुज्ञानविषयता
 ज्ञानेपि प्रमाणतत्त्वत्वेन तत्सन्देह बाधकभावात् इत्याशयः । स च वि-
 शिष्य तज्ज्ञाने मोक्षजनकतासन्देहपर्यवसन्न अतो न प्रवृत्ति । न च
 विशिष्य ज्ञाततासन्देहे प्रवृत्त्युच्छेदभयेन विशिष्य ज्ञानप्रदर्शन व्य-
 र्थम् तस्य तत्सन्देहानुच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । विशिष्य ज्ञातता
 निश्चयद्वारा तस्य तन्निवर्तकत्वात् । यद्वा सामान्यतः प्रतिपाद्यस्य
 मुक्तिहेतुज्ञानविषयतासन्देह तज्ज्ञानस्य मोक्षजनकतासन्देहपर्य-
 वसायी अतो विशिष्य तादृशविषयतानिश्चयार्थं विशिष्य तज्ज्ञानमि-
 त्यर्थः । मूलानुरोधेन दीधितौ विशिष्येत्यध्याहायेम् अतो न शाब्दा-
 ति न्यायविराधः । *पृथगागते* एव च फलवच्छास्त्रोपकरणत्वेने-
 त्यस्य प्रयोजनवत्ताशे एवान्वयोप्युपपद्यते ।

तस्या निरुक्तजनकतायाम् । सामान्यतः तद्वत्ताव्यावृत्तये
 उपलक्षणव्यावृत्तमिति । विशेषणत्वं तत्कालावच्छिन्नतद्वत्त-
 रूपम् तस्यैवोत्तरकालीनोद्धारच्छाप्रयाजकत्वात् । न चिति । न
 च ससारविशेषणवैयर्थ्यमशक्यमेव तदसत्त्वे दु खित्वस्या
 पलक्षणत्वे मुक्तपु उद्दिर्घोर्षाविषयत्वापत्ति विशेषणत्वे स्व-
 मिणा तदनुपपत्ति ससारविशेषणसत्त्वे च दु खित्वस्योपलक्षण
 तथा स्वर्गिणामपि सद्बुद्ध इति वाच्यम् । दु खपङ्कनिमग्नत्वं तत्प्राग
 भाववस्त्वम् दु खित्वमेव वा दु खमेकविंशत्यपि तथा च तद्विशेषण
 मिति-शब्दासङ्गते दु खित्य न जगतपदार्पतावच्छेदकम् पृथग्दु खे

त्यादिविशेषणात् इति तु बोध्यम् । क्रियेतेति । तदकरणाद्धेनोरित्यर्थः ।
दुःखि जगदुद्भूतं भवतिवति नेच्छा अदुःखिजगदुपगमापत्तेः किन्तु
जगदुद्भूतमस्त्वित्येवेति तथा न कृतम् । धनो सुखात्यादिवदुद्दिष्टो-
र्पाविषयत्वप्रयोजकत्वेन दुःखित्वं विवक्षति *यत इति । जगदिति*
अवच्छेदकावच्छेदेनैव विधेयान्वय भौत्सर्गिकः अन्यूनानतिप्रस-
क्तत्वानियतं च स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वम् तच्च संसारस्यैव
न तु स्वर्गवृत्तिदुःखित्वस्य अतो योजनयापि तथा न कृनमिति
भाषः । लाभायेति । तेन संसारित्वस्याचेतनशरीरसाधारण्येनोद्धार-
वाधस्य निरासः । यत्किञ्चिदेकात्मोद्दारेच्छया महत्तरशास्त्रप्रण-
यनव्यर्थमतआह *लक्षणयापीति* अपिना शक्तिसङ्घट्टो दृष्टान्तार्थः ।
जगद्वृत्तिसमूहत्वमात्रेणोद्दारेच्छाविषयत्वे प्रत्येकमुद्धारानुपपत्तिरते-
स्तत्तत्संसारवच्छिन्नपावद्ग्लानि आवश्यकः अत एव विशिष्य सक-
लजीवानामान्वीक्षिकीशास्त्राध्ययनद्वारोद्देश्यतानिर्वाहोऽभिधास्यते
तथा चाशेषरूपार्थत्यागोऽयुक्त इत्यत आहयेति । *तद्भावाविति*
जगत्पदार्थमिन्ने उद्दारेच्छाशून्यत्वसहितजगदुद्दारेच्छावोधेनार्थ-
तस्तद्भावादित्यर्थः । एवकारस्य पाषदर्थकत्वं स्वाधयप्राहकेण गृह्यत
एवेत्यत्र मिथादिभिरुपगतम् । तथा च समभिव्याहृतपदार्थतावच्छे-
दकसमानाधिकरणसकलतत्त्वसमूहमावच्छिन्नरूपोऽशेष एवकारार्थः ।
तद्धर्मश्च विशिष्य संसाररूप एव प्राह्यः न तु तत्तद्व्यक्तित्वरूपः
मुक्तानामुद्दारेच्छाविषयत्वापत्तेः । ननु व्यासज्यवृत्तिजगत्पदार्थघट्ट-
कसमूहत्वावच्छिन्नभेदः प्रत्येकं जगत्पि । नापि जगत्त्वव्यापकत्वे-
नोद्दारेच्छाविषयता प्रत्येतुं शक्यते तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण
तद्विषयत्वेनैवोपपत्तेः । घस्तुनः जगत्पदात्संसार्यात्मत्वसमानाधि-
करणसकलतत्त्वसंसारवत्त्वलाभेनैवोपपत्तेः समूहनिवेशनमनुचितमे-
वेत्यत आह । *अथयेति* ।

अर्थविधाध्यात्मविद्येति पाठः । शिल्पविद्याव्यावृत्तयेऽर्थ-
पदम् । अर्थज्ञानेच्छा मोक्षोपायेच्छा । तादृशेति । शूद्राः
शास्त्रार्थज्ञानवन्तो भवन्तिवति मुनीच्छायां शूद्रशरीरविशिष्टा-
नामभानादिति भाषः । इच्छाया इच्छापूर्वकत्वविशिष्टस्य
न शूद्राय मतिं प्रयच्छेदिति निषेधात् । शूद्रोपलक्षितवि-
प्रादेरव्यापनस्य प्रत्यघायहेतुतापत्या शूद्रपदेन शूद्रावच्छिन्न

स्यैव तत्र नियततादिति भावः । द्वैतशोनेति । फलादिपातेच्छ-
 येषुप्रयोगाद्विप्रादिमरणे वाचनिकप्रायश्चित्तविधिषशास्त्रप्रत्यवायान्तर-
 कल्पनेऽपीह तादृशविध्यभावात् न तत्कल्पनमिति भावः । ब्राह्म-
 णादीति । तथापि द्वैतशोनेन अधिकारिणामर्थज्ञानसम्भवादिति
 भावः । ब्राह्मणत्वादीति । तथा च तथाविधेच्छैत्र ब्राह्मणाद्यच्छिन्ना-
 त्मधर्मिकेति भावः । शूद्रत्वविशिष्टशरीर परिशुद्धतच्छास्त्रार्थज्ञानघा-
 त्भूयाद्वितीच्छा तु न मुनेरस्तीति भावः । ननु शूद्राः शास्त्रार्थज्ञान-
 घन्तो भवन्तिवतीच्छायां शूद्रशरीरोपलक्षितात्मभावे मानाभाषः
 ज्ञानभक्तिद्येनेच्छायाः शरीराद्यच्छिन्नज्ञानविषयकत्वनिपमादित्यत
 आह *अन्यथेति* क्रीडा अर्थज्ञानघन्तो भवन्तिवतीच्छायाः सधादि-
 त्वानुरोधेन क्रीडाशरीरोपलक्षितात्मविषयत्वात्तत्रैव तन्नियममङ्गादि-
 त्यर्थ । टीकेति । वाधितप्रत्यवायस्वीकारोऽस्वरम् ।

निश्चयमानेति । प्राचीनमते निश्चितप्रामाण्यकस्यैव ज्ञान
 स्य निश्चयकार्यकारित्वादिति भावः । प्रथमसूत्रेति । पदार्थ-
 तत्त्वज्ञानादिति पञ्चमी साधनत्वे शास्त्राधीनेति भावः । अहं-
 तीति । तथाच प्रवृत्तभावात्कुत्रापि न निश्चयेसो भवतीति
 भावः । ननु प्रथमसूत्रार्थज्ञानेऽप्रमात्त्वव्यायसंशयतां शास्त्रस्य प्रमा-
 त्वनिश्चयकत्वमप्राह *शास्त्राधीनेति* अनुमितिशब्दस्योपदेशेऽप्य-
 र्थानाधीनमानसेपि परतस्त्यमिति भावः । परतन्मते शास्त्रजन्यत्वं न
 प्रमात्वे लिङ्गम् तत्प्रत्यक्षस्यैवाभिप्रेतत्वात् शास्त्रोपादानं च तत्र नि-
 श्चयसवत्त्वलाभाय । मन्वान इत्यनेनान्यदुक्तमन्यदुद्धमिति सूचित-
 म् । प्रवर्तकज्ञाने इति । तथाच स्वार्थिप्रवृत्तिजनकज्ञानधर्मिकप्रमात्त्व-
 निश्चयसम्पादकत्वम् । परम्परया स्वमुक्तिसम्पादकत्व च तद्विषयी-
 भूतज्ञानजनकतावच्छेदकत्वम् । ननु परम्परापदे तादृशतात्पर्यभ्रमो
 दुर्घटः प्रमाणतत्त्वेत्याद्यप्रिमप्रन्धासङ्गतेरतस्तत्सङ्गमयति *प्रमाणे
 ति* परम्परयेति । प्रथमतो मोक्षसाधनताज्ञाने प्रमात्त्वनिश्चयः ततः
 शास्त्रध्वषणस्य प्रमाणतत्त्वावधारणजनकताज्ञानम् ततस्तत्र प्रवृत्ति-
 रित्यर्थः । कथामिति । तथाच यदुक्त तदुद्धमम् न त्वन्यदुक्तम् अन्य-
 द्युद्धमित्याशयः । समुज्जत एवेति । परम्परापदेन स्वजनकज्ञानजन-
 कावृत्तपसम्बन्धोक्तिसम्भवात् । मूले प्रवृत्तिसामान्यान्तःपातिवि-
 संघादिप्रवृत्तौ ध्यभिचारमुक्त्वा संघादिप्रवृत्तावन्यथासिद्धिमाह *ध-

हिति* साधनतासंसर्गकफलनिश्चयासत्त्वे तद्विमिकप्रमात्वनिश्चयेपि प्रवृत्त्यनुवयात् नान्यथासिद्धिः । अर्थसन्देहस्य प्रवर्तकतानिरसनाय बाह्येति । गादाधर्या भेदकोटिकसंशयासङ्ग्रहमुक्त्वाऽत्यन्ताभाव-
 कोटकतदसङ्ग्रहमाह एवमिति । व्याप्त्यभावाभावस्य व्याप्त्यात्म-
 कत्वेन यत्संशयत्येतावन्मात्राभिधाने वक्ष्यमाणसंशयासङ्ग्रहाभा-
 वारप्रथमतो यत्संशयपदार्थं दर्शयति *यत्संशयादिपदमिति* कि-
 श्चिद्रूपेण मेयत्वादिना । अत्रेदं सूचितम् । यत्संशयत्वव्यापकत्वमेव
 प्रतिबन्धकतायामुपादेयम् । न तु व्याप्तिसंशयरूपघटाभावनिश्चय-
 मादाय घटवत्ताक्षाने वक्ष्यमाणयत्संशयत्वावच्छिन्नत्वम् । व्या-
 प्यभावाभावत्वेन व्याप्तिकोटिकव्याप्यभावसंशयसाधारण्यानु-
 रंधेन व्याप्तित्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयत्वस्यैव स्वर-
 रूपसम्बन्धरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । व्याप्तिकोटिकसं-
 शयत्वस्य किञ्चिद्रूपेण व्याप्तिप्रकारकनानासंशयसाधारण्येना-
 तिप्रसक्तत्वाच्च । एवञ्च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य हेतुघट-
 कत्वमनिराकृत्याप्रे सामान्यविवक्षणे न्यूनत्वं न शङ्क्यम् । असङ्गति-
 रिति । न च व्याप्यभावाभावत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयासङ्ग्रहेऽपि न
 क्षतिः व्याप्तित्वावच्छिन्नकोटिकसंशयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिवे-
 शसम्भवादिति वाच्यम् । व्यतिरेकज्ञानत्वेन पर्यवसानानुपपत्तेरेव
 तदर्थत्वात् । एकार्थेति । अन्यथा सकृदुच्चरित इति व्युत्पत्तिविरोधः ।
 चरमेति । पृष्ठार्धस्य प्रथमविपयितायामन्वयसम्भवेऽपि पटस्य सं-
 शय इत्यादौ पटीयविपयिताविशिष्टविपयिताश्रय इति नानुभवः
 किन्तु विपयिताविशिष्टपटीयविपयिताश्रय इत्येव । किञ्च ससम्ब-
 न्धकस्थले साक्षादन्वयितावच्छेदकेऽन्वयसम्भवे तत्कोटिप्रविष्टा-
 न्वयोऽव्युत्पन्न इति संशयपदार्थतावच्छेदकचरमविपयितायामेष
 तत्स्थीकार उचितः । अत एव संशये, पटविपयित्वं नास्तीति बा-
 धदशायामनुभवसिद्धः पटस्य संशय इति बुध्यनुत्पादोऽपि सङ्ग-
 च्छते । निरूप्यत्वस्येति । नव्यमते पटस्य न संशय इत्यादौ पट-
 निरूपितत्वाभावात्सौलभ्यात् । संशयपदार्थान्तरमनभ्युत्पत्त्याऽपि प्रथम-
 संशयपदार्थं एकार्थपरतानिर्वाहं शङ्कते न चेति । उभयसाक्षात्त्वा-
 र्थत्वकल्पनागौरवमपि प्रष्टव्यम् । आहुरित्यस्वरसोद्गाधनम् तद्वी-
 जं च तात्पर्यप्रत्ये सकृदुच्चरित इति व्युत्पत्तेर्निराकार्यतया नाना-

धैरत्वेऽपि न क्षतिरिति ।

प्रतिबध्येति सशयादिप्रशेषणम् । यद्रूपावच्छिन्नप्रयत्नानिश्चय
 यद्रूपावच्छिन्नाभावज्ञानप्रतिबन्धकस्तद्रूपावच्छिन्ननिश्चयसमानधर्मि
 नावच्छेदकत्वेत्यर्थः । यद्वा स्वप्रतिबध्यतया स्वसमानधर्मि
 तावच्छेदक इत्यर्थः । स्व साध्यघटकनिश्चयः । एव य-
 द्रूपावच्छिन्नप्रकारितायां यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्व साध्यघटक त-
 त्सम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुघटकता प्राज्ञा । तथाच यद्रूपाव-
 च्छिन्नप्रशेषकयद्रूपावच्छिन्नाभावप्रकारकसशयत्यादिभ्यापकप्रति-
 बन्धकताकतत्तद्रूपावच्छिन्नप्रशेषकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकनिश्चय-
 त्वावच्छिन्नज्ञानमिति व्याप्ते न दृष्टान्तस्वरूपामिद्धी । सशया-
 दिति । सशयदल एव निश्चयदल एव वा इव विषयज्ञायाम् एकतद्-
 लस्य त्वाव्यघात् । एतदर्थमेवादिपदम् तर्कत्र तद्विषयज्ञान व्याभि-
 चाराभावात्परत्र तद्विषयज्ञान कथमिति न शङ्काम् । घस्तुनस्तु घटा-
 दिपदेन त्रिपयधिशेष उपादेयः तथा च यादृशविषयावशपाभाव-
 निश्चयत्वनिपत व्याप्यभावसशय एव तत्रियत व्याप्यभावनि-
 श्चय एव धैर्यत्र तात्पर्यम् । व्याप्यभावसशयनिश्चयोभयस्य च न
 त्रियतत्वे मानाभाव इत्याशयः । तद्रूपावच्छिन्नप्रकोटि-
 क व सशयत्वघटकमितरपद् निश्चयपरम् यद्रूपावच्छिन्नप्रकार-
 कत्र निश्चयत्वघटकमितरपद् सशयपरमिति प्रमेण वाच्यम् ।
 हृतीयायं इति । तथा चानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितयद्गमाव-
 च्छिन्नप्रशेषकयत्तिरेकज्ञानत्वव्यापकत्व प्रतिबन्धकतायां निवे-
 द्यमित्यर्थः । अप्रामाण्यसशयास्कन्दितव्याप्यभावसशयादे प्रतिब-
 द्यकत्वेपि न क्षति प्रतिबन्धकतायामप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितव्य-
 तिरेकज्ञानत्वव्यापकताया अभावात् । तदर्थति । समुदायपर्या-
 से समुदायिनि वृत्तेर्प्राज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतातो सशया-
 न्यत्वस्याधिक्येपि प्राज्ञान्यतिरेकज्ञानत्वे तपयामरावश्यकत्वात् ।
 अन्यथा प्रत्येकवृत्त समुदायावृत्तित्वापत्तारति व्यतिरेकज्ञान-
 त्वत्वावच्छिन्नपर्याप्तिसम्बन्धा वाच्यः । तत्राप्यवच्छेदकत्व यदि स्व-
 रूपसम्बन्धाविशेषस्तदा अनवस्था अनतिरिक्तवृत्तित्व चेसदा गौर-
 वात् किं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । यदि च प्रति-
 बन्धकताया तादृशधर्मघटकातिरिक्तानवच्छिन्नत्व यद्व्यतिरेका

घगाहित्वानिष्ठावच्छेदकत्वान्यज्ञानत्वनिष्ठावच्छेदकत्वान्यावच्छेदक-
 त्वानिरूपकत्वमिति यावत्, यद्वा तादृशधर्मघटकातिरि-
 कावृत्त्यवच्छेदकताकत्वं यद्यतिरेकावगाहित्वातिरिक्तो यो ज्ञा-
 नत्वातिरिक्तः तदवृत्त्यवच्छेदकतानिरूपकत्वम् इति यावत्,
 निवेद्यते तदापि यद्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायाः स्वरूप-
 सम्बन्धरूपयद्यतिरेकज्ञानत्वावाच्छेदकत्वेन विशेषणीयत्वात् । न चैवं
 स्वरूपसम्बन्धरूपानातिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वद्वयप्रवेशमपेक्ष्य
 पर्याप्तिकल्प एव लाघवमिति वाच्यम् पर्याप्तियर्थालोचनार्थनिवेशे
 व्याप्तिनिश्चये व्यभिचारात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य व्याप्यमा-
 घज्ञानत्वान्नत्र व्याप्तिनिश्चयस्याहेतुत्वात् । अस्माकन्वप्रामाण्यसं-
 शयास्कन्दितव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानतत्संशययोरप्रतिबन्धकतयाऽदो-
 पान् । यत्तु व्यापकत्वनिवेशकल्पे उक्तदोषवारणाय यद्यतिरे-
 कज्ञानत्व यन्प्रतिबन्धकत्वाव्यापकं तदन्यत्वं प्रतिबन्धकताविशेषण-
 मिति तन्न महागौरवात् । केचित्तु अनिश्चिताप्रामाण्यकयद्धर्म-
 धर्मितावच्छेदककयद्धर्मावच्छिन्नव्यतिरेकज्ञानत्वपर्याप्तावच्छेदकता-
 कप्रतिबन्धकताकं यत्तद्धर्मधर्मितावच्छेदककयद्धर्मावच्छिन्नप्र-
 कारकज्ञाननिष्ठतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकताक-
 मिति व्याप्तिः । अथ च तद्धर्मधर्मितावच्छेदककयद्धर्मावच्छिन्न-
 निश्चयत्वोक्तौ तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञाननिष्ठत्वानुपादाने धूम-
 त्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे व-
 श्यमाणरौत्या धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकव्याप्तिनिश्चयत्वेनाहेतुत्वात् व्य-
 भिचार इति तदुपादानम् । एवञ्च तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकत्वोपा-
 दानं जनकतायां तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नत्वसि-
 द्दिशङ्कावारणायैव न तु व्याप्तिशरीरप्रविष्टम् । ननु हेतौ पर्याप्तिनि-
 वेदानमनर्थकम् प्राप्ताविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ अप्रा-
 माण्यज्ञानाभावस्यैव निवेशात् । इह तु अप्रामाण्यनिश्चयाभावस्ये-
 त्यत एव तद्व्युद्भिदवारणसम्भवादिति चेन्न अप्रामाण्यज्ञानव्यक्तीनां
 तद्व्यक्तित्वेनैव सर्वत्रोत्तेजकतया अप्रामाण्यनिश्चयव्यक्त्यभावाना-
 मपि प्राप्ताविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिनिवेशेन पर्याप्ति-
 निवेशं विना व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । अथैवमपि चास्तवयद्धर्मा-
 वच्छिन्नाभावज्ञानत्वं न प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणं

घ्नमानुरोधात् । न च यद्भ्रमविच्छिन्नविषयतानिरूपितव्यतिरेकस्यापि
 च्छिन्नविषयताशालिगानत्यघटितं तथेति वाच्यम् । व्याप्तिवन्धवपक्ष
 र्थतावच्छेदकरूपेण भ्रमसम्भवात् यद्भ्रमपदेन व्याप्तिवादेरुपादाना
 सम्भवादिति चेन्न यादृशरूपायादृशविषयतानिरूपितयत्सम्बन्धा-
 वच्छिन्नप्रतियोगात्तद्विषयतानिरूपिताभावत्वात्प्राप्तोदप्रविषयताशा
 लिगानत्वपर्याप्तावच्छेदकतावच्छिन्नत्ववन्धकतावच्छिन्नत्ववादिदि
 एतत्ससर्गावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यमिति व्या
 प्तिनिष्कर्षात् । नादृश च रूप भ्रमप्रमामाधारणवात्प्राप्तोदविष
 यतात्परम् । यत्प्रमामाण्यज्ञानाभावविशिष्टयादृशनिश्चयत्वेन वा
 रणत्वादिनिश्चयत्वेऽवच्छेदकतावच्छिन्नं प्रपद्या । भ्रमानुमिती
 व्याप्यमायज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वपक्षे व्याप्तिज्ञानत्वेनेव ह
 नुत्वमुचितम् व्याप्तिसदशयस्य प्रतिबन्धकत्वनेव तत्कालेऽनुमिति
 वारणसम्भवादिति चन्न धूमा वा-दृश्याप्या न घेति सदशयपि
 रूपान्तरपुरस्कारेण व्याप्तिनिर्णयादनुमित्युत्पत्त्या धूमत्यावाच्छिन्न
 लिङ्गकवद्वयनुमितौ धूम-वात्वाच्छिन्नविशेष्यकत्वात्प्रमायज्ञानत्वे
 न प्रतिबन्धकत्वेन धूमा घट्टिद्व्याप्या न घति, सदशयस्यै धूम
 त्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमित्यनुत्पादऽपि धूमालङ्ककवद्वयनुमितिसा-
 मान्यवारणाय धूमलिङ्गकवद्वयनुमितिसामान्यं प्रात धूमलिङ्गकवाह
 व्याप्तिनिश्चयत्वेनेव हेतुत्वादित्याहु । पराभविषुमिात । तथा च नै
 यायिकपराभवमुद्दिश्यैव तदस्य प्रति प्रामाण्यनिश्चयापयोगिता
 व्ययस्थापनप्रकारानुवाद् दूषणविनिवेशात्पति भाव । घटादीति ।
 तथाच यद्भावत्वप्रकारकतानैयत्यविशयण व्ययमिति भाव । ननु
 प्रादृशसदशयस्य प्रतिबन्धकतामते तद्विशयणमावश्यकमियत आह
 य-मतमिति तथाच यत्सदशयपदापदानेपि सदशयादौ नैयत्यान्त
 विशेषणदानेपि च घटज्ञाने व्यभिचारा दुवार इति भाव ।

न त्विति । प्राप्तसदशयस्याप्रतिबन्धकतामते एव व्यभिचारज्ञानस्य
 स्वतन्त्रप्रतिबन्धकता सम्भवतीति घटादिव्यातरकनिश्चयप्रतिबन्ध
 धटादिनिश्चयजन्य घटादिविशिष्टज्ञाने यत्सदशयपदेन व्यभिचारवार
 णम् व्यभिचारसदशयप्रतिबन्धे व्यभिचारनिश्चयाज-ये व्याप्तिनि
 श्चय यद्यतिरकनिश्चयपदेन व्यभिचारवारणम् अन्वयव्यभिचारस
 दशयप्रतिबन्धे व्यभिचारनिश्चयप्रतिबन्धे चाव्यभिचारनिश्चयाजन्ये

इयमिचारनिश्चये इयमिचारवारणाय यद्भावत्वप्रकारतानियतत्ववि-
 शेषणावश्यकत्वं चेति भावः । यद्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्ध-
 ताकत्वनिवेशसम्भवेऽपि यथाश्रुतमूलानुरोधेन - प्रतिबन्धकतमधेशो-
 षणनया निश्चयत्वापादानम् अन्यथा सशयपदवैयर्थ्यं स्यात् । अत्र-
 षड्भाषितया च न वैयर्थ्यम् यद्भावत्वप्रकारतानियतो यद्भाषा-
 दगाहिताप्रयुक्तयत्प्रतिबन्धकताशालियद्व्यतिरेकनिश्चयः यद्भाषा-
 वगाहिताप्रयुक्तयत्प्रतिबन्धकताश्रययत्संशयश्च यद्भावत्वप्रकारता-
 नियतः तन्निश्चयस्तद्धेतुरित्येककहता यद्भाषावत्प्रकारतानियतत्व-
 स्य द्वेषा निवेशं परित्यजति * इवेति * तथाच स्वप्रतिबन्धकयत्सं-
 शयत्वः व्यापकवद्भावप्रकारताकत्व सति यद्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्ध-
 यमेको हेतुः तेन यद्भावत्वप्रकारक एव यत्संशयः यद्यतिरेकनि-
 श्चयश्च यत्र प्रतिबन्धकस्तादृशयस्तद्वत्तुरित्यत्र न साध्यसाधन-
 विरोधः । न च यत्संशयप्रतिबन्धनामात्रनिवेशो सशयत्वानुपादाने
 तसिद्धिष्वपि यज्ज्ञानप्रतिबन्धनायां तन्निश्चयाज्जन्यानुमितौ व्यभि-
 चारवारणाय सशयत्वनिवेशोऽर्थकः इवेति नात्वदानीमनुमिति-
 शाब्दबोधादिप्रतिबन्धके समानाकारकसिद्धिशब्दबोधादौ स्व-
 प्रतिबन्धकयज्ज्ञानत्वव्यापकयद्भावत्वप्रकारताकत्वविरहादेवादोषा-
 दिति वाच्यम् पाहशविषयोवशेषे अनाज्ञौ संसारे न कस्यापि
 सिद्धिष्वपि वाच्यमभ्यवर्तिसिद्धिभ्रमसिद्धिजाता । तत्र बाधमात्रमा-
 दाय इयमिचारवारणार्थं संशयत्वोपादानात् । किञ्च यत्र विषय-
 विशेषे पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव समूहात्मनात्मकसि-
 द्धिबाधनियमः तत्र सामानाधिकरण्येनानुमितौ तादृशयाधत्वेना
 विरोधित्येऽपि तादृशसिद्धिविरोधित्येऽपि इयमिचारवारणाय
 तदुपादानम् । किञ्च व्याप्तिप्रमात्वयोः - संशये यद्भावत्वप्रका-
 रकानानयमेऽपि तादृशयस्यातथात्वात् साधनाप्रसिद्धिरित्यतस्तदु-
 पादानम् । न च व्याप्त्यादिनिश्चयस्यानुमित्याद्विप्रानबन्धकत्वा
 भाषात्र स्वप्रतिबन्धकयज्ज्ञानत्वव्यापकत्वाभावस्तत्राति वाच्यम् ।
 साध्याभाषादिप्रपञ्चादिष्वप्यतस्तत्समूहात्मनात्मकस्य तथावात् ।
 व्याप्त्यभावप्रकारकसंशयस्यैव व्याप्त्यान्योन्याभावप्रकारकसंशय
 स्यात्प्यनुमितिप्रतिबन्धकतया तत्र व्याप्त्यभावत्वप्रकारकत्वाभाषात्
 दृष्टान्तासिद्धिस्तु न शक्या व्याप्त्यान्योन्याभावप्रकारकस्यातिप्रकार

कसंशयानुपगमात् "उपगमे" वा मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-
 पन्नाभावांशे" प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वस्य निवृत्तनी-
 पत्वात् । एवं च व्याप्यभेदव्याप्यभावयारेकत्वात्तत्र व्याप्यभावत्वं
 भासत इत्यनुपादेयम् । इत्यप्रतिबन्धकव्यभिचारसंशयत्वव्यापक-
 व्यभिचाराभावत्वंप्रकारताकेऽव्यभिचारनिश्चयेऽव्यभिचारनिश्चया-
 ज्ञान्ये व्यभिचारवारणाय" यद्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्धत्वोपादानम् ।
 अथैवमपि "स्वधितोधिष्यपकसमूहालम्बनात्मकघटयत्तासशयय-
 व्यापकघटाभावत्वंप्रकारताके तादृशसमूहालम्बनात्मकघटव्यतिरे-
 कनिश्चयप्रतिबन्धे घटवत्तानिश्चयाजन्येऽव्यभिचारनिश्चये" व्यभिचारः
 घटप्रमाणरीत्या स्वप्रतिबन्धकयद्रूपावच्छिन्नविषयकसंशयत्वव्या-
 कयद्रूपावच्छिन्नाभावत्वंप्रकारताकत्वे "सति" यद्रूपावच्छिन्नाभावादि-
 श्यप्रतिबन्धयतापर्यन्तोपादानेपि युवोरः "यद्रूपपदेन" घटवत्स्यैवोपा-
 दानादिति । अत्रेदं समाधानमवघातव्यम् । व्यतिरेकनिश्चयत्वव्याप-
 कप्रतिबन्धकताकत्वं विवक्षितम् । अथ धूमालोकादिधर्मिकव्याप्य-
 भावनिश्चयभेदेन प्रतिबन्धकताभेदात् कस्यामपि प्रतिबन्धकतायां
 यद्रूपावच्छिन्नाभावनिश्चयत्वव्यापकतेति इष्टान्तासिद्धिरिति चेन्न
 यद्रूपावच्छिन्नज्ञानधर्मितावच्छेदककत्वेन निश्चयस्य विशेषणीयत्वा-
 त् । यद्रूपावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धक-
 तावच्छेदकविषयितानिरूपकरवपर्यायधिकरणससर्गावच्छिन्नयत्न
 व्यतिरेकित्वा विशेषणीया । न च तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
 कताकत्वमेवास्तु किं व्यापकत्वोपादानेनेति वाच्यम् अनुमिति प्र-
 ति व्याप्यभावनिश्चयत्वेन प्रवृत्तिं प्रति प्रमात्वाभावनिश्चयत्वेन प्रति-
 बन्धकत्वे । व्याप्यभावसशयादायतिरिक्तप्रतिबन्धकताकल्पनप्रस-
 क्रमयेन व्याप्यभावादिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकताकल्पनात् । यत्तु स्व-
 प्रतिबन्धकव्यभिचारसंशयत्वव्यापकव्यभिचाराभावत्वंप्रकारताके-
 सिद्धिविधया व्यभिचारव्यतिरेकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताके
 च व्यभिचारनिश्चयाजन्येऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारप्रसङ्गात् न
 इत्थरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेश इति । तदनुद्धमेव व्यापकत्वो-
 पादानेपि तद्रूपवारणासम्भवात् । घस्तुतस्तु अव्यभिचारविषयक-
 प्रात्यक्षनिर्णय प्रत्येव व्यभिचारसशय प्रतिबन्धकः तत्र च न व्यभि-
 चारव्यतिरेकनिश्चय प्रतिबन्धक इति न किञ्चिदेतत् । अथ स्वप्र-

निबन्धकयत्संशयत्वस्य यद्भावत्वप्रकारकत्वव्याप्यताविवक्षणे अनुमितिप्रतिबन्धकपक्षधर्मत्वाभावनिश्चयात्मके प्रमेयमेयत्वघटत्वादिना व्याप्तेः सशये व्याप्यभावत्वप्रकारकत्वाभावादृष्टान्तासिद्धिः । न च तस्य व्याप्यभावावगाहित्वं नास्तीति वाच्यम् घटाद्यभावत्वेन व्याप्यभावमानसम्भवात् । न च यद्भावत्वेनावगाहित्वाविवक्ष्यताम् । तथासति, अव्यभिचारसंशयव्यभिचारनिश्चयोभयप्रतिबन्धेऽव्यभिचारानिश्चयाजन्ये व्यभिचारानुसारप्रसङ्गात् । व्यभिचारत्वावच्छिन्नसंशयस्य, अव्यभिचाराभावत्वाभावावगाहित्वात्, अव्यभिचाराभावत्वावच्छिन्नसंशय एव तादृशाभावत्वप्रकारतासत्त्वात् । न च प्रतिबन्धकतायां, यद्भावावगाहिताप्रयुक्तत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् तथासति सशये यद्भावत्वप्रकारकतानिवेशकल्पे प्रतिबन्धकतायां यद्भावावगाहिताप्रयुक्तत्वं न निवेद्यत इति सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गादिति चेत् यत्संशयपदेन यद्भावावच्छिन्नप्रकारताकसंशयोपादानात् । एवञ्च समानधर्मिकयद्भावावच्छिन्नाभावावगाहिज्ञानत्वरूपसंशयत्वनिवेशेन व्याप्तिप्रकारकव्याप्यभेदसंशयवारणं सम्भवतीत्यपरमनुकूलम् । अथैवमपि व्याप्तित्वावच्छिन्नविषयताके घटत्वादिना व्याप्तिसशयेऽनुमितिप्रतिबन्धकपक्षधर्मत्वाभावनिश्चयात्मके, व्याप्यभावत्वप्रकारकत्वाभावादृष्टान्तासिद्धिर्दुर्वारैवेति चेन्न मुख्यविशेष्यांशे प्रकारतापञ्चाभावांशे प्रतियोगितासम्बन्धेन व्याप्तित्वावच्छिन्नाप्रकारकतायां, यत्संशयपदेन दुःघटत्वात् । अथ पर्वतत्वावच्छेदेन बहुधनुर्मितौ, वह्नितद्भावाविषयकसमुच्चयरूपप्रतिबन्धके, वह्नित्वावच्छिन्नाभावत्वप्रकारताकत्वात्, बहुधभावनिश्चयसामान्यप्रतिबन्धकताकत्वाच्च, वह्निनिश्चयाजन्यायां, व्यभिचारो, दुर्वार इति, मुख्यविशेष्ये, प्रकारीभूताभावांशे, तद्भावावच्छिन्नप्रकारतायाः, स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छिन्नप्रतिबन्धनानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन, यद्भावावच्छिन्नप्रकारकताविशिष्टत्वेन निवेशनीयत्वात् । अथ दौर्ध्रितिदिग्पण्यामभिप्रायवर्जनप्रकारः । मिश्रदिग्पण्यां तु स्वप्रतिबन्धकनाप्रयोजकविषयिताघटिनयत्संशयत्वस्य व्याप्यताविवक्षणीया नातो घटत्वादिना व्याप्तिसंशये प्रतिबन्धकपक्षधर्मत्वाभावनिश्चयात्मके, व्याप्यभावत्वप्रकारकत्वाभावेऽपि दृष्टान्तासिद्धिः । नापि, व्यतिरेकनिश्चयपक्षोपादानव्याप्यसङ्गतिर्पद्मा-

ध्यायगाहिताप्रयुक्तस्यानिवेशादित्युक्तम् । अत्र कल्पे यद्यतिरेकानिश्चय-
 प्रतिबन्धकत्वमात्रमेव मन्व्यगिति बोध्यम् । एवं स्वप्रतिबन्धकत्वव्यतिरे-
 कनिश्चयत्वव्यापकत्ववद्भावत्वप्रकारनाकत्वे सति यत्संशयप्रतिबन्ध-
 कत्वमिति द्वितीयहेतुः । अत्र च स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकत्वमत्याघट-
 कविषयिताशालियद्यतिरेकानिश्चयत्वस्य व्याप्यता विधक्षणीया
 नातः पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्यमावाधगाहिन्यनुमितिप्रतिबन्धक-
 निश्चये व्याप्यभावत्याप्रकारकत्वेऽपि दृष्टान्तासिद्धिः । निश्चये प्रमात्वं
 निवेश्यमिति तु केचित् । अनियमादिनि । व्याप्तिग्रहे व्याप्यभावत्व-
 व्यभिचारत्वाच्छिष्टविषयकौ संशयनिश्चयकौ द्विविधावपि प्रहो
 प्रतिबन्धकौ । इदानीमुक्त्यासौ हेतुमेवेन यद्भाषावगाहिताप्रयु-
 क्तरूपविशेषणप्रवेशाप्रवेशौ । सिद्धान्तविध्यन्ताप्रामान्यतस्तत्प्रये-
 शमाददर्यासङ्गतिं शङ्कते यद्यपीति । प्रमेयत्वादिनेति । यद्यपि
 प्रमेयवान् धूमः पश्चात्पुच्छिरिति ज्ञानं न निरुक्तव्याप्यभावसं-
 शयलक्षणाक्रान्तम् तथापि व्याप्तित्वावच्छिष्टाप्रकारकत्वगर्भव्याप्य-
 भावप्रकारकत्वरूपयथाश्रुतनिश्चयत्वाक्रान्तं मद्यत्वेव । संशयादा-
 यिति । अथ स्वप्रतिबन्धकत्वसंशयत्वे यद्भावत्वप्रकारताव्या-
 प्यत्वघटितहेतौ नेदशी शङ्कते संशयपदोपादानमनर्थकमिति
 चेत् प्रमेयत्वादिना व्याप्तेः संशये पक्षधर्मताविरहनिश्चयात्मके
 व्याप्यभावत्वप्रकारकत्वाभावात् दृष्टान्तासिद्धेर्दुर्वारतया स्वप्रतिय-
 ब्धकताप्रयोजकत्ववद्भावविषयिताघटितयत्संशयत्वोपादानमित्याश-
 यः । एवञ्चेदापि विपर्ययोपादानव्यावृत्त्यसङ्गतिशङ्कानिर्वाहः । व्य-
 भिचाराभावेति । मन्व्यभिचाराभावावगाहिताप्रयुक्तो व्यभिचारा-
 ध्यायगाहिताप्रयुक्तो वेत्यन्यदेतत् । तथापीति । तथाच यत्संशयः यद्-
 भाषावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालियद्भावत्वप्रकारक एव यद्य-
 तिरेकनिश्चयस्य यत्र प्रतिबन्धकत्वनिश्चयस्तत्सत्तुरिति व्याप्तिः पर्यव-
 सिता । साध्यसाधनविराज्यपरिहारो दर्शितः । एवमत्र स्वप्रतिबन्ध-
 कताप्रयोजकघटाभावावगाहित्वघटितघटतद्व्यतिरेकनिश्चयत्व-
 व्यापकघटाभावावगाहितावगाहितावगाहितावगाहितावगाहितावगाहितावगाहिता-
 व्यभिचार इत्यतः संशयत्वघटितयत्संशयप्रतिबन्धकत्वनिवेशः । एवं स्वप्रतिबन्धकताप्र-
 योजकघटाभावावगाहित्वघटितघटव्यतिरेकनिश्चयत्वव्यापकघटाभा-

घटप्रकारताके घटवृत्तानिश्चयाजन्ये पटाभावनिश्चयात्मकघटवृत्ता-
संशयप्रतिबन्धे घटपटोभयसमूहालम्बने व्यभिचारवारणाय यत्सं-
शयत्वव्यापकप्रतिबन्धकता निवेश्या । नत्वित्यादि । अथ स्वप्रतिबन्ध-
कताप्रयोजकयद्भावविषयिताघटितयद्यतिरेकनिश्चयत्वस्यैव स्वप्र-
तिबन्धकताप्रयोजकयद्भावविषयिताघटितयत्संशयत्वस्यैव व्याप्य-
तया विषक्षणमावश्यकम् उक्तयुक्तेः । तथा चाभ्याभिचारविषयितायाः
प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया व्यभिचारसंशयवारणाद्विपर्ययोपादा-
नेत्यावृत्तिर्न शक्यते सङ्गमयितुम् । न च संशयत्वघटकविषयितायां
यद्भावीयत्वानिवशात् स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकव्यभिचारविषयि-
तामादाय व्यभिचारसंशयोपप्रदसम्भवात्तद्व्यावृत्तिः सङ्गच्छत एवेति
वाच्यम् निश्चयत्वघटकविषयितायां निष्प्रयोजनकतया यद्भावी-
यत्वानिवेशे यादृशविशेषणं निश्चयत्वे प्रविष्टं तादृशविशेषणस्यैव
संशयत्वं प्रवेशापत्या नत्वित्यादिग्रन्थासङ्गनिप्रसङ्गात् । न च
स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकविषयिताघटितत्वं न निश्चयत्वे प्रवेश्यते
किन्तु निश्चये यद्भावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालित्वं तन्न
न संशया तत्र संशयत्वं स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकविषयिताघटित-
त्वस्यैवोक्तत्वादिति वाच्यम् यद्यप्युक्तज्ञानस्य पक्षधर्मत्वामावाधगा-
हिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालितया दृष्टान्तासिद्धिप्रसङ्ग इति नि-
श्चयविशेषणे यत्पदमुक्तम् तथापि पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्यभा-
वावगाहिनिश्चयमादायासिद्धिवारणाय स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजक-
यद्भावविषयिताशालित्वमप्युपेक्ष्य निश्चयत्वे भ्रामान्यवृत्तिस्वेना-
घटिततादृशयद्भावविषयिताघटितत्वस्यावश्यकतया तत्र यद्-
भावानिवेशात् । न च लाघवेन यद्भावविषयितात्वाच्चिच्छन्नप्रयो-
जकताकप्रतिबन्धकताशालित्वमस्त्विति वाच्यम् संशये तद्विशेष-
णप्रवेशपक्षे यद्विशेषणान्तरं तत्रैव विषयिनायां लाघवेन यद्भावी-
यत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ विपर्ययदलवैयर्थ्यस्य कुर्वारत्वादिति चेत्स-
त्यम् व्यभिचारावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकतावति व्यभिचारसंशय
इत्यनेन प्रतिबन्धकतायां संशयत्वघटकविषयिताप्रयुक्तत्वकथस्य
विषयितायां यद्भावीयत्वघटितस्य मिश्रदिप्पण्युक्तप्रकारस्य व्यञ्जने-
पि यद्भावाच्छिन्नविषयिताकसंशयोपादाने तत्प्रकारानावश्यकतायाः
सम्भवात् तथासत्येव ननु संशये तद्विशेषणप्रवेशपक्षे इति

लिखनस्वारस्यात् । वस्तुतस्तु मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-
 पशामावांशे प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्प्रकारताकन्धनिवेशापि स-
 कलव्याप्तिप्रकारकव्याप्यमेदसशयवारणं नास्ति प्रतियोगितया
 व्याप्तित्वेन - व्याप्तिविषयकतत्संशयवारणादित्यतो यद्रूपावच्छि-
 तप्रकारताकन्यादिकमावश्यकम् । तथाच मिश्रटिप्पण्युक्तविशेष-
 यत्, व्यर्थमेवेत्यन्यैरपरिशीलितः फण्याः । इदं पुनरिहावधेयम् ।
 संशये तादृशोपनप्रवेशकरूपे प्रतिबन्धकतायां - यद्मावायगा-
 हिताप्रयुक्तत्वनिवेशेपि विषयसोपादानं सार्यकोकर्तुं इच्छत
 एव । तथाहि व्यभिचारमावकाळोन्त्यविशिष्टधूमधार्मिकव्यभिचा-
 रसंशयप्रतिबन्धकताकेऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणाय - वि-
 पर्ययपदोपादानम् । अन्यथा स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकधर्मितावच्छे-
 दकतारूपव्यभिचाराभावविशयिताघटिततया व्यभिचारावारणात् ।
 नचैवं प्रमेयत्वादिना व्याप्यमावधर्मितावच्छेदकपक्षधर्मताविरहनि-
 श्चयात्मकधूमहानप्रतिबन्धतया, दृष्टान्तासिद्धिर्दुर्बलैवेति धर्मिताव-
 च्छेदकताध्यावृत्तावगाहिताप्रयुक्तत्वमावश्यकम् । तथाच नोक्तरीत्या
 तत्सार्यकयसम्भव - इति वाच्यम् अनुमितिसामान्यस्य दृष्टान्त-
 स्वासम्भवेपि शुद्धधूमतावच्छिन्नलिङ्गानुमितेर्दृष्टान्तत्वसम्भवात्
 धर्मितावच्छेदकतान्परवृत्तविशेषणस्याभावस्य कतया तत्प्रयोजनस-
 क्तेः । वस्तुतस्तु व्यभिचाराभावाभावाव्यावच्छिन्नविषयितायाः प्र-
 तिबन्धकताप्रयोजकत्वे तदन्तर्गतव्यभिचाराभावविषयिताया अपि
 तथात्वात्तादृशसंशयप्रतिबन्धेऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणा-
 यमेव - विषययपदोपादानमिति । व्याप्यादिसंशये - प्रागुक्त-
 क्षणाकान्ते - दृष्टान्तासिद्ध्यादीति व्यभिचारो न व्याप्यभावः
 अपि तु अव्यभिचारितसाध्यसामानाधिकरण्यात्पन्यातेरमावाङ्मि-
 श्रैवेति व्याप्तिमंशयादेयं दमात्रप्रकारकत्वनैक्यम् व्यभिचारी न
 वेति तु संशयो नानुमितिप्रतिबन्धकः किन्तु व्याप्तिप्रह एवे-
 ति । एतेनाव्यभिचारो व्याप्तिस्त्रकारकोक्तसंशयस्य व्याप्य-
 भावप्रकारकतया दृष्टान्तासिद्धिरित्यपास्तम् । वस्तुतस्तु व्य-
 भिचारावगाहिताप्रयुक्तानुमितिप्रतिबन्धकतावर्तमान्यभिधानासोप्य-
 नुमितिप्रतिबन्धकः । अनुमितौ व्याप्तिरितिदृष्टान्ते, व्याप्ति
 पदं दृष्टितव्याप्तिपरम् । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिपर-

मिति केचित् । यदि च तदनुमितिपदमव्यभिचारप्रत्यक्षानि-
 क्षयपरम् अव्यभिचारानुमितौ, तत्संशयस्याविरोधित्वादित्युच्यते
 तद्वा व्याभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधितामतेऽपि अविरोधादिकामेति
 तत्र विद्वेष इति । तथा च, सति संशये तद्विशेषणप्रवेशपक्ष-प्रति-
 बन्धकतायां तत्प्रयुक्तत्वादिनिवेशे, एवकारेण यद्भावावगाहिते,
 त्याद्विशेषणव्युदासः । यद्भावत्वप्रकारकतानियतो- यद्भावाव-
 गाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशाली यद्यतिरेकनिश्चयो यत्संशयश्च
 यद्भावत्वप्रकारकतानियतो-; यत्र प्रतिबन्धकस्तन्निश्चयस्तद्व्यतिरे-
 त्यत्र साध्यसाधनविरोध इत्यत आह यद्भावत्वेतीत्येके-यथा,
 श्रुतानुसोधिनाः । उक्तरीत्या तत्परिहारेपि वैकल्पिकविशेषण-
 प्रवेशानबन्धनो हेतुभेदो । दुर्बार इत्यत आह यद्भावत्वेती-
 त्यन्ये तादृशाः । स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकविषयिताघटितत्वं न
 घटिनेऽघटिने वा स्वप्रतिबन्धकयत्संशयत्वव्यापकयद्भावत्व-
 प्रकारकताकत्वघटितहेतौ, घटपटोभयवत्तासमूहालम्बने, व्यभि-
 चारः पटभावाच्च-घटश्चात्र, इति- स्वप्रतिबन्धकयद्भावाच्च-
 त्वप्रकारकत्वनिश्चयघटसंशयप्रतिबन्धत्वात् घटाभाववत्तानिश्चयत्व-
 व्यापकप्रतिबन्धकताकत्वाच्च । न च स्वप्रतिबन्धकताव्याप्ययत्सं-
 शयत्वोपादानात्तदोपःसमूहालम्बनानात्मकघटसंशयस्याप्रतिबन्ध-
 कत्वादिति वाच्यम् । तथा सत्यव्यभिचारसंशयनद्यतिरेकज्ञानप्रति-
 बन्धये तन्निश्चयाजन्ये व्याप्तिनिश्चये व्यभिचारो न सम्भवति व्यभि-
 चाराव्यभिचाराभावकाटिकाव्यभिचारसंशययोर्व्यभिचारावगाहित्वे-
 न प्रतिबन्धकतया मुख्यविशेष्यांशे प्रकारीभूताभावांशे प्रतिपत्ति-
 तासम्बन्धेन यः प्रकारस्तत्प्रकारकत्वाच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः सं-
 शयत्वव्यापकताविवक्षणेनैव निर्वाहादिति यद्भावत्वप्रकारकतानै-
 यत्यवैयर्थ्यम् । द्वितीयहेतौ व्यभिचारविषयकसंशयसामान्यप्रति-
 बन्धयेऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचाराभावत्वप्रकारकतानियतव्यभिचारा-
 भावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालियद्यतिरेकनिश्चयो अव्यभि-
 चाराभावनिश्चयः तन्मादाय-व्यभिचारः व्यभिचारप्रकारतावच्छे-
 दककन्यात् । न च यज्ज्ञानसमानधर्मितावच्छेदकत्वप्रयोजकीभूता-
 वगाहिताविशेषणम् अभावधर्मिकव्यभिचारसंशयप्रतिबन्धये । तद्व्यभि-
 काराव्यभिचारनिश्चये तदोपसत्त्वात् । न च प्रतियोगितासम्बन्धानव-

च्छिन्नार्थं तद्विशेषणम् तथापि यद्भाष्यप्रकारकताव्याप्यव्यति-
 रेकावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकत्वमेवोचितं न तु निश्चयत्वमपीन्यत
 आह यद्भाष्यत्वेति तु माहशाः । यस्त्वशयव्यतिरेकानिश्चयप्रतिबन्ध-
 त्वरूपहेतोः व्यभिचारवारणाय' पृथग्विशेषणप्रकारोऽयमिति तु के-
 चित् । घटव्यतिरेकनिश्चयसामान्यप्रतिबन्धे घटपक्षाहानाजन्ये घ-
 टवत्ताज्ञाने व्यभिचारवारणाय यस्त्वशयपक्षोपादानम् । तथापि घट-
 पटोभयवत्ताज्ञाने घटगत्र वा पटमात्रपक्षेत्यादिघटमंशयरूपपटा-
 भावनिश्चयप्रातवन्धे घटव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्धे व्यभिचारवारणाय
 सामान्यपक्षम् व्यभिचारमशयसामान्यप्रतिबन्धेऽव्यभिचारनिश्चये
 व्यभिचारवारणाय यद्व्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्धेऽनुपाप्तम् तथापि
 व्यभिचारमशयसामान्यप्रतिबन्धेऽव्यभिचारनिश्चयरूपघटपक्षाहान-
 नव्यक्तौ अव्यभिचाराधिपर्यकघटाभाष्यप्रकारकनिश्चयप्रतिबन्धे व्य-
 भिचारवारणाय सामान्यपक्षम् । मत्पन्नोपादानप्रयोजनमाह अव्य-
 भिचारोऽतः । प्रमेयदान् धूम' पक्षावृत्तिरिति ज्ञानमादाय दोषवारणाय
 यद्भाष्यावगाहिताप्रयुक्तप्रयुक्तम् । तच्च सप्रयोजकसमत्वाघटकयद्-
 भावविषयविताकृत्यम् तेन पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्यभाष्यावगाहि-
 ज्ञानमादाय न दोषः । अथ घटघनव्याप्तेः संशयं घटत्वेन व्याप्य
 भावनिश्चये च प्रतिबन्धकतावरहात् ह्यहान्तासिद्धिरिति चेन्न
 यद्विषयताघटितयोः संशयवानिश्चयस्या' प्रवेशान् अभावस्य त-
 त्तद्व्यक्तित्वेन हेतुताया इव ज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायां विषयतया अ-
 वच्छेदकताया अप्यनङ्गीकारादाह स्विति । तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्न
 घटाभाष्यादिविषयितासामान्यस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदव्यवहारसंश-
 यधिपर्ययोरुपादानम् अव्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्नव्यभिचाराभा-
 यविषयताया यद्भाष्याविषयतासामान्यान्तर्गतताया अनुमितिप्रतिब-
 न्धकतावच्छेदकत्वात् ह्यहान्तासिद्धिरतोऽनवच्छिन्नान्तम् । यद्भाष्य-
 नियशाद्यद्भाष्यतानवच्छिन्नव्यभिचारविषयतासामान्यस्यानुमिति-
 प्रातवन्धकतानवच्छेदकत्वमपि न ह्यहान्तासिद्धिः । यस्तुतस्तु पक्ष-
 धर्मताविरहत्वेन व्याप्यभाष्याविषयतायाः सामान्यान्तर्गततायाः स्य-
 प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया ह्यहान्तासिद्धिवारणाय समत्वाघटक-
 त्वेन यद्भाष्याविषयतोपादेया । एवञ्च व्यभिचारव्याघाच्छिन्ननिश्च-
 -- -- विषयताया समत्वाघटकतया तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नविष-

यतामाद्यैव दोषवारणात्सङ्गतिरिति । प्रमेयत्वादिनाऽप्यभिचार-
रामात्ररूपस्यभिचारविरयतायाः व्याप्तिप्रदप्रतिबन्धकतायच्छेद-
त्वात्प्रामाण्यवारणाय सामान्यपक्षम् । व्यभिचारत्वायच्छिन्नस्य-
भिचाररूपाप्यभिचारविषयतायाः व्याप्तिप्रदप्रतिबन्धकतायच्छेद-
कत्वात्तद्व्युदास इति ।

अप्रक्षमादाज्ञाने । एवं सति यत्संशयप्रतिबन्धकत्वं व्यर्थं स्यात्
घटाभावनिश्चयप्रतिबन्धके घटयत्ताज्ञाने घटाभावात्तानिश्चयस्य
अभावो घटीयो भूतलमभावयच्छेत्वादिज्ञानसाधारण्येनैव प्रति-
बन्धकतया घटाभावात्तानयाच्छिन्नघटाभावाविषयितायाः स्वप्रति-
बन्धकतायच्छेदकत्वेनैव व्यभिचारवारणमन्मयात् । प्रतिबन्धक-
तायां ज्ञानवैशिष्ट्यात्तानयाच्छिन्नस्य प्रवेदय तदुपादानसाधकस्य
प्रसालताद्वैतिन्यात्प्रमत्तत्वात् । किञ्च घटयत्ताज्ञाने घटयद्गृहिमा-
निति घटयद्गृहित्वेन घटाभावात्ताप्रदस्यापि विरोधितया यद्-
भावत्तानयाच्छिन्नयद्भावाविषयतायाः सामान्यान्तर्गतायाः स्वप्रति-
बन्धकतायच्छेदकतया व्यभिचार एव न प्रमत्तते । यदि च पक्ष-
धर्मताविरहत्वेन व्याप्तपमायायगाहिज्ञानवारणाय प्रतिबन्धकतायां
तदयच्छेदकविषयितायां वा अमागृहित्वं प्रवेदयने तथाच घटय-
त्ताप्रमायां व्यभिचारः तत्र घटयद्गृहिमा निति ज्ञानस्य अतया
तादृशघटाभावाविषयताया अमागृहितातिबन्धकतानयच्छेदकत्वेन स-
त्यन्तार्थसत्त्वात् तादृशप्रतिबन्धकतायाः कामिनीजिज्ञासादां प्रसि-
द्धिरिति संशयपक्षमित्युच्यते तदा प्रमात्मकाव्यभिचारनिश्चये व्य-
भिचारो दुर्वार एव अस्यभिचारामावत्त्वानयच्छिन्नस्यभिचारवि-
षयतासामान्यस्य अमागृहितातिप्रतिबन्धकतायच्छेदकत्वात् । एवं
अमान्यगृहितात्प्रतिबन्धकतायच्छेदकत्वात् । न च यद्भावाविषयिताशब्देन यत्प्रि-
क्षितप्रतियोगितायच्छेदकताच्छिन्नविषयिता विषयिता घटयद्-
गृहिता च न घटप्रतियोगितायच्छेदकमिति संशयपक्षेपादानामिति
वाच्यम् । व्याप्त्यभावात्तानयच्छिन्नतादृशविषयतायाप्रसिद्धेर्दृष्टान्ता-
सिद्धेः । नचाधेयत्वाभावस्यस्याव्यभिचारितसाध्यावामानाधिक-
रण्यरूपव्याप्तिप्रतियोगितायच्छेदकतया तदयच्छिन्नविषयतामा-
दाय न दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम् तथासति घटयद्गृहिताद्व्या-
भावाविति , ज्ञाने घटनिरूपितप्रतियोगितायच्छेदकोभूतद्रव्याभा-

यथायच्छिन्नप्रघटाभावरानवच्छिन्नप्रविषयताया सामान्यान्तर्गताया
 घटवत्ताज्ञानप्रतियन्धकतायच्छेदकत्वान्न सशयपद्वैयर्थ्यात् । विष-
 यताया तद्वद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रत्ययप्रवश्यं तत्सार्धप्रत्ययस्य प्रक्षाल-
 नाह्नीतिन्यायप्रस्तत्वात् । न च व्याप्तिमद्वृत्तिमानितिज्ञानीयव्या-
 प्यभावेत्त्वानवच्छिन्नप्रत्याप्तिमद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रत्याप्यभावविषयता-
 या सामान्यान्तर्गताया प्रतियोगितावच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्धि-
 धारणाय तद्वद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रविषयता निवेद्येति न प्रक्षालना-
 ह्नीतिन्यायापात इति वाच्यम् । व्याप्तिमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानस्यानु-
 मितिप्रतियन्धकत्वे मानाभावात् । तदभ्युपगमे तु तद्वद्वृत्ति धानव-
 च्छिन्नप्रयोक्तावपि साध्यसामानाधिकरण्यवद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानस्या-
 पि तथारथापस्या तद्विषयताया व्याप्त्यभावेत्त्वव्याप्तिमद्वृत्तित्वा-
 यच्छिन्नाया प्रतियन्धकतायच्छेदकत्वेन दृष्टान्तासिद्धितादवस्थ्यात्
 यस्तुयस्तु व्याप्त्यभावे तद्वद्वृत्तकपदार्थांशो वा स्रमात्मकस्य व्याप्य-
 भाववत्ताज्ञानस्य व्याप्यभाववत्तावच्छिन्नप्रत्ययप्रतियन्धकतायच्छे-
 दकविषयताकतया दृष्टान्तासिद्धिर्दुर्वारयेति ।

अत्रेदं समाधानमाकलयाम । स्वप्रतियन्धकतानवच्छेदक-
 यद्विप्रतिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्नप्रत्ययदभाववत्तावच्छि-
 न्नप्रत्ययविषयतासामान्यकृत्य सत्यन्तार्थे । तद्वत्त्वभावव्या-
 निति ज्ञानीयघटाभावेविषयताया यदभाववत्तावच्छिन्नप्रघटान्य-
 निरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकत्वव्यतिरिक्तवच्छिन्नप्रत्ययप्रसिद्धे स-
 शयपदमर्थयत् दृष्टान्तासिद्ध्यादिपरिहारश्चानया दिशाह इति । यद्-
 भाववत्तावच्छिन्नप्रत्ययं च यदभाववत्तावच्छिन्नप्रत्ययानिरूपितप्रत्ययम् स्रमप्रमा-
 साधारण्यवदभाववत्तावच्छिन्नप्रत्ययतास्त्वन वास्तव्यवदभाववत्तावच्छिन्नप्रत्ययताया नि-
 रूपकतया न दोष इति । तद्व्यतिरेकज्ञानत्वमिति । स्वतः सिद्धतद्व्यतिरे-
 कज्ञानाभावे स्थले प्रवृत्तिमत्त्वादिनि भाव । अर्थः फलसाधनता ।
 तदसत्येति । प्रामाण्यसशयस्यार्थसशयसम्पादकत्वानार्थनिश्चयवि-
 रहप्रयोजकत्वादिति भावः । प्रामाण्यसशयसामान्या अर्थनिश्चयवि-
 रोधित्वेप्याह तद्विनीयक्षणेयति । अगृहीतेति । अर्थनिश्चये प्रमात्य-
 सत्त्वोक्तं प्रामाण्यनिश्चयं तु मनद्वयपि तत्राशादेव प्रवृत्तिः स्वमि-
 थारमशयात्तरत्यामितिश्चयेऽनुमितिलिप्पनत्वं तुमयापुरोधत् । त-
 न्न व्याप्तिवत्त्वमेदात्रप्रामाण्यज्ञानात्प्र-तामाय इतिविशेषाय । व्या-

सिंशयभेदस्येति सम्प्रदायमतेन तेनान्यमते व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यादिज्ञानहेतुत्वोपि न क्षतिः ।

उक्तयुक्त्या कारणत्वानिवेशोपि प्रयोजकत्वं निवेद्यम् तच्च अनन्यथासिद्धत्वागर्भं नियतपूर्ववर्तित्वमित्याशयेनाह अधवेति । पदार्थतरङ्गज्ञानधर्मिकसाधनसंसर्गकमोक्षप्रकारकप्रवृत्तिम्प्रति पदार्थतरङ्गज्ञानविशेष्यकमुक्तिसाधनताज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयत्वेन हेतुतासाधनार्थं तादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयविरहविशिष्टस्य तादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वव्यतिरेकज्ञानस्याभावे पदार्थतरङ्गज्ञानधर्मिकसाधनतासंसर्गकमुक्तिप्रकारकप्रवृत्तिनियताव्यवहितपूर्ववर्तिहेतुकृतम् तथा च स्वनियताव्यवहितपूर्ववर्तितादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयविरहविशिष्टतादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वव्यतिरेकज्ञानाभावरूपपदार्थतरङ्गज्ञानधर्मिकप्रोक्तसंसर्गकमुक्तिप्रकारकप्रवृत्तित्वं हेतुः । स्वजनकतावच्छेदकतादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयकतादृशप्रवृत्तित्वं साध्यमिति फलितम् । अत्र निश्चयविरहविशिष्टत्वं व्यतिरेकज्ञानविशेषणं न स्वरूपासिद्धिधारकं किन्तु दृष्टान्तासिद्धिधारकमित्यग्रे स्फुटम् । पदार्थतरङ्गज्ञानधर्मिकमोक्षप्रकारकप्रवृत्तेरव्यवहितपूर्वं काशीमरणधर्मिकमुक्तिप्रकारकज्ञानधर्मिकप्रमात्वव्यतिरेकज्ञानाभावसम्भवात्तादृशज्ञानप्रमात्वनिश्चयस्य तत्राजनकतया सामान्यतो व्याप्तौ व्यभिचार इति तत्र नियतत्वनिवेशः । तादृशव्यतिरेकज्ञानोत्तरकाशीमरणादिधर्मिकमुक्तिप्रवृत्तेः सुखादिप्रकारकपदार्थतरङ्गज्ञानप्रवृत्तेश्चोदयाद्धेत्वसिद्धिरतो हेतौ प्रकारकान्तम् । तादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयविरहेपि काशीमरणादौ मुक्तिप्रकारकप्रवृत्तेः पदार्थतरङ्गज्ञाने सुप्रवृत्तेश्चोदयास्त्रियतपूर्ववर्तिताघटितसाध्यं न सिध्येदतः साध्ये प्रकारकान्तम् । अत्र प्रकारताविशेष्यतयोर्निरूप्यनिरूपकभावनिवेशतत्फले उच्यते । अत्र समूहालम्बनप्रवृत्तिनिष्ठपदार्थतरङ्गज्ञानधर्मिकमुक्तिप्रकारकप्रवृत्तिकार्यतात्वेन यागधर्मिकसुखादिकार्यतामादायार्थात्तरं न शक्यम् तादृशकार्यतायाः साध्यत्वात् । एवमेव यागपाकादिविशेष्यकस्वर्गादिनादिप्रकारकप्रवृत्ताद्यपि विशिष्य यागपाकादिरूपकारणस्वर्गादिनादिरूपकार्यघटिततत्तत्साध्यसाधनमुन्नेयम् । दृष्टान्तासिद्धिधारणाय सामान्यमुर्खा व्याप्तिमाह यन्निश्चयेति । जलविशेष्यकवृत्तिसाधनताज्ञाने प्रमात्वाभावज्ञाने भोदने वृत्तिप्रवृत्तेः भोदनविशेष्य-

एकतृप्तिसाधनताज्ञाने प्रमात्वाभावज्ञाने जले तृप्तिप्रवृत्तेश्च तृप्ति प्रवृत्तिसामान्ये, एवमोदनधार्मिकस्वर्गसाधनताज्ञाने प्रमात्वाभावज्ञाने ओदने तृप्तिप्रवृत्तेश्च तृप्तिसाधनताज्ञाने प्रमात्वाभावज्ञाने ओदने स्वर्गप्रवृत्तेश्चोदनाविशेष्यकत्वयत्प्रकारकत्वयोरुपादानम् । ओदनादिविशेष्यकतृप्त्यादिप्रकारकानुमित्यादिकमादाय तद्व्योपवारणाय यज्जातीयेति । न च तद्विशेष्यकधन्विप्रकारकानुमिती धूमविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वेन न हेतुता आलोकादिविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयमादाय व्यभिचारादिति वाच्यम् धूमलिङ्गकतयादिसहिततादृशानुमितौ तादृशनिश्चयत्वेन हेतुतया जातिपदेन धूमलिङ्गकानुमितेरुपादानाभावापि कार्यपदोपादानाद्धेतुसाध्ययोरेकाधिकरण्यतायर्भनियतत्वप्रवेशलाभेनादोषात् । धूमलिङ्गकतादृशानुमितौ आलोको व्याप्य इति निश्चयविरहविशिष्टमालोको न व्याप्य इति ज्ञानमिनिरीत्या विशिष्य पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकता इति न काप्यनुपपत्तिः तृप्तिसाधनताज्ञाने प्रमात्वसशये तत्र प्रमात्वनिश्चयेपि प्रमात्वसशयानाशेन तृप्तिप्रवृत्त्यनुदयोऽतो यन्निश्चयविरहविशिष्टपदस्य प्रयोजनमाह व्याप्यभावेति । तस्य कारणत्वमप्यनपवादमिति । न च यत्रार्थनिश्चये प्रामाण्यसशयोत्तर प्रामाण्यनिश्चयस्तत्र प्रवृत्ति सम्भवति अत एव यन्निश्चयविरहविशिष्टत्व हीतौ कृतं तथा च कथं कारणत्वमिति वाच्यम् तत्र प्रामाण्यसंशयनाशे सत्येव प्रवृत्तिस्वीकारात् ।

स्वरूपासिध्यादिरिति । आदिनोद्देश्यासिद्धिपरिग्रहः ।

नन्वित्यादिमाभ्रमिषाक्षेपमन्यथा बुध्वा कृतायाः अथ किमित्याशङ्कायाः स्वाक्षेपाभिप्रायप्रकटनेनैव निरसितु शक्यत्वात्तत्प्रकटनमेष किमिति न कृतमित्याशङ्काह अध्येति । स्वीदृश्यैवेति । तथा च मदभिप्रायमबुध्वा त्वया अथ किमित्याशङ्केपि मग्मताभिप्रायाप्रकाशने न कापि क्षतिः त्वदभिप्रेतस्य प्रवृत्तावपेक्षणीयस्य प्रमात्वनिश्चयस्य स्वतः परतो वाऽसम्भवादेवमप्याक्षेपसङ्गतेरिति ।

मिथमदयोरेवेति । तेन तदीयमाप्रवृत्तये इत्येतत्सङ्गतिः ।

सर्वेषामिति । प्राथमिकज्ञानप्रवृत्तिपक्षे मीमांसकत्रयसाध्यम् तत्र प्राथमिकेतिज्ञानप्रवृत्तिपक्षेणम् । तच्च स्वसमाना

धिकरणत्वस्य ध्वंसवत्कालत्वोभयसम्यग्धेन ज्ञानग्रहवदन्यत्वम् ।
 त्येति । तथाच स्वविषयकज्ञानाजन्यस्वाश्रयाश्रयविषयकमानसाविष-
 यत्वमर्थः । तादृशमानस च बाधप्रतिवध्यतानवच्छेदकस्वविषयता-
 शालीत्यग्रे स्फुटम् एवं च भावत्वमप्रामाण्याविषयकस्य चाऽनाध-
 र्यकम् एतच्च स्वत एवेत्यस्य स्वतो प्राह्यत्वरूपसाध्यान्तरसूचकत्वेन
 घर्णनं तद्व्यर्थवारणाय दीधितावपि स्वप्रकाशतयाऽनुव्यवसायेने-
 त्यनेन तद्व्यर्थवारणमेवामिप्रेतम् । अत्र नैयायिकमते घट्यमाणरी-
 त्या धूमत्वज्यापकीभूतामायप्रतियोगिहेतुमत्ताशानाधीनाया अनु-
 मितेः प्रामाण्यविषयकत्वात्सिद्धसाधनम् । तादृशस्वाश्रयग्रहत्वव्या-
 पकविषयिताप्रतियोगिर्रोक्तौ स्वविषयकज्ञानाजन्यत्वं व्यर्थमिति
 मानसपदम् । अत्र स्वाश्रयविषयकज्ञानं स्वाश्रयभिन्नं प्राह्यम् अन्यथा
 स्वाश्रयविषयकं यत्स्वाश्रयं समूहात्मनं तदादाय गुरुसाध्येन कृता-
 र्थत्वापत्तेः । गुरुणां सम्मेष इत्यपि न मिश्रसाध्यं ज्ञाननिवेशेऽनुचि-
 तगौरवापत्तेरित्याशयेनाह स्वाश्रयेति । तेनेति । प्राथमिकज्ञानप्रा-
 ह्यतायामेव विवादेनेत्यर्थः । अप्रयोजकतया ज्ञानस्यैन्द्रियकत्वेऽप्य-
 नुमितिप्राह्यत्वसम्मवाद् घटादिघत् । प्रत्यक्षेति । तथा च प्रत्यक्षा-
 प्राह्यत्वाविशिष्टानुमितिप्राह्यत्वं भट्टसाध्यम् तन्मतेपि द्वितीयप्रत्य-
 क्षप्राह्यता मिश्रादिमिदकेति न सिद्धसाधनं स्वविषयकज्ञानाज-
 न्यानुमितिप्राह्यत्वसाध्ये तथात्रिधप्रकारान्तरानुमित्यप्रसिद्धत्याद्वा-
 धशङ्काधारणाय ज्ञाततालिङ्गकतत्प्रदर्शनम् । एतेन व्याख्यानेन । अस्य
 शब्दलभ्यमेवेतेतीत्यस्य च परिहारेऽन्वयः । जिज्ञासेति । संश-
 याद्दु य ततस्तद्वद्वेषः ततस्तद्वद्वेषेच्छा तत एकतरकोटिनिर्णये-
 च्छा ततः किं स्वतो प्राह्यमिति प्रश्नः ततः प्रामाण्यं स्वतो प्राह्यमि-
 त्युत्तरं सैव प्रतिष्ठा । अन्योपि विशेष्यावृत्यप्रकारकत्वरूपोपि
 तस्य प्रतियोगिप्राह्यकसामान्याधिको न स्वतस्त्वबाध इति अना-
 द्रितात्पर्यविलम्बः याथार्थ्यरूपप्रकर्ष एव स्वतस्त्वविवादात् । ज्ञान-
 म्बतयप्रवेशमयेनाह ज्ञानमात्रेति । तत्परत्वमिति । घट्यमाणमते
 तद्वनित्यत्वे बाधशङ्का स्यात् । यस्तुतस्तु स्वतस्त्यसाधनाहं प्रामा-
 ण्यमुपैस्य तदनहं प्रमाकरणत्वमात्रं पक्षीवृतामिति म्रमेण निग्रह-
 विशेषशङ्का स्यात् बाधिकाय सा भाष्यमुटोऽनुष्ठेधममात् । एवं
 च करणलुण्ठनव्युत्पादनं म्रमजनकदोष यस्तुम भाष्यमुदन्त-

व्युत्पादन तीव्रतासायति द्रष्टव्यम् । निरास इति । ज्ञानपदश्रवणमा
 प्रात्प्रमाकरणार्थकपदसमभिध्याहारण ज्ञानकरणार्थक पदमय न भू
 यात् पौनरुक्त्यादिति तत ज्ञानपदस्यैतस्मिन्कार्यतात्पर्यग्रहे तद
 न्वितपत्प्रत्यर्था-वयानुरोधेन भाष्यव्युत्पन्नतत्प्रद्वारा प्रामाण्यपद
 प्रमाकरणत्यप्रतीतिच्छया नोच्चरितमिति याधग्रहो जायते ततस्ता
 द्दशमनिरास इति भावः । स्वमते प्रमात्वत्वेनैव पक्षता ज्ञानपद
 कृतशङ्कोच्छेदकम् ।

ये तु ज्ञानविप्रामाण्यपदार्थस्य पक्षत्वेन ज्ञानस्य पक्षा
 म्तर्माय मन्थन्ते तन्मतमुत्थापयति यस्मिन्ति । प्रमाकरणत्वानां
 भिन्नभिन्नतया न परामर्शनिष्ठतद्वावृत्तिरित्यतो ज्ञानान्वेति । पक्ष-
 विद्वेषणप्रयोजनमाह प्रमाकरणत्वत्येति । प्रामाण्यपदार्थत्वसामाना-
 धिकरणत्वेन स्यतस्य न साध्यम् तद्वच्छेदेन परतस्त्वस्य प्रतिधा
 यननुमतत्वाद्दत्तोऽशत इति । तथासति । प्रामाण्यस्य ज्ञानमात्रवृत्ति-
 प्रामाण्यपदार्थत्वेन पक्षत्वे सति । असम्मवेनेति । उक्तपक्षबोधकप
 दे प्रामाण्यपद द्वैतम ज्ञानपद तु ज्ञानकारणरूपैकार्यमिति भ्रम
 स्य शङ्कितुरसम्मवात् तथासति भूरिप्रयोगमालम्ब्य तत्परत्ये नीति
 समाधानासङ्गनेः तन्मते क्षतिरूपार्थान्तराभावात् । ननु प्रामाण्यप
 दस्य प्रामाण्यपदार्थ इव ज्ञानपदस्य ज्ञानपदार्थे लक्षणा उभयो
 रपि द्वैतत्वात् एव च ज्ञानकरण लक्षयतायच्छेदकवृत्तानिर्याहस्य
 करणव्युत्पादनात् शङ्का सम्भवेत् तादृशाशङ्का भूरिप्रयोगमाल
 म्ब्य परीहर्तुं तादृशकथिकायतार इत्यतः प्रयोजनपती हि लक्षणा
 तदभावाद्भव न लक्षणेत्याह ज्ञानेति । अशत इति । ज्ञानत्वेन ज्ञाननि
 वेदादेव तत्करणतायाः पक्षवदिर्भावादिति भावः । लक्षणोपगमे
 बाधकमप्याह ज्ञानेति । ज्ञानपदार्थत्वानुपायेनेति । ज्ञानकरणस्येति
 शेष तथाच तद्विद्वेषणस्य ज्ञानकरणव्यापसंकरव नास्तीति भावः ।

एकवाक्यतानभिन्नपरतया ज्ञानपदप्रयोजामुक्त्या तादृशो भ्रान्त
 कृत्वा भ्रान्तु नादतीति मनसि कृत्य तदभिन्नपरतया तत्प्रयोजनम
 यतारयति प्रवर्त्तकेति । निर्वाचयति । मिधादिमतसिद्धयेति यावत् ।
 सा च तद्वृत्त भूयादितोऽप्यादिसामग्रीरूपानुपपत्त्यायविरोधिस
 हितः । अनुपपत्त्यायपद ज्ञानतालिङ्गकानुमितरव्युत्पल्लवकम् । शुद्धम
 ते भगवद्गीतानामाप्रसिद्धिमाह शुद्धमते इति । स्वप्रकाशसामान्यपि

क्वचिन्न साध्यघटिकेत्याशङ्कते नचेति । नान्यदेति । मिश्राणामदिश-
सामान्यसम्भवेपि यद्धर्मप्रकारकज्ञानमेव जायते न तु सज्ञानग्रहः
तैः स्वप्रकाश्यानुपगमादिति द्रष्टव्यम् । तादृशो धर्म इति । यद्धर्मप्रकार-
कमित्यनुवर्तते तद्धर्मघटिताप्रामाण्यग्रहस्य तत्प्रकारकज्ञानरूप
धर्मिसमानकालोत्पत्तिकत्वं युवन्नाह तद्धर्मिति । भाविन्यतीति वा
तद्धर्मप्रकारकग्रहे भ्रमत्वग्रहस्थले तदप्रामाण्याग्राहकतज्ज्ञानग्रा-
हकसामग्री प्रसिद्धैवेत्यालोच्य तस्यागः । तद्धर्मघोटितभ्रमत्वग्रहः
तत्प्रकारकज्ञानोत्तरः अन्यथा भ्रमत्वस्यैवासिद्धेः । अत्राप्रामाण्य
प्रामाण्यविरोधीति वक्ष्यते । एवञ्च तद्धर्मप्रकारकज्ञानानुत्तर
प्रामाण्यविरोधिग्रहसामग्री सम्भाव्य निराकरांति , धर्त्तमाने-
ति । लौकिकत्वनिवामकस्रक्षिर्पादिघटितसामान्यां ज्ञानत्वादि-
विपरीतयिपयिताप्रयोजकतत्तदोपसवलनमप्रसिद्धमिति वक्तुं धर्त्त-
मानपदम् । माध्यमिकनैर्ग्यायिकमतेपि , तादृशसामग्र्यास्तथावि-
घ्नोपसवलनं नास्ति किमु मीमांसकमते इति वक्तुमग्रे
सर्वपदम् । विपरीत तदभावतद्वद्भेदौ । अग्रिमोत्तरस्याप्रामाणिक-
त्वशङ्कोच्छिन्नये शङ्कितुः समत दृष्टान्तं प्रथमतो दर्शयति यथे-
ति । दार्ष्टान्तिके सविषयकत्वोपादानं चान्यथेत्याद्यग्रिमयुक्तिलापन-
र्थम् । दोष इति । दोषस्य प्रमाविरोधित्वात्सप्रकारकत्वग्रहविरोधित्वं
तद्विशेषणम् । तत्प्रकारकग्रहप्रतिबन्धकत्वन्तन्तु विरुणादि च सामा-
न्याभावधोघोपि सामान्यघटिताविशेषवत्तायुद्धिमिति न्यायात् । गुरु-
णामेव तादृशसामान्यस्त्वित्यत आह अन्यथेति । निर्विषयकत्वे-
त्युपलक्षणं निष्प्रकारकत्वादीनाम् परन्तु तत्रैवाशङ्क्यमानतया
तदनुपादानम् । यदि गुरुमते विषयो भासते, तदा प्रकारो न भा-
सते इति वक्तुमनर्हमित्याशयः ।

तदङ्कुरप्रकारप्रकारकज्ञानसमवेतमादयैव साध्यसत्त्वमित्यत-
स्तदङ्कुरप्रकारकज्ञानमन्तरेणापीति । ज्ञानद्वयमपि तदङ्कुरविशे-
ष्यकमिति भावः । गुरुमते इच्छाद्यधिकरणप्रकारिका अस्ति ।
उपस्थित्येत्यस्य सम्भव इत्यनेनान्वयः । नियमत इति । अ-
नियमे त्वप्रामाण्याग्राहकसाध्यघटकसामग्री प्रसिद्धा स्यात् ।
साकाङ्क्षत्वं धर्मविशेषणम् । आकाङ्क्षा च धर्मधर्मिणोर्विशे-
षणविशेष्यभावः । अससर्गग्रहकालीनधर्मधर्मिसमूहालम्बनस्य

वास्तवधर्मधर्मिभावापन्नाविशेष्यविशेषणाविषयकस्य विशिष्टज्ञान-
कार्यकारित्ववारणाय तादृशाकाङ्क्षानिरूपकस्यैव तत्कार्यकारित्वमुपे-
यत इति सामान्यलभनायां निर्दोषपुष्ट्यावागृह्यमाणासंसर्गकनु-
क्तिरजतत्वादिविषयकज्ञानद्वयस्य न भ्रमत्वमिति स्वयं यक्तव्यम्
तथा च साकाङ्क्षत्वकथनं भ्रमत्वनिर्वाहकासंसर्गप्रहलाभायेति
योष्यम् । प्राह्यं नद्वनि तत्प्रकारकत्वम् । न च गुरुणां तादृशभ्रमस्य
प्रामाण्यावगाहित्वेपि तत्सामान्याः कथं प्रामाण्याप्राहकत्वम् । अग्नि-
मयलुकारमते प्रामाण्यविरोधित्वस्य प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषय-
यत्नरूपत्वात् । न च दीधितिऋन्मते तत्प्रामाण्यावच्छेदकावच्छेदेन
तद्बहुत्तिभिन्नत्वरूपं प्रामाण्यविरोधित्वं तद्ब्रह्मप्राहकत्वमप्रामाण्याप्रा-
हकत्वम् तथा च तदङ्कुरप्रकारकज्ञाने यदवच्छेदेन प्रामाण्यं । नद-
वच्छेदेन भ्रमत्वस्यासत्त्वादेव विरोधित्वमनपवाद्मिति याच्यम्
तन्मते प्रामाण्यप्राहकत्वेन ज्ञानग्रहकत्वेन मदाभिमनसिद्धिमिन्न-
रूपतत्सत्त्वात् ।

प्रतियोगिनया प्रामाण्यविषयकनायाः ईश्वरज्ञानविषयत्वादाह
निर्वाच्येति । अज्ञानं प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ते पटज्ञानादिप्रामाण्ये । वै-
शिष्ट्यं सामानाधिकरण्यम् । अत्र पक्षे ज्ञानपदासत्त्वे साध्यस्यज्ञानप-
श्चाश्रयमात्रपरम् तत्सत्त्वे तु स्वाश्रयज्ञानपरोमिति । अगत्या माप-
दार्थपरित्यागादिति मतेपि ज्ञानपदस्य ज्ञानार्थत्वात् । घटिततये-
त्यतितुच्छत्वे हेतुः । पक्षनिष्ठेति । न च न्यायमते घटत्वप्रकारिता-
निष्ठे तादृशप्राहृत्ये कथं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वम् पश्चाद्वृत्तित्वे त-
त्सात्पर्यात् तस्यापि याद्यतया तद्व्याप्यवत्स्वतस्त्वस्य प्रतिरोध-
त्वाच्च । अप्रसिद्धिर्वाच्येति । तथा च विधिनिषेधाभिप्रायो वाकार-
सिद्धान्तेपि सङ्गत एवेति भावः । द्वितीयपक्षे प्रतियोगिमत्त्वस्य वाध-
सिद्धसाधनादिकमेवेति सिद्धेः समूहात्म्यनिरूपत्वात् । आदिना उ-
द्देश्यासिद्धिपरिग्रहः । ज्ञानप्राहकत्वमप्रीत्येन प्रार्थामकज्ञानग्रहज-
नकत्वमिन्त्याः साध्ये धनस्तर्मायात् यथासाधिवेशे न धैत्यर्थ-
मिति ज्ञानग्रहव्यापकत्वात्तादृशजन्यग्रहत्वस्यापकत्वस्यान्यत्वादि-
त्यर्थः । इदं तु चिन्त्यम् । स्वाश्रयज्ञानप्राहकत्वमप्रीजन्यग्रहत्वसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगिनायच्छेदकत्वत्वं न प्रतियोगितावच्छेदकं
स्वाश्रयज्ञानग्रहत्वसमानाधिकरण्यमावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-

स्य लघुनस्तत्समनियतत्वात् । तथा च तद्वच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावोऽप्रसिद्ध एव । न च गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्व-
मतमङ्गीकृत्येदमिति वाच्यम् तथासति ज्ञानग्राहकसामग्री-
त्वव्यापकेत्यत्र सामग्रीत्वनिवेशवैयर्थ्याभिधानस्यासङ्गतिः उक्तरी-
त्या ब्रह्मण्डाभावघटकतासम्भवादिति । अप्राहुः । गुरुधर्मस्य प्रति-
योगितानवच्छेदकत्वमते तादृशसामग्रीजन्यग्रहत्वेन निवेशे त-
न्निष्ठामावप्रतियोगिता विशिष्योपादाय तत्तदनवच्छेदकत्वकूटस्य
साध्यत्वेऽवैयर्थ्यम् तादृशज्ञानग्रहत्वेनैव प्रवेशे तु सामान्याभाव एवै-
को लभ्यते इति साध्यभेदनिर्वाहः । नचैवमाभासासङ्गतिः ज्ञानग्रहो-
त्पत्तिप्रयोजकतावच्छेकरूपव्यापकतायाऽविशिष्य प्रतियोगिताघटि-
ताया निवेशसम्भवादिति वाच्यम् तदाभासस्य तादृशप्रयोजकत्वव्या-
पकतानिर्देशेनैवोपपत्तावनुचितगौरवपरत्वात् तत्प्रामाण्याविषयक-
त्वेन ज्ञानविषयकत्वेन मष्टमतसिद्धमिश्रो ज्ञानविषयको यावान् ग्रह
इत्यादिना दीर्घातकृतैव सामग्रीजन्यग्रहत्वेन निवेशेऽनुचितगौ-
रवस्याभिधानापतया इदानीमवैयर्थ्योक्तेरिति । तच्चज्ञानव्याकि-
विषयितावच्छिन्नेति भिन्नत्वे हेतुगर्भविशेषणम् ।

विशिष्टस्य प्रामाण्यविषयित्वस्य व्यापकतायां विषयितानिष्ठत्वं
न प्रविष्टमित्याशयेनोद्देश्यासिद्धिमाह गुरुमते इति । ननु मिथ्यादिमते
ज्ञानग्रहं प्रामाण्याधिकरणत्वं दुर्यारम् घटमह जानामीत्येवतदाकारात्-
तत्र विषयितांशे घटत्वविशिष्टस्य भानात् । न च तत्र घटविशेष्य-
कत्वार्वाच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वभावे प्रकारितानिरूपकस्यैव विशेष्य-
तानिरूपकस्य जानातेरापि स्वरूपतो भानम् अन्यथा न्यायमते व्यव-
सायो घटत्वप्रकारको घटविशेष्यकश्चेत्यनुव्यवसाये प्रामाण्याविक-
रणतापत्तेः इष्टापत्तौ प्रामाण्ये मीमांसकभाष्यनिर्वाहापत्तिरिति
वाच्यम् एवमपि प्रामाण्यस्य घटत्वविशिष्टागर्मत्वात्तदधिकरण-
ताया दुर्यारत्वात् प्रामाण्यस्य घटत्वविशिष्टगर्मत्वाद्घटादेः स्वरू-
पतो भान मानामावाश । सत्यम् मिथ्यादिमते घटांशे घटत्वामानेपि
प्रामाण्यरूपेणैव ज्ञानमानोपगमात् न्यायमते विशेष्यतांशे पुरो-
घर्षित्यादिना घटस्य भानेन प्रामाण्याधिकरणताया उक्तसम्भवात् ।
अथवा इतरविशेषणतानापन्नविषयाविशेष्यतागर्भे प्रामाण्य पक्ष-
स्तद्वत्ता च न गुरुमिन्नमते इत्याशयेन गुरुपदम् एतच्च तादृशग्रहत्व-

व्यापकविषयिताप्रतियोगित्वात् । लिखनस्वरमाद्गुरुणा विषयिता
 तासाधनमप्यत्रैवेत्याशयेन । यदि चानुमानान्तरेण वा व्यपसाय
 गुरुणामपि विषयितासिद्धिममत्र । किंवा मिथ्या
 दाता प्राथमिकज्ञानप्रदे विषयितामादायैव निरूपितत्वसम्बन्धन
 अधिकरणताविषयित्वयोर्निरूपकताभेदाद्विजातीयनिरूपितत्वसम्ब
 न्धन वाऽप्रमाण्यविशिष्टमत्तात्तदनुगमन ताद्विशेषण गुरुणामप्य-
 नापागत उद्देश्यसिद्धिरित्यतो दूषणान्तरमाह तादृशप्रहेति । न
 च साध्यनिष्ठानावप्रतियोगितायामाधेयतानिष्ठायाम् निरूपितत्वसम्ब
 न्धेनावच्छेदकत्वमित्यनुमानपण्डित्खनवाविषयितानिष्ठायस्तादृ-
 शप्रहेतिष्ठानावप्रतियोगिताया अनपच्छेदकत्वमित्युक्तावपि प्र-
 तियोगितावच्छेदकतापर्याप्तविषयितात्वान्तर्भावेन वाच्यतया
 गुरुधर्मस्य प्रतिपादितानवच्छेदकत्वेन केवलविषयस्यैव प्रति-
 योगितावच्छेदकतया विषयविशिष्टविषयितात्वावच्छिन्नभावाप्र-
 सिद्धरिति वाच्यम् अधिकरणताविषयितयोर्निरूपकत्वस्य भि-
 न्नजातीयताया प्रतिपादितया विषयितानिष्ठत्वस्य निरूपकत्ववि-
 शेषनिवेशार्थेनापि तु उपलक्षणतया तद्विषेयत्ववच्छेदकत्वत्वा-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताया प्रकारतया साध्यघटकता प्रयोजनाभावात् ।

विशेषणान्तर्भावेनेत्यस्य विशेषणे विशष्ये चेत्पर्य । किं
 विशेषणावच्छेदेन विशष्ये इत्यथ । आद्य दूषयति अनुमानादिति ।
 द्वितीय शङ्कते नचोत । तादृशेति । घटत्वप्रकारत्वघटविशेष्यकत्वा-
 वच्छिन्नवनिष्ठतनुदायत्वस्यैव तादृशावच्छेदकतावच्छेदक-
 त्वेति तस्मुदायानिरूपितावच्छेदविषयिताया एव न्यायमतेऽनद्वो-
 षोक्तम् । एतेन विशिष्टानतिरिक्तत्वेन । केवलघटत्वप्रकारकत्वानिरू-
 पिर्वाविशिष्टविषयितात्व व्यापकतावच्छेदकताया न्यायमते
 सिद्धत्वेनावच्छिन्नवन्तैविशिष्टनिरूपितत्वविशिष्टविषयितात्वे तन्सा-
 धनेऽपि सिद्धसाधनात् घटत्वप्रकारकत्वस्य वस्तुतोऽवच्छिन्न-
 त्याशयत्वात् । नयेति । तत्र प्रामाण्य पक्षप्रामाण्यमिति द्वितीया
 न्तपाठे पर्यायैत्यनुसन्ते । विधौ बाधवारणाय प्रामाण्यविषयता
 न्दिशेत् । न्यायमते अप्रामाण्यवारणाय घटत्वविषयितानिवेश-
 व्यापकत्वविशेषणत्वस्य दूषणत्वात् । न्यायमते घटत्वप्रकारकत्ववि-
 षयितात्व व्यापकतावच्छेदकत्वस्य निर्विवादतया विशिष्टानति

रिक्ततया विशिष्टप्रामाण्यविपरिणतात्वेऽपि मादित्यन्यतरानुधावने सिद्धसाधनमिति भावः । शरीरविशेषादेरप्रामाण्यादाह शरीरेन्द्रियादेः । गुरुमतेति । गुरुमते स्वरप्रकाशे ज्ञाने सर्वत्रैव जीवात्मनः प्रकाशात्तादृशयावद्प्रसिद्धत्वात्प्रसिद्धेरात्मते सत्त्वात् ज्ञाततेत्यादि । गुरुणां स्वसिद्धव्यपसायात्मकज्ञानप्रहावन्वयव भट्टमनसिद्धज्ञाततालिङ्गकानुमितिस्वीकारप्रसङ्गादिति । एव मिश्राणास्यि । एकरूपेणेति । यद्रूपेण ज्ञानप्राहकत्वाभ्युपगमो भट्टस्य तद्रूपेण तस्य प्रामाण्याप्राहकत्वाभ्युपगमस्वरूपावच्छिन्नमिश्रत्वसामग्रीविशेषणम् तथाच ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्रीत्वन ज्ञानप्राहकत्वाभ्युपगमो भट्टस्य तेन ज्ञानप्राहकत्वाभ्युपगमो भट्टस्य तेन प्रामाण्याप्राहकत्वाभ्युपगमो न भट्टस्य व्यघनायादिसामग्रीत्वेन तदभ्युपगमो भट्टस्य तेन ज्ञानप्राहकत्वाभ्युपगमो न तस्येति भावः । शब्दाजन्येति । तथाच तादृशयोग्यताज्ञानसाधारणसमुदायत्व न कार्यताज्ञानप्राहकत्वावच्छेदकत्वेन भट्टाभ्युपगतमिति भावः । सामग्रीनिवेशपक्षे व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकतद्धिन्नत्वाङ्गीकारेणैवोपपत्तेः, कथञ्चिदिति । नैयायिकेणादीति । आदीति । आदिना भट्टादिपरिग्रहः । गुणाभिन्नमिति । न च तद्वति तत्प्रकारकत्वाप्राहकत्वोपादानेपि घटत्वप्रकारकत्वमात्रेण ज्ञानप्राहकसामग्रीव्यावर्तनाज्ज्ञानत्वे प्रसिद्धिसम्भवाज्ज्ञानत्वविशिष्टप्राहकत्वविवक्षावैपर्यशङ्काऽवतरत्यवेति वाच्यम् तद्वति तत्प्रकारकत्वमात्रेण ज्ञानप्रहे ज्ञानत्वाभानसम्भवात् । नैयायिकमनसिद्धप्रथमिकज्ञानप्राहकसामग्न्याश्च ज्ञानप्राहकत्वेन भट्टमतासिद्धतया साध्यघटकत्वेन परतस्त्वसाधनसम्भवात् । तथा चेति । घटत्वप्रकारतामात्रे च ज्ञानप्राहकसामग्न्या न प्रत्यक्षसामग्रीत्व, ज्ञानत्वभावप्रसङ्गत् । अन्यसामग्न्यास्तु भट्टमतासिद्धत्वात्तेन धारणादिति भावः । प्रमापदोपस्थापितप्रामाण्यस्यः शब्दबोधार्थविपर्ययस्यपि सम्भवादाह विशेपीरिति । घटत्वज्ञानस्य विशेष्यकमित्यादिभिरित्यर्थः । तावतैवेति । यथाश्रुततदप्रामाण्याप्राहकत्वनिवेशपक्षे घटत्वप्रकारकमात्रेण घटविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वमात्रेण च ज्ञानप्रहस्य साध्यघटकतया वाधः

स्यादिति ज्ञानत्वविशिष्टप्राहकत्वपर्यन्तविशेषाऽऽवश्यकीति ज्ञान वे
 विधिप्रसिद्धि स्यात् कथितविशेषणोपादानपक्षे च तादृशज्ञान
 ग्रहयो साध्यघटकतया बाधस्यैवात्सरात्तद्विधयध्वैयर्थ्यम् ।
 नापि ज्ञानत्वे विधिप्रसिद्धिसम्भवादनाथ तादति सुवचम् । तद्वि
 धक्षणेपि घटत्वादी विधिप्रसिद्धिसम्भवादिति भाव । ननु प्राह्यत्प
 पुरोवर्तिविशेष्यकत्वनिष्ठधर्मितायच्छेदकताकमेव साध्यमिति सि-
 द्धान्तान्न घटत्वादी विधिप्रसिद्धिरस्ति । किञ्च तद्वति नत्प्रकार
 कज्ञानत्वाप्राहकत्वघटितकथितविशेषणोपादान ज्ञानत्वविशिष्टप्रा
 हकत्वाविधक्षणपि ज्ञानत्वे प्रसिद्धे दीधितिवृत्ता ज्ञानत्वविशिष्टे
 त्यादिलिखनस्यानवधानमूलकत्वप्रसङ्ग इत्यत आह वस्तुतस्तिरिति ।
 स्वतोऽप्राह्यतया प्राथमिकज्ञानग्रहाविषयतया । बाधादिति । अथ
 तादृशप्रामाण्यत्वविशिष्ट प्रामाण्यत्वाश्रयमवेति कथमेतत् ? अनुव्य
 घसायादौ स्वरूपतो ज्ञानत्वमानेन तत्र स्वतोप्राह्यज्ञानपायात्
 अनुमानात्पक्षतावच्छेदके साध्यसिद्धेर्दूषितत्वादिति चेन्न तद्वति तं
 त्प्रकारकत्वविशिष्टज्ञानिप्रतियोगिकविषयितासाधारणरूपेणापि प्रा
 माण्यत्रिययितायास्तादृशप्रद्वैवव्यापकतासम्भवादर्थान्तरस्य पदत्व
 प्रकारकज्ञानत्वविषयित्वे अनुव्यघसायादिसामग्रीजम्बग्रहत्वात्प्रा
 पकत्वासिद्धसाधनस्य च वारणाय प्रामाण्यत्वावच्छिन्नप्राह्यत्वं
 विधक्षणीयम् । तत्र बाधभयेन ज्ञानत्व न प्रोक्ष्यमित्याशयात् । न चैव
 न्यायमते साध्याप्रसिद्धयत्वेति वाच्यम् तादृश व्यापकताया घट
 विशेषकत्वावच्छिन्नघटत्प्रकारकत्वावच्छिन्नविषयित्वावृत्तित्व
 साधनेऽपि नैयायिकाना वृत्तवृत्त्यत्वात् मीमांसकसाध्ये वा तत्र ताद
 र्शविषयितावृत्तिरुपेवेति न कोपि दाप । अथवा तादृशग्रहनिष्ठा
 भावप्रतियोगिताया विशिष्टप्रामाण्यविषयितात्वानवच्छिन्नस्य मीमां
 संकसाध्यनयाऽभिधानात्तत्परमयदम् । वस्तुनस्तु विशिष्टशुद्धयोत्
 भेदाद्घटत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वत्रिययितात्वनव्यापकतामादाय
 सिद्धसाधनवारणाय विशिष्टप्रामाण्यत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद
 कत्वसाधनमपि मीमांसकामिप्रेतम् । न्यायमत शुद्धघटत्वप्रकारकत्व
 त्वस्यैव पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वत्वस्य वा
 प्रकारकतावच्छेदकत्वात् सिद्धसाधनम् । पुरोवर्तिविशेष्यकत्वाव-
 च्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वे साध्ये एतत् । याद तु पुरावर्तिविशेष्यक-

त्वत्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वं साध्यते तदापि न क्षतिः पुरोध-
 क्षितिविशेष्यकत्वावच्छिन्नोपविशेष्यविशिष्टविषयविषयिताया अद्यापकत्वे तु
 धर्मितावच्छेदकप्रकारभावापन्नघटविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकार-
 कत्वपुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नप्रत्योभयत्रैव तत्साधनाप्र सिद्ध-
 साधनम् । तथाधिघतद्वतितत्प्रकारकत्वस्वज्ञानत्वत्वयोस्तत्साध-
 ने तु बाध इति । वस्तुनस्तु गुर्गादिमते तादृशसामग्रीजन्य-
 ग्रहे ज्ञानत्वत्याभावेन पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयित्वाभावसत्त्वा-
 द्बाधः उभयाभावादिकमादाय व्यापकताभङ्गवारणाय स्वविषयि-
 तात्वावच्छेदेन व्यापकतायाः साध्यघटकत्वात्, प्रामाण्यविषयि-
 तात्वस्य चानुगतत्वात् । धर्मितावच्छेदकप्रकारभावापन्नस्वरूपतो
 ज्ञानत्वतद्वति तत्प्रकारकत्वोभय प्रामाण्यम् तद्प्रादिका च तद्वति
 तत्प्रकारकगुणाभिन्नं ज्ञानमिति शाब्दनाममिति तद्रीत्या बाधा-
 सम्भवाज्ज्ञानत्वत्वस्य परतो प्राह्यत्वानुधावनमिति सकलग्रन्थ-
 सङ्गतिः । तद्वति तत्प्रकारकगुणाभिन्नमित्यादावेतद्रीत्या बाधा-
 सत्त्वादाह तथाचेति । प्रामाण्यत्वेन पक्षतापक्षे यथाश्रुतार्थत्व-
 माधिष्कर्तुं तद्वतीत्यादि दीर्घाभिधानम् । अगत्येति । न च तद्वति त-
 त्प्रकारकत्वविशिष्टत्वेन रूपेण ज्ञानत्वस्य विशिष्टप्रामाण्यघटकता नि-
 र्वहेत् ज्ञानत्वत्वाप्रवेशादीनि प्रमापदार्थत्यागोऽनुचित इति वाच्यम्
 ज्ञानत्वे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्वति तत्प्रकारकत्वस्यानिवि-
 ष्टत्वात् ज्ञानत्वानवच्छिन्नविशेषणतापन्नप्रमापदार्थतावच्छेदकस्य
 पक्षत्वमित्यत्र तत्तात्पर्यम् । अप्राहकत्वेनेत्यभिधातस्ये प्राहकत्वेत्य-
 मिधानमाहुरित्यस्वरसः । ननु विरोधित्वं तज्ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञान-
 विषयत्वं तद्याप्रे दूषणीयमतो व्याचष्टे तत्प्रामाण्येति । तत्प्रा-
 माण्यावच्छेदकावच्छिन्न यत्तत्प्रामाण्याधिकरणवृत्तित्वं तदभावः
 तेन प्रमात्वाप्रापन्नमत्वनिष्प्रकारकत्याधनुगततत्प्रामाण्यावच्छेदक-
 तापर्याप्त्याधिकरणपर्याप्तावच्छेदकताकत्वमवच्छिन्नत्वान्तार्थः तेन
 जातित्ववति जातित्वप्रकारकत्वनिष्प्रकारकत्वयोर्घटत्वरूपैकावच्छेदेन
 इति सत्येपि न क्षतिः जातित्वविशिष्टे प्रामाण्यावच्छेदकतायाः
 स्वरूपतो घटत्वे निष्प्रकारकत्वावच्छेदकतायाश्चोपगमात् । अथ
 वृत्तितार्था तत्प्रामाण्याधिकरणीयत्वं किमर्थम् । शृणु पटत्वेन पटा-
 घगाहिप्रमात्मकं पटत्वेन घटस्य घटत्वेन च पटस्यावगादिनि

पटावच्छेदेन घटाप्रकारके नूमे घटप्रकारकत्वामावश्य प्रमा-
 ण्याभावस्य च घटावच्छेदेन वृत्तितया प्रामाण्यविराधितापत्ति-
 रतस्तदावश्यकम् । पटावगमप्रामाण्यवद्बृत्तिरात्तत्र नत्पद-
 च । तत्रैव पटस्य पटत्वघटितप्रामाण्यावच्छेदतया घटत्व-
 घटितप्रमत्वादेस्तद्विराधितापत्तिरतः प्रथमतस्तदम् । केचन प्रम-
 निप्रमत्तत्वाद्यधिकरणताया उभयामावत्त्वाद्भ्रमत्वादे प्रामाण्यवि-
 रोधितापत्तिस्तादृशप्रमत्ताद्यधिकरणता न क्वचिदपि प्रमायां
 तादृशप्रमत्तायां तदापत्तिरिति प्रमानुत्ति । प्रमापदमपि तत्र
 माण्याश्रयणम् अन्यथा पटत्वादिगमप्रामाण्याश्रयनिष्ठप्रकृतप्रम-
 ताद्यधिकरणतायास्तादृशोभयामावत्त्वाद्भ्रमत्वादे प्रामाण्यावि-
 रोधितापत्ते । एव प्रमानात्मकप्रमानेष्टप्रमात्वाधिकरणतापि न नि-
 रयच्छिन्ना तत्र प्रकारावच्छेदेन प्रमात्वाभावसत्त्वेन तस्या
 विशेष्यावच्छेदप्रसादतो निरयच्छिन्नप्रत्वमात्र विहायोभयामावनि-
 शेषः । एवञ्च घटत्वादेरपि प्रामाण्यविरोधित्वं सम्भवते । यद्यपि
 तत्प्रमात्वभिन्नत्वं सति निरयच्छिन्नप्रमानिष्ठाधिकरणताकान्यत्व
 प्रमात्वविरोधित्वं सुखचम् घटत्वादिना घटपटादिविषयकज्ञाने प्र-
 मत्वाधिकरणतायाः प्रमानिष्ठत्वाद्दोष इति निरयच्छिन्नत्व
 निवेशः । प्रमापदं च प्रकृतप्रामाण्याश्रयणम् तेन पटत्वादिप्रमा-

पटावच्छेदेन घटाप्रकारके नूमे घटप्रकारकत्वामावश्य प्रमा-
 ण्याभावस्य च घटावच्छेदेन वृत्तितया प्रामाण्यविराधितापत्ति-
 रतस्तदावश्यकम् । पटावगमप्रामाण्यवद्बृत्तिरात्तत्र नत्पद-
 च । तत्रैव पटस्य पटत्वघटितप्रामाण्यावच्छेदतया घटत्व-
 घटितप्रमत्वादेस्तद्विराधितापत्तिरतः प्रथमतस्तदम् । केचन प्रम-
 निप्रमत्तत्वाद्यधिकरणताया उभयामावत्त्वाद्भ्रमत्वादे प्रामाण्यवि-
 रोधितापत्तिस्तादृशप्रमत्ताद्यधिकरणता न क्वचिदपि प्रमायां
 तादृशप्रमत्तायां तदापत्तिरिति प्रमानुत्ति । प्रमापदमपि तत्र
 माण्याश्रयणम् अन्यथा पटत्वादिगमप्रामाण्याश्रयनिष्ठप्रकृतप्रम-
 ताद्यधिकरणतायास्तादृशोभयामावत्त्वाद्भ्रमत्वादे प्रामाण्यावि-
 रोधितापत्ते । एव प्रमानात्मकप्रमानेष्टप्रमात्वाधिकरणतापि न नि-
 रयच्छिन्ना तत्र प्रकारावच्छेदेन प्रमात्वाभावसत्त्वेन तस्या
 विशेष्यावच्छेदप्रसादतो निरयच्छिन्नप्रत्वमात्र विहायोभयामावनि-
 शेषः । एवञ्च घटत्वादेरपि प्रामाण्यविरोधित्वं सम्भवते । यद्यपि
 तत्प्रमात्वभिन्नत्वं सति निरयच्छिन्नप्रमानिष्ठाधिकरणताकान्यत्व
 प्रमात्वविरोधित्वं सुखचम् घटत्वादिना घटपटादिविषयकज्ञाने प्र-
 मत्वाधिकरणतायाः प्रमानिष्ठत्वाद्दोष इति निरयच्छिन्नत्व
 निवेशः । प्रमापदं च प्रकृतप्रामाण्याश्रयणम् तेन पटत्वादिप्रमा-

इति चेदष्ट यरूपनापत्ते ।

सिद्धान्तापरि शङ्कन नञ्चि । ननु भवतु मिथ्याने
 लौकिकविषयताया प्रतिबन्धतानवच्छेदकतयोपपत्ति । गुरुमत
 व्यवसायोत्पादकसामग्रीकाल ज्ञानत्वाद्यवच्छेदन तद्वति तत्प्र-
 कारकत्वाभावज्ञानसत्त्वे व्यवसाया मकज्ञानत्प्रज्ञानस्य भट्टमते ज्ञा-
 ततालिङ्गकानुमिति सामग्रीकाल तज्ज्ञानसत्त्व तादृशानुमतिरूप
 ज्ञानवग्रहस्य च लौकिकान्यप्रागण्यविषयताविरहतया नोपप-
 त्ति लौकिकप्रागण्यमाद्यप्रयोगिकाया मन सयुक्तात्मसमवतारि
 शपणताया व्यवसायानुदयेन गुरुणाममत्त्वादानुमतौ सन्निक
 कर्षस्यान्यथासिद्धश्च याशङ्कायाम ह मिथ्यातारकति । या-
 दृशस्थले प्रागण्यस्य मिथ्याणा भानमभान वा तादृ
 शस्थले गुरुणा भट्टानां च तद्भानाभाने । यादृशञ्च प्रयाजक
 लौकिकप्रागण्यविषयत्व मिथ्यैकपयम्, गुरुमिभट्टैरपि तत्सम तत्र
 प्रयोजकमुपेयम् अन्यथा फलसाम्यानुपपत्त । एव च यदि मिथ्य
 स्य लौकिकत्व लौकिकवधिकर्षार्थिनत्व तदा गुरोर्व्यवसायसा-
 मन्वयवान्त्व भट्टस्य च ज्ञाततागरामर्शाधीनत्वम् यन्मि मिथ्याणां वि-
 विषयताविशपत्ररूपम् तदा गुरुणा भट्टाना च तदवति ।। सप्रका
 श्यादिक पुनर्यथामत विशेष विषयनिरूप्यत्वमर्यादोपवृद्धिताया सा-
 मन्वयलौकिकप्रागण्यमानसामग्रीतुल्यतति मिथ्यादिपण्यमप्युक्तम् ।
 भ्रमत्वति । प्राद्यप्रमात्वाभावप्रहकाले चानुव्यवसायादेर्लौकिकप्राग-
 ण्यावगाहिता नत्याशय । भ्रमत्वादिप्रदकाले इत्यादिपदघटिनपाठः
 क्वचित् स च प्रमात्वाभाव ऐन्द्रियक भ्रमत्वमतीन्द्रियमिति म-
 तेऽशुद्ध । यदि चेत्यादिनाक वाधवारणमेवाङ्गीकृत्य तदप्रागण्य
 ग्राहकत्वस्य हृत्यमाह भ्रमति । अनुभवानुरोपेन धर्मितावच्छे-
 दक लौकिकत्वादिक वा नवेद्यासाधारणधर्मविशेषज्ञाने दोष
 घटिनसामान्या दोषस्य वा विरोधित्वमुपयमिति भाव । सा
 धारणस्येद रजनमिति ज्ञाने भानादसाधारणेति । अथ शक्य
 पीत इत्यादौ पुरोवर्तित्वशङ्कत्ययो साधारणत्त्वेतच्छङ्कत्वमा
 नाद्विशेषति । दोषघटितारोपसामान्या एव इह प्रतिबन्धकत्वमि-
 त्यस्य फलमाह अविरोधीति । तथाच भवता ज्ञानत्वादिभेदनि-
 येशे विशेषणपूरणापत्तिरिति भाव । धर्माद्भिद्यतयेति । रजतज्ञान

धानहमिति भ्रमानुपपत्तये तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपभ्र-
 मत्वं न प्रत्यक्षम् तदभावरूपविशेषणग्राहकसामग्रीविरहात् ।
 तथाचेति । न केवलं दोषग्राहिनसामग्न्या एव प्रमात्वलीकिकज्ञान
 विरोधिता किन्तु साक्षात्कारित्वग्रहजनिकाया एवेत्यर्थः । यादृशो
 ति । यतः शब्द इत्यादौ श्रुत्यादिलौकिकमानधारणाय साक्षात्का-
 रित्वाग्रहप्रयोजकदोषविशेषणग्राहिनसामग्न्या एव लौकिकप्रत्यक्षसा-
 मग्न्यपेक्षणबलवत्त्वस्य 'सत्प्रतिपक्ष साक्षात्कारिणि भ्रमे' इति पङ्क्ति-
 च दीधितिर्कारवत्त्वत्वादिति भावः । सशयति । श्रुत्वादि-
 धर्मितावच्छेदककरजतत्त्वादिमशयवारणाय लौकिकसधिरुपादिव
 दोषविशेषणत्वं कोपि सशय तस्य विपरीतमानविरोधित्वादिति
 दोषसामान्यस्यैवासाधारणधर्ममानविरोधित्वासाध्यमिति भावः ।
 एव विपर्ययजनकदोषपि । अत्र मीमांसकानां प्रामाण्यसशयानुरो-
 धेन सशयजाकदोषस्य प्रमात्वलौकिकमानविरोधित्वासाध्यकम्
 स च दोष प्रमात्वलौकिकमानस्योत्पत्तिसमयपि प्रतिवध्नाति
 अन्यथा तेषां प्रमात्वनिश्चयनयत्प्रसङ्गेन तत्सशयोच्छेदापाता-
 दिति । विपर्ययेति श्रुत्वादिधर्मितावच्छेदककरजतत्त्वादिविपर्य-
 यवारणाय । अत्र भ्रमत्यग्राहकसामग्न्या प्रमात्वग्राहकत्वं न कापि
 क्षति मायद्वयकोटिकज्ञानस्य सशयत्वाभावात् भ्रमत्वं स्वतो-
 ऽविरोधित्वाच्च । अस्तुनस्तु स्मर्यमाणाराध एव दाप असाधारण-
 धर्मज्ञानविरोधी न त्वनुभूयमानारोपो न दर्शनी श्रुतीरजतमिति ज्ञान-
 स्येणग्राहित्याज्ञेनाह अस्तुवेति । प्रमात्वघटकप्रकारताविशेषित-
 योरिव भ्रमत्वघटकतदुभयस्यानुपस्थितस्य प्रकारत्वेपि तदशे घट-
 घटत्वयोरिव घटत्वतदभावयोरपि उपनीतमान वाच्यम् तत्रानाहार्यं
 भ्रमे तदभावज्ञानासम्भवाद्भ्रमत्वग्रहेपि आहार्येण तदभावाधिकर-
 णरूपविशेषणज्ञानसम्पादनात्तथाविधिविशेषणज्ञानसम्पादकसाम-
 ग्रीवशाद्धा मन संयुक्तात्मममयतविशेषणान्निष्कर्षेणाहार्यं भ्रमत्वली-
 किकप्रत्यक्षमङ्गीकृत्यन अस्तुतास्थितिः । तथा च भ्रमत्वभ्रमजनकदोष-
 साक्षात्कारित्वग्रहप्रयोजक सम्भवत्यवति मायः । तद्विशेष्यकज्ञा-
 नेति । पुरोधसिविशेष्यकज्ञानत्यर्थः । प्रमापदेन तद्वति तत्प्रकारकज्ञा-
 नात् सङ्घत इत्युक्तं या तथाविधज्ञानवृत्तितत्प्रकारकत्वलाभेन
 ज्ञानेत्यस्य त्वामेपि न क्षतिः । तद्विशेष्यकत्वेति । आद्यताया पुरोध

तिविशेष्यकप्रतिप्रधर्मितावच्छेदकताकत्र विशेषणम् तेन निर्धर्मि-
तावच्छेदकप्रामाण्यमानसामग्या न साध्यघटकत्वम् । घटत्वादि-
कमिति । घटत्वाद्युक्तैश्च तादृशविशेषणनिशेष्यश्लिकेति भावः ।
अनियमादिति । ज्ञानत्वमात्रस्य पुरोवर्तिविशेष्यकत्वमात्रस्य एकत्र
द्वयमितिरास्या तदुभयस्य वा भानसम्भवादिनि भावः । तदिति ।
पुरोवर्तिविशेष्यकप्रतिप्रधर्मितावच्छेदकतानिरूपितसमवायसम्ब-
न्धावच्छिन्नज्ञानत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वनैकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्य
प्राहकसामग्या एवेत्यर्थः । साक्षादिति । प्रमात्प्रतिश्रयत्वव्यापक
प्रतिबन्धकताकत्रमथ । न च प्रमात्प्रतिश्रयप्रतिबन्धकत्वमेव
सम्बन्धघटत्वादिमत्ताज्ञान प्रति घटत्वाभावावच्छेदेन गृहीतप्रमा-
त्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् घटत्वादे सङ्घटापातात् । घस्तुतस्तु प्रमा-
त्वज्ञान प्रति तदभावावच्छेदकादिधर्मदर्शनतया घटत्वादिज्ञानस्य
प्रतिबन्धकत्वेपि तद्रूपावच्छिन्नत्वस्यैव साक्षात्पदलभ्यतया घटत्वा
दिवारण कार्यम् । एतेन प्रमात्वव्यापकाभावेऽस्यापरिग्रहापत्तिः त-
ज्ज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयाप्रतिबन्धत्वादिति समाहितम् । उक्तयुक्तेति ।
अत्र प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकताया यदि ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्व नि-
वेद्यते तदा आरोपसामग्या भ्रमत्वारोपविषयनिष्ठासाधारणधर्म-
लौकिकभानविरोधितामतेपि न भ्रमत्वापरिग्रहः भ्रमत्वविषयितान
वच्छिन्नत्वज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वाभावस्यैव तेनोक्तत्वात् ।
प्रमात्वव्यापकाभावयत्ताज्ञानस्य व्याप्त्यनुगमग्रन्थे ज्ञानवैशिष्ट्यान-
वच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वव्यञ्जनादिति द्रष्टव्यम् । निष्प्रकारत्वादे स
कलप्रामाण्यविरोधित्वेपि व्यवसायाशे तद्ज्ञानस्य प्राङ्निराकरणादाह
तादृशेति । प्रमात्वस्य सामान्यघटिताविशेषतया निष्प्रकारकत्वादे
तद्विरोधत्वम् प्रतिबन्धकताघटिताविरोधित्वस्य विधितितात्पर्ये प्रो-
क्तदूषणासङ्गतिः आरोपसामग्या आरोपविषये असाधारणधर्म-
लौकिकभानविरोधितया भ्रमत्वापरिग्रहप्रसङ्गश्चेत्यत आह प्रमा-
त्वेति । मीमांसकैर्निर्विकल्पकानुपगमादिष्प्रकारकत्वस्य ज्ञा-
नवृत्तिर्वाधमव्याप्यत्वमाह घटइति । निष्प्रकारकत्वादीत्यादिपद-
प्राह्यमाह तत्सम्बन्धेति । तदीयत्वम् । पक्षघटकज्ञानीयत्वम् । नि-
ष्प्रकारकत्वादे सकलप्रामाण्यविरोधितयेति ।

अथैधमपि घटत्वादे कथं त्यागः ? अथ मिथेस्तदप्रामाण्याप्रा-

हक व प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकज्ञानाज्ञावत्त्वमेवोपेय न तु प्र-थपारो
 कम् तथासति यत्र वास्तवे घट उच्यते घटत्वप्रकारकत्वे घटत्वाभा
 यवति घटत्वप्रकारकत्वमारोपत न तु ज्ञानऽप्रामाण्यम् तत्र तथाधि
 यवास्तवधर्मत्वाप्राहकतया तत्सामग्राहकत्वेन याथापत्तेरिति चेन्न
 धर्मत्वज्ञानस्यापि प्रमायाभावात्तद्विशेषितैः प्रमात्वग्रहप्रतिबन्ध
 कतया तादृशप्रज्ञानसमयहितधर्मत्वारागम्यामग्या ज्ञानप्राहिकया
 दोषघ्निततया प्रामाण्याग्रहण याथापत्त । अथैतद्भयेन प्रामाण्य
 ग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयविषयकग्रहजाकसामग्यसमयहितत्वम-
 प्रामाण्याप्राहक व यदापि । एवञ्च क्वचिन्नमत्वज्ञानस्याप्रातवन्त्र
 कत्वेपि धर्मत्वावच्छेदन प्रमात्वाभावग्रहादिविशेषकालान्त
 रीणप्रतिबन्धकज्ञानावप्यधर्मवविषयकत्वेन तत्सामग्रीमहित
 सामग्र्या साध्याघटकत्वात् दोषः । प्रतिबन्धकग्रहविषयवि
 षयकत्वं च यत्प्रकारकत्वेन प्रामाण्यग्रहविराधिताज्ञानांश तत्प्र
 कारकत्वम् तेन घटत्वाभावउतीत्यादिधर्मत्वज्ञानप्रामा
 ण्यग्रह प्रति या तादृशधर्मवघ्नितप्रामाण्यग्रहस्य प्रतिबन्ध
 कता तदवच्छेदककोटिप्रविष्टप्रकारताश्रयघटत्वाभावादिप्रा
 हकत्वपि न तत्सामग्र्या असङ्गह इति चेन्न एवमपि तद्विशेष
 यकत्वावाच्छेदस्य तत्प्रकारकत्वस्य तदभावात्तदशक्यत्वा
 यच्छिन्नत्वेन या प्रकारता तस्या अपि प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकता
 यच्छेदकतया प्रामाण्यग्रहमात्रस्यैव तादृशप्रकारताश्रयप्रकारकतया
 शप्रसिद्धदुर्गतरत्वात् । न च यद्दर्मपर्यायावच्छेदकताप्रकारता
 प्रतिबन्धकतावच्छेदिका ज्ञानांश तद्विमात्रच्छिन्नप्रकारकग्रहविवे-
 शाश्रयत्वात् इति वाच्यम् । यत्र तद्वति तदभावाप्यरूप तद्व
 द्विशक्यत्वावाच्छिन्नप्रकारकत्वात्तद्वात्तद्वात् तदभावावति तत्प्र
 कारकमिदमिति प्रद्वस्तत्र तदभावाविविशेषितैः प्रमात्वेन तद्व
 घटितप्रकारतावच्छेदकतापर्यायाश्रयाप्रसिद्धेयत्तच्छेदकनोपादानात्
 मयात्तत्स्थलीयसामग्र्यादाय याथापत्त । तस्मात् मिथ्याणाम-
 पि एकावच्छेदेनैकप्रावर्तमानत्वमव विराधित्वम् तत्र घटत्वादि
 साधारणमिति चरसत्यम् यद्दूपावच्छिन्नस्य प्रमात्वेन सहानव
 स्थानं तद्दूपावच्छिन्नप्रकारकत्वं न तत् उक्तदोषात् । किन्तु
 प्रहृतप्रामाण्यभावे नियमतो यत्र यद्भासते तदशो तद्विराध्यशगाही

प्रह एवाप्रामाण्यग्रहणार्थः । विरोधश्च सहानवस्थानम् तावतैव च दर्शितसकलारोपसामग्रीव्यावृत्तिः । एवञ्च यदि प्रकृतप्रामाण्यभागे नियमतो यद्यद्भासते तद्विरोधित्वं तद्घटकवस्त्वभावरूपं निवेश्य तदवगाहित्वं निवेश्यते तदा घटत्वस्य धारणासम्भवात्तदुपेक्षा घटत्वाभावनिरूपकारत्वादिबहुद्वयम् । न्नमत्वज्ञानस्य तु नासद्बुद्धः तत्र विशेष्यतानिरूपके घटत्वानावरूपविरोधिविषयकत्वादित्याशयः । तदीयप्रामाण्यविरोधिज्ञानवृत्तिधर्माग्राहकत्वपक्षे घटत्वनिरासे वा उक्तदोषः । निष्प्रकारकत्वघटितप्रामाण्यपक्षके साध्यानिर्वाहः । लुप्तेति । अत्र प्रकृतप्रामाण्यभागे नियमतो यत्र यद्भासते तदंशे तद्विरोधप्रवगाहित्वमप्रामाण्यग्राहकत्वमिति मिथ्यद्विष्यणीमते तत्प्रामाण्यावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावाविशिष्टप्रामाण्यघटकनत्तदधिकरणनिष्ठाधिकरणताकान्यत्वं तत्प्रामाण्यविरोधित्वम् घटत्वाभावाधिकरणता न प्रामाण्यघटके घटरूपेऽधिकरणे, घटत्वाभावावच्छिन्नत्ववच्छिन्नाधिकरणता च न तादृशघटत्वप्रकारकत्वरूपाधिकरणे इति तयोरनवच्छिन्नत्वेन, एवं न्नमत्वाद्याधिकरणता तद्घटकप्रमारूपाधिकरणे तदुभयवश्येति तेषां प्रामाण्यविराधित्वम् । एवं प्रामाण्यविरोधित्वं निरुच्य तत्तदंशे तद्ग्राहकत्व निवेश्यम् । दीधितिटीप्यणीमते च यादृशदोषेणाप्रामाण्यघटकघटे घटत्वाभावा घटत्वप्रकारकत्वे तद्विरोधकत्वानवच्छिन्नत्वम् आरोप्यते तादृशदोषशब्दाधिकाभावात्तत्र विशिष्टन्नमत्वस्याप्यारोप उपेतव्य इति दीधितिकारणां तत्पदं यथाश्रुतमेव सम्यक् । यदपि च घटपटयोर्घटाविति व्यवसाये घटमहं जानामीति प्रत्यक्षसामग्री घटांशे प्रामाण्यग्राहकतयाऽवश्यं साध्यघटिका धाच्या तस्याश्च पटांशे घटत्वघटितन्नमत्वारोपजनकतया तदनुपपत्तिः तद्व्यवसायांशे एव न्नमत्वग्राहकत्वादिति प्रकृतप्रामाण्यावच्छेदकयत्किञ्चिदंशावच्छिन्नत्वावगाहितया प्रकृतप्रामाण्यविरोधिप्रहाजनकत्वपर्यन्तं लब्धव्यमिति तत्पदमंशपरमिति मिथ्याणां भाषणम् । तदप्यनुपादेयम् तादृशसामप्रधाः साध्याघटकत्वेऽप्यक्षतेः असङ्कीर्णव्यवसायघटितसामप्रधा एव साध्यघटकतया स्वतस्त्वनिर्वाहसम्भवादिति परैरपरिशीलितः पन्थाः ।

जनकत्वेन प्रहनिवेशं दूषयति एतेनेति । व्यवहारजनकत्वं यदि

शक्तिमत्तमजन्मनञ्जन्मयोधसमानाकारकत्वगर्भं तदाप्याह अप्रमा-
 शब्देनेति । जनश्च्येन ग्रहनिवेशमतमाह कोचिस्त्विति । स्वतन्त्रेति ।
 स्वातन्त्र्यं च नेतरविशेषणत्वं किन्त्वनुभवविशेषणत्वम् । सञ्ज्ञेत्या-
 दिलिखन्निजमाह एतेनेति । तदप्रामाण्याप्राहकपदस्याप्रामाण्य
 निरूपिततद्विषयताकाप्रदार्थकत्वेनेत्यर्थः । समवधानविवक्षावाजम-
 नुपपत्तेरि यन्तर्मे । स्वयत्तद्विशेष्यकाप्रामाण्यप्रकारकप्रदस्य मुदमते-
 ऽप्रसिद्ध्याऽप्रामाण्यसाक्षात्कृतद्विशेष्यकग्रहपरत्वेन तदप्रामाण्यग्रह-
 पद व्याख्यातम् । मिश्रास्तु अससर्गाग्रहघटिताप्रामाण्यग्रहा-त्तार्थपर-
 त्वेनेति विशेषः उपस्थितज्ञानरूपधर्मिनिष्ठतत्ससर्गावच्छिन्ना-
 मायप्रतियोगितया तदाऽगृह्यमाणस्वतन्त्राप्रामाण्येत्याद्यर्थः । स्वा-
 तन्त्र्यमप्रामाण्यस्य कालञ्च गृह्यमाणत्वाभावस्य विशेषणम् । अनु-
 पादेयत्वे गौरव धीज नत्वसम्भव इत्याशयेनाह मिश्रमतचेति ।
 समवहितस्व तद्वत्क्षणद्वयवृत्तित्वम् स्वप्रतियोगित्वस्यवृत्तिप्रतियो-
 गिकध्वसवत्सोभयसम्बन्धेन ध्वसवदन्वयश्च क्षणद्वयानुगमकम् । तद्व-
 त्क्षणवृत्तित्वं तु न समवहितत्वमित्याह क्रमिकेति ।

विशेष्याशे इति द्वितीयप्रकारेऽन्वयि, स्वविशेष्यनिष्ठवै-
 शिष्ट्यप्रतियोगितावगाहीत्यर्थः । एतन्मते विशिष्यताप्रकारे
 वैशिष्ट्यानुयोगित्वप्रतियोगित्वे न तु विषयत्वे । उक्तप्र-
 कारेण ससर्गाविषयताद्वारा पुराचर्तितनिष्ठस्वविषयतानिरूपितघट-
 त्वारम्भप्रकारनिष्ठप्रतियोगितावगाहीत्यरूपेण । एतन्मते धर्मि-
 निष्ठप्रकारवैशिष्ट्यविषयत्व प्रमात्त्वम् आपातत इति प्र-
 तियागितार्या ससर्गाविषयता स्वविषयत्वमनुपादाय पुरोवर्त्तिनि-
 ष्टव्यप्रकारकमिदमिति ज्ञानेन प्रामाण्याग्रहाद्वाधतादृक्स्थ-
 मनापाद्य दीधितिदृता प्रकारतालक्षणरूपणमयुक्तमित्याशङ्कने गण-
 पोति ।

ति । ए . . . . .
 यच्छिन्न . . . . .
 त्यापच्छिन्ननिरूपितविषयिताया असत्त्वादित्यर्थः । उक्तप्रामाण्यस्य
 म पक्षेतर्यभिमानमुपगम्याप्याह एषमिति । प्रामाण्ये-
 ति । धर्मिनिष्ठप्रकारवैशिष्ट्यावगाहीत्यरूपेत्यादि । न तत्प्रती-
 कार इति । तावताप्युक्तज्ञानेन सत्त्वाग्रहेण सदैवैशिष्ट्यगर्भं

प्रामाण्याग्रहेण बाधस्य दुर्घास्त्वादिति भावः ।

सत्त्वस्योपलक्षणत्वेऽपि तादृशस्य पक्षतामेव दूषयति एवंयदीति । तादृशस्य* एतद्वैशिष्ट्यधर्मिणि प्रतियोगित्वावगाहित्वात्मनः । प्रामाण्यग्रहादिति । घटत्वप्रकारकमिदं ज्ञानमिति प्राथमिकज्ञानग्राहकसामान्या साध्यप्रवृत्तौ प्रकारताघटकतया धर्मिणि प्रकारवैशिष्ट्यात् अपि गाहित्वं प्रामाण्यं पक्ष इत्युपेत्य दीधितिः कृद्दूषणं सङ्गमयति तथाप्येति । तन्नेत्यस्य संसर्गान्वयित्वस्त्वलण्डनं मम कृतमित्याशङ्कायामाहेदन्त्यादिनेति । अनुव्यवसायेन प्राथमिकज्ञानग्रहेण । न्यायमते प्रथमतो घटे घटत्वप्रकारकमिति ज्ञानग्रहास्त्वेऽपि पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकमिति ग्रहोपगमादिति भावः । प्रामाण्यग्रहस्त्वनस्त्वं प्रामाण्यविषयितायां ज्ञानग्रहत्वव्यापकत्वम् । इति मन्वान इति । अभिमानश्चायं न दुर्घट परेण तादृशस्य प्रामाण्यत्वाक्तेः । वस्तुतोऽन्यादृशस्यैव तथात्वेन तदनीचित्यात् । विशेष्ये इति । एवञ्चेदन्त्वादिना भासमानविशेष्यांशे घटत्वप्रकारकत्वस्य प्राथमिकज्ञानग्रहे भानेऽपि नोक्तप्रामाण्यभानमित्याशयः । वस्तुतस्तु न्यायनये घटत्वादिना भासमानविशेष्यांशे घटत्वप्रकारकत्वमेवानुव्यवसायेन न गृह्यते प्रमात्वं च तदेव न तु पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकत्वादिकम् अत एव तादृशसमर्थवन्दिहत्वप्रकारकत्वं हेतूकरिष्यते इत्यादिकमित्यादिना प्रामाण्यघटकतावच्छेदकायच्छिन्नविषयकत्वविवक्षणे घटज्ञानं गुण इति शब्दसामग्रीसङ्गहापत्तिर्प्राप्ता । उपनीतेति । ज्ञातो घट इत्यादिः । ज्ञानधर्मिकेति । न च परतो बहुधर्माद्यथानिति ज्ञानाभावंस्य घटिभानप्रयोजकत्वत्त्वं ज्ञानं विषयतासम्बन्धायच्छिन्नघटाभावधिति - ज्ञानाभावंस्य घटविषयताप्रयोजकत्वमेव न तु ज्ञानभानप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् ज्ञानभाननिरूपितघटमानप्रयोजकत्वे पुच्छलज्ञानभानप्रयोजकत्वात् विनिगमनाविरहेण घटभाननिरूपितज्ञानभानं प्रत्यपि प्रयोजकत्वाच्च ।

तत्प्रयोजकेति । कारणकलापसामग्रीप्रयोजिकेति भावा । स्यत्प्रामाण्योपस्थितेति । अस्या प्रामाण्यभानप्रतिबन्धकत्वात् ज्ञानकरणेऽपि घटज्ञानादिसाप्यकानुमित्यादिसामान्या अपि सङ्गहापत्तिर्विद्यत इति भावः । धर्मिघटज्ञानं स्वरूपसम्बन्धरूपप्रयोजकतानिवेशं निराकृत्याभ्यासविवेशं निराकरोति फलो-

पदानरूपानि । एकैकेति । यद्यद्रूपेण कारणानां सामग्राघटकत्व
 तेन तत्र रूपेणामयमानोपदानमिति ध्वेषक्षया घटपदज्ञानव
 दानपदज्ञानत्वादिना सामग्राघटकतावच्छेदकरूपणाभयमानप्रया
 जकत्वाभावाद्धारणामेत्यर्थः । घटज्ञानस्यादिनेति परकायघटज्ञानो
 त्पत्तायपि सागिर्क्याद्यमत्र घटज्ञानानुभवसायामत्यन फलोपधान
 रूपप्रयोजकत्वास्मभवादिनि भावः । यद्यपीति । कारणतावच्छेदकी
 भूतमानस्य कायतावच्छेदकी भूतमाने प्रयाजकत्वं पृथक्कार्यकारणभा
 वाऽपेक्षित इत्याशयः । एकैकाकारणभावाप्यवच्छेदकीभूतमानमे
 देन तद्व्युत्पादयति तथापाति । यत्र परामर्शं व्यापकत्वादिना घटा
 दिरव्यापका भान यत्र शक्तिग्रह गत्यादिनाऽऽशक्यो नातस्तत्र
 प्रयोजकत्वमिभ्रधारणाय विषयतायां प्रयोजकत्वं सूचयति व्यापक
 त्वमित्यादिना । सास्नादरपात । आश्रितौ पृथक् शक्ति, जातिग्रहे
 नाश्रितनिर्मासने किन्तु पिष्टमस्या गाघ इत्यादावचेत्याशयः । नन्य
 व्यापकस्य घटादराय घन्हित्यादिनाऽनुमितौ भान सवसिद्धाम
 ति व्याचष्टे व्यापकतयेति । धर्मितावच्छेदकीप्रकारतापर्य
 प्रकारतात्वयो प्रयाजन स्फुटम् । जातिमान् गापदाथ इति ज्ञानस्य
 स्वरूपतो गोत्वशाब्दबोधहतुतापत्तिरतः स्वरूपत इति । तस्यैव
 जातित्वेन गत्यशाब्दबोधहतुतापत्तत्वेन स्वरूपत इति । तदवच्छे
 देनेति । स्वरूपसम्यग्धरुपावच्छेदकत्वगमम् । गौरश्रीत्यादीं द्रव्य
 गोपदशाब्दमित्यादिग्रहाद्द्रव्यमस्तीति शाब्दबोध स्यादत इद-
 मुक्तम् गोपदशाब्दतायां द्रव्यत्वानयाच्छेदत्वात्तदाप । तत्रैव गा
 स्वावाच्छेदगोपदशाब्दतामानाश्रितस्तीति शाब्दबोधः स्यादत
 तज्जमिति । गत्यवाचकता गौत्वप्रकारिताविषयकभगवत्स
 द्भविषयता । गावशयितेति । गाधर्मितावच्छेदकत्वस्य विशेष
 यणतायां लभ्यते । गत्यवश इति । गौर्गापदशाब्दव्य इति शक्य
 वाधानिष्ठविषयितायां निरूपकतासम्यग्धन विशेषणतापशो गधादि
 धर्मस्तन्निष्ठशक्तिविषयतायां अवच्छेदकत्वस्य गौत्व सत्त्वादिति
 भावः । इतराशेति । प्रकारितांशे विशेषणतया विषयत्वस्य प्रका
 रितावृत्तिविषयतानिरूपितविषयतारूपत्वादिति भावः । धर्मतांश
 इति । अन्यथा समर्गोत्तरविषयमानस्य शक्तिधीनिषयत्वमङ्गाप-
 च । लक्षणानभानसंसर्गताग्यविषयतायां स्वांशे ज्ञानसङ्केतप्रयो

ज्येष्ठानियम इति मनसि कृत्य शङ्के नश्यति । नश्यति । यथा संयोगविप्रयोगादिकं एकतरार्थबोधनियामकम् तथैवाधुनिकसङ्केतोपीति भावः ।

विशेषणांशोपीति । सङ्केतविशेषणान्यविशेषणराहित्यमेव स्वरूपतो मानमित्यादायः । गौरवस्येति । विशेषणतयेति तृतीयालम्ब्य तद्वच्छेदस्य योज्यत्वस्येति गौरवेणैव सङ्केतविषयत्वादिति भावः । पदेति उक्तधुनिकसङ्केतप्रदाधानशाब्दयोधे गोत्रस्यामानेन तस्य तत्सङ्केतविषयत्वेपि योधविषयतापच्छेदकत्वेन तद्विषयता नास्तीति भावः । सङ्केतस्याजानिकत्वाधुनिकत्वाभ्यां वैलक्षण्यादाधुनिके तत्र विशेषणांशे वाच्यत्वभावे प्रयोजकमास्तां न त्वाजानिके इति पक्षे शक्यं ऽपि भाषाततो मानसङ्केतप्रयोज्यतामङ्गीकरोति धस्येधमिति । विशेषणतया वाच्यत्वं योधविषयतापच्छेदकत्वेन भगवत्सङ्केतविषयत्वम् विशेष्यतया वाच्यत्वं योधविषयत्वेन तादृशसङ्केतावयवत्वम् न्यायमते प्राथमिकज्ञानप्रदे प्रामाण्यस्य लौकिकमानासम्भवात्तत्र तदलौकिकमानं दर्शयति विशेष्येति । दीधितकृतामप्रेऽनुष्यत्सायस्य प्रामाण्यभावेऽन्वामर्ध्व्युत्पादनं तद्वैकिकमानाभिप्रायमिति न तद्विरोधः । घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन साध्यत्वे व्यभिचारभयेन घटत्वप्रकारकत्वं ज्ञातरूपलिङ्गविशेषणम् । ज्ञातरूपलिङ्गकत्वं किं ज्ञातरूपविशेषलिङ्गकत्वं किं वा ज्ञातरूपानामान्यालिङ्गकत्वम् ? तत्राद्य निराकृत्य द्वितीयं कृपयिष्यते ज्ञाननानात्रेत्यादिना, अत आद्यं विवृणोति लिङ्गविशेषणापीति । घटत्वप्रकारकज्ञातरूपगाहीत्वर्थः । व्यभिचारादिनेति । घटत्वप्रकारकेच्छान्विषयत्वादेर्लिङ्गस्य विषयविशिष्टज्ञानव्याप्यत्वेन परामर्शस्थले इति शेषः । आदिनात्मनि विषयविशिष्टज्ञानानुमितिं प्रति ज्ञातरूपलिङ्गासिद्धिपरिग्रहः । ज्ञातरूपानामान्यस्य लिङ्गत्वे घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन साध्यत्वं न संभवति व्यभिचारादतः शुद्धेति । शुद्धज्ञानसाध्यकज्ञातरूपपरामर्शाद्विषयावच्छिन्नज्ञानानुमितेस्वीकर्तार मिथमाक्षेप्तुं फलपदम् इतरथाधलाद्यज्ञानाभ्यां विना व्यापकतानवच्छेदकरूपेण साध्यमानासम्भवेन कुतो यत्वं भवेदिति भावः ।

साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तेः प्रायशः साधनभेदो तत्रैक एव

कार्यकारणभावे तथा च शुद्धज्ञानव्यावच्छिन्नीयतादृशाभ्याः प्रत्यक्षग-
 द्विपरामर्शो यद्वच्छात्रियवत्त्वादिलिङ्गकेषु विषयोपरक्तज्ञानानुमिति-
 त्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वात्सम्भवाच्चुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नायतादृश-
 व्याप्यवगाहिज्ञानतापरामर्शस्यापि तज्जन्यतावच्छेदकत्वं न घटते
 इत्याशङ्क्याह स्वप्रापकेति । कथञ्चित्कार्यतावच्छेदकभद्रमुपेत्य
 कारणानन्तर्यं निवेश्य घटप्रकारकज्ञाननेच्छाद्विपरामर्शम-
 धिष्ठयेदिति तु नार्थः । तथा सति कार्यतावच्छेदके विषयविष-
 यितानिवेशाम्भवात् ज्ञानादिज्ञानप्रयोजकता व्यापकत्वादिना
 विषयिताया एव स्यात् अत एव ज्ञानतापरामर्शो कार्यतावच्छेदकमाह
 तथाचेति । यथा शुद्धज्ञानव्याप्यवगाहिना लिङ्गान्तरपरामर्शात्काल-
 लान्तरीणज्ञानतापरामर्शाच्च शुद्धज्ञानानुमितिनिर्वाहाय कारणता
 पर्यन्तं निवेशः तत्र विषयविषयितानिवशाभावापि न क्षतिः । एव
 च तादृशज्ञानतापरामर्शस्य कार्यतावच्छेदकं दर्शयति तथाचेति । घ-
 स्तुनस्तु ज्ञानतासामान्यपरामर्शस्येव घटप्रकारकज्ञाननेच्छा-
 द्विपरामर्शानामपि विषयोपरक्तज्ञानानुमितित्वस्य कार्यताव-
 च्छेदकत्वे व्यभिचारः तत्रानायासाऽन्यपरामर्शानां कारणानन्तर्य-
 मेव तद्वारकम् ज्ञानतासामान्यपरामर्शस्य स्वल्पदित्याशयेनाह त-
 थाचेति । विषयोपरक्तेति । एतेन व्यभिचारोद्धारान्न कारणाव्यवहि-
 तोत्तरत्वनिवशः अन्यपरामर्शे च न कार्यतावच्छेदके विषयविष-
 यितानिवेश इति सूचितम् । विषयोपरक्तज्ञान व्याप्यत्वेन ज्ञानताप-
 रामर्शस्तु भट्टेर्नापिने तादृशारोपस्याप्रामाणिकत्वादाति न त-
 मादाय व्यभिचारः शङ्क्यः । तत्कालानवच्छिन्नज्ञानान्यत्वमनु-
 मितिकारणतावच्छेदकम् तेन कालान्तरे शुद्धज्ञानव्याप्यत्वेन ज्ञान-
 तापरामर्शान्न विषयोपरक्तज्ञानानुमित्यापत्तिः । शुद्धज्ञान
 त्यावच्छिन्नप्रव्याप्यत्वेन ज्ञानतासामान्यपरामर्शघटितवामप्री
 भट्टमते साध्यघटिका तादृशपरामर्शस्यैव तत्र व्यापकताव-
 च्छेदकत्वेन विषयस्याभानेनातायस्या ज्ञानविषयोमयमातक-
 र्मात् । एव च न विभिन्नप्रयोजकं यक्तुं शक्यम् शुद्धज्ञानत्वावच्छि-
 न्नलिङ्गान्तरपरामर्शाद्विषयोपरक्तज्ञानानुमिते केनाप्यनुगमानात्तद्य-
 वच्छेदार्थवकारः शुद्धज्ञानव्याप्यत्वेन कालान्तरीणज्ञानतापराम-
 र्शाद्विषयोपरक्तज्ञानानुमितिवारणार्थमाह कालविशेषस्येति ।

तद्य तत्तत्कालानवच्छिन्नज्ञानान्यत्वरय कारणतावच्छेदकत्वम-
 प्रामाणिकमित्याशयेन प्रकारान्तरस्याद्वूपकत्वन्यायेन । यत्तु का-
 लान्तरीणज्ञानतापरामर्शस्थले विषयोपरकज्ञानानुमितिव्यारणार्थं
 व्यवसायोत्तरतृतीयक्षणस्यैव स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिव्यवसायव-
 तासम्बन्धेन क्षणत्वेन हेतुतेति । तन्न ज्ञातताप्रत्यक्षद्वितीयक्षणे
 व्याभिचारस्प्ररणविलम्बेनानुमित्यनुत्पादेन तदनन्तरक्षणे व्या-
 प्तिस्मृत्या तदुत्तरमेवानुमितेः स्वीकारेण व्यभिचारात् । अत्र शु-
 द्धज्ञानव्याप्यतया ज्ञाततापरामर्शस्य शुद्धज्ञानानुमितौ एकैव
 हेतुता विषयोपरकज्ञानानुमितौ व्यवसायस्य हेतुत्वान्तरम् उ-
 क्तस्थले च व्यवसायानन्तरतृतीयक्षणे व्यवसायान्तरं मधीकृ-
 त्योपपत्तिः । व्यवसायत्वेन शुद्धज्ञानस्यैव भानं न विषयोपर-
 कस्येति मतान्तरसाधारण्येनाह ज्ञानस्येति । ऐन्द्रियकताया ए-
 वेति । ज्ञावता भट्टानां स्वमतहानापत्तिरित्युपहासः मिश्राणां मत
 एव न च निर्भरः न भट्टमते इति व्यञ्जनात् । वस्तुतस्तु ज्ञाना-
 तीन्द्रियतावादिनां भट्टानामनायस्या गौरवस्य सोढत्वेन विशे-
 षणोपपत्तिर्भवतीति घोष्यम् अन्यत्र तदादेश्च विशेषरूपेणोपस्था-
 पकत्वमित्यादिपङ्क्त्यादौ । ग्रन्थलभ्यमिति । स्वरूपसम्बन्धात्मकं प्र-
 युक्तत्वं शतशो दूषितम् इदानीं व्यापकरूपं तद्दूष्यते इति भावः ।
 अथात्र वदन्तीत्यादिकल्प ॥ मिश्रानुयायिनां एतादृशवि-
 शेषणोपरि सामग्रीविशेषासङ्गहात्मकं दूषणमुद्धरति गुरुमते घट-
 त्ववतीति । योग्यतयेति । तस्या घटव्यवसाययोग्यत्वात् । परामर्शो
 घटज्ञानसाध्यके तद्घटितेति । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगि-
 ताकभेदानुपगमात् । स्वरूपयोग्यतेति । अनुपहितस्य जनकताव-
 च्छेदकस्यैव स्वरूपयोग्यतावच्छेदकतया वारणायसामग्रीवृत्तिस-
 मुदायत्वस्य ज्ञानप्रहजनकतावच्छेदकत्वादित्यर्थः । शायमानलि-
 ङ्गादिविधयेति । अयं घटः प्रमाकालानेतज्ज्ञानवान्घटपदज्ञानादि-
 त्यर्थः । तादृशसामग्या इति । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिता-
 कीभावानुपगमेनाप्राहकत्वात्सम्भवादिति भावः । लिङ्गज्ञानस्यैवानु-
 मापकत्वेप्याह वस्तुत इति । लाघवादिति । तावतापि शायमान
 लिङ्गादिविधयेत्यादिकमणोकदोषस्य वारणसम्भवादिति भावः ।
 व्यवसायादीति । आदिना अनुव्यवसायादिपरिग्रहः । प्रामाण्यविष-

यकज्ञानमानप्रयोजकत्वोक्तानुक्तदोषनिवृत्तिमाशङ्क्याह तादृशज्ञानानुमितावेति । मतत्रये दोषमुक्त्या लिङ्गज्ञानस्यैव ज्ञानमानप्रयोजकतेति तदुद्धारमालोच्य मिथ्यमते दोषमाह अनुभववसायेति । तन्मते भट्टमते शाब्दबोधे केवलार्थस्यापि करणत्वान् । असिद्धिकां ले इत्यनेन तादृशपरोक्षसामग्रीभिन्नत्वासिद्धिरुक्ता । उक्तसामग्रीसिद्धावपीन्यनेन घातनाया असिद्ध्या परोक्षसामग्न्या अप्यसिद्धिर्व्याज्जता । ननु प्रामाण्यग्राहकान्तराभावाज्जाततालिङ्गकानुमितिसामग्न्याः प्रामाण्यग्राहकत्वासिद्धिमुद्गत्यैव साध्यं सिद्ध्येदित्यपरमनुकूलमित्याशङ्क्य तस्यास्तदसिद्धयुद्धारो न प्रवृत्ते सम्भवति, प्रामाण्यग्राहकतया तन्मतासिद्धत्वमेवेति न भट्टस्योद्देश्यासिद्धिरिति भावः ।

आपश्यत इति नान्वयः ते प्राग्घातोरित्यनुशासनात् इमनिजापि न सम्भवति समासे श्वेतित्मरूपमिति श्वासे श्वेतिमानं रूपमिति प्रयोगात् तस्मादारूपमिति छेदः । ते प्राग्घातोरित्यत्र गत्यादिसंज्ञानां प्रगमेय प्रयोगोऽतथाभूतानां तु ध्यवाहितोपातिमते नानुपत्तिगन्धोपि । अत एव चारुरारिपदविशमभाविश्वप्रयोगः तथा च प्रष्टनेप्यापश्यत इत्यन्वयः साधुः । हेपाशब्दं च शृण्वतं सूरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो घावतीतिघोरित्यादिपदार्थः अश्वत्वस्य घावनस्य चानुमानिकत्वलाभाय क्रमेण हेपासूरविक्षेपध्वन्योराकर्णनमुक्तम् । यथा श्वेतरूपदर्शनं हेपाशब्दध्वनेन गवादिद्रव्यामसर्गनिश्चये दृश्यताम् ? श्वेतत्वमश्वससर्गं विनानुपपन्नमिति धीरंश्वत्वस्य भासिका सूरविक्षेपशब्दध्वने च सूरविक्षेपशब्द उपलभ्यमानं घावनकर्तृत्वं विनाऽनुपपन्न इति धीर्घावनस्य श्वेतरूपस्याश्वान्यद्रव्यवृत्तित्ववाधधीसहिताऽघायदृष्टव्यवृत्तित्ववाधधीसहिता च द्रव्यवृत्तित्वधीरश्वत्वधाधनोभयमालिकेति कोचन् । इयताऽश्वो घावतीति ज्ञान न प्रत्यक्षम् भदश्वत्वादिद्रव्यनिष्ठजातव्यञ्जकामावात् नाप्यनुमितिः श्वेतत्वध्याप्यप्रहान् नाप्युपनीतमान चाशुपस्वप्रयोजकाश्वेन्द्रियसम्पत्कवधिनाशान् बाहिर्निर्णये मनसोऽस्माच्छर्थात् । हेपादेरपदत्वात् न परं करणमित्यनायत्प्राथम्यकरणमित्याभिप्रायः मानसोपनीतमाने इति प्रथममयं श्वे-

तोऽवो हेपावत्त्वादित्यनुमानं ततोऽयं श्वेतोऽश्वो धावति खुरविक्षे-
पशब्दविशेष्यत्वादित्यपरम् । यत्त्वयं श्वेतो धावदश्वः हेपावत्वे
सति खुरविक्षेपशब्दयत्त्वादिति तत्र तथासति श्वेतोऽश्वो धाय-
तीत्याकारानुपपत्तेरिति मूलम् । पदजन्येति । घटादिध्वनिमाकर्णय-
त घटमालोचयतः ज्ञानविषयः घटः पतित इत्यन्वयबोधः । मिश्रा-
दिमतासिद्धयेति । तन्मते आकर्णतालोचनयोरन्वयबोधं प्रत्यजनक-
त्वात् । पदार्थोपस्थितिः प्रकृते घटज्ञानयोरुपस्थितिः । तुल्येति ।
ज्ञानविषयो घटः पतित इति ज्ञानस्य मिश्रणापि मानसोपनीतत्वे-
नोपगमात् अन्वयबोधत्वेन तेषामुपपत्तिविरहात् ।

दर्शितानुन्यवसायं यत्रचेत्यादिना विवरीतुं घटज्ञानवान् बह्वं
पटज्ञानचाञ्छेति ज्ञानभ्रमेण शङ्कत न चेति । तादृशस्यापीति । पुनः सं-
युक्तसमयायरूपलौकिकसन्निकर्षस्य भट्टमतेऽहेतुत्वात् । उपनीतेति ।
उपनयसन्निकर्षोभयघटितसामग्न्या भट्टमते नान्वयबोधसामग्रीत्वं
सन्निकर्षप्रवेशात् । पटज्ञानेति । पटज्ञानं शाब्दयामीत्यर्थः । घटादि-
ज्ञानस्येच्छादेवेति क्रमेणान्वयः । अनयोरविद्यमानत्वे सामग्रीद्वय-
स्यापि अन्वयबोधसामग्रीत्वमिति तद्विद्यमानन्यानुधावनम् । तत्र
पूरितविशेषणानुपादाने प्रथमदोषः भट्टमतसिद्धमिध्वनिरूपविशे-
षणानुपादाने द्वितीयदोष इति विशेषणद्वयप्रवेशोपीत्यर्थः । मुख्येति ।
मानसत्वनियम इत्युक्तम् । कथञ्चिदिति । घटज्ञानवत्सोदं पटज्ञानव-
दिति ज्ञाने प्रायशोऽहं न स इति ज्ञानेपि कथञ्चित्त्वात्मनि परात्मा
संसर्गाग्रहणं कारणमुपेत्येत्यर्थः । मुख्यविशेष्यताया इति । अधेवमी-
दशरीत्या घटज्ञानवत्परात्मविशिष्टपटज्ञानवत्त्वात्मज्ञानस्य परात्मनो
मुख्यविशेष्यतामावेन चाग्नेपि कथं पटज्ञानवत्त्वात्मविशिष्टघट-
ज्ञानवत्परात्ममुख्यविशेष्यकमानससामग्रीवारणं तादृशसामग्न्याः
पटज्ञानलौकिकप्रत्यक्षजनकतया भट्टरनुपगमादिति चेन्न ज्ञानान्तर-
विशेष्यतापक्षस्य साक्षात्परम्परया या ज्ञानान्तरविशेष्यता
नापक्षत्वरूपत्वात् । यद्वा ज्ञानान्तरविशेष्यतानापक्षान्निष्ठमु-
क्तविशेष्यतायाः समानाधिकरणो यस्तन्निरूपितम्यात्रयपृ-
त्तिप्रकारताकप्रदः स एव निवृत्तः स्यात् । यथा मनिष्ठतादृश-
प्रदस्य परात्मानेष्टविशेष्यतासामानाधिकरण्यमावाप्त दोषः ।
पक्षेयं सति भट्टाचार्याणां मुख्यत्वनिवेश आपातत एव घटज्ञा-

नवत्पात्मविशिष्टपटज्ञानवत्स्यात्मग्रहस्यापि विशेष्यताया आ-
 धये स्वामनि तन्निरूपितस्वाश्रयवृत्तिप्रकारताकग्रहचिरहादिति ।
 तत्तुच्छम् । उपरि तद्यदज्ञानसमानाधिकरणपटज्ञानत्वादिना आ-
 त्मनि ज्ञानसामानाधिकरण्यघटकत्वेनात्मनो विशेष्यतया तन्नि-
 रूपितस्वाश्रयवृत्तिप्रकारताकग्रहस्य तद्वृत्तित्वेन मुख्यत्वस्याव-
 द्यकत्वात् । घस्तुतो जागरे नियमतः स्वात्मनि विजातीयमनस-
 योगसत्त्वेनाऽनुव्यवसायस्य स्वात्ममुख्यविशेष्यकत्वात् पूव्यप-
 क्षायतार इति ।

नन्वेव योग्यताया शाब्दबोधमानोपगमोपि बाध-
 यात्पसम्भवासमाधानासङ्गतिरित्यत आह यथाविवक्षणेत्विति ।
 ज्ञातनादीतीति गर्हितत्वमाहृत्य । ननु मिश्रमतासिद्धत्व दातुं शक्य-
 त एव व्यवसायानन्तरज्ञाततालिङ्गकज्ञानानुमितेविषयविशिष्ट-
 घातानुमितिरूपाया ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन मिश्रमतेपि प्रामाण्यग्राहक-
 त्वात् तदनुत्तरशुद्धज्ञानानुमितेश्च मिश्राणां ज्ञानविषयतालिङ्ग-
 कानुमितित्वेन तत्सामान्या प्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन
 च । मिश्रमतसिद्धत्वादित्यत आह यथाश्रुतति । तथाच मिश्रमतासि-
 द्धत्वेनियेश आयाम् स चेह नास्तीति भट्टमतासिद्धत्व सम्य-
 गिति भावः । विषयेति हेतुगर्भम् । विषयनिरूप्य हि ज्ञानमतो ज्ञानवि-
 शिष्टेयो विषय इति व्याप्तीत्यर्थः । विषयभाने तद्गर्भप्रामाण्यस्य न
 मानमित्याशङ्का युदासाय विषयभान साधितम् । तत्रति । साक्षा-
 त्कार इति देयावधाना प्रामाण्यस्य लौकिकभान फलितम् । सन्निक-
 र्णापेक्षया दोषप्रायत्यमालम्ब्याह यदि चेति । अभ्यासवृत्त्यामिष्टाप-
 तेराह । अनभ्यासेति । व्यवसायगर्भतज्ञानसामान्या बलवन्त्यात् ।
 नुन्येति । प्रामाण्यभामिका सामग्री लौकिकसन्निकषगर्भां अ-
 प्रामाण्यभामिका च दोषगर्भेति तुल्यत्वम् । लौकिकभामान्यपेक्ष-
 या दोषविशेषस्य प्राबल्ये विप्रवृत्ते दापविशेषानुपगमोऽऽनुपव-
 द्युत्पादयिष्यते । धमिज्ञानन्येति । तदात्मकप्रामाण्यनिश्चयव्याव-
 सनाय । तदनुरोधेन औत्तरकालिकप्रामाण्यसंशयानुरोधेन । तत्र
 अनुव्यवसाय, अन्यथाऽनुव्यवसायस्य प्रामाण्यानिश्चयत्वेन प्रति-
 बन्धकतया तत्र प्रामाण्यसंशयो न श्यादिति भावः । अ-
 प्रामाण्येति । भत्रापि तस्मिन् प्रामाण्याधिरोष्यग्राहकत्वमर्थः ।

अननुप्रमाभाषयोरनुगमः तादृशेति । अनुपस्थिततयोऽनुव्यव-
सायस्याप्रामाण्यावगाहित्वासम्भवेन सामान्यास्तदग्राहकत्वा-
कत्वादिति भावः । ननु धर्मिनाशे धर्मिभानं न स्यात्त-
द्भासकमधिकर्षाभावात्त आह । तज्जनितेति । प्रामाण्यविषयकस्म-
रणरूपत्वे प्रामाण्यसंशयो न स्यादतः प्रामाण्याविषयकेति । मीमां-
सकानां धर्मिज्ञानाकारणत्वस्योक्तत्वादाह । नदुपनोतेति । इत्येवेति ।
मिथमट्टाश्यामिति शेष । पूर्वकल्पं निरस्यति । एतेनेति । नत्विति ।
अन्यथा इदं त्रिदिविदिष्टविशेष्यकत्वादेर्ग्रहापत्तिः ।

अनुव्यवसायात्पूर्वमप्रामाण्योपास्थितौ दोषविशेषवशात् प्रामाण्य-
मानम् । लौकिकसामग्रीतोपि दोषविशेषवलयत्वस्य सत्प्रतिपक्षादौ-
घकृत्यत्वादिति शङ्कने विज्ञादीति । अपीतत्वादेरिति । लौकिकसन्धि-
कर्मस्य दौर्बल्यप्रापकम् आहार्येति । आहार्यभ्रमत्वस्य लौकिकताया-
व्यवस्थापनात् । प्रकरोति । विपरीतानुगमाय विरुद्धपदं तादृशधर्मा-
नयच्छिद्येन विशेषता विवक्षणीयेत्यर्थः । अग्राहकत्वान्तं व्याख्याय
पश्चाज्ज्ञानप्रादकत्वोपादानप्रयोजनकथने घाजमाह । एवमिति ।
तद्विज्ञेयमेति । ज्ञातताप्रत्यक्षसामान्याः प्रामाण्याग्राहकत्वेन ग्राह-
कत्वेन च भट्टमतसिद्धतया धारणात् । मिधादीति । घटादिप्रादक-
सामान्या. मिथमतांसिद्धत्वोक्तावपि सद्गृहसम्भवेन तथोक्तैव
ज्ञानप्रादकत्वप्रवेशस्य सुवचतया भट्टमतसिद्धत्वपर्यन्तं व्यर्थं
स्यादिति भावः । सति च ज्ञानप्रादकत्वे मिथमतांसिद्धत्वोक्तौ
ज्ञानजन्यज्ञानतावान् घट इति ज्ञातताप्रत्यक्षसामग्रीसद्गृहेण भट्टमते
षाधो दर्शितः । तन्मतसिद्धतेति । तथाच मिथमतसिद्धमिथ-
त्वोक्तावपि भट्टमतेन साध इति भावः । गुरुणेति । गुरुमतसि-
द्धमिथत्वोक्तौ अनुमितिसामग्रीमादाय भट्टमते साधसम्भवेपि प्र-
त्यक्षसामान्यनुधावनं मिथमतसिद्धमिथत्वोक्तावपि साधं
पशुनुम् । ज्ञाततारूपेति । मिधाणां ज्ञातताप्रानस्येव सामग्रीघटकता
न तु ज्ञानताया इति भावः । असद्गृहादिति । प्रामाण्याग्राहकत्वेन
ज्ञानप्रादकत्वेन भट्टमतसिद्धत्वात् । ज्ञानविषयो घट इत्यादिज्ञा-
शानुमितिसामग्रीजानमद्गृहेपि न क्षतिरित्यादि प्राक्सिद्धा-
मित्यनेन घटज्ञानकालानो घट इति ज्ञानादिमद्गृहाणानो-
भ्यर्थं एवेति न शङ्कम् घटादिपदस्य परमुविशेषोपलक्षणतया त-

अत्यन्ताप्रसिद्धे ज्ञानान्तराविषयकशाब्दबोधोद्योगप्रसिद्धे श्लोक्तशा-
 ब्दबोधमादायेऽ तत्प्रामाण्ये साध्यसत्ताया वाच्यत्वान् पदज्ञान-
 विषयो घट इति शाब्दात्मकव्यवसायसामान्या सद्ब्रह्मस्य भ-
 द्दनेपादिपक्षा दर्शनीयतया म्नाश्रयज्ञानविषयघटशाब्दबोधोद्योग-
 सद्ब्रह्मनेत्यस्य व्यक्तत्वान्च । मिश्रमतेति । मिश्रमते लौकिकसन्नि-
 कर्षविगमेपि व्यवसायोपनीतघटत्वमानादिति भाव । घटकल्पि-
 फतेति । विरोधितान् धर्मिताच्छेदकीदृश्य बाधप्रहस्य तद्धर्मि-
 ताच्छेदककतद्वसाज्ञान प्रति विरोधित्वादिति भाव । ज्ञाने इति ।
 ज्ञाने विषयबोधप्रहो विषयविशिष्टज्ञानमान निरर्त्तयेत् विषयतार्या
 तद्बाधप्रहस्य प्रामाण्यमानमित्याशय । समाहृतमिति । समते
 ज्ञान विषयतद्वति तत्प्रकारकानामकत्र द्वयमितिरित्येव भानोप-
 गमादिति भाव । उक्तव्यवसायेति । न चैवं विषयविशेषपरतया
 प्राक् तत्र प्रवेशादयकत्वविरोध तादृशविषये मानाभावात् तत्रा-
 माण्य वा पक्षाद्बाह्यायमिति भाव । तदपीतिपक्षे ज्ञानत्वप्रकार-
 क उगमं वागमय सविषयकवृत्तिजातिप्रकारकत्वागमंत्र देयम् विशि-
 ष्यपक्षचे च तत्र पञ्चाकायमित्यर्थ । शाब्दाजन्थेति । कारणाकारण-
 साधारणतादृशनामप्रीत्यस्य महत्तन्ऽतिप्रसक्तत्वेन ज्ञानप्रहोप-
 धायकतानवच्छेदकत्वादि भाव । शाब्दबाधव्यक्तिविशेषमादाय
 महत्तयति यत्कालान्त । पदजन्यत्वेन गृहीतज्ञानापस्थितिघ-
 टितनामप्रीत्यात् पदान्यज्ञानापस्थितघटितनामप्रीत्यात्तसमु-
 दायत्वमन्यादत्यायेदयितु यत्कालीनत्यादि । तादृशानमुदायत्वे ज्ञान-
 प्रहोपधायकतावच्छेदकमितान न महत्स्य ज्ञान पदाजन्यज्ञानोप-
 स्थितौ ज्ञानप्रहापधायकवाज्ञानात्तप्रतिबन्धकस्य तत्र ज्ञानप्रहा-
 नुपधायकत्वज्ञानस्यैव सत्त्वादित्यर्थ । विशयदर्शनम् एतत्कालीन-
 काव्यसाधनताज्ञानोपस्थिति पदाजन्यतया न ज्ञानप्रहोपधायि-
 कति बाधदर्शनम् । तादृशेति । यत्समुदायत्वम्योक्तप्रकारेण तदीया-
 म्युपगमे मानभावस्तरस्यैव कालान्तरे तदीयाम्युपगमे मानमिति
 न बाध इत्याशय । यत एव यत्कालीन-तरकालीनेति उप-
 लक्षणम् । प्रकारान्तरेणापि बाध निरस्यति उक्तं । तद्दशायाम् उ-
 क्तविशेषदर्शनदशायाम् । व्यवसायेत्यनुप्यवसायापलक्षणम् । मामा-
 स्यत इति । ज्ञानमासकसामग्री ह्यानन्तरोपप्रदानविषयकप्रहोपधा

यिकेत्यभ्युपगमेत्यर्थः । गुरुणा सिद्धाध्यायेपिताया एव सामप्रया नै-
 व्यायिकानामनधात्व परन्तु स्यासिद्धिराध्यायेपितायाद्यालाच्य न्याय
 मतं चत्युक्तम् । तस्मात् व्युत्सायसामान्या दु सद्भूत्वात् । येन रूपे
 ण स्वाध्यायप्रहोपधायकतावच्छेदकता दर्शिता तस्य निरुक्तभट्टा-
 भ्युपगमविषयतानवच्छेदकत्वमाह पदजन्येति । तादृशयोग्यताज्ञान
 स्यति । पदाजन्ययाग्यताज्ञानस्येत्यर्थः । योग्यताविषयकशाब्दबोधे
 अर्थावाधरूपयोग्यताज्ञानस्त्वन तादृशयोग्यताज्ञानकारणत्वस्य भट्टे
 नोपगमात् । अत्र यादृशशाब्दबोधे न तदनुप्रवेशस्तादृशसामग्री
 भट्टमतसिद्धमिन्नापि न स्वाध्यायप्रहात्पत्तिप्रयोजिकेति सूचयित्वा या
 दृशशाब्दबोधे न तदनुप्रवेशस्तादृशसामग्री व्यावर्त्तयितुं नियतपद
 मित्याशयेन तादृशसाग्रीं स्फुटयति पदजन्यात् । तथाच तादृश-
 शाब्दबोधसामप्रया भट्टमतसिद्धत्वाद्द्वेष्या गृह्णतिरिति भावः । का-
 मनाविशिष्टस्यति । तत्र कामनावत् स्वधर्मिकप्रसाधनताज्ञानोपयो
 गित्वयत् स्वधर्मिककर्मनायाधोपयानित्वयत् स्वर्गकामक्याग
 कार्य इति बोधः । इत्येति । याग साक्षादिष्टसाधनत्व बाधितम् इष्टसा-
 धनत्वपूर्वापस्थित्यधानवाधविषय इति भावः । इतरति । भट्टेरपि
 यद्धर्मविपरातवद्यद्मायच्छिन्नधर्मिकयद्धर्माच्छिन्नाभावग्रहस्य त
 द्धर्मोत्तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकतत्प्रकारकशाब्दबोधहेतुत्वापगमात् ।
 ईदृशकार्यकारणभावबलैरेव पदानुपस्थिततदर्थस्य भानात् तथा
 च भट्टमतसिद्धत्वादेव न बाध इति भावः । अर्थाध्याहारति । यत्कि
 च्छिदेकपदाधीनपदार्थापस्थितिपदानधीनापरपदार्थापस्थितिद्वयध-
 दितसामप्रया गुरुमत शाब्दबोधजनकत्वादिति भावः । स्पष्टीकृत
 चैतत्तदासत्तिमूलद्विषयण्यम् । यद्यदिति वीक्षणसमुदायप्रासङ्ग्ये ।
 गुरुमते इति । व्यवसायानुव्यवसायसामग्रीघटकानां भट्टमते ज्ञान
 प्राहकत्वाभावाज्ज्ञान गुण इत्यादिशाब्दबोधसामग्रीघटककारण
 निष्ठरूपाणामेव यच्छब्दन धर्त्त यत्वादिति भावः । गुरुमतसिद्धता
 दृशसामग्रीपयाज्ञानप्राहकतावच्छेदकरूपस्य भट्टमत ज्ञानप्राहक
 तानवच्छेदकत्वादुक्ताविषयायामपि यद्यद्व्यपशब्दन ज्ञान गुण इति
 शाब्दबोधकारणगतनच्छू-यकारणान्तर्भावेण पर्याप्तत्व दुर्वारमि-
 त्याशङ्काधाराणायानिवेशादित्यन्तम् तथाच पदजन्यकाम्यसाधन
 ताज्ञानोपस्थितिघटितसामान्या सत्या भट्टमते तादृशशाब्दबोधो

दयात्तादृशत्वामप्रतिप्रमेय यच्चद्रूपवाचिष्ठश्रेण्यादिक्रमेण भट्टमतसि
 द्धम् तत्तद्रूपदृश्य च गुरुमतेऽद्याहृतज्ञानप्राहक द्वावदसामप्रौघट-
 ककारणमिति न सोऽर्थः । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्याकार-
 णात्वेऽप्याह घस्तुन इति । तात्पर्यादिति । काम्यमाधनताज्ञानप्रकारक-
 षाकप्रतीतिजनकत्वेनेच्छप्रकारकपारुषदज्ञानम् आदिना अर्था
 वाचरूपयोग्यताज्ञान पाक' काम्यमाधनताज्ञानयोग्य' इत्याकारं
 प्राह्यम् तत्तद्रूपदृश्यकारणपर्याप्त'रमुपेक्ष्य नदन्तर्भावेण पर्याप्तत्वप्र-
 योजनमाह ज्ञाननेति । भट्टमतेपीति । विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-
 निर्णयत्वेन घस्तुतोर्थाध्याधरूपयोग्यताज्ञानत्वेनेति शेषः । तात्पर्या-
 क्षत्वे इति । तात्पर्यमन्त्रे गुरुमतेपि योग्यताज्ञानस्य पृथक्कारणत्वे
 मानाभावाद्भट्टमतामिद्व्यकरणं गुरुमते नैरास्तीति नत्सामप्रौघार-
 णम् । पूर्वघनं ज्ञानजानात्मेत्यादीं गुरुमते सामान्यतोभट्टाभ्यु-
 पगमयिष्यम्याद्वाधराणमाशङ्क्य निराकरोति ज्ञानेति । इत्याहृते-
 ति । ज्ञानभाषकत्वामप्रपाधिषयकत्वं विशेषणमित्यर्थः । तद्यत्किमि-
 श'रमित्येके । द्वाद्वाग्र्यत्वं साम्प्रत्ययाशयेन समाधानान्तरमाह य-
 इतुतास्तिइति । परीक्षणमाधप्रवेण ज्ञानविषयकपराक्षन्वनिषेधो च
 दोष दर्शयन्नेव तिरुनमानांशो परोक्षत्वमावश्यकमित्याह एवञ्चेति ।
 रूपेति । मन स्वयत्त्वमप्रायजन्य घटं जानामीति ज्ञान गुण इत्यनु-
 मितिवारणपि तादृशोपनिमानाप्रणान् । धनैरेव दीघत्युक्तेनेऽ ।
 दर्शितप्रथम इति । योग्यताया द्वावदशेषाप्रथेश' अध्याहृतज्ञान-
 प्राहकज्ञानसामप्रौघारकविषयज्ञावशावश्चत्यर्थः । एवमिति । आ-
 दिना घटज्ञानयानात्मा घटज्ञानजानित्यादिसंघट । जनेनापीति । अपि-
 ना ज्ञानान्तस्विदेश्यतापप्राताप्रदेश्यस्य यकद्विषयप्रदः । एतन्
 एतन्मतं घटज्ञान गुण इत्यादिज्ञानद्वयाधसामप्रौघारणाय भट्टमत-
 मिद्विमिप्रत्वमत्वेन एताद्विदेश्यगुणत्वमादास्यास्माभिरुचुमामप्रौ-
 घप्रदद्वौघेन । समामाण्यप्राहकत्वामप्रौघायाधयकान्यावतिनयज्ञान
 प्रथमविप्रतिपत्तिप्रमाणेन नदृष्टवर्जमित्यवशात्वाह एकस्यैविति ।
 इत्याक्यानस्यैव विशेष्यारकत्वादाह एवमिति । उभयप्रथेति । तद्व-
 ति तत्प्रकारकवाधेच्छेदप्राहकत्वं प्रामाण्यप्रक्षालप्रथेश' तादृशो-
 क्तादीधिकप्रत्यक्षत्वामान्या प्रामाण्यप्रदे तु न तत्प्रथेश' इति इय-
 कम् । अथ्यतायोग्यवच्छेदेति । अथात्यन्तपदार्थस्याप्यपिनावच्छे-

दकव्यापकत्वस्यायोगपदार्थे, समभिध्याहृतक्रियासम्बन्धाभावेना-
न्वयः । नीले सरोजं भवत्येवेत्यादौ नीलभवनसम्बन्धाभावे अन्वयि-
तावच्छेदकोन्मृतसरोजत्वव्यापकत्ववाधात् । नापि तद्यवच्छेदे तद-
न्वय नीलभवनसम्बन्धाभावव्यवच्छेदेऽपि तद्वाधात् । किन्त्वयोगे-
ऽत्यन्तपदार्थस्य व्यवच्छेदः स चान्वयितावच्छेदकाव्यापकत्वरूपः ।
नचैवमपि नीलभवनसम्बन्धाभावस्य सरोजत्वाव्यापकत्वं सरोज-
त्वाधिकरणे क्वचित्तद्यवच्छेदसत्त्वं एवेति अत्राप्ययोगव्यवच्छेद एव
पर्यवसानमिति वाच्यम् तथापि अन्वयितावच्छेदकसामानाधिकर-
ण्येनैव तदन्वयपर्यवसानात्तत्रैवात्यन्तायोगव्यवच्छेद इति परिभाष्यते
न त्वयोगव्यवच्छेद इति विशेषः । नीलेन सरोजेन भूयत एवेत्यादौ
च यथा सरोजत्वसामानाधिकरण्येनैव नीलभवनयोगव्यवच्छेदो
बुद्ध्यते तद्वत्स्वाश्रयप्राहणेन गृह्यत एवेत्यादौ स्वाश्रयविषयकप्रह-
स्वसामानाधिकरण्येनैव प्रामाण्यविषयित्वायोगव्यवच्छेदः प्रामाण्य-
विषयितापर्यवसन्नः प्रतीयेत तथा च विश्वे सिद्धसाधनादिरित्यर्थः ।
अत्यन्तायोगव्यवच्छेदप्रत्ययं निराकरोति ज्ञानमिति । एवञ्चेति । वि-
शेष्ये कर्मणि आख्यातार्थायोगव्यवच्छेदभानासम्भवे चेत्त्वर्थः । विशे-
षणीभूते कर्त्तरि क्रियाकर्तृत्वायोगव्यवच्छेदप्रत्ययस्थले चायोगे वि-
शेषणानिष्ठाभावप्रतियोगित्वं क्रियाकर्तृत्वान्धायि तद्यवच्छेदपर्यव-
सानमाह प्रकृतेपीति । नन्वेकारस्य तादृशार्थे शक्तिविरहात्कथं
तद्बोध इत्यत आह तद्बोध इति । एवकारस्याभावव्यवच्छेदयोः खण्ड-
शक्तिः निष्ठत्वप्रतियोगित्वे संसर्गः मभावप्रतियोगित्वाभावे लक्षणा
चेत्यभिप्रायः । बाध्याद्यभायघटितत्वं भिन्नत्वे हेतुगर्भविशेषणम् ।
-ज्ञानानुमित्यादिः ज्ञानवानिच्छावत्त्वादित्यादौ । तत्प्रत्यक्षं ज्ञातो घट
इति घटस्य ज्ञाततेति वा । अनाभिमतसिद्धिवदभिमतासिद्धिरप्यर्था-
न्तरमित्याह अर्थान्तरमित्यादि । नन्वन्यथाश्रयानुपगमेन कथं पर-
तस्त्वाभ्युपगम आपाद्यः । एवं ज्ञानं गुणइत्यादि बोद्धनसाधमताज्ञान-
विषयपाक बोद्धनकामकर्त्तव्यताबोधविषय इत्यादिप्रामाण्याविषय-
कज्ञानानुपादाय तत्त्वामग्न्यप्राह्य इत्यभ्युपगम्येत्यर्थः । तस्माद्
गुरुणां मत परतस्त्वाभावादेव न केनापि रूपेण तदभ्युपगमस्तम्भवः
नापि बोधोऽन्यथाव्याप्तिसामग्न्याः साध्याघटकत्वादिति ।

अर्थान्तरस्येति । अनुन्ययसायसामग्रीमादायोक्तपरतस्त्व

सत्येन चारितार्थ्याद्गुरुणा सम विवादे प्राथमिकज्ञानप्राप्तकसा
 मन्था प्रामाण्याप्राप्तकसिद्धिरित्यथ । न्यायमतेऽनुव्यवसायसा
 मन्था गुरुमतसिद्धत्वं शङ्कते यादवेति । अस्त्येवेति । न्यायमते इति
 शेष । गुरोरिति । तावता ज्ञानप्रत्यक्षसामग्रीत्व धर्मितावच्छेदकीरु
 त्थ प्रामाण्यप्राप्तकतानिश्चयन गुरानिष्ठेन प्रतिबन्धादनुव्यवसायसाम
 मन्था तत्र रूपेण प्रामाण्याप्राप्तकत्वनिश्चयो न्यायमतेन गुरो सम्भ
 वतीत्यर्थः । ज्ञानप्रत्यक्षत्वात्कसामग्रीत्वेनाभ्युपादानासम्भवोऽपि
 कालघटितकारणपर्याप्तमुदायत्येन तदुपादानसम्भवादानुव्यवसाय
 सामग्रीवारण शङ्कते । यदीति । विशिष्टवृत्त कनापि रूपेणाभाधान
 स्त्रीकारादिति भावः । शङ्काया सर्वथा तुच्छत्ववारणाय ज्ञानसामग्री-
 त्वेति । आदिना ज्ञानप्राप्तकसामग्रीत्वग्रहः । इदानीमभ्युपगमे
 धर्मितावच्छेदक निवेद्य शङ्का सङ्गमयति यदिचति । सा
 मग्रीत्वादिनेत्यादिना प्रामाण्याविषयकमपिषयकजनकसामग्रीत्व
 ग्रहः । एतरेति । धर्मिज्ञानोपादकसामग्रीत्वस्य धर्मिज्ञान
 घटिततया बोध्यस्मरणोत्पादकसामग्रीत्वस्य बाध्यस्मरणघटिततया
 सत्येन ज्ञान गुण इत्यादिशाब्दवाच्यत्वेन तज्ज्ञानपदेनोपा
 दाय तदुत्पादकसामग्रीत्वनाभयमतनिश्चान्तरथादित्यर्थः । अन्यथा-
 क्त्वातिव्यक्त्युपादकसामग्रीत्व च गुरुमतसिद्धमेवति भावः । व्य
 वसायतया र्थावृत्तज्ञानग्रहव्यक्ताति । इय तज्ज्ञानव्याक्तपदार्थ
 इति सूचनाय व्यक्तपदम् तथाच न्यायमतेऽनुव्यवसायसामग्रथाः
 प्रामाण्याप्राप्तकत्वेन गुरुमतसिद्धत्वमपवादमिति भावः ।

अत्र मिश्रेण सम विवादे आहत्य नैयायिकानामुद्देश्य सिद्धत्येव
 नयेनापता विभिर्धिवादे तेषामाहत्य तस्मिद्धिरावद्यकी । अह्न सम
 विवादे ज्ञानतालिङ्गकानुमितिसामग्रथा प्रामाण्याप्राप्तकत्वस्य दु सा
 घनत्वात् न्यायमते तादृशसामग्रथा एवाप्रामाण्यं तस्या ज्ञानविषयता
 लिङ्गकत्वमुपगम्य तत्साधन ज्ञानताया विवादेपर्यन्तमाप्त । एव
 च गुरुणा सम विवादे साध्याघटकीभूताया व्यवसायसामग्रथा
 प्रामाण्याप्राप्तकत्वासिद्धावपि न ज्ञान सर्वथोद्देश्यासिद्धिविरहादि
 त्याशयन समाचक्षे अनुव्यवसायोत् । यावदनुव्यवसायसामग्रथा
 प्रामाण्यप्राप्तकत्वे साधनीय यच्चिञ्जलसामग्रथास्तदप्राप्तकत्वस्य
 विरोधित्वादिमि भावः । तर्हि गुरुणा सम विवादे नैयायिकाना स

वंधोद्देश्यं न सिद्धेदित्यत आह ज्ञानस्येति । न्यायमते व्यवसा-
यानुव्यवसाययोर्भेदव्यवस्थाप्यज्ञानस्य स्वविषयकत्वखण्डनेन
व्यवसायसामग्र्याः साध्यघटकज्ञानप्राहकत्वखण्डनादेव प्रामाण्य-
प्राहकत्वरूपोद्देश्यसिद्धिरिति भावः । एवं भट्टेन समं विधादे शात-
तारूपपदार्थान्तरमस्तु मा घाऽनुमितिसामग्रीतल्लिङ्गकालस्थानि-
कवस्त्वन्तरलिङ्गका वा सर्वापि साध्यघटिकाऽस्तु ज्ञानस्याती-
न्द्रियतां निराकृत्य प्राथमिकज्ञानप्राहकप्राह्यतानिराकरणादुद्देश्य-
सिद्धिर्बोध्या । घञ्जलेपायितत्वादिति । भट्टमतसिद्धभिन्नसन्निवेशेषीदं
विशिष्टज्ञानसामग्र्या इति विशेषणज्ञानस्याकारणतया गुरुभिरुप-
नीतभानानुपगमात् । एतन्मते इति । पूर्वमतेऽन्वयबोधसामग्रीत्वेन
भट्टमतसिद्धत्वात् । सकलोति । ज्ञानवानिच्छाया इत्यादौ । तत्तदु-
ग्रहेति । तज्ज्ञानोत्पादकसामग्रीत्वेनाधिकरणाद्यात्मकाभावगर्भकार-
णानां प्रामाण्याप्राहकत्वादित्यर्थः । ज्ञानमिति । अन्यथाख्याति-
माहाय तज्ज्ञानव्यक्त्युत्पादकसामग्रीत्वमप्रसिद्धम् धर्मिज्ञानबोध्य-
स्मरणैकतरव्यक्तिमुपादाय तत्प्रसिद्धाद्यपि क्वचिदन्यथाख्यातिसाम-
ग्र्यां गुरुमतसिद्धभिन्नत्वमित्येकसत्त्वेपि द्वयं नास्तीतिन्यायेन म-
तत्रयसिद्धान्यत्थमित्यर्थः । इत्यादिकमिति । उक्तरीत्या भट्टमते कथ-
ञ्चिज्ज्ञानप्राहकपदसार्थक्यम् गुर्वादिमते संपूर्णं व्यर्थम् । पूर्वमते च
घटादिसामग्रीवारणाय प्राहकपदसार्थक्यं ज्ञानपदं तु भट्टानुग्रहाये-
ति । एव ज्ञानजम्पाज्ञाततेति प्रत्यक्षमादाय बाधधारणाय पूर्वोक्त-
विशेषणानुधावने च न्यायमतसिद्धत्वघटितविशेषणं व्यर्थमित्यस्वा-
दिना परिग्रहः । धीरस्तु ॥

हरिचरणसरोजे हृद्गते पूजनीये

विविधवसुसमाजांस्तान् प्रमाणाग्निशम्य ।

मणिघृणिमुसमीक्षाकाशिकाधर्णमन्त्रै-

र्ममहरपरिपाटीपुष्पपूजां तनोमि ॥ १ ॥

इति धीरङ्गनाथसूरिसुनुमारायणानुजस्य कृष्णभट्टस्य स्वतस्त्व-
प्रथमविप्रतिपत्तिगादाधरीकाशिकाकृतिः (१) सम्पूर्णा ॥

(१) अतः परं प्रत्यक्षगादाधर्मा प्रामाण्यवादस्य कालीशङ्कर्याख्यं
क्रोडपत्रं यथोपलब्धं प्रकाशयते ।

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

प्रामाण्यवादगाढाधरीकोडपत्रम् ।

न च यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयौ प्रवृत्तिप्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्तद्धेतुरनुमितौ ज्योभेरिवेति मूलम् । यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयौ—यद्यतिरेकसंशयनिश्चयौ इति शिरोमणिः । अत्र परेत्यत्यादिना घटस्य संशय इत्यादौ स्वायच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विपयिताविशिष्टविपयिताशालिद्धानं संशयपदार्थः चरमविपयितायामेव पञ्चम्यस्य निरूपकत्वस्य निरूप्यत्वस्य घाऽन्वय इत्युक्तम् भट्टाचार्येण ।

ननु प्रथमविपयितायां पञ्चम्यस्यान्वयः कथं न कृत इति । न च प्रथमविपयितायामन्वये एकदेशान्वयप्रसङ्गः, द्वितीयायामन्वये तु न तथा विपयिताविशिष्टविपयिताज्ञानोभयस्य संशयपदार्थत्वादिति वाच्यम् क्षेत्रस्य पुत्र इत्यादिवत् सप्रतियोगिकपदार्थतावच्छेदकेनेतरान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् पदार्थतावच्छेदकज्ञात्या सदैवेतरान्वयस्यान्युत्पन्नत्वात् इति क्षेत्र प्रथमविपयितायां पञ्चम्यान्वये घटं सन्देहीतिशब्दबोधस्य घटत्वावच्छिन्नविपयिताशालिद्धानाभायप्रकारक-घटं न जानामीत्याकारकानिश्चयप्रतिबन्धतानुपपत्तेरिति ध्येयम् ।

केचिन्तु प्रथमविपयितायामन्वये घटसंशयो न घटीय इति व्ययहारस्य प्रामाण्यापत्तिः । चरमविपयितायां घटीयत्वाभावेनोक्तव्य-यहारस्य घटीयत्वाभाववत् तादृशविपयिताशालित्वादित्याहुः । तत्र तादृशव्ययहारस्य संशयधर्मिकघटाविपयितावदन्यन्वयबोधकतया प्रामाण्यापत्तेरयोगात् अन्यथा चरमविपयितायामन्वयेऽपि घटसंशयो न घटाभावात् इत्यादिध्ययव्ययहारस्याप्रामाण्येन तस्य प्रामाण्यापत्तेर्दुरुद्धरत्वादिति ध्येयम् ॥ १ ॥

अथ निरुक्तविपयिताविशिष्टविपयिताशालिद्धानस्य संशयपदा-

घट्टे भूतलं घट्टधनेत्यादिसंशयस्य भूतलसंशयत्वापत्तेः ता-
दृशविषयिताविशिष्टभूतलविषयितात्त्वादिति । न च प्रकारितावि-
शिष्टप्रकारिताशालिज्ञानत्वमेव संशयत्वम् प्रकारितायाश्च भूतल-
निरूपितत्वाभावात्प्रोक्तापत्तिरिति वाच्यम् धायौ रूपं नयेत्यादिसंशय-
स्य रूपसंशयत्वानुपपत्तेः असमानप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे
धायुवृत्तित्वसंशयत्वापत्तेश्चेति चेन्न प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन-एवं स्वा-
यच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नस्यरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
त्व-एतद्विषयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयिताशालिज्ञानस्य सं-
शयपदार्थत्वाशानुपपत्तिः । अथवा स्वनिरूपकतावच्छेदकतापर्याय-
धिकरणधर्मपर्यायावच्छेदकताकविषयित्वावच्छिन्नं यत् स्वं तदन्यत्व-
स्य चरमविषयितायां निषेधात् भूतलं घट्टधनेत्यादिसंशयस्य
भूतलसंशयत्वापत्तिः संशये उभयकोटितानिरूपितविशेष्यताद्वयस्यो
पगमेन भूतलविषयितायां तादृशान्यत्रविरहान् न वा धायौ रूपं
नयेत्यादिसंशयस्य रूपसंशयत्वानुपपत्तिः रूपविषयितायां तादृश-
ान्यवसत्त्वादिति ध्येयम् ॥ २ ॥

तेन ध्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता लभ्यत इति शिरोमणिः ।
ध्यतिरेकज्ञानत्वेनेति सूनीयार्थाऽनतिरिक्तवृत्तित्वं नतु स्वरूपसम्ब-
न्धरूपम् तथासति प्राह्यभावज्ञानत्वस्य प्राह्यज्ञानप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकप्राह्यभावनिश्चयत्वघट्टकत्वेन प्राह्यनिश्चयस्य च प्राह्यज्ञानाहे-
नुनया प्राह्यविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । पर्याप्तिनिवेशे
च तदर्थपर्यालोचने लाघवासम्भवादिन्युक्तम् मटाचार्येण ।

अथ यद्यतिरेकघट्टकीभूताखण्डधर्मप्रकारेण पदार्थान्तरायगाहि-
न्नमस्य प्रतिबन्धकत्वानुरोधेन परस्परपक्षेपावगाहिविषयिताशालि-
ज्ञानत्वेनेव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् तथाच यद्यतिरेकप्रहृत्यपर्यायाव-
च्छेदकताप्रतिबन्धकत्वमेवासिद्धम् कुतोऽयच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशे
लाघवगौरवविषेचनमिति । न च यत्र विषयविशेषेऽनुमितेरित-
रसामग्रीसमवधानकाले व्याप्तिघट्टकपदार्थात्ते च्छमात्मकव्याख्यादि-
व्यतिरेकज्ञानं कस्यापि न जातम् नत्र विशिष्टज्ञानत्वेनेव प्रतिबन्धकता
कल्प्यते लाघवादिति तत्रैव पर्याप्तिनिवेशसम्भवे इति वाच्यम्
तादृशविषयस्य प्रामाणिकत्वे पर्याप्तिघट्टिननियमस्य सम्भवेऽनतिरि-
कवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वघट्टिननियमस्वीकारस्यानीचित्यात् । नचा-

वच्छेदकतायाः प्रत्येकपर्याप्तिनिवेशेऽप्रसिद्धममस्थलविशेषे विशिष्टवृद्धौ व्यभिचारवारणासम्भवात्तदतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वे सति तदवच्छिन्नत्वत्वरूपवै पर्याप्तिनिवेश्या तथाच तदपेक्षयाऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशेन गौरवमिति वाच्यम् व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अपि व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वातिरिक्तप्रामाण्यज्ञानाभावादिनाऽवच्छेदात् दृष्टान्तासिद्ध्याघापत्तेः । अनतिरिक्तवृत्तित्वस्यापि स्वव्यापकतत्कत्वपर्ययसन्नतया व्यापकताघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वेन व्यापकत्वमनिवेश्य पर्याप्तिनिवेशलाघवानवकाशस्यासम्भवदुक्तिकत्वाच्च इति चेत् ।

अत्र केचित् यद्गर्मावच्छिन्नव्यतिरेकज्ञानत्वे प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशस्य ममसाधारणप्रतिबन्धकत्वानुरोधेनाशक्यत्वेऽपि वक्ष्यमाणरीत्येव पर्याप्तिनिवेशयितुं शक्ये तादृशनिवेश पवलाघवासम्भवः । तथाहि अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टयद्गर्मावच्छिन्नभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्गर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वव्यापकतादृशविषयत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकत्वोपलक्षितविषयिताशालिज्ञानत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतेव निवेश्यते । तथाच पर्याप्तिनिवेशे स्फुटतरगौरवम् जनकतायां निरुक्तविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकतानिवेशात् व्याप्यभावविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकधर्मान्तरप्रकारफनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदककतिपयविषयतानां व्याप्यभावप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वेऽपि न क्षतिः । तादृशजनकतायां निरुक्तविषयित्वावच्छिन्नजनकताशालिनिश्चयत्वव्यापकजनकतावच्छेदकीमूतानामुदासीनज्ञानीयव्याप्तिघटकपदार्थविषयितानां व्याप्यभावज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वेऽपि न क्षतिः । वस्तुतस्तु निरुक्तजनकतावच्छेदकविषयिताज्ञानत्वोभयपर्याप्ताभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्नसाक्षादवच्छेदकताकप्रतिबन्धकत्वमेव विवक्षणीयम् । तथाच ममप्रमासाधारणव्याप्यभावज्ञानीयविषयतानां निरुक्तजनकतावच्छेदकत्वेन तादृशविषयिताज्ञानत्वे उभयस्मिन् अभावानिष्ठावच्छेदकताभिन्नाया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायाः पर्याप्तत्वाद्नुमितौ दृष्टान्तत्वनिर्वाहः । ईदृशी-

स्या पक्षे साधनत्वनिर्वाहोऽपि बोध्यः । माहादवच्छेदकतायामभाव-
निष्ठावच्छेदकताभेदान्नेशादनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटी अ-
प्रामाण्यनिश्चयाभावाद्गानां निवेशोऽपि न दर्शितरीत्या पर्यामिनिवे-
शासम्भवः । न च विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारः प्राज्ञाभावनिश्चयान्वाध-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपिताया अभावनिष्ठावच्छेदकताभिप्रसाक्षा-
दवच्छेदकताया निरुक्तप्रियताज्ञानत्वोभयस्मिन् पर्याप्तत्वादिति
वाच्यम् विरोधिकोदग्रप्रकारकत्वातिरिक्ताभावनिष्ठावच्छेदकताभेदस्य
विवक्षणावयवता विरोधिकोदग्रप्रकारकत्वातिरिक्ताभावनिष्ठावच्छेदक-
ताभिप्रत्यस्य विरोधिकोदग्रप्रकारकत्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वेन
तत्साधारणावच्छेदकत्वस्य निरुक्तप्रियताज्ञानत्वोभयपर्याप्तत्वात्
विशिष्टबुद्धौ व्यभिचाराभावात् । एतेनाप्रामाण्यनिश्चयाभावादिशिष्ट-
निरुक्तप्रियताशालिप्रान्त्रावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव साम-
ख्ये पर्यामिनिवेशस्यःसङ्गतिः । विशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेद-
ककोटी अप्रामाण्यनिश्चयाभावनिवेशेन तद्व्यतिथ्यर्मावच्छिन्नप्रतिब-
न्धकतामायादेव विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारसम्भवेन तन्मात्रप्रयोजन-
कस्य पर्यामिनिवेशस्वरूपस्यादित्यपि परास्तम् । अनातिरिक्तवृत्ति-
त्वनिवेशापेक्षया पर्याप्तमनिवेशेदय निरुक्तजनकतावच्छेदकविपर्ययतायां
स्वरूपसम्भवात्तन्मात्रवच्छेदकतानिवेशोऽपि लाघवासम्भवादित्याहुः ।

ताथेन्द्र्यम् । यद्यतिरेकज्ञानत्वन्यापकत्वेन प्रतिबन्धकत्वमनिवे-
द्य यद्यतिरेकनिश्चयत्वन्यापकतावच्छेदकविपर्ययतावच्छिन्नत्वेन प्र-
तिबन्धकताभिवेशस्यापि शिरोरेणनेन नासिक्तास्पर्शतुल्यत्वात् ।
यद्यतिरेकज्ञानत्वन्यापकतानिवेशस्योभयपर्याप्तत्वादिनि च्येयम् ।

ननु सत्तु यद्यतिरेकज्ञानत्वान्नावच्छिन्नप्रत्ययनेन यद्वर्मावच्छिन्नप्रति-
योगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारता-
निरूपितधर्मितावच्छेदकत्वच्छिन्नप्रतिबन्धकताशालिप्रहत्वावच्छिन्नत्व-
मेव विरक्षणीयम् । साध्यामृतजन्यत्वमपि ननु वर्मावच्छिन्नप्रकार-
णताशालिप्रहत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपित प्राज्ञम् नातो धर्मभे-
दमादाय दोषः । न च प्रमपि तादृशयज्ञातेकप्रहत्त्वस्याप्यवच्छेदक-
ताकृतस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशापेक्षया गुरुत्वस्यापकतानिवेशो-
ऽनुचित इति वाच्यम् अप्रामाण्यज्ञानाभावादेरपि अनुमियादिनिरूपि-
तान्याप्यभावाज्ञानादिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटी प्रविष्टतया त-

प्रतिबन्धकतायामपि तादृशप्रहृत्यपर्याप्तावच्छेदकत्वस्य विशिष्टधी-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेऽपि तस्याभावरूपतया अभावाद्दृष्टितादृ-
शप्रहृत्यपर्याप्तावच्छेदकत्वस्य विशिष्टधीप्रतिबन्धकतायामपि सत्त्वेन
विशिष्टव्यभिचारप्रसङ्गात् । विरोधिप्रकारत्वाभावातिरिक्ताभा-
वावृत्त्यवच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशे चाभावद्वयघटिततादृशव्य-
तिरेकप्रहृनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वनिवेशापेक्ष-
याऽभावत्रयघटतनिरुक्तावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणयदन्यतिरेकप्र-
हृत्यकत्वस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे लाघवानवकाशः । एतेन
व्यापकताघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदककौटावपि पर्याप्तिनिवेश-
स्यावश्यकतया व्यापकतानिवेशापेक्षया पर्याप्तिनिवेशे लाघवा-
नवकाशोऽन्वयभङ्गदुक्तिक इति प्राग् यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तम् ।
निरुक्तपर्याप्तिघटकाभावत्रयप्रतियोगितावच्छेदककौटावपि पर्याप्ति-
निवेशस्यावश्यकत्वादित्याहुः ।

एतदपि प्रतिबन्धकतावच्छेदककौटौ तत्तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकता-
कप्रतियोगितासम्बन्धावगाहित्वनिवेशमतानुसारेण संसर्गोशे भ्र-
मानभ्युपगमेन च यथाकथञ्चित् सङ्गच्छते प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
कौटौ प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवे-
शमते प्रतियोगितासम्बन्धेन व्याप्तिप्रकारकस्य व्याप्तिघटकपदार्थांशे
भ्रमात्मकव्याप्त्यभावज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतयाऽखण्डव्याप्तिव्याव-
च्छिन्नप्रकारतायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन यद्धर्मपदेन
व्याप्तिव्यस्य धर्तुमशक्यतया दृष्टान्तासिद्ध्यादिप्रसङ्गात् । एवं संस-
र्गोशे भ्रमोपगमे व्याप्तिव्यावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गघटकव्याप्तिघट-
कपदार्थांशे भ्रमात्मकतादृशप्रतियोगित्वसम्बन्धावगाहित्व्याप्त्यभाव-
ज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वेन यास्तव्याप्तिव्यावच्छिन्नप्रतियोगिता-
संसर्गतावगाहितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया यद्धर्मपदेन व्या-
प्तिव्यादेरुपादानासम्भवेन तद्दोषप्रसङ्गाच्चैरयथेयम् ।

कोचित्तु अप्रसिद्धमस्थले उक्तरीत्याऽभावत्रयघटितपर्याप्ति
निवेश्य यास्तव्यतिरेकप्रहृत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशोऽपि
सम्यक् तत्र च व्यापकतानिवेशापेक्षया लाघवानवकाश इत्यभि-
प्रायेण ग्रन्थ सङ्गमयन्ति ॥ ३ ॥

अथ तथापि विरोधिप्रकारकत्वाभावनिष्ठावच्छेदकत्वरूपक-

यद्यतिरेकग्रह वायच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वनिवेशेनैव विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारण सम्भवति विरोध्यप्रकारकयद्यतिरेकप्रकारकग्रहत्वरूपनिश्चयत्वायच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां विरोधिप्रकारकत्वाभावनिरूपकवसरणेन तस्या हेत्वघटकत्वात् इति किं गुह्यतरव्यापकत्वानिवेशेनेति चन्न निश्चयत्व हि केयाञ्चिन्मते विरोधिप्रकारकत्वानवच्छिन्नतदभावप्रकारिताशालिज्ञानत्वरूपम्, केयाञ्चिन्मते विरोधिप्रकारकत्वानवच्छिन्नतदभावप्रकारकत्वायच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वानवच्छिन्नविशेष्यकरूपम्, केयाञ्चित् विरोध्यप्रकारकतदभावप्रकारकज्ञानस्वरूपमित्यादिना नामतानुसारेण विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारणाय विरोधिप्रकारकत्वावच्छिन्नाभावनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकयदभावप्रकारितानिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपिका विरोधिप्रकारकत्वावच्छिन्नाभावनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकाकिञ्चिद्दर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपिका च सर्वा विरोधिप्रकारकत्वाभावनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपिका या यद्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता तन्नियन्तापेक्षया यद्यतिरेकग्रहव्यापकप्रतिबन्धकत्वानिवेशस्यैव लघुत्वादिति ध्येयम् ॥ ४ ॥

अथ यद्यतिरेकज्ञानव्यापकप्रतिबन्धकत्वानिवशेऽपि तादृशव्याप्यादिव्यतिरेकज्ञाने यद्दर्मावच्छिन्नांशे यद्दर्मावच्छिन्नत्व भासते तद्दर्मावच्छिन्नांशे तद्दर्मावच्छिन्नव्यतिरेकावगाहि-अभावो हेत्वसमानाधिकरण-इत्यादिज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकताया अपि व्याप्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकतया व्याप्यादिनिश्चयाजन्धे अभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञाने व्यभिचारो दुर्धार इति । न च यद्यतिरेकज्ञानत्वसमनियनप्रतिबन्धकत्वानिवेशात्तत्र दोष इति वाच्यम् प्रतिबन्धकतायां नमसाधारणत्वान्नादृशसमनयत्याप्रसिद्धेः । न च्याभावात्तत्र हेतुसामानाधिकरण्यादिसशया मकव्याप्यादिव्यतिरेकज्ञाने उक्तप्रतिबन्धकत्वामावाप्तेयमाशङ्कते वाच्यम् प्रतियोगिण्यशेषिताभावज्ञानस्य विशिष्टव्यतिरेकावगाहितानियमे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतादृशज्ञानाप्रसिद्धे । न च स्वव्यापकत्वस्य निष्प्रवृत्तमयसम्यग्धेन यद्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकतावदन्ययद्यतिरेकज्ञानव्यापकप्रतिबन्धकता निवेशनीया व्याप्यादिव्यतिरेकवदेत्यादिमान् देश इत्यादिज्ञानीयतादृशदेत्यभावज्ञानप्रतिबन्धक-

तावदन्यत्वं व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामपि नास्तीति भेदप्रतियोगिकुक्षिणीक्षिप्तप्रतिबन्धकतायां यद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकतानिवेशः । यदि च विशेष्यताप्रकारतानां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येन प्रतिबन्धकता नानैव तथाच व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामपि न तादृशप्रतिबन्धकतायदन्यत्वमिति दृष्टान्तासिद्ध्यादिप्रसङ्ग इत्युच्यते तदा स्वव्यापकत्वज्ञानाधिकरणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन तादृशप्रतिबन्धकतायदन्यत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् पचमपि व्याप्त्यादिव्यतिरेकवद्देतुमन्वाद्यभाषप्रहत्वव्यापकीभूतव्याप्त्यादिव्यतिरेकप्रहत्वव्यापकतायदन्यतादृशप्रतिबन्धकताकानुमित्यादौ व्याप्त्यादिव्यतिरेकवद्देत्वादिनिश्चयाजन्ये व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् व्याप्त्यादिव्यतिरेकवद्देतुव्यतिरेकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तादृशसंशयावृत्तित्वेन तादृशहेतुव्यतिरेकप्रहत्वव्यापकत्वाभावेन स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वात् । यद्व्यतिरेकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायदन्ययद्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकतां निवेश्योक्तव्यभिचारवारणेऽपि व्याप्त्यादिव्यतिरेकप्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां व्याप्त्यादिव्यतिरेकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायद्वेन तादृशप्रतिबन्धकत्वयदन्यत्वाभावादृष्टान्तासिद्ध्यादिप्रसङ्गः । न च यद्व्यतिरेकप्रहत्वव्यापकयद्व्यतिरेकविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वमेव निवेशनीयम् तथाचाभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां व्याप्त्यादिव्यतिरेकप्रहत्वव्यापकत्वेऽपि तादृशविषयित्वावच्छिन्नत्वाभावादेव न व्यभिचार इति वाच्यम् अभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतायाम् 'एकत्र द्वयमिति' रीत्या हेतुसामानाधिकरण्यत्वव्याप्त्याभावत्योभयावच्छिन्नप्रकारताकाभावविशेष्यकज्ञानीयतादृशप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वादिति ।

मैत्रम् यद्यतिरेकप्रहत्वाव्यापकयद्यतिरेकत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्दर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिप्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकं शब्ददर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्दर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिरूपितव्यापकप्रतिबन्धकताकमिति समुदितार्थस्य विवक्षणात् तथाचाभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया व्याप्त्यादिव्यतिरेकप्रहत्वाव्यापकत्वाविरहेण व्युत्पासः । अनु-

निवेश एव लाघवावचितः । निश्चयत्वस्य स्वव्यापकतत्कत्वरूपान्तिरिक्तवृत्तित्वापेक्षया लघुशरीरत्वात् तावत्तैव च याधप्रतिबन्धकतामादाय घटादिविशिष्टबुद्धौ, एवं विशेषणान्तरादानेऽपि अभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञाने च व्यभिचारानवकाशः तत्तत्प्रतिबन्धकताया अप्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्टव्याप्यादिव्यतिरेकग्रहत्वा नञ्छिन्नत्वात् इति तत्कथमुपेक्षितमिति चेद्ब्राह्मः ।

निश्चयत्वस्य मतभेदेन भिन्नतायाः प्रागेवोक्ततया एकमतसिद्धनिश्चयत्वायाच्छिन्नाभावनिवेशे मतान्तरासङ्गः । एवमप्रामाण्यज्ञानस्याननुगमेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदककोटौ यद्यनुगतरूपेणाप्रामाण्यनिश्चयाभावो न निवेश्यते किन्तु तत्तद्व्याक्तत्वावच्छिन्नाभावा एव गत्यन्तराभावात्तदाऽप्रामाण्यनिश्चयसामान्याभावस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्धादिप्रसङ्गः । तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावस्य व्याप्तिघटकत्वे च याधादिप्रतिबन्धकतामादाय विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारतादवन्ध्यम् तत्तदप्रामाण्यनिश्चयाभावस्य याधप्रतिबन्धकतायामप्यवच्छेदकत्वादिनि श्येयम् । नच तथापि यद्यतिरेकसंशयवृत्तिप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव याधादिप्रतिबन्धकताधारणसम्भवात् यद्यतिरेकग्रहत्वव्यापकतानिवेशनमफलमिति वाच्यम् पर्यतत्वादिसामानाधिकरण्येन घटादिनिश्चयात्मकपर्यतत्वावच्छेदेन घटादिकोटिकपर्यतत्वसामानाधिकरण्येन घटाभावादिकोटिकसंशयवृत्तिप्रतिबन्धकताके पर्यताद्यवच्छेदेन घटाभावादिव्योचकव्यभिचारधारकतया व्यापकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति श्येयम् ॥ ६ ॥

अथ धूमत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकव्याप्यादिव्यतिरेकत्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानस्य जातित्वादिना धूमत्वाद्यधगाहिजातिमान् व्याप्यभाववानित्याद्यप्रतिबन्धकज्ञानसाधारणत्वात् सर्वत्रैव प्रतिबन्धकतायां व्यापकत्वं सम्भवतीति चेन्न स्वावच्छेदकीभूतविषयताशालियद्यतिरेकग्रहत्वव्यापकताया विधक्षितत्वात् स्वपद प्रतिबन्धकतापरम् । संशयेपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतासत्त्वात् न याधादिप्रतिबन्धकतामादाय विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारः । वस्तुतस्तु यद्यतिरेकप्रकारतायावच्छिन्नस्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकताभयमुख्यविशेष्यतानिरूपितयद्भावत्वाञ्छिन्नप्रकारताशालिग्रहत्वव्यापकतायाः स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मितावच्छेदकतास्यप्रकारताभिन्नमुख्य-

रूपेण व्याप्यघणादिप्रतियोगितासम्बन्धेनाभावांशे व्याप्तित्वेन घटा-
घणगाहिनशये यद्भावत्वप्रकारतानियत्यविरहेण दृष्टान्तासिद्धिः ।
एवंरीत्या प्रामाण्यसंशयविशेषे प्रामाण्याभावत्वप्रकारतानैयत्यविर-
हेण स्वरूपासिद्धिश्चेति । न च यत्संशयपदेन यन्निरूपितप्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नकोटिकसंशयस्य विवक्षणाश्लोक्तदोषः व्याप्य-
भावत्वस्यैष व्याप्तिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकव्योक्तसंशयस्य
घास्तवव्याप्त्यभावावच्छिन्नाकोटिकात्वात् इति वाच्यम् एवमपि
व्याप्तिमानाधेयत्वाभाववान् वा घूम इत्याकारकसंशये इदं ज्ञानं प्रा-
माण्यघटप्रकारित्वाभाववद्वा इत्याकारकसंशये च व्याप्यभाववत्त्वा-
दिप्रकारकत्वाभावेनोक्तदोषतादवस्थादाधेयत्वाभावत्वादेरपि व्या-
प्यादिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति चेन्न यद्भावत्वप्रकार-
तानैयत्यपदेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वव्यापकीभूतरूपपर्याप्ताव-
च्छेदकताकनिरूपकताकाभावत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानात्मकविष-
यतानैयत्यस्य यद्रूपावच्छिन्नसंशये विवक्षितत्वात् । व्याप्तित्वाव-
च्छिन्नप्रकारतात्वव्यापकं समष्टानांनिरूप्यनिरूपकभावापन्नव्या-
प्तिप्रकारताकत्वमाधेयत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वञ्चेति तदवच्छिन्न-
निरूपकताकाभावत्वावच्छिन्नाविषयतानैयत्यमुक्तसंशयेऽक्षतमेवेति
पर्याप्तिनिवेशात् अव्यभिचारत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वव्यापकीभूतशु-
द्धप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपकतामादाय न व्यभिचारः । अवच्छेदक-
तानात्मकविषयतानिवेशादव्यभिचारत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वव्याप-
कीभूताभावत्वावच्छिन्नप्रकारतात्ववच्छिन्ननिरूपकतामादावभाष-
साध्यकस्थलेऽव्यभिचारविशिष्टबुद्धौ न व्यभिचारः । एतेन प्रतिपो-
गिताया अभावविशेषणीभूतव्याप्तिघटकपर्याप्तिं समरूपव्याप्तिसं-
शये व्याप्यभावत्वप्रकारतात्वविरहेण दृष्टान्तासिद्धिरपि निरस्ता ।
घास्तवव्याप्तित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वव्यापकसमप्रमासाधारणनिरूप्य-
निरूपकभावापन्नप्रकारतात्वमादाय दृष्टान्तासिद्धिवारणादिति ॥ ८ ॥
अथ व्यतिरेकनिश्चये यद्भावत्वप्रकारतानैयत्यनिषेधपक्षे स्प-
ष्टप्रतिबन्धकतायां यद्भावत्वावगाहिताप्रयुक्तत्वानिवेशोऽपि अक्षय-
त्वाभावेन व्याप्यभावावगाहिनिश्चयमादाय दृष्टान्तासिद्धितादय-
स्त्वम् । न च यद्भावावगाहित्यपदेन यन्निरूपितप्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नावगाहिताविवक्षणाश्लोक्तदोष इति वाच्यम् पक्षध-

मैत्याभावत्यस्यापि व्याप्तिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतलोकक्षो
 यतादवस्थ्यात् । पर्वतो घट्टिमानिति विशिष्टबुद्धौ घट्टिमवृत्तिध-
 र्मघत्तानिश्चयस्य प्रतियन्धकतया घट्टयधिकरणावृत्ति—भाधेय
 त्वाभाधवान् घट्टयाधकरणावृत्तिघाहसामानाधिकरण्याभाधवान्
 या पर्वत इत्यादिनिश्चये व्याप्तिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेद
 कावच्छिन्नावगाहिताप्रयुक्तप्रतियन्धकताशालिनि यदभाधप्रकार-
 रतानैयत्यविरहेणासिद्धितावस्थ्याद्येति चेन्न यदभाधगाहि-
 तापदन यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तिवद्रूपाधयनिरूपि-
 तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नावगाहितस्य विधाक्षतर्थात् ।
 तथाचाभ्यभिचारत्वस्य यद्रूपपदेनोपादानस्थले व्यभिचाराभा-
 धावगाहित्वमिध व्यभिचारावगाहित्वमपि तादृशमतो नाव्यभिचा-
 रनिश्चये व्यभिचारः । पक्षधर्म याभाधत्वेन व्याप्यभाधावगाहिनि-
 श्चयमादायासिद्धिवारणाय वृत्त्यन्तम् प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणम्
 तद्व्यक्तिपदेन व्याप्यभाधमादाय वृत्तधिकरणावृत्तितद्व्यक्तिमानिति
 निश्चयासिद्धिवारणाय यन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशेष-
 णामति ध्ययम् ॥ ९ ॥

ननु घत्तशय इत्यादर्घत्तमशयनिष्ठप्रतियन्धकताधिकत्वे वि-
 भिन्नधर्मितावच्छेदकत्वभूतलाघसे घटाभाधनिश्चयात्मकत्ववर्तादि-
 विशिष्टघटसशयनिष्ठप्रतियन्धकताके घटविशिष्टबुद्धौ व्यभिचा-
 रः । एष सामानाधिकरण्येन घटाभाधानश्रयात्मकसामानाधिकर-
 ण्येन घटकोटिकावच्छेदकावच्छेदेन घटाभाधकाटिकसशयनिष्ठप्र-
 तियन्धकताकेऽवच्छेदकावच्छेदेन घटविशिष्टबुद्धौ व्याभ्रार इति
 चेन्न किञ्चिदभाधच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नकोटिता
 शालिसशयत्वव्यापकप्रतियन्धकतानिरूपितप्रातव्यत्यस्य विव-
 क्षितत्वात् । नचैव सत्यपि व्यभिचारनिश्चये व्यभिचारधारणायो-
 पाप्तस्य यदभाधप्रकारतानैयत्वविशेषणस्य धैयर्थ्यम् सर्वासा-
 मेध व्यभिचारनिश्चयप्रतियन्धकतानामव्याप्यचारि न च व्यभि-
 चारि नवत्यादिसशयवृत्तिविभिन्नरूपावच्छिन्नाना चालनी-यायेन
 तादृशसशयत्वव्यापकत्वादिति घाच्यम् स्वावच्छिन्नप्रतिव्ययतानि-
 रूपितप्रतियन्धकतावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन चा-
 नीयविययताविशेष्यद्रूपावच्छिन्नानिरूपितविययताद्वयसशयव्यधि

शिष्टप्रतिबन्धकत्वस्य विरक्षितत्वात् । संशयत्ववैशिष्ट्यञ्च व्याप-
कतासम्बन्धेन तथा चाव्यभिचारि नवा व्यभिचारिनवेत्यादि-
संशयीयविषयभेदेन संशयत्वस्य भिन्नतया प्रतिबन्धकत्वस्य भिन्न-
त्वेऽपि व्यापकतासम्बन्धेन तादृशसंशयत्ववैशिष्ट्यमक्षतमेव । नच
यद्भावत्वप्रकारतानैयत्यविशेषणसार्थक्यार्थमेतादृशविषयाऽनुचि-
तेति वाच्यम् धूमो वह्निव्याप्यो नवा घह्निव्याप्तिमानाद्येयत्वाभावान्
या इत्यकारकसंशयसाधारणैकप्रतिबन्धकत्वाभावेनानुमित्यादिप्रति-
बन्धकतानामपि तादृशसंशयत्वाव्यापकत्वेन दृष्टान्तासिद्ध्यादिवार-
णावैवेतादृशविषयाया आवश्यकत्वादिति ध्येयम् ॥ १० ॥

अथ तथापि घटाभावधुमूतलकालीनपटवाक्ष वा पर्वत इ-
त्यादिसंशयत्वस्य व्यापकतासम्बन्धेन घटादिविशिष्टबुद्धिप्रतिब-
न्धकतायां सत्त्वात्तादृशविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारि । एवं घटाभावंध-
धुमूतलकालीनपटवाक्ष वा पर्वत इत्यादिसंशयत्वविशिष्टप्रतिबन्धके
च घटाविशिष्टबुद्धौ व्यभिचार इति । मैवम् । तादृशसंशयत्व-
विशिष्टप्रतिबन्धकतायां तादृशसंशयनिरूपिताविशेष्यतावच्छेदक
विशिष्टविषयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वस्य तादृशसंशयनिरूपितप्रका-
रतावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वस्य च विशेषणतो-
पगमेन तद्दोषधारणादिति ध्येयम् ॥ ११ ॥

अथ तथापि धूमो व्याप्यः अव्यभिचारामावर्षाभ्येत्यादि स-
मूहालम्बनबुद्धौ व्यभिचारसंशयप्रतिबन्धकत्वस्य व्यभिचारव्य-
तिरेकनिश्चयप्रतिबन्धकत्वस्य च सत्त्वाद्यव्यभिचार इति चेन्न संशय-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वे सति यत्प्रतिरेकनिश्चय-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वस्य हेतुतोया विषक्ति-
तत्वादिति । घस्तुतस्तु निश्चयीयविषयताया अभिन्नत्वमते स्वप्र-
तिबन्धकतायां यत्संशयत्वघटकविषयित्वावच्छिन्नत्यनिघेशैने-
षोपपत्तौ संशयत्वव्यापकत्वपर्यन्तमपि न निवेशनीयमिति सुधी-
मिरयधेयम् ॥ १२ ॥

अत्र च यद्भाषाधगाहिताप्रयुक्तस्यप्रतिबन्धकताशालियद्यतिरे-
कज्ञाने यद्भाषाधप्रकारतानैयत्यनिवेशेनैव सामञ्जस्ये निश्चयत्वघट-
कपक्षवभाषाप्रकारकत्वद्वलम् । यद्भाषाधप्रकारतानियतपदभाषा-
धगाहिताप्रयुक्तस्यप्रतिबन्धकताकत्वस्यैव सम्बन्धेनैव व्यतिरेकनिश्चयो-

पादानमेव या किमर्थमिति चिन्त्यम् ।

एतत्कल्पे व्याप्तिमद्भेदादिकाटिकसंशयस्य प्रामाणिकार्ये तत्र व्याप्त्यभावात्प्रकारतानैवत्यधिरहेणाभिहितत्वात्प्रसक्तः कल्पान्तरमाह यद्भावत्वात्प्रकारकत्वानिष्ठयद्भावावगाहिताप्रयुक्त इत्यादि । कल्पान्तरमाह स्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदकयद्भावत्वानवच्छिन्नयद्भावावगाहितासामान्यकत्वे स्तीति वा वक्तव्यमिति ।

अथात्र घटादिव्यतिरेकनिश्चयप्रतिषेधघटादिविशिष्टत्वाने घटाद्यभावात्तानवच्छिन्नघटाद्यभावाविषयतासामान्यान्तर्गताया अभावयानित्वादिनिश्चयकालीनाभावयानित्यादिनिश्चयार्थाभाववाच्यच्छिन्नविषयितायाः स्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण सत्यताभावेन व्यभिचाराप्रसक्त्या तद्वारक्यसंशयप्रतिषेधत्वद्वलं व्यर्थमिति । एव व्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्नव्यभिचाराभावविषयितासामान्यान्तर्गताया अभावयान् व्याभिचारवानिति-निश्चयकालीनाभावयानिति-निश्चयार्थाभावत्वावच्छिन्नविषयिताया अव्यभिचारार्थप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण व्यभिचारत्वाने व्यभिचारावच्छिन्नव्यतिरेकनिश्चयप्रतिषेधत्वद्वलमपि व्यर्थमिति । न च स्वप्रतिबन्धकतायां हानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वानिवेशान्न दोष इति वाच्यम् एयमपि प्रतियोगितासम्बन्धेन घटाभावांशे घटत्वेन पदार्थान्तरावगाहिस्त्वमीयघटाभावविषयताया एव व्यभिचारत्वेनाव्यभिचारपदवृत्तित्वेन सा व्यभिचारावगाहिस्त्वमीयव्यभिचारविषयितायास्तादृशविषयितासामान्यान्तर्गतायाः स्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण तदोपताद्वक्ष्यात् । न च यद्भावत्वानवच्छिन्नयद्भावविषयतायां सप्तो-न्ववृत्तित्वमपि निवेदयामिति वाच्यम् तथापि घटवद्वृत्तित्वेन घटाभावावगाहिघटवद्वृत्तिमानिति—निश्चयोपघटाभावविषयतायास्तादृशविषयतासामान्यान्तर्गताया घटत्वज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण यत्प्रसक्त्याप्रतिषेधत्वद्वलैव व्यर्थस्य दुर्वारत्वात् सुमात्मकाव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारापत्तेरिति ।

मैवम् स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकतानवच्छेदकयद्भावावगानवच्छिन्नविषयितानिष्ठयप्रिकल्पिनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वसामान्यकत्वस्य सन्ततेन विवक्षणादेष सामञ्जस्यात् । तथा च व्याप्त्यभावात्तानवच्छिन्नविषयितानिष्ठस्य व्याप्तिनिरूपित-

तिबन्धकर्ता निषेद्य व्याभिचारादौ हेत्याभासलक्षणसमन्वयकृतप्राची-
 ताः तस्याप्येपि हेत्याभासलक्षणं सङ्गमयन्ति । एवञ्चाधे-
 यत्तयाभाषयान् व्याप्यभाषयानिति—निश्चयकालीनाधिपत्याभा-
 षयत्ताहानीयाया व्याप्तिमद्वृत्तित्वेन व्याप्यभाषयत्ताहानीया-
 याश्च व्याप्यभाषयत्वावच्छिन्नप्रविषययिताया अनुमितिप्रतिय-
 म्बकतायच्छेदकत्वेन दृष्टान्तासिद्धिरतः प्रतिबन्धकतायां ज्ञान-
 वैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रत्यविशेषणस्यांक्तविवक्षणस्य च सार्धक्यमित्यपि
 केचित् । तत्र पक्षधर्मत्याभाषयान् हेतुरिति ज्ञानीयव्याप्यभाषयान-
 वच्छिन्नप्रविषययितानिष्ठस्य व्याप्तिनिरूपितप्रतियोगितायच्छेदकीभूत-
 पक्षधर्मत्याभाषयत्वावच्छिन्नप्रत्यस्यानुमितिनिरूपितज्ञानवैशिष्ट्यानव-
 च्छिन्नप्रतियन्धकतायच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्धापत्तेः । यद्भाषयान-
 वच्छिन्नप्रविषययितायां यद्भाषायत्वनिवेशोऽपि पक्षधर्मत्याभाषयत्वेन
 व्याप्यभाषयगाहिज्ञानीयविषययितामादायोक्तदोषापत्तेरिति ध्येयम् ।

इदन्तु - बोध्यम् । यद्रूपावच्छिन्नप्रत्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकाभाषयानवच्छिन्नप्रत्यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाषयानि-
 यद्रूपाधयनिरूपितप्रतियोगितायच्छेदकावच्छिन्नप्रविषययितासामान्ये
 स्थनिरूपितज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतियन्धकतानवच्छेदकत्वं वि-
 षयणीयम् नातः पूर्वोक्तदोषाणामयकाशः । न च व्याप्ति-
 त्वावच्छिन्नप्रत्यरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाषयानवच्छिन्न-
 व्याप्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाषयानिव्याप्तित्वाधयनिरूपितप्र-
 तियोगितायच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रविषययित्वाप्रसिद्ध्या परपदेन
 व्याप्तेरुपादानुमशक्यतया दृष्टान्तासिद्धिः एवंशेषा स्वरूपा-
 सिद्धिर्भवेति वाच्यम् सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
 षयत्वावच्छिन्नप्रविषययिताया एव तादृश्याः प्रसिद्धत्वादिति पक्ष-
 धर्मत्याभाषयत्वेन व्याप्यभाषयज्ञानीयपक्षधर्मत्याभाषयत्वावच्छिन्न-
 विषययिताया अनुमितिप्रतियन्धकतायच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्धि-
 रतो वृत्त्यन्तं प्रतियोगिताविशेषणम् । व्याप्तिमद्वृत्तित्वेन
 व्याप्यभाषयत्वावच्छिन्नप्रत्यवत्तामादाय दृष्टान्तासिद्धिरतो यद्रूपाधयनिरूपि-
 तत्वं तद्विशेषणम् । तास्याभाषयत्वावच्छिन्नप्रत्येन गृहीतसम्बन्धा-
 न्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यभाषयविषययितामादाय दृष्टान्ता-
 सिद्धिवारणाय प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रत्यनिषे-

शः । निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिद्यञ्च । तादृशप्रतियोगिताव-
च्छेदकमात्रावच्छिद्यन्नत्व रूप बोध्यम् नातः साध्यवद्वृत्तित्वेन व्याप्ति-
मयवृत्तित्वेन वा घटितसम्यग्धावच्छिद्यन्नप्रतियोगिताकष्याप्यभा-
वत्वोभयत्वावच्छिद्यन्नविषयितामादाय दृष्टान्तासिद्धिः । एव द्विती-
यकल्पेऽपि यदभावत्वाप्रकारकज्ञाननिष्ठयद्भावावगाहितापेदेन
निरुक्तविषयित्वमेव विवक्षणीयम् अतस्तत्कल्पे नोक्तदोषाणामयकाश
इति ध्येयम् ।

अत्रेदं चिन्त्यते । यत्पदेनाव्यभिचारमुपादायाव्यभिचारनिश्चये
व्यभिचारवारणाय । पृथक् सत्यन्तमिच्छेदकत्वद्वये अव्यभिचा-
रनिश्चये । व्यभिचारवारकयद्यतिरेकनिश्चयोपादानमनर्थकम्
निश्चयत्वघटककार्यमपहाय यद्यतिरेकज्ञानसामान्यप्रतिबध्य-
त्यनिवेशेनैव यत्पदेन — व्यभिचारमादायाव्यभिचारनिश्चये
व्यभिचारवारणसम्भवात् । एवञ्च यत्पदेन घटादिकमादाय, घटा-
दिविशिशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारकयत्सशयप्रतिबध्यत्वदलमनर्थकम्
घटादिविशिशिष्टबुद्धौ घटादिव्यतिरेकसामान्यप्रतिबध्यत्वादेव । व्य-
भिचारानवकाशादिति सुधीभिर्विभाषनीयम् ॥ १० ॥

अथवा यन्निश्चयधिरहविशिष्टस्य यद्दर्मिकव्यतिरेकज्ञानस्या-
भावो यद्विशेष्यकयत्प्रकारकयज्जातीयकार्यतानियताव्यवहितपूर्वव-
र्ती तद्दर्मिकताभिश्चयस्तद्विशेष्यकतत्प्रकारतज्जातीयकार्यजनकं
इति समुदितार्थः । व्याप्यभावसशयद्वितीयक्षणेत्पन्नद्वयानिश्चय-
यत्र तदनन्तरक्षणेऽनुमितिस्तत्र । तत्पूर्वक्षणे विशेषणाभावाद्विशि-
ष्टाभावोऽश्रुत एवेति न दृष्टान्तासिद्धिरिति भट्टाचार्येणोक्तम् । यत्र
प्रामाण्यनिश्चयो नास्ति किन्तु दृष्टसाधनताज्ञानान्यधर्मिकेप्रामा-
ण्यव्यतिरेकज्ञानमस्ति तत्र प्रामाण्यनिश्चयधिरहविशिष्टस्य तद्व्यति-
रेकज्ञानस्याभावे प्रवृत्तेर्नियताव्यवहितपूर्ववर्तित्वाभावात् स्वरूपासि-
द्धिरतो यद्यतिरेकज्ञाने यद्दर्मिकत्वनिवेशः । एव प्रामाण्यनि-
श्चयधिरहविशिष्टस्येष्टसाधनताज्ञानधर्मिकान्यप्रकारकज्ञानस्याभावस्य
प्रवृत्तिनियताव्यवहितपूर्ववर्तित्वाभावात् सद्योप स्यादतो यद्यतिरेक
प्रकारकत्वनिवेशः । अथात्र यन्निश्चयधिरहविशिष्टे इत्युक्तावपि
दृष्टान्तासिद्धिर्दुर्वारा धूमहेतौ व्याप्यभावज्ञानेकालीनालो-
कादिहेतुकव्याप्तिनियमात् यत्र पर्यताविशेष्यकग्रहणनुमितिस्त-

ध व्याप्तिनिश्चयविरहविशिष्टस्य धूमधर्मिकव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानस्या-
 भावे पर्यतविशेष्यकयद्विप्रकारकानुमितिनियताव्यवहितपूर्ववर्ति-
 त्वाभावात् । न च प्रयोजनविरहेण यन्निश्चये यद्दर्शिकनिश्चयत्वा-
 निवेशादुक्तस्थले आलांकादिधर्मिकव्याप्तिनिश्चयसस्ये । व्याप्तिनि-
 श्चयविरहरूपविशेषणामावादेव विंशष्टाभायोऽनुमितिपूर्वक्षणेऽक्ष-
 तः पद्यति घाच्यम् . हेतुभेदेन' व्याप्तेर्विभिन्नतया धूमालोका-
 दिनानाहेतुकानुमितौ एकव्याप्यसत्त्वेन धूमहेतुकव्याप्यसं-
 स्येन यत्पदेन धूमहेतुकव्याप्तेरुपादेयतया तन्निश्चयविरहरूपविशेष-
 णामावस्योक्तस्थलीयानुमितिपूर्वक्षणे सत्त्वात् । अत एव हेतुभेदे-
 धमिन्नसाध्यव्यापिचरितसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिरेवानुमितिप्रयो-
 जिकृत्युक्तमपि न निरासः । साध्यव्यापिचरितसामानाधिकरे-
 ण्यरूपव्याप्तेरपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धभेदेन भिन्नतया संयो-
 गसम्बन्धावच्छिन्नतादृशव्याप्तिव्यतिरेकप्रकारकधूमविशेष्यकज्ञाना-
 नन्तरोत्पन्नसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नतादृशव्याप्तिज्ञानात् । यत्र
 यद्व्युत्पत्तिरिति यत्पदेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतादृशव्याप्तेरुपा-
 दाने दृष्टान्तासिद्धताद्वेष्यत्वात् इति । न च यन्निश्चयविरहविशिष्टस्य
 यद्दर्शिकव्यतिरेकज्ञानस्याभावाऽव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तन्नि-
 श्चयविशिष्टस्य तादृशसम्बन्धेन तद्व्यतिरेकज्ञानविशिष्टान्यस्य वा
 यद्विशेष्यकयत्प्रकारकयजातीयकार्यस्य नियताव्यवहितपूर्ववर्तीति
 विवक्षणाशोकदोष इत्युक्तस्थलीयानुमितौ व्याप्तिनिश्चयविशिष्टत्वा-
 मायात् धूमहेतुकव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानविशिष्टत्वाच्चेति घाच्यम् एवं
 सति घटादिनिश्चयविरहविशिष्टस्य घटादिव्यतिरेकज्ञानस्याभावेपि
 अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घटादिनिश्चयविशिष्टस्य तादृशसम्ब-
 ण्धेन घटादिव्यतिरेकज्ञानविशिष्टान्यस्य घटादिप्रकारकज्ञानस्य नि-
 यताव्यवहितपूर्ववर्तित्वसत्त्वेन व्यभिचारापत्तेः । द्वितीयकल्पे यन्नि-
 श्चयविरहविशिष्टस्याप्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । व्याप्यमायसशयद्वितीय-
 क्षणोत्पन्नव्याप्तिनिश्चयाद्यत्र तदनन्तरक्षणेऽनुमितिस्तत्रयानुमितौ
 व्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन व्याप्तिव्यतिरेकज्ञानविशिष्टान्यत्वामावा-
 देव दृष्टान्तासिद्धयकाशादिति विभावनीयम् । पत्रिका समुदिता ॥

इति धीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचित

प्रामाण्यवाद्गादाधर्याकोटपत्रम् ॥

॥ श्रीगुरुः शरणम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितम्

अनुमानगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

शिष्यावधानं च व्याप्तिविशिष्टे यादिप्रकृतशब्दस्य विशिष्य शु-
श्रूया अनुमाननिरूपणत्वेन सामान्यतस्तादृशशब्दे प्रमाणतत्त्वप्र-
तिपादकज्ञानविषयन्वाद्यगतावपि विशिष्य तादृशशब्दे बुभुत्सि-
तार्थप्रतिपादकत्वाप्रहण विशिष्य शुश्रूया न सम्भवात् इति अनु-
मानमिदानीं निरूप्यते इति प्रतिज्ञाय तादृशनिरूपणे च प्रकृतशब्दे-
ऽनुमानविषयकत्वाप्रहण विशिष्यबुभुत्सितप्रमाणतत्त्वप्रतिपादकत्व
प्रहात् विशिष्य शुश्रूया निर्वहतीति प्रतिज्ञायाः शिष्यावधान-
फलकत्वम् ।

अस्यायमभिप्रायः । विशिष्य शुश्रूया तादृशानुपूर्व्यव-
च्छिन्नश्रवणेच्छा, सा च प्रमाणतत्त्वप्रतिपत्तिरूपेणसाधनताज्ञा-
नात् भवतीति प्रकृतस्थले यदनुमाननिरूपण भवति तत्प्रमाण-
तत्त्वप्रतिपत्तिजनकज्ञानविषयो भवतीति व्याख्या अनुमाननिरूपण-
त्वरूपसामान्यधर्मपुरस्कारेण तादृशशब्दे प्रमाणतत्त्वप्रतिपत्तिरूपे-
णसाधनताज्ञानविषयत्वात्तस्मिन्पि तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नशब्दश्रवणे
च्छा न सम्भवतीति तादृशशब्देऽनुमाननिरूपणत्वंसन्देहेन प्रमाण-
तत्त्वप्रतिपादकत्वरूपव्यापकधर्मस्य सन्देहात् तादृशप्रयोगकत्वानि-
श्चयात् प्रतिज्ञायाञ्च सत्या मत्कर्तव्यप्रकृतशब्दऽनुमानविषयकत्वप्रहण
तादृशव्यापकधर्मप्रहात् तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नश्रवणेच्छा जायत इति
केचित् । परंतु प्रमाणतत्त्वप्रतिपत्तिरूपविषयकत्व इति प्रतिज्ञया सा-
मान्यतस्तादृशशब्दे प्रमाणतत्त्वप्रतिपत्तिजनकज्ञानविषयत्वाद्यगमे-
ऽपि अनुमानतत्त्वप्रतिपत्तिरूपविशेषकत्वार्थिनां प्रकृतशब्दे शुश्रू-

या न सम्भवतीत्यनुमानं निरूप्यत इति प्रतिज्ञायां सत्याश्च प्रकृत-
निरूपणेऽनुमानविषयकत्वग्रहेण अनुमानज्ञानजनकज्ञानावपयत्वा
धगमात् विशेषककारिणां तादृशध्वनेच्छा भवतीति प्रतिज्ञा-
या भाष्यकत्वम् । इत्यश्च विशिष्य तादृशशब्दे बुभुत्सितेत्यादौ
विशिष्येत्यस्य बुभुत्सितेत्यादौ अन्यथ इति यद्वन्ति ॥ १ ॥

स्वनिरूपितकार्यतावच्छेदकसम्यग्धेन कार्याधिकरणे तत्कार्यो-
पघायकत्वापाराध्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन स्यावच्छेदकसम्यग्धेन
वर्तते यत् तद्वृत्तिवविशिष्टं यत् कारणत्व तत्करणत्वम् ।

नचैव चक्षुरादेः सयोगादिव्यापारसम्यग्धेन कारणत्वानुप-
पत्तिः तादृशसयागरूपव्यापाराध्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन सयोगा-
दिसम्यग्धेनानुत्तमानत्वात् इति चन्न सामान्यतश्चाक्षुपरत्यार्वाच्छ-
न्न प्रति स्वजनकादृष्टयत्सम्यग्धेन चक्षुरादेः कारणत्व व्यापार
स्य विशेषतः कारणत्याद्यातिप्रसङ्गमङ्गात् ॥ २ ॥

तदभिधानानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो ह्यर्थ-
तन्निरूपितसङ्गतिः ।

शब्दप्रयोगात्मकामिधाने गुरोः कण्ठतात्पर्याभिधान कारणम् ।
तत्र च कण्ठक्रिया, तत्र कण्ठक्रियाप्रवृत्तिः, तत्र च वाक्यच्छा वा-
क्यसाधनताज्ञान च, वाक्यच्छायाञ्च वाक्यार्थबुधोपधिषा वाक्या-
र्थज्ञानसाधनताज्ञानञ्च, वाक्यार्थबुधोपधिषायाञ्च शिष्याववाक्या-
र्थयोधे गुरोरसिद्धत्वज्ञानम्, तादृशासिद्धत्वज्ञाने असिद्धत्वव्या-
प्येच्छाविषयत्वज्ञान, तज्ज्ञान च प्रश्नवाक्यज्ञान, प्रश्नवाक्यज्ञाने च
प्रश्नवाक्यप्रयोगः, प्रश्नवाक्यप्रयोग च जिज्ञासाप्रत्यक्षम् जिज्ञासा-
प्रत्यक्षे च जिज्ञासा कारणम् इति जिज्ञासाया अनन्तराभिधानप्रयो-
जकता बोध्या ॥ ३ ॥

अथ प्रत्यक्षोपजीवकं किमिति जिज्ञासा यथा प्रत्यक्षनिरूपणा-
नन्तरानुमानाभिधानप्रयोजिका तथाऽनुमानाभिधानानन्तरोपमा-
नाभिधानप्रयोजिका परम्परया अनुमानज्ञानसम्पादनेन तस्यामपि
प्रयोजकत्वादिति प्रत्यक्षोपजीवकत्वस्यानुमाननिरूपितसङ्गतिर्वा-
पत्तिरिति चेन्न जिज्ञासामङ्गरीत्यत्र जिज्ञासायाः प्रयोजकत्व-
निवेदान् । प्रवृत्ते चोपमानाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाद्वारेण तादृश-
जिज्ञासाया उपमानाभिधानप्रयोजकत्वात् । अथ तथापि घट-

पटनिरूपणानन्तरं घटसम्बन्धज्ञानात् यत्र दण्डो निरूपितः तत्र दण्डधर्मस्य पटनिरूपितसङ्घातेश्चापत्तिरिति चेन्न तदभिधानप्रयोज्यत्वस्य तदभिधानानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासायां निवेश्यत्वात् । अत्रेदं बोध्यम् । जिज्ञासामद्वारीकृत्य इत्यादि विशेषणमफलम्, प्रत्यक्षोपजीवकं किमिति जिज्ञासाया अनुमानाभिधानप्रयोज्यत्वाभावेनैवानुमाननिरूपितप्रसङ्गत्वापादनस्य प्रत्यक्षोपजीवकत्वेऽसम्भवात् । न च जिज्ञासायां तदभिधानप्रयोज्यत्वं निवेद्यमित्यादिपाठः प्रामादिक इति वाच्यम् तथा सति उक्तस्थले दण्डनिष्ठधर्मस्य पटसङ्घातित्वेऽनुभवविरोधात् तस्याः प्रसङ्गसङ्घातित्वे प्रत्यक्षोपजीवकत्वस्यापि अनुमाननिरूपितत्वे को दोष इति तद्वारकविशेषणमफलम् तस्माज्जिज्ञासायां तदभिधानप्रयोज्यत्वनिवेशे जिज्ञासामद्वारीकृत्य इति विशेषण नास्त्येवेति । अत्र केचित् यथाऽनुमानं निरूपितं तदनन्तरमनुमानकरणं किमिति जिज्ञासा तदनन्तरं कार्यत्वेन विशेषानुमानजिज्ञासा तदनन्तरं तन्निरूपितम् । तत्र प्रत्यक्षकार्यत्वस्यानुमाननिरूपितसङ्घातित्वापत्तिवारणाय जिज्ञासामद्वारीकृत्य इति विशेषणमिष्टमिति प्रलपन्ति । तदसत् तत्रानुमानाभिधानानन्तराभिधानप्रयोजकत्वाभावाद्द्विशेषजिज्ञासाया इति ॥ ४ ॥

व्याप्तियेशिष्टविशेषितव्याप्तिविशिष्टाभिन्नत्वोपलक्षितपक्षधर्मप्रतियोगिकत्वावेशिष्टसम्बन्धविषयताकज्ञानजन्यत्वस्य विवक्षणेऽपि लक्षणवाक्यजन्यबोधे वैशिष्ट्यांशे व्याप्तेः सम्बन्धोऽपि भासते इति वैशिष्ट्यविषयतायां व्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि भासते एव, सम्बन्धांशे प्रतियोगिकत्वस्य सम्बन्धभानात् तदवच्छिन्नत्वमपि भासते उक्तनियमात् एवञ्च तत्सम्बन्धावच्छिन्नाविषयताविरहेण परामर्शस्यासद्भू इति, चेन्न यस्य सम्बन्धो यत्र भासते तदीयसम्बन्धावच्छिन्नत्व तन्निष्ठविषयतायां भासत एवेति नियमस्याप्रामाणिकत्वात् घट जानातीति शाब्दबोधे घटादिविषयतायां घटत्वसमवायावच्छिन्नत्वमानानियमात्, अत एव गुरुमेत विशिष्टगुणो विशेषणसम्बन्धभानानभ्युपगमे घटविषयतायां समवायावच्छिन्नत्वविरहेऽपि तादृशशब्देन घटत्वावेशिष्टविषयकज्ञानलाभः परन्तु यत्र द्विशेषणतया भासते तदवच्छिन्नत्वं तन्निष्ठविषयतायां भासत एवेति नि-

धर्मः । एवञ्च व्याप्तिमिष्टावच्छेदकतानिरूपकवैशिष्ट्यानिष्टावच्छे-
 दकतानिरूपकप्रतियोगित्वनिष्टावच्छेदकतानिरूपकसम्बन्धविषय-
 ताकज्ञानजन्यत्वं तादृशवाक्यलभ्यमिति नानुपपत्तिरिति ॥ ५ ॥
 व्याप्तिवैशिष्ट्यासौ पक्षधर्मश्चेति कर्मधारयोत्तरतल्प्रत्य-
 येन व्याप्तिवैशिष्ट्यसमानाधिकरणपक्षधर्मतालामः । तत्र तल्-
 प्रत्ययस्याधेयत्वविशिष्टमर्थः । प्रकृतार्थतावच्छेदकतावच्छेदकप्र-
 तियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्राधेयत्वञ्च प्रतियोगितानिरूपकत्वमे-
 य । तदेकदेशप्रतियोगितायाञ्च पक्षधर्मपदार्थस्य प्रतियोगिता-
 सम्बन्धेन पक्षानुयोगिकसम्बन्धविशिष्टस्यान्वयः । तादृशपक्षधर्म-
 च व्याप्तिवैशिष्ट्यसम्बन्धेनान्वयं व्याप्तिवैशिष्ट्यसम्बन्धेनान्वयं पार-
 तन्त्येण व्याप्तिवैशिष्ट्यस्याप्यन्वयः । एवञ्चामेदसम्बन्धेन व्याप्ति-
 विशिष्टोपलक्षणव्याप्तिवैशिष्ट्यविशेषितपक्षधर्मत्वोपलक्षणधर्मनि-
 ष्टप्रतियोगितानिरूपकसम्बन्धावगाहिताशालिषोधजन्यत्वमर्थः ।
 एनमते सम्बन्धस्यापि विशिष्टबुद्धौ मानाङ्गीकारात् बहिष्पा-
 प्यधूमयान्पर्येत इति ज्ञाने व्याप्तेः सम्बन्धतया भासमानस्य
 स्वरूपस्यानुयोगित्वं भासते हेतौ, तथा तत्प्रतियोगिकत्वमपि संयो-
 गे भासते इति तादृशपरामर्शस्य व्याप्त्यवैशिष्ट्यानुयोगिधूम-
 प्रतियोगिकसंयोगावगाहत्वमक्षतम् । न च तादृशधूमप्रतियोगि-
 कत्वस्य सम्बन्धोऽपि तादृशशाब्दविषयीभूतवाक्यार्थ इति तदव-
 गाहिज्ञानलाभेन परामर्शासद्बुद्धस्तत्र संयोगांशे धूमप्रतियोगिकत्व-
 स्य समर्गतया भावेऽपि तत्सम्बन्धमानास्वाकारादिति याच्यम्
 तद्विशिष्टविषयकत्वपदेन तदवच्छिन्नविषयताकत्वलाभेन तादृशधू-
 मप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नविषयताकत्वलाभात् । तादृशधूमप्रति-
 योगिकसंयोगस्य विषयतायामन्वये पारतन्त्येणावच्छिन्नसम्बन्धे-
 न तादृशप्रतियोगिकत्वस्याप्यन्वयात् । एवञ्च विशिष्टत्वं तादृश-
 शाब्दबोधविषयीभूतविषयतावच्छेदकतया भासमानत्वम् । इत्यञ्च
 व्याप्तिवैशिष्ट्यस्य पक्षधर्मत्वस्य धर्मांश उपलक्षणत्वमपि तादृश-
 बोधविषयतावच्छेदकतयाऽभासमानत्वमेवेति व्याप्तिवैशिष्ट्या-
 भेदानवगाहिपरामर्शस्य सद्बुद्धः । न च व्याप्तिवैशिष्ट्ये
 इत्यत्र वैशिष्ट्यांशे व्याप्तेः शाब्दबोधे भावे व्याप्तिसम्बन्धो भासते
 इति परामर्शे च स्वरूपांशे व्याप्तिप्रतियोगिकत्वभावेऽपि तत्सम्ब-

ध्यामानात् असद्बुद्ध इति वाक्यम् व्याप्तिसम्यग्धसम्यग्धांशे धो-
 धविषयतावच्छेदकत्वाभावेन सामञ्जस्यात् । एतच्चापाततः
 शाब्दबोधव्यपयपरामर्शविषयांशे विशेषणस्य व्याप्त्यादः पार-
 तन्त्र्येण विषयतायां स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवैशिष्ट्यनिष्ठाव-
 च्छेदकतानिरूपकधूमनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपक-
 स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकताकरतन्मन्त्रन्धनोन्पयादभिमतपरामर्श-
 लामादनुपपत्त्यनवतारः । स्वयमेव तादृशप्रतियोगिकत्वस्य वि-
 शेषणत्वविषयतात् प्रकारान्तरेण विशेषणत्वनिरूपणासम्भवा-
 त् । उपलक्षणस्य तु तादृशपारतन्त्र्येणानन्वयात् । अत्र च
 व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वपदेन कीदृशशाब्दबोध इति
 चेत् व्याप्तिविशिष्टविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपि-
 ताभेदसंसर्गविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपिता या वि-
 षयता पक्षधर्मनिष्ठा व्याप्तविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्ववि-
 षयतानिरूपितसम्यग्धविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपि-
 तवैशिष्ट्याविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्यग्ध-
 विषयतानिरूपितानुयोगिकत्वविषयतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ना
 तन्निरूपितप्रकारतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्यग्ध-
 विषयतानिरूपितानुयोगिकत्वविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषय-
 तानिरूपितसम्यग्धविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपितस-
 म्यग्धविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्यग्धविष-
 यतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपितवगाहित्वाया या वि-
 षयता व्याप्तिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवैशिष्ट्यनिष्ठावच्छेदकता-
 निरूपकधर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानि-
 रूपकनिरूपकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसंसर्गविषयतानिरूपित-
 तन्निरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्यग्धविषयतानिरूपि-
 तानुयोगिकत्वविषयतानिरूपितज्ञानविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्व-
 विषयतानिरूपितसम्यग्धविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरू-
 पितजन्यत्वविषयताशाली शाब्दबोधः ॥

धर्मिविशेष्यतानिष्ठ यद्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं
 तन्निरूपितं यन्निरूपितत्वसम्यग्धावच्छिन्नावच्छेदकत्व तन्निरूपिता-
 वच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणरूपत्वेन निर्धर्मितावच्छेदकहामीपप्र-

कारतालाभात् साध्यव्याप्यमान् पक्ष इति ज्ञानसङ्गहादाभ्या
ति । इदन्वावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारग्रहे भ्रमप्रमासाधारण-
व्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावसरेण प्रतिबन्धकतया तादृश-
व्याप्तिप्रकारतात्वस्य तथाविधप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदक-
रूपस्य सङ्गहः ।

अत्रेदं बोध्यम् । इदन्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानिष्ठ
यस्य भ्रमप्रमासाधारण व्याप्तिप्रकारतात्वे तस्य निर्धर्मितानिवच्छेदक
कव्याप्तिज्ञानीयप्रकारतासाधारण यच्च निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानीय
तच्च न तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकमिति कथमुभयानु-
गम । न च तादृशव्याप्तिप्रकारतात्प्रमेकमेवेति वाच्यम् घूमत्वावच्छि-
न्नविषयतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधिपत्वात्
च्छिन्नविषयतानिरूपितामात्रत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतियोगि-
तात्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नविषयतानि-
रूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकविषयता
निरूपितधर्मविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतानिरूपितवृत्तिव्यवि-
षयतानिरूपितघूमत्वावच्छिन्नविषयतात्पर्यवमभ्रस्य तादृशरूपस्य वि-
नक्षणाविषयतानिरूपितत्वव्यतिनत्वेन भिन्नत्वात् इदन्वावच्छि-
न्नविशेष्यताया निरूपितत्वसम्बन्धेन याद्विशेषण प्रकारत्वे तच्च वि-
शेषण यन् तादृशप्रकारता च तदनुगमात्प्रान्तम् तच्च न निर्धर्मि-
तावच्छेदकज्ञानीयप्रकारतायामिति न तत्सङ्गह इति चेत् ।

अत्र केचित् । तादृशव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
तावच्छेदकरूपप्रकारत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतावच्छेदकरू-
पत्वेन तादृशरूपानुगम । तथा च तादृशव्याप्तिप्रतिशिष्टै-
शिष्ट्युद्भिन्प्रति तादृशव्याप्तिप्रकारताज्ञानत्वावच्छिन्नजनक-
तामादायेव तादृशरूपसङ्गह इति न कोपि दोष इति वदन्ति । पर-
न्तु तादृशाभिप्रायस्य भट्टाचार्यवत्वे सन्दर्भविरोध व्यभिचार-
ज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन व्याप्तिप्रकारतां नि-
षेदय तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन तादृशव्यभि-
चारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपवस्येन प्रकारत्वेन
प्रकारतां निषेदय तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपवस्येन नि-
षेदस्यानुचितत्वात् ।

वस्तुतः अप्रतिबन्धकज्ञानवृत्तित्वेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववत्
प्रतिबन्धकतावच्छेदकतानर्थच्छेदकवृत्तित्वेऽपि तादृशानुगतव्याप्ति-
प्रकारतात्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदक-
त्वमक्षतमवेति तादृशव्याप्तिप्रकारतात्वस्यानुगतरूपेण निरूपितत्वे-
त्वेन घटितस्यानुगतस्य लाभाश्रानुगम इति एवंप्रैव रीतिरेवय-
वग्रन्थे पञ्चमविषयताघटितकल्पे इति न तत्र प्रतिबन्धकतानुसरण-
प्रयास इति श्येयम् ।

अधिकरणं धूर्मायं वृत्तिराधिकरणीया अवच्छेदकत्वं प्रतियो-
गित्वीयम् इत्यादिरोत्था व्याप्तिघटकतावत्पदार्थज्ञानधारणाय वि-
लक्षणावप्रयत्ताशालित्वेन ज्ञाननिवेशः । अत्र चैकविशेष्यतापन्न-
स्यापराविशेषणतापन्नस्य वस्तुनो विशेष्यत्वप्रकारत्वयोरवच्छे-
द्यावच्छेदकभावो वैलक्षण्यम् ननु तयोरभेद इत्येकमतम् । तथा
च धूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वा-
वच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधेयत्वत्वावच्छिन्नवि-
शेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारतेत्यादिरीत्या निवेशनीया । परंतु धूमत्वा-
वच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरणप्रकारतानिरूपिताधेयत्वप्रकारते-
त्यादिविषयतानिवेशो लाघवेन तादृशविशेष्यत्वप्रकारत्वयोरभे-
दान् । न चैतन्मते पुरुषाभावघान् दण्ड इति ज्ञानकालेऽपि रक्तद-
ण्डवत्पुरुषान् देश इति ज्ञानानुपपत्तिः पुरुषप्रकारतानिरू-
पितदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः तादृशबाधज्ञानप्रतिबन्धतावच्छे-
दकविषयतारूपायास्तत्र सत्त्वादिति वाच्यम् पुरुषत्वावच्छिन्नप्रकार-
तात्वावच्छिन्ननिरूपकताकदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यताया एव पुरुषा-
भावघान् दण्ड इति ज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वात् । उक्तज्ञाने
च दण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः पुरुषत्वावच्छिन्नप्रकारतानि-
रूपितत्वेऽपि प्रकारतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वाभावात् ।
एवञ्चैतन्मते तत्तद्दर्मावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपिकताक-
तद्दर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिबुद्धित्वेन प्रतिबन्धकत्वे महागौर-
यम् । पूर्वमते तु तत्तद्दर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्दर्मावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपकबुद्धित्वेन प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पेने लाघ-
वम् उक्तज्ञाने पुरुषत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्न-
विशेष्यताविरहात् न तादृशबाधप्रतिबन्धत्वापत्तिः । न

त्यक्षं प्रति कंरावच्छेदेन पुष्पत्ववत्त्वप्रहविशिष्टकरप्रकारकनि-
 श्चयो हेतुस्तादृशविशिष्टप्रत्यक्षाभ्युद्धिम्प्रति बाधनिश्चयाभावो
 हेतुरिति तादृशहेतुविरहेणैव बाधोत्तरं । तादृशसमूहालम्ब-
 नप्रहोत्पत्तिकालीनविशिष्टप्रत्यक्षापादनासम्भवात् । न च
 तथापि बाधप्रहकालीनत्वं यदि बाधाधिकरणकालवृत्तित्वं तदा
 स्थूलकालमादायाव्यवर्तकम् यदि तादृशक्षणवृत्तित्वं तदा क्षण-
 त्वसाध्यस्वपदार्थनिवेशेऽननुगम इति । वाच्यम् बाधवैशिष्ट्याव-
 च्छेदेन बाधाधिकरणकालवृत्तित्वस्य विग्रहणाद्वाधासमानकाली-
 नस्य बाधवैशिष्ट्यावच्छेदेन बाधाधिकरणवृत्तित्वानभ्युपगमा-
 दिति दिक् ।

लौकिकविषयतासम्बन्धेन तद्व्यक्तिप्रत्यक्षे तद्व्यक्तित्वादिना
 हेतुत्वानङ्गीकारे तत्तद्व्यक्तिभासकसामान्यरेलक्षण्येन तद्घटग-
 ततद्रूपमानेऽपि क्षानयलात् घटान्तरमात्रसन्निकर्षेऽपि तद्रूप-
 घत्तया तद्घटस्य प्रत्यक्षापत्तिरिति । तादृशविशेषकारणता-
 दरं । एवं च तद्व्यक्तिलौकिकविषयताप्रयोजकसामग्रौ तद्व्य-
 क्तिवृत्तित्वावच्छिन्ना तद्व्यक्तिभासिका इति सामग्रीभेदः ।
 अदृष्टमाद्यनादिप्रत्यक्षवारणाय तेषां तादात्म्येन प्रतिबन्धकता इति
 भट्टाचार्यमतम् । अत्रदमालाचनीयम् । तद्व्यक्तिलौकिकप्रत्यक्षे तद्व्य-
 क्तेरीदृशकार्यकारणभावे मानाभावः । तद्व्यक्तित्वसमानाधिकरणलौ-
 किकविषयत्वे लौकिकसन्निकर्षरूपसामान्यास्तद्व्यक्तित्वसमानाधि-
 करण्यप्रयोजकत्वस्वीकारेणैवान्यसन्निकर्षे तद्व्यक्तिभानासम्भवात् ।
 अत एव चैत्रनिर्मितघटत्यादेः कार्यतावच्छेदकत्वाप्रवेशेऽपि ता-
 दृशधर्मसमानाधिकरणलौकिकविषयत्वोपपत्तिः । यथादृष्टादेः प्र-
 तियन्धकत्वं कल्पितम् तत्र सम्यक् तत्तद्व्यक्तिरूपविशेषसामग्रीवि-
 रहादिति । परन्त्वितरयावद्विशेषयावस्य नियामकत्वे महत्त्वादा-
 यपि कारणत्यानुपपत्तिः तत्रोक्तरीत्या । परमाण्वादेः प्रत्यक्षवार-
 णसम्भवादिति ॥

व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिके-
 पितजन्यताशालिज्ञानत्वरूपानुमितिलक्षणं विशिष्टस्मरणादावति-
 द्यामित्रारणयादृतम् । अत्र व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वं
 बहिःस्याप्यधूमः पर्वतवान् बहिःस्याप्यधूमे पर्वत इति ज्ञानयारः

णाय-बहिःश्याप्यधूमवान्-पर्वतः बहिःश्याप्यधूमं पर्वत इति ज्ञान-
सङ्गहाय च मष्टाचार्येण परिष्कृतम् । तथाहि पञ्चतावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रविषयतानिरूपिताधारत्वविषयतानिरूपिताधेयत्वविष-
यतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रविषयताशालिनिरूपयत्वेन हेतु-
त्वम् बहिःश्याप्यधूमवान् पर्वत - इत्यत्राधेयतानिरूपिताधारत्वं
सम्बन्धः बहिःश्याप्यधूमं पर्वते इत्यत्राधारतानिरूपिताधेयत्वमेव
सम्बन्धः उक्तज्ञानद्वये तद्वपरीत्यमिति नयोऽन्युदात्तम् । अत्र निश्चयार्थ-
पश्चामाद्यविषयतानिरूपितश्याप्यत्वविषयतानिरूपिताधेयत्वविषय-
तानिरूपिताधारत्वविषयतानिरूपितश्याप्यभावनिरूपितप्रविषयत्वानिरू-
पितपञ्चतावच्छेदकावच्छिन्नप्रविषयताशालित्वं तदुभयवैशिष्ट्याय-
गाहिर्निश्चयत्वम् नन पर्वतो बहिःश्याप्यधूमवाच्यं वा बहिः श्याप्यो धूमं
पर्वते न वति सशपद्वयधारणमिति । तत्राप्रामाण्यज्ञानस्य ज्ञानत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकत्वेनाभावर्यैशिष्ट्यं व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रविषयतायां
पञ्चतावच्छेदकावच्छिन्नप्रविषयतायाश्च निवेशनीयम् । ज्ञानत्वावच्छि-
न्नाभावर्यैशिष्ट्ययोगतावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वयिशेष्यज्ञाननिरूपितस्वी-
यप्रकारत्वनिरूपितप्रकारतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता-
वत्त्वम् । स्वयिशेष्यतावनिरूपितप्रकारतानिरूपिततामाद्यनिरूपितप्रकारता-
निरूपितप्रतियोगिताससर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रविषय-
तायां तदप्रामाण्यज्ञानमादाय प्रकारतात्वेन द्वितीयरूपः । परामर्शध-
र्मिकाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वे तु तत्तत्सम्बन्धेन तादृशविषयतायां ज्ञानस-
त्त्वात् तदसत्त्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितामायसत्त्वादिति न एक-
विधाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वादपरप्रामाण्यज्ञानमादाय दोष इति बोध्यम् ।
सम्बन्धशरीरे चरत्प्रभागे प्रकारतानिधने बहिःश्याप्यधूमवान् पर्वत
इति ज्ञानात् इदं ज्ञानं पर्वताभावधनि पर्वतप्रकारकामिति ज्ञानात्क-
न्दितादनुमित्यापत्तेः । तत्रोक्तद्वितीयसम्बन्धेन पञ्चतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रविषयतायामेतदप्रामाण्यज्ञानरूपज्ञानसत्त्वेन तदसङ्गहात् ।
प्रकारत्वनिवेशे च पञ्चतावच्छेदकावच्छिन्नप्रविशेष्यतायां प्रकारता-
त्वाविरहात् घटितसम्बन्धेन सामान्याभासत्त्वे बाधकभावात् ।

अत्रेवमनुपपत्तिः । बहिःश्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यत्र बहिःश्याप्यधू-
माधेयताधारतायाः सत्त्वोपगमवत्तज्ज्ञानस्य भ्रमत्वावृत्तिः आधेयता-
निरूपिताधारताया धूमप्रतियोगित्वाभावेन च प्रतियोगिकसम्बन्धा-

तनुयोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्त्वनिष्ठतत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकार-
त्वादिति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधारत्वविष-
यतानिरूपिताधेयताविषयतानिरूपितपर्वताविषयताया उभयत्रैवास-
म्भवादिति चेन्न आधेयतानिरूपितत्वविषयतानिरूपितव्याप्यत्वाव-
च्छिन्नविषयताकनिश्चयत्वेन पक्षलिङ्गविशेष्यकपरामर्शसङ्ग्रहः पक्षो-
व्याप्यवानित्यत्यादौ आधेयत्वानिरूपिताधारत्वं, संसर्गः । व्याप्यः
पक्ष इत्यादौ आधारतानिरूपिताधेयत्वं संसर्गः, पर्वतयान्धूम इत्या-
दौ तु पर्वतविषयता नाधारतानिरूपिता विषयता इति तज्ज्ञानव्यु-
दासः । एवं धूमे पर्वत इत्यत्रापि तदुभयक्रमेण पर्वतधूमयोराधारत्व-
लाभात् । अथ व्याप्यवान्पर्वत इत्यादौ आधेयत्वस्य व्याप्यप्रति-
योगिभावेन तद्विषयताया व्याप्यव्यापकभावात्प्रानुगमः । यदि च
वृत्ति-आधेयनिरूपिताधारत्वमेव संसर्गः तत्र वृत्तित्वे व्याप्यप्रति-
योगिकत्वमस्त्येवेति व्याप्यविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयतेत्यादिरी-
त्यानुगम इत्युच्यते तदापि पर्वते व्याप्य इत्यसङ्ग्रहमयेन वृत्त्याधेय-
ताविषयतानिरूपिताधेयत्वस्य संसर्गतया पर्वतविषयतानिरूपिताधे-
यत्वविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयतेत्यादिक्रमेणैव निरूप्यनिरूपक-
भाव इत्युभयपरामर्शस्यैव सङ्ग्रहः । व्याप्यविषयतानिरूपिताधेयत्वस्य
संसर्गविषयतानिरूपिताधारत्वनिरूपितत्वविषयतानिरूपिताधेयता-
विषयतानिरूपितपर्वताविषयताया उभयत्रैवासम्भवादिति चेन्न आ-
धेयतानिरूपिताधारत्वे यद्विव्याप्यवान्पर्वत इत्यत्र सम्बन्धः । तत्रा-
धेयत्वस्य संसर्ग आधेयत्व तस्य व्याप्यप्रतियोगितया तद्वृत्तिआ-
धेयत्वस्य तत्सम्बन्धप्रतियोगितयम् । एवं पर्वते व्याप्य इत्यादावपि
आधारताधेयत्वं संसर्ग इति नानुपपत्तिः । मत एव पुत्रादिश्रुतगया-
धाद्यादिस्थले पितृनिष्ठेकल्पने इष्टं प्रति धाद्यस्य उद्देश्यता-
सम्बन्धेन पुत्रादिनिष्ठादृष्टकल्पने स्वर्गे भद्रष्टम्य स्वजनकार्यो-
द्देश्यत्वसम्बन्धेन इति गौरवमाज्ञाङ्गम् तत्राप्युद्देश्यतेन पुत्रादिनि-
ष्ठादृष्टस्य सम्बन्धः । तत्सम्बन्धता च स्वजनककर्मत्वस्येति । उभय-
शोद्देश्यत्वसम्बन्ध इति मथुरानाथेन अपूर्वभावे तुल्यमिदितम् ॥

रक्तदण्डवानिति विशिष्टपुद्गलं रक्तदण्डवत्पर्वतप्रकारताशा-
लित्वं विशिष्टवैशिष्ट्यापगाहित्यामिति मते रक्तग्याभाववान् पुरुष
इत्यादिज्ञानप्रतिषेधतावारणाय इतरविशेषणतानवच्छिन्नत्वं मद्वा-

धार्येण निवेशितम् तत्र सम्यक् पुरुषेतरनिष्ठविशेष्यता
 निरूपितरक्तत्वप्रकारत्वावच्छिन्नप्रकारतामादाय रक्तदण्डवानित्य
 स्व दण्डाभावनिश्चयप्रतिबध्यतया सद्ब्रह्मापत्ते । न च यद्
 पावच्छिन्नमावयत्तावुद्धिः प्रतियन्धिका तद्द्रुपावच्छिन्नैतरनिष्ठवि
 शेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नप्रकारताशालियुद्धित्येन प्रात-
 वध्यता विद्यमानायति वाच्यम् प्रमेयाभावान् घट इत्या
 दिभ्रमस्यासद्ब्रह्मान् । न च प्रकारतावच्छेदकधर्मैतरधर्मावच्छि-
 न्नाविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नप्रकारत्वमिति वाच्यम्
 दण्डवत्तदण्डवत् घटवानित्यस्यासद्ब्रह्मान् । न च तादृशविशे-
 ष्यताया स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकार-
 त्वानवच्छिन्नत्वमपि निवेद्यमिति वाच्यम् दण्डवद्दण्डान्दण्ड
 इत्यस्यासद्ब्रह्मापत्ते । यद्वा इतरविशेषणत्वानवच्छिन्नत्वमितरनि-
 ष्टविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वमुच्यते तदा द्वयोरेक
 मिति रीत्या दण्डवद्दण्डांश रक्तत्वप्रकारकज्ञानस्य रक्तत्वामात्र-
 निश्चयाप्रतिबध्यत्वम् । एव दण्डवद्दण्डवत्तदण्डवानिति ज्ञानस्य
 प्रतिबध्यत्वम्यात् दण्डेतरघटादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-
 नवच्छिन्नत्वात् ।

केचिन्तु इतरविशेषणत्वानवच्छिन्नत्व स्वैतरनिष्ठविशेष्य-
 त्वानवच्छिन्नत्वमित्यत्र रक्तत्वाभावानिति ज्ञानस्य प्रतिबध्य-
 त्वे न रक्तदण्डवानिति ज्ञानस्य तत्र रक्तत्वप्रकारतायां रक्त-
 वत्तत् दण्डादिक तन्निष्ठविशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वात् । न च दण्ड-
 वान् रक्तपुरुष इत्यादिज्ञाने दण्डमात्रान्याभावविषयकज्ञानस्या
 प्रतिबध्यत्वम्यतरनिष्ठविशेष्यताया स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपित-
 त्वस्य विशेषणीयत्वात् । न च दण्डवत्तदण्डवत्तदण्डवान् पुरुष
 इत्यादि ज्ञानस्यापि न प्रतिबध्यत्वम् घटनिष्ठविशेष्यताया दण्डप्र-
 कारतानिरूपितत्वादिति वाच्यम् इतरनिष्ठविशेष्यताया स्वनि-
 ष्टविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वस्यापि विशेषणीयत्वान्
 घटनिष्ठविशेष्यताया दण्डविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्न-
 त्वस्य सत्त्वान् । न च दण्डवद्दण्डवत्तदण्डवान् इति पुरुषाश-
 षकत्र द्वयमितिरीत्या ज्ञाने दण्डमात्रान्याभावप्रत्यक्षज्ञानप्रतिब-
 द्यत्वम न स्यात् दण्डनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्व-

दनिष्ठविशेष्यतानवच्छिन्नत्यस्य दण्डनिष्ठप्रकारतायामसत्त्वादिति वाच्यम् । एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञाने प्रकारताद्वयस्य परस्परवच्छेदावच्छेदकभावे मानाभावात् । न च यन्निष्ठप्रतिषेध्यतावच्छेदिका तन्निष्ठेतरविशेषणत्वानवच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारतानिरूपिताविशेष्यतावच्छेदेन तदभावउत्तानिश्चयप्रतिषेध्यत्वानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

अथानुमानाप्रामाण्यवादिचार्याकमते अप्र स्वावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीव्यापकव्यभिचारप्रकारकज्ञानसामग्रीकज्ञानवृत्तिधर्मस्वरूपहेतुमत्वात् हेत्वशे व्यभिचारप्रकारत्वाभावसामानाधिकरण्यसत्त्वेन साध्यासत्त्वाच्च तद्विचक्षणे न कोपि दोष इति भट्टाचार्येणोक्तम् । अथात्र यत्राभावः पर्वतावृत्तिविशेषणतया हेतुः पर्वताभिन्नत्वं साध्यम् तत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन हेतौ अभावरूपे व्यभिचारप्रकारत्वे नैयत्यम् नैयायिकमतसिद्धव्याप्तिनिश्चयस्यापि इति सिद्धसाधनमतः प्रकृतहेत्वशे स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वं तथासति स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वमेवोच्यताम् प्रकृतहेत्वंश इत्यभिधानेन । नच पर्वतो वह्निमान् वह्निमान् वह्निमदवृत्तिधर्मशून्यत्वादित्यत्र स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वानियमात् सिद्धसाधनवारणात् प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नार्थत्वनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् यत्र व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वं पक्षः तत्र स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वाभावसामानाधिकरण्यं नैयायिकसम्मतं व्याप्तिप्रकाराग्यधर्मिकज्ञानेपि व्याप्तिज्ञानसत्त्वात् स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वाभावसत्त्वाच्चेति सिद्धसाधननिराकरणादिति हेत्वंशे इत्यभिधानमिति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तशास्त्रीशिविरचितं

सङ्गत्यनुमितिःकोटपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

व्याप्तिपञ्चकक्रोडपत्रम् ।

साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्येति । अत्र च साध्या-
भावः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । तेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकद्रव्यत्वाभावस्य कालिकेन साध्यतायां विशेषणतावि-
शेषसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावमादाय महाकालित्यादित्यादौ ना-
व्याप्तिरिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

ननु वन्दिमान्धूमादौ अव्याप्तिभिया साध्याभावाधिकरणतायां
साध्यवत्ताप्रहप्रतियन्धकनावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवे-
दादुक्तस्थले समवायस्यातथात्वान्नाव्याप्तिसङ्गमनमिति । नच
सम्बन्धघटकसाध्यवत्तायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वा-
प्रवेशेन तत्रत्याव्याप्तिदानसङ्गतिः समवायस्य विशेषणतासम्ब-
न्धेन साध्यवत्ताप्रहप्रतियन्धकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकत्वा-
दिति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभा-
वस्य कालिकेन साध्यतायां महाकालत्वादिहेतावव्याप्तिवारणाय
तस्यावश्यनिवेश्यत्वादित्यस्वरसो न श्रेयः साध्यनिरूपिताव-
च्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वम् तेनैव सम्बन्धेन सा-
ध्याभावाधिकरणत्वमिति कल्पाभिप्रायेणैव सङ्गतिरिति । यन्तु
द्रव्यत्वस्यापि द्रव्यत्वाभावाभावेन स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तित्वमते
प्रथमकल्पेपि तत्राव्याप्तिसङ्गतिरिति । तच्चिन्त्यम् ॥ १ ॥

साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यस्य गादाधर्मा तादृश-
तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वमभा-
वस्य तत्सम्बन्धेन तद्वृत्तित्वस्य विषयित्वादिति साध्यवद्भिन्न-
वृत्तित्वाघटको यः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत् यत्किञ्चि-
त्साध्यनिरूपितत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन
साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्याभाववान् यः तद्वृत्तित्वमर्थः । तथा च

कालिकसम्बन्धस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वावष्टकत्वात् न तेन सम्बन्धेन साध्याभाववत्तामादाय प्रमयवान् कालत्वादित्यादावग्यातिरिति भावः ।

अथैवमपि यत्र पृथिवीत्वविशिष्टस्य प्रमेयस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता पृथिवीत्वादिषु हेतु तत्र स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वपृथिवीत्वविशिष्टप्रमेयाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्तस्यापि प्रमयतया साध्यान्तर्गतस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत स्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धन साध्याभावस्य साध्यवद्भिन्नजन्यजलादौ हेतुमति च वृत्तेरव्याप्तिः । न च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वावष्टकीभूतयत्साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन तत्साध्यवद्भिन्नवृत्ति साध्याभावगतयत्तद्वृत्तित्वापि यत् विवक्षितम् तथा चात्स्थले तादृशाभावरूपप्रमेयस्य केवलान्धधितया तद्भिन्नघाप्रसिद्धि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्यत्किञ्चित्साध्यपदेन धर्तुमशक्यतया तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वात् तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्प्रविवक्षया निष्प्रयोजनत्वात् । यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन वृत्तिरविवक्षणे समवायसम्बन्धार्थच्छिन्नप्रमेयाभावस्य कालिकसम्बन्धेन याऽभावस्तस्यापि केवलान्धधितया तन्निरूपितत्वात् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्साध्यवरस्य च विवक्षणे च तत्सम्बन्धेन तदधिकरणाप्रसिद्धि तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धस्य लक्षणघटकतया तत्र सम्बन्धेन हेतुमत साध्याभाववत्त्वमादाय समवायन प्रमयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽव्याप्त्यभावात् घटत्वविशिष्टव्याप्यत्ववान् घटत्वादित्यादावग्यातश्च तत्र तत्साध्यवद्भिन्न वाप्रसिद्धेः । यत्तु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवत्त्वावच्छिन्नवृत्तितानियामकेन तत्सम्बन्धेन साध्याभावघटप्रविवक्षणीयम् तथाचोक्तस्थले कालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नेनिरूपे तेन सम्बन्धेन वृत्तिवाप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वान् नाव्याप्तिरिति । तदतीव लुच्छम् । घट्टिमान्धूमादित्यादौ तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन साध्यवत्त्वाप्रसिद्ध्याऽसम्भवात् । कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन जलान्य

स्वादिविशिष्टप्रमेयस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यतायां तत्पृथिवीत्वे
घटत्वादौ तथाप्यव्याप्यापत्तः तत्र जलान्यत्वविशिष्टप्रमेयत्वाव-
च्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य कालिकसम्ब-
न्धेन योऽभावस्तस्यापि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्य प्रतियोगितावच्छे-
दककालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने जले तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वप्रसि-
द्ध्या तस्यापि लक्षणघटकतया तेन सम्बन्धेन साध्याभावस्य हेतुमति
जन्यपृथिव्यादौ च तत्सत्यात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्व-
विवक्षया निष्प्रयोजनत्वापत्तेश्च । समवायसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्न-
साध्यकद्रव्यत्वादिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिहेतौ कालिकसम्बन्धेन
साध्यवद्भिन्ने तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वाप्रसिद्ध्या तस्य लक्षणाघटकत्वात्
तेन सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभाववत्त्वमादायाव्याप्त्यसम्भवात् ।
नच साध्यवन्मात्रवृत्तिसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्याभाववत्त्वविवक्षणात् नोक्ताव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशाभावी-
यकालिकसम्बन्धावच्छिन्नभावस्य नित्यवृत्तेरैक्येऽपि कालहेतोर्मि-
शतया उक्तस्थलेऽव्याप्त्यसम्भवेऽपि क्रियाजन्यत्वविशिष्टप्रमेयत्व-
वान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तस्तथाप्यनुद्धारात् तत्र नित्य-
मात्रस्यैव साध्यवन्त्वात् अव्याप्यवृत्तेरभावस्य लाघवेन वैलक्षण्यात् ।
यद्यपि स्वाभावात्मकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्तयावत्सा-
ध्यनिरूपितस्य निष्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं
विवक्षणीयम् स्वाभावात्मकत्वमिवेदात् समवायसम्बन्धेन मेय-
साध्यकस्थले समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभाव-
निष्प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वावधि-
रूपितत्वविरहेऽपि स्वाभावात्मकतादृशयावत्साध्यनिरूपितत्वाक्षत-
तया न तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिः । न च तस्यापि यावत्साध्या-
प्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् तादृशयावत्साध्यनिरूपित-
प्रतियोगितापदेन तादृशसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरूपितप्रतियो-
गिताया एव विवक्षितत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्ति-
मत्त्वाविवक्षया स्वाभावात्मकसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरू-
पितप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यमिति तन्निवेशः ।
आकाशाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
स्य स्वरूपेण साध्यतायामाकाशत्वादिहेता स्वाभावात्मकता-

कालिकसम्बन्धस्य साध्यवद्भिर्प्रवृत्तित्वाद्यटक्त्वात् न तेन सम्बन्धेन साध्याभावतामादाय प्रमेयान् कालत्वादित्यादावप्याप्तिरिति भावः ।

अथैवमपि यत्र पृथिवीत्वविशिष्टस्य प्रमेयस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता पृथिवीत्वादिक हेतु तत्र स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथिवीत्वविशिष्टप्रमेयाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्तस्यापि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत स्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्याभावस्य साध्यवद्भिर्जन्यजलादीं हेतुमति च वृत्तेरप्याप्तिः । न च साध्यवद्भिर्प्रवृत्तित्वाद्यटकीभूतयत्साध्यनिष्कृषितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन तत्साध्यवद्भिर्प्रवृत्ति साध्याभावधानय नदवृत्तिरिति यत्र विवक्षितम् तथा चोक्तस्थले तादृशाभावरूपप्रमेयस्य केवलान्वयितया तद्भिन्नत्वाप्रसिद्धि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिप्रत्ययत्किञ्चित्साध्यपदेन धर्तुमशक्यतया तन्निष्कृषितप्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धस्य लक्षणाद्यटक्त्वात् तत्र तादृशाप्तिरिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्प्रविवक्षया निष्प्रयोजनत्वापत्तेः । यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन वृत्तित्वाविवक्षणे समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य कालिकसम्बन्धेन योऽभावस्तस्यापि केवलान्वयतया तद्भिन्नत्वाप्रसिद्धेः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्साध्यवत्प्रत्ययस्य च विवक्षणे च तत्सम्बन्धेन तदधिकरणाप्रसिद्धे तन्निष्कृषितप्रतियोगितावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धस्य लक्षणद्यटक्त्वात् तेन सम्बन्धेन हेतुमत साध्याभाववत्प्रमादाय समवायन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽव्याप्त्यभावात् यदत्रविशिष्टव्याप्यवदान् यदत्रादित्यादावप्याप्तेश्च तत्र तत्साध्यवद्भिर्प्रवृत्तिप्रवृत्तिप्रसिद्धेः । यन्तु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवत्त्वावच्छिन्नवृत्तितानियामकेन तत्सम्बन्धेन साध्याभाववत्प्रविवक्षणीयम् तथाचोक्तस्थले कालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिर्प्रतियोगिते तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धस्य लक्षणाद्यटक्त्वात् नाप्याप्तिरिति । तदतीथ तुच्छम् । षड्विमान्भूमादित्यादीं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन साध्यवत्त्वाप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तेः । कालिकसम्बन्धद्यटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन जलान्य-

स्वादिविशिष्टप्रमेयस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यतायां तत्पृथिवीत्वे
घटत्वादौ तथाप्यव्याप्यापत्तः तत्र जलान्यत्वविशिष्टप्रमेयत्वाव-
च्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभासस्य कालिकसम्ब-
न्धेन योऽभावस्तस्यापि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्य प्रतियोगितावच्छे-
दककालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने जले तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वप्रसि-
द्ध्या तस्यापि लक्षणघटकतया तेन सम्बन्धेन साध्याभावस्य हेतुमति
जन्यपृथिव्यादौ च तत्सत्त्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्व-
विवक्षया निष्प्रयोजनत्वापत्तेश्च । समवायसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्न-
साध्यकद्रव्यत्वादिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिहेतौ कालिकसम्बन्धेन
साध्यवद्भिन्ने तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वाप्रसिद्ध्या तस्य लक्षणाघटकत्वात्
तेन सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभाववत्त्वमादायाव्याप्यसम्भवात् ।
नच साध्यवन्मात्रवृत्तिसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्याभाववत्त्वविवक्षणात् नोक्ताव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशाभावी-
यकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य नित्यवृत्तैरैक्येऽपि कालहेतोर्भि-
न्नतया उक्तस्थलेऽव्याप्यसम्भवेऽपि क्रियाजन्यत्वविशिष्टप्रमेयत्व-
वान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्यापत्तस्तथाप्यनुद्धारात् तत्र नित्य-
मात्रस्यैव साध्यवन्त्वात् अव्याप्यवृत्तैरभावस्य लाघवेन वैलक्षण्यात् ।
अद्यपि स्वाभावात्मकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्तयावत्सा-
ध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं
विवक्षणीयम् स्वाभावात्मकत्वनिवेशात् समवायसम्बन्धेन । मेय-
साध्यकस्थले समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभाव-
निष्ठप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वावधि-
रूपितत्वविरहेऽपि स्वाभावात्मकतादृश्यावत्साध्यनिरूपितत्वाद्दशत-
तया न तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिः । न च तस्यापि यावत्साध्या-
प्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् तादृश्यावत्साध्यनिरूपित-
प्रतियोगितापदेन तादृशसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरूपितप्रतियो-
गिताया एव विवक्षितत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्ति-
मत्त्वाविवक्षया स्वाभावात्मकसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरू-
पितप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यमिति तन्नियेशः ।
आकाशाभासस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभास-
स्य स्वरूपेण साध्यतायामाकाशावधिदेर्ना स्वाभावात्मकता-

दशमाध्यायसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरूपितं यथा स्वनिष्ठं प्रति-
 योगित्य तथा साध्यकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकामा-
 धनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्यमपि इत्यनस्तद्वच्छेदक-
 म्बरूपसम्बन्धेन हेतुमत आकाशाभावात्मकसाध्याभावमादायात्या-
 म्नेरारकतया स्वनिष्ठत्वमपि साध्यकम् तथा च पृथिवीत्वविशिष्ट
 प्रमेयधान्, पृथिवीत्वादिभ्यादौ तादृशमाधस्य कालिकसम्बन्धाव-
 छिन्नमाधन्यरूपानुयोगिताशस्तादृशप्रमेयात्मकसाध्यत्वस्य प्रमे-
 यान्तरवृत्तेर्व्यापकत्वविरहात् तादृशपितृप्रतियोगितावच्छेदककालि-
 कसम्बन्धस्य लक्षणाघटकतया तेन सम्बन्धेन हेतुमत. साध्याभाव-
 यत्वेऽपि नाध्यातिरिति तदप्यनादेयमिति जलाद्यष्टकान्यत्ररूपपृथि-
 वीमात्रवृत्तितादृशप्रमेयेणैव पृथिवीमात्रस्य तादृशमाधत्वमिदौ
 गौरवात् प्रमेयमात्रस्य तादृशमात्रकल्पनात् । तादृशमात्रीयका-
 लिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकामाध तथात्वकल्पने पृथिवीति
 अधिष्करणत्वोद्देशितादृशप्रतीत्यसम्भवेऽपि भाष्यत्वोद्देशिप्रतीत्या-
 पत्या तस्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकत्वेन जन्यनित्यसाधारणप्रमेयानात्म-
 कतया पृथिवीमात्रस्य तादृशमात्रकत्वानिर्वाहकत्वेन च तादृशमा-
 यस्य तथात्वकल्पनासम्भवाच्च तादृशमात्रात्मकसाध्यात्मन्यापका-
 नुयोगितानिरूपितप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या तत्रान्यासितादृश्यत्वात् ।
 साध्यवद्विन्नवृत्तिताघटकसम्बन्धेन साध्यसाध्याभावश्चघटकसम्ब-
 न्धस्यैक्यविद्यतया निष्प्रयोजनकत्वापत्तश्च कालिकसम्बन्धत प्रमेय
 साध्यककालिकत्वादिहेतौ कालिकसम्बन्धस्य प्रमेयान्तरवृत्तितादृश
 साध्यामात्रात्मकसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितान
 वच्छेदकतया तेन सम्बन्धेन हेतुमत साध्याभावमादायात्याप्य-
 सम्भवात् । साध्यादौ यत्किञ्चित्निवेशम्याप्रामाणिकत्वापत्या न्यु-
 नतापाताच्च । एतेन स्वनिरूपकसाध्यामात्रात्मकसाध्यतावच्छेदक-
 सम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यकान्यप्रतियोगिकत्वमेव तादृशप्रतियोगिता-
 पदेन विद्यतशोभम् समवायेन प्रमेयसाध्यकस्थल तादृशप्रमेयामाध-
 निष्ठाया विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि तादृ-
 शमात्रीयकालिकसम्बन्धमात्रादिरूपसाध्यानिरूपितत्वेन तादृशप्र-
 तियोगिकत्वाद्भ्यातिरत साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्ये वृत्तिम-
 त्वम् एतद्योक्तस्थले तादृशमाधनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-

गिताया अपि तदीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावात्मकतादृशसाध्य-
निरूपितत्वेन लक्षणाघटकत्वाद्भाव्याप्तिरिति परास्तम् । पृथिवीत्व-
विशिष्टप्रमेयत्ववान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तस्तथाप्यनुद्धाराच्च
तादृशमावनिष्टस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि तदीय-
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावात्मकतादृशसाध्यानिरूपितत्वेन लक्ष-
णाघटकत्वादिति चेत् ।

अत्रोच्यते साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वत्किञ्चि-
त्साध्यनिरूपितस्वनिष्टप्रतियोगितापदेन साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यप्रतियोगि-
कसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्भिन्ननिष्ठाधिकरणतानिरूप-
कतानवच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगित्वत्वस्यैव विष-
क्षितत्वात् । समवायेन साध्यके साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
तिरिक्तप्रमेयप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्नतादृशाधिकर-
णत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेर्वारणाय साध्यतावच्छेदकवृत्तित्वं निवेशि-
तम् । तथा तादृशसम्बन्धातिरिक्ततादृशसम्बन्धेन वृत्तिमत्प्र-
मेयप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्न साध्यवद्भिन्ननिष्ठं स्व-
रूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वमेव तत्र प्रसिद्धम् तन्निरूपकतानव-
च्छेदकं सत्तानिष्ठानुयोगित्वमेव नतु तादृशभावे, यकालिकसम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावत्वरूपानुयोगित्वं तस्य साध्यवद्भिन्ननिष्ठतादृशाधिकर-
णतानिरूपकतावच्छेदकत्वात् अनस्तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेद-
ककालिकसम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभावमादायापि न तत्राव्याप्तिः ।
एवञ्च पृथिवीत्वविशिष्टप्रमेयवान् पृथिवीत्वादित्यादौ तादृशप्रमेया-
भावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वरूपानुयोगितायाः साध्यव-
द्भिन्ननिष्ठतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकता-
या तन्निरूपितकालिकसम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वात्तेन सम्बन्धेन हे-
तुमतः साध्याभाववस्वमादाय नव्याप्तिः । न च प्रतियोगितायां
स्वनिष्टत्वनिवेशनमनर्थकमाकाशाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छि-
न्नाभावत्वरूपानुयोगितायाः साध्यवद्भिन्ननिष्ठतादृशाधिकरणतानिरूप-
कतानवच्छेदकत्वाविरहात् तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकरूप-
सम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वात् आकाशाभावीयकालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायां आकाशत्वादिहेताव-

व्याप्यसम्भवात् इति वाच्यम् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि
 ताकाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावाद्यस्वरूपसम्बन्धाव
 छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिक-
 रणताया एव पारमार्थिकतया तादृशाभावत्वावच्छिन्नस्वरूपसम्ब
 न्धावच्छिन्नाधिकरणताया एवाप्रसिद्ध्या तादृशानुयोगितायास्तादृ
 शाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वस्याक्षतत्वात् । अन्यथाकाशा
 दावापि आकाशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावो नास्तीति प्र-
 तीत्यापत्तिः अप्रापि स्वरूपसम्बन्धेनाकाशाभावीयकालिकसम्ब-
 न्धावच्छिन्नाभावात्मकस्य तादृशभावस्य सत्त्वान् । तदभ्युपगमपि
 कपालेपि सयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावां नास्ती
 त्यापत्तेः अप्रापि समजायसम्बन्धेन घटस्वरूपस्य तादृशाभावस्य
 सत्त्वात् । आकाशाभावत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य
 कालिकसम्बन्धेन योऽभावस्तस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्या-
 काशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्वरूपत्व आकाशाभावस्य
 केषलान्वयितया तादृशस्वरूपसम्बन्धेन कालेऽसत्त्वात् तादृशानुयो
 गितायास्तन्निष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छे
 दकत्वस्यात्यन्तसम्भाविततया साध्यवद्भिन्ननिष्ठाधिकरणतानवच्छे
 दकमहाकालान्य धविशिष्टनित्यत्वाभावत्वरूपानुयोगितानिरूपकप्रति
 योगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन हेतुमत साध्याभावत्वमादाया
 व्याप्तिवारकतया तत्साध्यतापपादनेऽपि प्रतियोगितायां साध्यनि
 रुपितत्यनिवर्तनेनपि तादृशसम्बन्धधारणसम्भवात् ।

घन्तुत साध्यवद्भिन्ननिष्ठाया साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्ब-
 न्धावच्छिन्नस्य आकाशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावीयत्व
 उभयमावधिशिष्टाया साध्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धातिरिक्तसाध्यताव
 च्छेदकत्वसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धाया-
 स्तादृशानित्यत्वाभावनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताया
 एव निरूपकतावच्छेदकत्वात् उक्तानुयोगिता लक्षणवन्निष्ठा तादृश
 कुतश्चः...
 लिङ्ग...

वृत्तिमत्प्रमेयप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धतया तत्सम्बन्धावच्छि-
 प्रस्य तत्सम्बन्धेन तादृशसाध्यवद्भिन्ननिष्ठाधिकरणत्वस्याप्रसिद्धे-
 रिति वाच्यम् तादात्म्यातेरिक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां
 सद्देतावव्याप्तिपारणाय सम्प्रतिश्रवनिवेशस्यावश्यकतया साध्यताव-
 च्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नावृत्तिगगनादिनिष्ठायास्तादृ-
 शसम्बन्धानुयोगिताया गगनादितादात्म्यानुयोगिताया एव प्रसिद्धेः
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्भिन्ननिष्ठाधिकरणतानिरूप-
 पकतानवच्छेदकत्वस्यानुयोगितायां निवेशे सत्तावान् द्रव्यव्यवका-
 रकप्रमाविशेष्यत्वादित्यादावव्याप्तिः स्यादतस्तदुपेक्षितम् । यद्वा
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृ-
 त्तिमत्पृथक्साध्यनिरूपितत्वोभयाभाववत्साध्यवद्भिन्ननिष्ठपद-
 धिकरणत्व तन्निरूपकानुयोगितानिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगित्वमेव ता-
 दृशप्रतियोगितापदेन विवक्षणीयम् तथा च कालिकसम्बन्धेन
 प्रमेयस्यावच्छिन्नसाध्यकस्थले गगनादिनिष्ठातादात्म्यसम्बन्धावच्छि-
 न्नसम्बन्धप्रमेयतादृशं प्रसिद्धम् एवञ्च विशेषरूपेण संसर्गतान-
 भ्युपगमेपि न क्षनिरित्यवधेयम् । न च तथापि वृत्त्यनियामकसम्ब-
 न्धेन साध्यतायां सद्देतावव्याप्तिपारणाय वृत्तिनियामकसम्बन्धेन
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यावश्यं विवक्षणीयतया विषयताया अपि
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् यत्र नित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टप्रमेयस्य
 स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता जलत्वादिकं हेतुस्तत्राव्याप्तिर्दुर्गारा ।
 एवं तादृशप्रमेयभावस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
 मायत्वरूपानुयोगितायाः साध्यवद्भिन्ननिष्ठातानिष्ठस्वरूपसम्बन्धा-
 वच्छिन्नतादृशाधिकरणतानवच्छेदकतया तन्निरूपिततादृशाभाव-
 निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकविषयितासम्बन्धस्यापि लक्षणघटकतया
 तेन सम्बन्धेन साध्याभावस्यापि साध्यवद्भिन्ननिष्ठातानिष्ठानिष्ठ-
 ज्ञानादौ सत्त्वादिति वाच्यम् वृत्तिनियामकसम्बन्धेन व्याप्य-
 मभ्युपगन्तुमत्तमवलम्ब्येय तत्परिष्कारादिति तन्मते वृत्त्यनियामक-
 सम्बन्धस्यापि प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । तदभ्युपगन्तुमते तु
 तादृशसाध्यकानुमानस्य केवलान्वयिसाप्यकसमशीलतया तादृश-
 साध्यकत्वात्तेरिष्टत्वात् । गस्तुगस्तु साध्यवद्भिन्ननिष्ठातादृशाधिक-
 रणतानवच्छेदकत्वसाध्यवत्पृथक्साध्यनिष्ठसाध्यतावच्छेदकस-

अन्धावच्छिन्नप्राधिकरणतानवच्छेदकत्वोपमाभावात्सर्वे सति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नप्राधिकरणसाध्यवत्त्वत्किञ्चित्कान्त्ये सति किञ्चिद्व्यक्तसम्बन्धस्वविशिष्टसामान्यकृत्ये सति साध्यवद्भिर्निष्ठतादृशाधिकरणतानवच्छेदिका याऽनुयोगिता तन्निरूपितप्रतियोगित्वमेव तादृशप्रतियोगितापदेन विवक्षणीयम् । तथा च नित्यज्ञानान्यत्रविशिष्टप्रमेयाभासस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावस्वरूपानुयोगिताया साध्यवद्यत्कीभूतेच्छानिष्ठतादृशाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्य साध्यवद्भिर्नित्यज्ञाननिष्ठतादृशाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्य च द्वयोः सत्त्वेन स्वावच्छिन्नप्राधिकरणसाध्यवत्त्वत्किञ्चिद्व्यक्तिकान्यत्वसत्त्वेन तस्य लक्षणघटकत्वात् नान्ताव्याप्यवकाश इति । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वत्किञ्चिद्व्यक्तिकसम्बन्धविशिष्टसामान्यकृत्ये सति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिणीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकामाध्यवद्भिर्नित्यज्ञाननिष्ठतादृशाधिकरणतानवच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नप्राधिकरणसाध्यवत्त्वत्किञ्चिद्व्यक्तिकान्यत्वे सति साध्यवद्भिर्नानुचित्व साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्राधिकरणसामान्यकृत्यसाध्यवद्भिर्नानुचित्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छेदकत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिपरिक्रित्वासाध्यनिरूपितत्वोपमाभावात् स्वावच्छिन्नसम्बन्धिताकभिन्ना वा याऽनुयोगिता तन्निरूपितप्रतियोगित्वमेव तादृशप्रतियोगितापदेन विवक्षितमिति निरूप्यं द्वयवधयम् ॥ २ ॥

वस्तुन साध्याभावात्ति चानुसृत्या साध्याभावो वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका प्राह इत्युक्त्वा साध्याभावो वैरथ्येन सह साध्याभावयति साकल्यविशेषणस्यापि साधिरथ्येन वैकल्पिकसदस्य स्यात् न च न वै रक्षितं अतस्मात्प्राप्तमायवति चानुसृत्यमिति मदाधरमहाचार्या । अत्र हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्राधान्यनिर्देशापेक्षया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिन्यधिकरणमात्रे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वनिर्देशन यद्यपि गुणतथापि यथा साधिरथेन न वैरथ्यम् । नच साध्याभावयत्सकलनिष्ठहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनधिकरणताकामावप्रतियोगित्वापेक्षया हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न

प्राधान्यकारणत्वं साध्याभाववतः नद्धर्मवस्वरूपस्य तदपेक्षयाऽपि
लाघवमिति याच्यम् तथासति व्याप्तेः प्रतियोगित्वरूपतानुपगच्छे ॥३॥

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववद्घृष्टित्वमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अत्रेदं बोध्यम् । समवायेन सत्तासाध्यकसंयोगेन प्रमेयहेतुकेऽव्याप्तिहेतुतावच्छेदकसंयोगातिरिक्तहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसंयोग एव तेन सम्बन्धेन जात्यादिनिरूपितघृष्टित्वाप्रसिद्धिरिति । नच हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धेन घृष्टित्वं विवक्षणीयम् तथा च तत्र तादृशसम्बन्ध-कालिकसंयोगादिरंघ नतु स्वरूपात्मकस्तस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तत्वमपि तादृशहेतुप्रतियोगिकत्वाभावादिति स्वरूपसम्बन्धापि तदन्यः तेन सम्बन्धेन घृष्टित्वप्रसिद्धेर्नास्त्यतिरिति याच्यम् तथा सति सविषयकसाध्यकविषयव्यसम्बन्धेन प्रमेयहेतुकेऽप्रसिद्धेर्दुर्घारित्यात् सकलसम्बन्धानामेव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानहेतुप्रतियोगिकत्वात् । न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रत्यहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नशोभयाभाषणत्वं विवक्षितमिति याच्यम् तावतापि सत्ताभाववान् प्रमेयादित्यादौ साध्यत्वाधिकरणनिरूपिततादृशोभयाभाववद्हेतुतावच्छेदकधर्मान्यधर्मावच्छिन्नघृष्टित्वस्य हेतौ सत्त्वादव्याप्तितादृशस्यात् । अप्राञ्चयते तादृशोभयाभाववद्घृष्टितानवच्छेदकव्यसम्बन्धे व्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ ४ ॥

इति धीकालांशद्वयसिद्धांतपागीशविरचितं

व्याप्तिपञ्चकगादाधरीकोटपत्रम् ॥

सिंहव्याघ्रलक्षणक्रोडपत्रम् ।

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानाधिकरणत्वमित्य-
त्राधिकरणताद्वयमनतिप्रयोजनकमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अत्रेयमाशङ्का वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपक-
वृत्तिवाभावरूपव्याप्तिरव्याप्तिका साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकधूम-
त्वावच्छिन्ननिरूपितवृत्तित्वसत्त्वात् । अधिकरणतानिवेशे साध्य-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकवृत्ति—अधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वाभावाविव-
क्षयाऽव्याप्तिवारणात् साध्याधिकरणतापदसार्धक्यमिति ।

अत्रोच्यते । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रधेयतावरयसम्बन्धे-
न साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकवदन्यत्वमित्यर्थकरणादधिकरणताद्वय-
मनतिप्रयोजनकमित्याशयः ॥ १ ॥

यत्तु हेतुपदं हेतुतापरमिति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयो-
गिनो यदधिकरणं तदनवच्छिन्नाया अधिकरणता तद्भिन्नं यत्साध्यव-
ृत्तित्वाभावाधिकरणत्वादिकं तद्भिन्नत्वमर्थः तथा च धूमविशेषे म-
हिमतस्वाययवावच्छेदेन वह्निमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वसत्त्वेपि ता-
दृशाधिकरणत्वस्य निरुक्ताधिकरणत्वभिन्नत्वाभावात् वह्निमान्धूमा-
दित्यादौ नाप्याप्तिरिति भावः । एवञ्चेति । तथा च कालविधया पर्वतस्य
धूमवर्षिष्ठवह्निमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणतावच्छेदकत्वसत्त्वेपि ता-
दृशावच्छेदकहेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहात्
तत्राध्याप्तिरिति भावः । नचैवं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य
स्वानुयोगाधिकरणतायां निवेशनमफलम् यतो वह्निमान्धूमादित्यादौ
धूमनिष्ठस्वाययवावच्छेद्यवह्निसंयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वस्य स्वानु-
योगिनो यदधिकरणं धूमायवादि तदभिन्नतया स्वपदेनोपादातुमश-
क्यत्वात् तादृशं यत्स्वं व्याप्यवृत्तेद्रव्यत्वाधिकरणत्वं तद्भिन्नत्वात्
तद्भिन्नत्वस्य च हेतौ विरहात् अव्याप्तिवारणरूपं यत्प्रयोजनं तच्च

न सम्भवति धूमनिष्ठाधिकरणस्य स्वानुयोगिनो यदधिकरण
 धूमाद्यवादे तन्निष्ठसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकता
 वच्छेदत्वात् । न च स्वानुयागि यदाधिकरण तन्निष्ठहेतुतावच्छेदक-
 सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वानिरूपक यत्तदन्यत्पस्य साध्यवद्बृ-
 त्तिव्याभावाप्रसिद्धा वह्निमान्द्रूमादित्यादावध्यातिवारकतया तत्सा-
 र्थक्यसम्भव इति वह्निमद्वृत्तिघटादित्यादौ तु तादृशाधि-
 करणस्य प्रसिद्ध । तादृशघटाद्यधिकरणीभूतत्प्रनिष्ठसंयोगसम्ब-
 न्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकताया गगनाद्यप्रसिद्धा च तादृशस्य
 स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वादिति वाच्यम् वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन
 हेतुताया मैप्रत्ववान्द्रूमादित्यादायति-यातिवारणाय स्वानुयोगिनो
 यत्सम्बन्धि तन्निष्ठहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वा-
 निरूपकत्वस्याप्रत्यक्तया सत्त्वावान्द्रव्यादित्यादाय-यातिवारणाय
 तत्साध्यक्यसम्भवान् अन्यथा गगनादरपि स्वात्मन्नपि सम्बन्धित्व-
 स्य प्रसिद्धाऽऽद्याप्यापत्ते । अथ स्वविषयक घटादित्यादौ विषय-
 तासम्बन्धेन साध्यतायामध्याति प्रकृतहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
 स्वानुयोगिनो यदधिकरण तन्निष्ठतादृशसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदक-
 त्वानिरूपक यदधिकरणत्वं तदन्यसाध्याभाष्यवद्बृत्तित्वाधिकर-
 णत्वाप्रसिद्धा त्रिपयितासम्बन्धेन वस्तुमात्रस्यैव सम्बन्धत्वात् ।
 नच निजमनेष्येतदापस्याव्यवश्यत्वमिति वाच्यम् हतुपदस्य ह-
 तुभिन्नत्वानुयोगितत्त्वंतुपरतया विषयितासम्बन्धेन सम्बन्धि यत्
 तत्तद्घटविषयक यज्ज्ञान तदवच्छेद्यविषयकत्वात् सम्बन्धत्वा-
 भावाधिकरणस्य तत्तज्ज्ञानत्वादेरथ प्रसिद्धे । न च वृत्त्यनि-
 यामकसम्बन्धेन तदनभ्युपगम-त्वमेत एव तत्तद्वृत्तणकरणत्वात् तत्रा-
 ध्यातिर्न क्षतिकरीति वाच्यम् यतस्तन्मत एव परिष्कार । अन्यथा
 हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोग्यधिकरण परिवक्षया निष्प्रया-
 जनकत्वापत्ते । नच हतुनिरूपितहतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुया-
 गिना यदधिकरण तदनवच्छिन्नप्रत्ययेथ त्रिवक्षणीयम् तथाचाकस्थ-
 लपटादय तादृशाधिकरणव घटानरूपितविषयितासम्बन्धेन
 सम्बन्धित्वाप्रामाद्या पटादिनिष्ठाधिकरणत्वस्य स्वपदेन घटुंम-
 शक्यत्वात् अतः न तत्रा यानिगिति वाच्यम् प्रमयहतुत्वस्थे तथा
 व्यभिचरनुद्धारात् । प्रमयनिरूपितत्रिपयितासम्बन्धेन वृत्तिपदाया

प्रसिद्धा हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
 स्वानुयागितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यदधिकरण तदनवच्छेदावि-
 लक्षणन्तु न सत् तावतापि तत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यात् सर्वेषां
 प्रमेयानां तादृशसाध्यवृत्तित्वाभावाधिकरणतावत्त्वात् । नचैतद्दोषो
 ऽप्येतन्मते इष्ट एवेति वाच्यम् अव्याप्तिसम्भव तां विहाय घट्टयमा-
 णाव्याप्त्यसङ्गतिमात्रानुभावनेन न्यूनता इति चेदप्रकेचित् । हेतुता
 वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वनिवेशे हेतुतावच्छेदकसम्ब-
 न्धेन स्वानुयोग्यधिकरणत्वं न विवक्षणीयम् तावतैव तात्पर्यात्
 एवञ्च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्याप्तरनभ्युपगमेऽपि न क्षतिः ।
 साध्यवृत्तित्वाभावात्सैव विवक्षणीयतया तत्सम्बन्धेन वृत्तित्वा-
 प्रसिद्धाऽत्रैव वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यकहेतावतिव्याप्तिरि-
 हात् तथा च विषयताया वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धमादाया-
 व्याप्तिरेव नास्तीति का व्याप्तिरिति इत्याहुः ॥ २ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तशास्त्रीशिरचितं सिंह-
 व्याघ्रगाथाधरीक्रोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

व्यधिकरणगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

ॐ नमः शिवाय । हेतुसमानाधिकरणाभावविशिष्टानुयोगिता-
व्याप्यधर्मवस्त्वम् । अभाववैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्वस्वसमानाधिकरण-
भेदप्रतियोगितानवच्छेदकवृत्तित्वविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन । अवच्छे-
दकत्वञ्च निरूपकतासम्बन्धेन वृत्तित्ववैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकवृत्त्य-
धिकरणताविशिष्टप्रतियोगितानिरूपकत्वस्वावच्छेदकत्वोभयसम्ब-
न्धेन । अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकत्वस्वावच्छेदकताघटक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेनाथवा अभावविशिष्टानुयोगिता-
व्याप्यधर्मवस्त्वम् । अभाववैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्वस्वाधिकरणहत्वधिक-
रणवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकवृत्तित्वविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन ।
शेषं पूर्ववत् । व्याप्यत्वं तदभाववद्वृत्तित्वम् अत्र वृत्तित्वं स्वावच्छि-
न्नाधिकरणवृत्त्यभावीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-
प्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम् । अथवा साध्यव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकहेत्वधिकरणवृत्तियत्किञ्चिद्भाववृत्ति-
तावच्छेदकान्यहेतुतावच्छेदकवस्त्वमेव व्याप्तिः । वृत्तिता च स्वाव-
च्छिन्नाधिकरणवृत्त्यभावविशिष्टानुयोगितावस्त्वसम्बन्धेन । अनुयो-
गितापामभाववैशिष्ट्यञ्च पूर्ववत् ।

कोचित्तु हेत्वधिकरणवृत्तिसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगि-
ताकाभावत्वव्यापकतामाधयस्वकत्वम् । अभाववस्त्वञ्च स्वविशि-
ष्टाधिकरणतावृत्तित्वस्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन । अधिकरणतायां
स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितप्रतियोगितावस्त्व-स्वविशिष्टहेतुव्यापकत्वो-
भयसम्बन्धेन । स्वनिरूपितप्रतियोगितावस्त्वञ्च स्वावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्वस्वाभयनिरूपितत्वाभयसम्बन्धेन । हेतौ स्ववैशिष्ट्यञ्च
सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन । नच तथापि व्यापकतावच्छेदकप्रतियो-
गितायां व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नतालाम इति वाच्यम् स्वा-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाय-स्वावच्छेदकत्व-स्वसामानाधिकरण्य-

तन्नित्यसम्बन्धेन साध्यव्यभिष्टाभावीयप्रतियोगिताविशिष्टान्यप्रति
योगिताया एव व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितापदेन विवक्षितत्वा
दित्याहुरिति ॥

अगदीशमट्टाचार्यस्य तु अभावविशिष्टानुयोगितायद्वयावृत्ति
हेतुतावच्छेदकवत्प्रमेव व्याप्ति । अभाववैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्व-स्वा
धिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकवृत्तिस्वव्यापयसम्बन्धन ।
वृत्तितावत्त्वञ्च स्वनिरूपकवृत्त्यधिकरणताविशिष्टप्रतियोगितानिरूपि
तत्त्वस्यावच्छेदकत्वाभयसम्बन्धेन । अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च स्वानर्ध
च्छेदकसम्बन्धायाच्छिन्नपरिक्रिञ्चि साध्याधिकरणनिरूपितवृत्तितावि
शिष्टान्यप्रत्यसम्बन्धायाच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकर्मत्वत्वस्वनिरूप
कतावच्छेदकत्वसम्बन्धन । वृत्तितावशिष्ट्यञ्च स्वानवच्छे
दकत्वसम्बन्धन ।

ननु सर्वत्र द्विवाच्यच्छिन्नप्रतियोगितासाम्याभावात्साध्यावैव
तल्लक्षणसम्भवात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रामाण्यानुपगमेपि क्षतिरि
रहेण तादृशाभावात्तद्वद्वन मूढताऽकिञ्च करमता लक्षणान्तर-
माह हेतुसमानाधिकरणस्येति चक्रवर्तिद्वितीयलक्षणावतरण
मट्टाचार्याणां न सन्नच्छेदे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रामाण्यमात्रायैव
ऽध्यानिवारकसाध्यतायु आदियिशेषणघटिततल्लक्षणस्य व्यर्थविश
यणघटितत्वसूचनायैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रामाण्यस्य साध्यत
त्वात् । नत्र कश्चिन्मूढव्यधिकरणवृत्तिश्च यादृशप्रतियोगितावच्छेदक
सम्बन्धायाच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकानिरूपितानवच्छिन्नप्रकारताशालि
ज्ञान प्रति यत् सम्बन्धन स्वप्रकारकज्ञान । यतोपि तत्सम्बन्धायाच्छि
न्नम् साध्यतावच्छेदकवृत्तप्रतियोगितावच्छेदकानिरूपितानवच्छिन्न
प्रकारताशालिज्ञान प्रति येन सम्बन्धेन स्वप्रकारक ज्ञान विरोधि तत्स
म्बन्धायाच्छिन्न वा प्राप्तम् । तत्र च प्रथमकल्प गोरवेण द्वितीयकल्प
एव मट्टाचार्यस्य निर्भरस्तत्र कल्प साध्यप्रतियोगिताकल्प न निवि
ष्टम् किन्तु तादृशसम्बन्धलाभाय साध्यपदम् तथाच तत्कल्प एव
द्विवाच्यच्छिन्नप्रतियोगितासाम्याभावात्साध्यावैव लक्षणसम्भय
सम्भवात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रामाण्यानुपगमापि न क्षति ।
यदि च साध्यतावच्छेदकवृत्तप्रतियोगितावच्छेदकानिरूपितधर्मान
वच्छिन्नप्रकारताशालिप्रतिष्ठापकतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्ध

निवेशस्तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगम एव सङ्गच्छते
 अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदप्रवृत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदक-
 सम्बन्धनिवेशस्यैव युक्तत्वादिना सूक्ष्ममीक्ष्यते तदाऽव्याप्यवारक-
 तादृशसम्बन्धनिवेशस्य वैयर्थ्यमेव प्रथमकल्पपरित्यागे बीजमिति ।
 न च द्वितीयकल्पे दोषमन्वे गौरवमवागत्या स्वोकार्यम् न च
 तदेव गौरवं लक्षणान्तरकरणे बीजमत्रापि तदपरिहारादिति वाच्यम्
 घटित्वेन घट्टिघटोभयं नास्तीति प्रत्ययस्य घटित्वमात्रेऽवच्छेदकत्वा-
 धलम्बनमते तादृशाभावमादायाव्याप्तेरेव प्रथमलक्षणपरित्यागे
 बीजत्वादिति । न च तादृशाभवाभावप्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्ति-
 तथा साध्यतावच्छेदकपर्याप्तप्रतियोगिताया साध्यपदेन लाभाभा-
 व्याप्तिरिति वाच्यम् तथापि घटित्वेन ताण्यघटान्यतरास्तीति प्रती-
 तिभिद्धाभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायाव्याप्तेर्दुर्वारतादित्याहुः
 तथिन्त्यम् । यत्तु अग्रण्डाभावघटकतया साध्यपदसार्थक्यम् । न च
 द्वितीयकल्पेपि सामानाधिकरण्यपदस्याग्रण्डाभावघटकतया सार्थ-
 क्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नानभ्युपगमे क्षतिविरहेण प्रतियोग्यवृ-
 त्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुत्थितिरिति वाच्यम् अग्रण्डाभावघटकतया सा-
 र्थक्यस्य उभयत्र तुल्यत्वेपि साध्यपदव्यावर्तनीयो व्यधिकरणधर्मा-
 वच्छिन्नाभाव विना न सम्भवतीति साध्यसामानाधिकरण्येनेत्यस्य
 व्यावर्तनीयश्च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विनापि सम्भवतीति
 द्वितीयकल्पे तस्योकारस्यावश्यकत्वादिति तत्र परमार्थविषेचन्या
 साध्यपदसामानाधिकरण्यपदयोर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभावात्
 व्यावृत्तिस्तत्र साध्यपदस्य यदि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं वि-
 नाप्युपपत्तिस्तदाऽपि सामानाधिकरण्यपदस्यापि तद्योपपत्तिसम्भवे
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगमस्यानावश्यकत्वात् ।

परंतु समनियताभावायोरनैक्य एव प्रथमलक्षणमन्यथा घटित्वेन
 घटाभावास्यापि साध्यप्रतियोगिकतयाऽव्याप्तिरिति समनियताभावा-
 क्यमते द्वितीयलक्षणमिति यत् मट्टाचार्येणोक्तं तत्रैव तस्यैव निर्भर-
 र्तिरिति वदन्ति । तदत्यन्तमसत् । कदाह्वयस्यसे प्रथमकल्पे निर्भरस्य
 ग्रन्थकारोपरिर्तिरित्युच्यते । द्वितीयकल्पस्य मतद्वयसाधारणतया
 तत्रैव निर्भरस्वोचितायाश्च ।

केचिन्तु अग्रण्डाभावघटकतया साध्यपदसार्थक्यम द्वितीयकल्पे

१०१

कल्पे च गुरुधर्माच्छिष्टशामावानभ्युपगमेऽखण्डाभाषघटकतयापि न सामानाधिकरण्यदलस्य सार्थक्यमत एव द्वितीयकल्प एव प्रति-योग्यवृत्तिभेदादिग्रन्थस्योत्थितिरित्याहुरिति ।

यादृशप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्दर्मावच्छिन्नानधिकरणत्व हेतुमतः साध्यवृत्तितथाविधप्रतियोगितायाश्चाप्रसिद्धा न पूर्वोक्तलक्षणे प्रतियोगिद्वयधिकरणत्वं निवेशितमिति । ननु तद्रूपघटोभयाभावीयप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूततादृशोभयत्थावच्छिन्नधिकरणत्वस्याप्रसिद्धा तत्प्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वेऽपि रूपघटोभयाभावीयप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूततादृशोभयत्थावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य कपालार्था प्रसिद्धा तद्दीयसाध्यनिष्ठतादृशप्रतियोगित्वस्य प्रसिद्धेः कथं न प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं प्रथमलक्षणे निवेशितम् । न च रूपघटोभयं नास्तीति प्रतीतिस्तु घटमात्र एव प्रतियोगित्वमवगाह्य इति याच्यम् घटयति कपाले पाकदशायां रूपामायादुभयाभाषसत्त्वेन तादृशोभयं नास्तीति प्रतीतिवियवयस्य घटमात्रप्रतियोगिकामाये कल्पयितुमशक्यत्वात् घटान्यत्यपिशिष्टसत्यरूपोभय नास्तीति प्रतीतिवियवयस्य विशिष्टसत्त्वाभावे कल्पयितुमशक्यत्वाच्च तथासति याच्यत्वादावपि तथा प्रतीतिर्न स्यादिति । न च यद्विद्येन बाहुघटोभयं नास्तीति प्रतीति-सिद्धामाद्यमादाय प्रथमलक्षणेऽस्याभेदावगाह्ये, साध्यमात्रनिष्ठत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशनीयतया बहुमान्धूमादित्यादी साध्यमात्रप्रतियोगिकामाद्यमाद्येऽपि उक्तस्थले साध्यमात्रनिष्ठनिवृत्तप्रतियोगित्वा-प्रसिद्धिर्निश्चयवृद्धयेति याच्यम् सर्वत्र द्वित्वावच्छिन्नाभाषमादाय इत्यामास्यविरोधादुक्तस्थले एव साध्यमात्रप्रतियोगिकोभयाभाषा-प्रसिद्धिः । न च गगनं शब्दादित्यादी तादात्म्येन साध्यतायां घट-गगनोभयत्थावच्छिन्नप्रामाण्यप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता-वच्छेदकीभूततादृशोभयत्थावच्छिन्नाधिकरणावप्रसिद्धा द्रव्यघटो-भयं नेति प्रतीतिवियवयभूताभाषस्य घटमात्रप्रतियोगित्वतया निवृत्तप्रतियोगिताप्रसिद्धा प्रथमलक्षणे प्रतियोगित्वेऽपि न निवेशितमिति ।

ज्ञानधिकरणत्वस्य गगने प्रसिद्धतया तदीयप्रतियोगिताया एष निरुक्तप्रतियोगितात्वात् गगनाद्यतिरिक्तानि कानिचिद्द्रव्याणि गुणांश्चाद्यगाहमानं यज्ज्ञानं विषयतया तत्तदभाषोभयं नेति प्रतीतिविषयमेदस्य तज्ज्ञानमात्रप्रतियोगिकत्वं द्रव्यमात्रप्रतियोगिकत्वं वा कल्पयितुं न शक्यते गगने गुणादौ तादृशप्रतीत्यनुपपत्तेः तज्ज्ञानवद्द्रव्यमात्रप्रतियोगितायामतथात्वस्य भट्टाचार्यसम्मत्त्वात् अन्यथा घटमिश्रत्वेन धूमघटान्यतराभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सामान्यरूपेण विशेषाभावानभ्युपगन्ना स्वीकारस्यासङ्गतत्वापत्तेः तथाच तदीयाभाषप्रतियोगिताया अपि तादृशत्वाच्च ।

अत्र केनचिद्देशमुच्यते तथाहि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितान विशेषधर्मावच्छिन्नस्य सम्बन्ध इत्यत्र किं नियामकम् न हि यद्गर्मावच्छिन्ना या प्रतियोगिता सा तद्गर्मावच्छिन्नस्यैव सम्बन्ध इति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिना वक्तुं शक्यते । न च सामान्यधर्मावच्छिन्नस्य विशेषाभावापत्तिरेव नियामिका इति वाच्यम् सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया विशेषधर्मावच्छिन्नसंसर्गतात्वेपि विशेषधर्मव्यभिचारितायामापत्त्वभावात् तत्तद्गर्मे तत्प्रतियोगितारूपत्वमेव तत्प्रतियोगितायास्तद्गर्मावच्छिन्नसंसर्गतानियामकं वाच्यम् तथाच गगनं शब्दादित्यादौ गुणत्वेन द्रव्यघटोभयं नेति प्रतीतिसिद्धमेदीयप्रतियोगिता द्रव्यात्मिकैवेति न त्भयात्मिका तत्संसर्गावच्छिन्नप्रमीयप्रकारतावच्छेदकत्वं द्रव्यत्वस्यैव तदवच्छिन्नाधिकरणतया गगनस्य न तज्ज्ञेदमादाय निरुक्ततत्प्रतियोगित्वाप्रसिद्धिर्न वा निरुक्तज्ञानवत्द्रव्योभयाभाषमादायापि साध्यनिष्ठप्रतियोगित्यप्रसिद्धि तत्प्रतियोगितायास्तादृशज्ञानवद्द्रव्यमात्र एष सत्त्वात् घटमिश्रत्वेन धूमघटान्यतराभावस्थले धूममात्रनिष्ठप्रतियोगिताकत्वस्यानुभवविरुद्धतया उभयत्र प्रतियोगितास्वीकारः उक्तमेदस्थले तादृशज्ञानवद्द्रव्यमात्रप्रतियोगिकत्वस्य कल्पने तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतीभयत्वधर्मितावच्छेदकीभूतप्रत्येकधर्मावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायामव्याहृतमेवेति ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वसामानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्वं व्याप्तिरिति दीधितिः । अत्र च मने विशिष्टाभावः परम्परावैशिष्ट्याभावः उभयाभावः परम्परया द्वि-

स्वाभावः इति विशिष्टाभावादिर्न साध्यप्रतियोगिक इति वाच्यं
 द्वेषत्यादित्यादौ न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावाय विना लक्ष-
 णोपपत्तिः । संयोगी सत्त्वादित्यादौ गुणावृत्तित्वावच्छिन्नभावाये सा-
 ध्यसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्यमायात् । अत्र च विशिष्टस-
 साधान् जातेरित्यप्रतिव्याप्तिः विशिष्टसत्त्वाभावस्य गुणावृत्तित्वाव-
 च्छिन्नभावावस्य च लक्षणाघटकत्वात् विशिष्टसत्तायां गुणावृत्ति-
 त्यसत्वात् । न च विशिष्टसत्ताया गुणावृत्तित्वमङ्गीकृत्यैतद्व्यक्षणमतो
 नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तद्यत्त घटवृत्तित्वाविशिष्टवाच्यत्वादेरपि
 मुख्ययुक्त्या घटावृत्तितया तदवच्छिन्नभावावमादाय विनैव व्यधिक्-
 णधर्मावच्छिन्नभावा लक्षणसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिध्वेत्यादिग्रन्थासङ्-
 गतिः । न च प्रकृतसाध्यनिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्यग्भवेन साध्या-
 भावः प्रयेश्य इति तादृशसम्यग्भवेन गुणावृत्तित्वमङ्गीकृत्य मवस्येव ना-
 तिव्याप्तिरिति वाच्यम् संयोगप्रतियोगिकत्वाविशिष्टसमवायेन संयो-
 गस्य साध्यतायां सत्ताहेतावति-र्याते तत्र तादृशसम्यग्भवेन गुणावृत्ति-
 त्वावच्छिन्नभावायेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यत्वात् । न च विशेषणतास-
 म्यग्ध्यावच्छिन्नप्रतियोगिताक साध्याभाव एव लक्षणघटक इति सर्वत्र
 व्यभिचारिणि व्यभिचारिस्थलावृत्तित्वावच्छिन्नभावावमादायातिव्या-
 प्तिवारणसम्भवादिति वाच्यम् महाकालभेदयान् घटगगनसयोगादि-
 त्यादावतिव्याप्तेः । तत्र स्वरूपसम्यग्भवेन साध्याभावस्य व्य-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नभावावस्यैव हेतुसमानाधिकरणत्वात्तस्य च
 साध्यसमानाधिकरणत्वात् । न च साध्यतावच्छेदकसम्यग्धा-
 वच्छिन्नसाध्याभावस्यरूपसम्यग्ध्यावच्छिन्नसाध्याभावद्वयव्यापक
 साध्यसामानाधिकरण्यविषयक्षणाप्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । घट-
 वृत्तिरथविशिष्टगनाभावस्य साध्यस्ये व्यभिचारिण्यातिव्याप्ति-
 रिति चेन्न साध्यव्यापकविशेषणतासम्यग्ध्यावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकसाध्याभावस्यैव लक्षणे निषेधतया कुत्राप्यदोषात् परन्तु
 विशेषणरूपेण सत्समंताभ्युपगमावतिरिति किन्तु तत्संघातार-
 न दोषः अपि तु साध्यतावच्छेदकसम्यग्भवेन साध्याभावनियेदो-
 र्भाव न इति । विशिष्टसत्तायान् जातेरित्यादावपि द्रव्यत्वस्येन
 प्रमेयभावावस्य प्रमेयमात्रप्रतियोगितामत्तऽतिव्याप्तिसाध्यात्मसम्भवाः ।
 एवमवत्रापि वाच्यम् द्वेषत्यादित्यादौ घटस्येन प्रमेयसामान्याभा-

धस्यापि यत्किञ्चित्प्रतियोगिव्यधिकरणावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकतया सिद्धान्ताभिस्तदनलोकारेण प्रतियोग्यवृत्तश्चत्यादिप्र-
त्यसङ्गतिः । एवं द्रव्यत्वत्वेन द्रव्यत्वसंस्थान्यतराभाषोपि भट्टाचार्य-
सम्मत इति तमादायाप्यतिव्याप्तिवारणम् । एवमन्यत्रापि ।

सार्वभौममतलक्षणे साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरण
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यवद्द्रव्यभावमिन्नत्वम् अभाषे निवृ-
त्तितं भट्टाचार्येण । अत्रेयमाशङ्का बहुधादिरूपमाध्यगगतोभयाभा-
षस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणोभयथावच्छिन्नप्रति-
योगिताकतया साध्यवृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभाषे तद्भे-
दविरहाद्भ्रष्टमान् धूमादित्यादावश्यामिः । न च प्रतियोगिवैयधिकर-
णव्यतिरसाध्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्य निरुक्तोभयत्येपि विरहाप्रा-
प्त्यामिरिति वाच्यम् प्रतियोगिवैयधिकरणव्यतिरव्यापकत्वनिवेशे
सत्तायान् जानेरित्यादौ सत्ताद्रव्यत्वोभयाभाषादीनादायं कदाप्यता-
दयच्छ्यादिति । अत एव साध्यतावच्छेदकसमानयत्नत्वमप्यकिञ्चि-
त्करम् । न च साध्यवृत्तितानवच्छेदकत्वं वृत्तितानवच्छेदकधर्मं निवे-
द्यम् तदौभयाभाववारणसम्भवतीति वाच्यम् वृत्तितानवच्छेदकत्व-
विशेषणैव गगनतावच्छिन्नप्रमेयसामान्याभाषवारणसंभवेन समा-
नाधिकरणधर्मे साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वाविशेषणवैयर्थ्यापानात् ।

अत्र केचित् साध्यवृत्तितानवच्छेदकव्यापकत्वस्यवृत्तिधर्मातिरि-
क्तत्वस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणधर्मे विशेषणान्न
साध्यगगतोभयाभाषमादायोक्तदोषप्रसक्तिः तादृशोभयत्वस्य सा-
ध्यवृत्तितानवच्छेदकव्यापकत्वस्यवृत्तिधर्मत्वात् । न च साध्यवृत्ति-
तानवच्छेदकान्तिरिक्तत्वमेव विशेषण दीपताम् तादृशवृत्तितानव-
च्छेदकव्यापकत्वस्यवृत्तिधर्मातिरिक्तत्वाविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम्
अत्रणदाभाषणघटकतया साध्यवृत्तितान् अतएव दीपिनी प्रतियोगितायां
साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणमेवप्रतियोगिमाध्यवृत्तिव्या-
पकप्रतियोगितावच्छेदकत्वसमानाधिकरणधर्मे साध्यनिवृत्तत्वमहाय
साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वाविशेषणमपि सङ्गच्छते । न च साध्यवृ-
त्तितानवच्छेदकव्यापकत्वस्यवृत्तिधर्मातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकव्यापकस-
मानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यवृत्तितयाव्यतिरिक्त-
त्वाद्भ्रष्टमान् धूमादित्यादौ तानांतातोभयाभावमादायैव सम्भवति त-

थापि तत्तद्रूपधान् तत्तद्रमादित्यादौ तादृशाभावोऽप्रसिद्ध एवेति वाच्यम् समानाधिकरणसम्बन्धनिवशपक्षे विषयितासम्बन्धाच्छिन्नसाध्याभावमादायैव प्रसिद्धः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशपक्षे तु यद्यपि पूर्वक्षणवृत्तिः वागिशिष्टसाध्याभाव न साध्याधिकरण निरवच्छिन्नवृत्तिकस्तथापि साध्यवृत्तितानवच्छेदकत्वस्थलवृत्तितानवच्छेदकत्वं निवेद्य रूपघटाभयाभावमादायैव प्रसिद्धिः कार्येत्याहुः ।

तन्मन्दम् । तादात्म्यसम्बन्धेन गगनसाध्यकस्थले गगनवृत्तितादृशाभयाभावाप्रसिद्ध्यऽप्याप्तेः । न च गगनघटोभयत्वस्य वृत्तितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नसाध्याभाव एव प्रसिद्ध इति वाच्यम् उभयत्वस्यैकमात्रावृत्तिः अनियमात् एकमात्रावृत्तिधर्मावच्छिन्नस्य क्वचिदपि तादात्म्यसम्बन्धेनासत्त्वात् उभयत्वस्य तादात्म्यसम्बन्धानवच्छेदकत्वात् । न चोभयत्वानिरिक्तगगनत्वव्यापकधर्मावच्छिन्नमेतस्य गगने सत्त्वाद् उभयत्वावच्छिन्नाभावस्य व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नत्वात् वृत्तितानवच्छेदकव्यापकत्वान्तरात्तन्धर्मातिरिक्तत्वविशेषणामस्वेति कथञ्चिदपि तत्र लक्षणमङ्गमयितुं शक्यम् तस्मात् तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्यत्व न स्वीकार्यमानं वाच्यम् तादृशातिरिक्तत्वावशयणामस्त्वे प्रसिद्धस्योभयाभावस्य भेदोऽवश्यं व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे स्वीकार्य उभयभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वात् व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य च व्याप्यवृत्तित्वात् एकवानुपपत्तः ।

परे तु साध्यवृत्तितानवच्छेदकत्वसाध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वोभयाभावात्तत्र साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगितानिरूपितानुयोगताया विशिष्टतायाम् अत्र न पूर्वोक्तदोषः । साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वनिवेशो चाखण्डाभावावच्छेदकतया सार्धक्यम् अन्यथा व्यापकत्वं परिशयस्य सामानाधिकरण्यनिर्देशे प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वनिवेशविषयत्वात् । न च द्रव्यत्वघटानुभयाभावान् घटानुभवद्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वनिष्ठाभयाभावाभावात्तानुयोगितायां साध्यवृत्तितानवच्छेदकत्वमायन उभयाभावात्तस्यान्वयत्वात्तत्राभावाभावाप्याप्तिरिति वाच्यम् साध्याभावस्ये-

ताधिकरणताविवक्षया द्रव्यत्वघटत्वोभयाभावाभावत्वेनाधिकरण-
त्वस्य द्रव्यत्वाधिकरणेऽपि द्रव्यत्वघटत्वोभयाभाववति पटादाव-
सत्त्वात् अवयवविरहादिति वदन्ति ।

उत्तानास्तु साध्यवृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभि-
न्नत्वमित्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नसाध्यतावच्छेदक-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्त्यभावभिन्नत्वमेव तात्पर्या-
र्थः । अतो न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासङ्ग्रह इति । तच्चिन्त्यम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशचरितं
व्यधिकरणमादाधरीकोट्यम् ॥

सिद्धान्तलक्षणक्रोडपत्रम् ।

ॐ नमः शिवाय । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
का ये ये धर्माः प्रत्येकं तत्तद्धर्मावच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणसा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति मिश्रमनम् ।
न चानवच्छेदकानुसरणमफलम् तादृशी या या प्रतियोगिता तत्त-
दवच्छिन्नभेदकूटनिवेशादेवोपपत्तेरिति वाच्यम् । उभयाभावादि-
कमादायातिप्रसङ्गात् । एवमपि सत्ताद्येकव्यक्तिसाध्यक विशिष्टाभा-
वादिकमादायाव्याप्तिरतः तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषय-
कप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वे गौ-
रवामिति तदुपेक्ष्य तदाद्यप्यकप्रतीतिविषयत्वं तद्विप्रत्वं वा सा-
ध्यतावच्छेदके विशेषणं दत्तमिति उपाध्यायमतमवलम्ब्य दीधिति-
कृता व्याख्यातम् । यत्तु मिश्रमते तद्व्यकालीनवाह्यमान्धुमादित्यादी-
घटत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकत्वं न घटकाली-
नवह्नित्यावच्छिन्नविषयकप्रतीतेरिति तत्राव्याप्तिरेव दोषः कथं गौर-
वाभिधानमिति । तत्तुच्छम् तद्धर्मावच्छिन्नविषयतामिन्नविषयता-
वच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वेनाव्याप्यभावात् ॥ १ ॥

अत्र महानसीयबहुपभावप्रतियोगितामादायाव्याप्तिवारणाय पर्या-
प्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतानिष्ठावच्छेदकताकभेदो-
नियेद्यः एको न द्व्याधितिवत् षष्ठिभ्यं महानसोयवन्हाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकं नेति प्रतीतेः तादृशभेदमत्वात् । न च प्रतियोगिताव-
च्छेदकभेदेन सम्बन्धभेदेन चावच्छेदकताभेदेन तत्तदवच्छेदकतायाः
पर्याप्तिरपि षष्ठिभ्यत्वावच्छेदेन धर्तत एवेति कथमुप्याप्युदार इति
वाच्यम् । तत्राप्रतियोगितावच्छेदकतात्वेन वा पर्याप्तिः सैव निर्येद्या
तादृशधर्मावच्छिन्नावच्छेदकत्वयावच्छिन्नभेदो वर्तत एव षष्ठिभ्य इति
दोषाभावात् । न च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यावच्छिन्नत्व-

च्छेदकताककिञ्चिद्वेदनिवेशे धूमवान् वदन्तित्यादौ घटाभावप्रतियो
 गितामादायातिव्याप्तिस्नादशभेदकूटनिवेशे च दुर्भेद्यत्यम् । हेतुम
 मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वात्वाच्छेदकता
 कभेदनिवेशे च तादृशावच्छेदकसाधारणसमुदायत्वमेव तादृश
 धर्मपर्याप्त्यवच्छेदकमिति धूमत्वात्वावच्छेदेन तादृशभेदा घर्तत
 पवति अतिव्याप्तितादवस्थामिति वाच्यम् । तत्तत्प्रतियोगितावच्छे
 दकत्वमेव यद्गर्मावच्छेदेन पर्याप्तिस्तत्तत्प्रातयोगितावच्छेदकतासा
 धारणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वेनापि तद
 वच्छेदेन पर्याप्ति स्वीक्रियते इमां घटपटौ इति वत् इमां द्वौ इति सा
 मान्य द्वित्वत्वावच्छिन्नपर्याप्ति द्वित्यपिशेषावच्छेदेन घर्तत इत्यनुपप
 त्त्वाभावात् । तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद
 कतात्वावच्छिन्नवच्छेदकताकभेद एवानुगतो निवेशनीय इति
 न दुर्भेद्यत्यम् । न च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्यग्भावच्छि
 न्नावच्छेदकतावच्छिन्नभेदो वह्नित्वत्वावच्छेदेन घर्तत इति कथम
 व्याप्त्युद्धार इति वाच्यम् वह्नित्व समवायेन हेतुसमानाधिकरणा
 भावप्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रतातेरभावात् समवायसम्बन्धा
 वच्छिन्नतादृशावच्छेदकतावच्छिन्नभेदस्यापि वह्नित्वत्वावच्छेदेना
 श्रिकारात् साध्यतावच्छेदकताघटकसम्यग्भावच्छिन्नवच्छेदकता
 निरूपकप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छिन्नभेदस्य निवृत्तसम्भवात् ।
 परन्तु हेतुसमानाधिकरणाभावीत्यसमानाधिकरणोभयावृत्ति
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छेदकताकभेद
 कूटत्वम् तादृशभेदत्वव्यापकम् तच्च तादृशभेदत्वसमानाधि
 करणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् तच्चानुगतम्, अदुर्भेद्यञ्चेति ।
 तादृशोभयावृत्तिधर्मश्च तत्तत्प्रतियोगितात्वमेव उभयावृत्तिपर्यन्त
 मुपलक्षणतयाऽनुगतकम् । न चोपलक्षणतयाऽभावप्रतियोगिताव
 च्छेदकतादौ मानासम्भवेन कथं तादृशभेदकूटप्रसिद्धिरिति वा
 च्यम् प्रतियोगिताससर्गकतुदरेण तथा नियमान् प्रतियोगि
 तावच्छेदकशुद्धौ तथा नियमाभावात् । अथ चेदशप्रतियोगिताक
 भेदत्वधर्मिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छिन्नभेदप्रतियोगिताया
 ह्यससर्गाधिधया निवृत्ता क्षतिपरिहात् । तादृशधर्मसमूहस्य ता
 दृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकघटकतयोपलक्षणत्वोपपत्तेः ॥ २ ॥

हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् स्वविशिष्ट सम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेतादृशस्य साध्यतावच्छेदकमित्यनवच्छेदकान्तपारिभाषिकयलाहण्डमानित्यादौ तादृशस्य न । कमपि दण्डस्वरूप हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् दण्डस्य प्रत्येक कस्य दण्डस्यापि स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरह इति परम्परान्तरानुध्यायनमिति भट्टाचार्येण लिखितम् । तच्च न सम्यक् यादृशसाध्यतावच्छेदकत्वं तादृशमेव स्वपदेन धतव्यम् अन्यथा महानसायस्य विशिष्टवह्निस्त्वस्य साध्यतावच्छेदकतास्थलव्यभिचारिष्यति व्याप्त । तथापि दण्डस्यादिक्रमेण दण्डस्यापादानसम्भवनस्यैव दण्डस्य दण्डस्यावच्छिन्नप्रतिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेनाध्याप्तस्याग इति वस्तुतास्वत्यादिपाठप्रामादिक इति वदन्ति ॥ ३ ॥

तद्वति धूमत्वादिक घति द्वितीयपक्षे धूमव्यापकवह्निस्समानाधिकरणवृत्तिधूमवच्छेदकान् पक्ष इति ज्ञान हेतुन तु स्वरूपतो धूमत्वाप्रकारक धूमववरतान् पक्ष इत्याकारकम् तादृशज्ञानस्य धूमभाववान् पक्ष इत्याकारकधूमत्वाद्यप्रकारकान्तादृशज्ञानप्रतिषेधस्यात् । एतन्मतं हेतुतावच्छेदकवृत्त्यसाधारणधर्मावाच्छेदने साध्यसमानाधिकरणाद्युत्तिरमेव विरोधान्तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यासामानाधिकरण्यम् प्रदर्शितज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकधर्मितावच्छेदकत्वस्य साध्यसमानाधिकरण्यानन्तादित्याद्यधिधधिराधज्ञानप्रतिषेधवादिनि भट्टाचार्येणाक्तम् । अत्रयमनुपपत्त । न-यत्र धूमव्यापकवह्निस्समानाधिकरणधूमायत्तद्धूमवान् पक्ष इत्यतादृशज्ञानस्य कारणत्वात् हेतुतावच्छेदकावच्छेदने साध्यसमानाधिकरण्यरूपाधरोधस्य सम्भवात् यत्र हेतुतावच्छेदकवृत्त्यसाधारणधर्मावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिरविरोधकव्यन कथं वा तादृशज्ञानस्य प्रतिषेधपरत्वात् जनकाभूतज्ञानकारणतावच्छेदकत्वात् गुराधूमवच्छेदस्य प्रथम धूमत्वावाच्छेदधर्मितादृशधिराधज्ञानस्य व्याप्तिज्ञाने प्रतिषेधव्यसत्स्यात् । अत्र धूमवदिष्ट्यमाधयतामस्य धन । न च व्याप्तिरूपेण व्याप्तानाम हेतु तथा च तादृशव्याप्तिज्ञान धूमत्वव्याप्यतात् धूमवत्त्वरूपेण व्याप्त्यस्यैव ।

ज्ञान न सम्पत्तीति वाच्यम् आधेयतासम्बन्धेन धूर्त्तत्वस्यापि
व्याप्तिस्वरूपत्वात् ॥ ५ ॥

ननु महानसीयगह्वमेघगह्वमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिवार
णाय प्रकृतानुमितिविधेयतावच्छेदकता तादृशरूपावच्छिन्नोपे पर्याप्त
तादृशरूपावच्छिन्नानुयोगिताकतादृशमावप्रतियोगितावच्छेदकत्वा
वच्छिन्नमेदावच्छेदकत्वादि रूपान्पृथिवीत्वादि-गदावस्थानि हेतु
मन्निष्ठस्य विषयतया रूपवादिविशिष्टमावस्य प्रतियोगितावच्छेद
कत्वावच्छिन्नमदस्य रूपवादावसत्त्वान् । न च साध्यतावच्छेदक
तावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य अवच्छेदनाश्र दोष इति
चान्यम् तथास्ति पर्याप्तिनिर्देशेपि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्
बन्धाय यथोक्तध्याया हेतुमन्निष्ठमहानसीयगह्वमेघमावप्रतियोगितावच्छे
दकताया व्यास-यवृत्ति-भावहण गह्वरादी तद्वगच्छेदकत्वम
त्त्वान् यद्हेमान्धुमादित्यादावगामपरणसम्भवादिनि चेन्न सा
ध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धाय वाच्यता या हेतुमन्निष्ठामागी
यप्रतियोगितावच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वव
च्छिन्नमेदस्य निरसनीयत्वात् । तथाच रूपान् पृथिवी
दित्यादी उपयित्वावच्छिन्नरूपत्वावच्छिन्नतादृशावच्छेदकताया
वच्छेदनावच्छेदकत्वात्ता-यात्तर्त वा यद्हेमान्धुमादित्यादी तादृशम
सम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्व
स्य व्यास-यवृत्ति-सम्बन्धेन तदवच्छिन्नमदस्य वाद्गवादी स-
स्यादव्याप्तारिति ध्ययम् । न चैवमनुमितिविधेयतावच्छेदकताप
याप्यवच्छेदकत्वमूतदण्डत्वावच्छेदेन दण्डादी हेतुमन्निष्ठामागीयता
दृशप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदक-
त्वान् दण्डादिमाध्यक-व्याप्तिदानासङ्घातरिति वाच्यम् हेतुमात्र
प्रामाण्यप्रतियोगितावच्छेदकताया व्याप्यवृत्तितया दण्डत्वावच्छे
देन तदवच्छिन्नमदसत्त्वान् । न च यो यदनवच्छेदक स तदभावा
वच्छेदक इति नियमान् हेतुमन्निष्ठामावावप्रतियोगितावच्छेदकताया
व्याप्यवृत्तितया दण्डत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकतावच्छेदकत्ववा
यात्तारिति वाच्यम् तादृशानियमस्याप्रामाण्यत्वात् इत्य
त्वावच्छेदेन दण्डादी घटजनक वाभावाप्रसङ्गात् इति । इद-
मभावाधेयम् । तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकतावरूपेण ता

घान न सम्भतीति वाच्यम् आधेयतासम्बन्धेन धूमीयत्वस्यापि
व्याप्तिरूपत्वात् ॥ ४ ॥

ननु महानसीयगह्विमेष्टगह्वमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिवार-
णाय प्रवृत्तानुमितिविधेयतावच्छेदकता यादृशरूपावच्छेदके पर्याता
तादृशरूपावच्छेदप्रानुयोगिताकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वा
वच्छेदप्रभेदावच्छेदणऽपि रूपान्पृथिवीत्वादि-यादाव-यासि हेतु
मग्निष्टम्य प्रिययतया रूप-वादिविशिष्टामात्रस्य प्रतियोगितावच्छेद
कत्वावच्छेदप्रभेदस्य रूप-वादावसरत्वात् । न च साध्यतावच्छेदक
ताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य ध्वजक्षणात्त दोष इति
वाच्यम् तथासति पर्यातिनिर्देशेपि साध्यतावच्छेदकताघटनसम
वायावच्छेदप्रानुया हेतुमग्निष्टमहानसीयगह्वमाद्यप्रतियोगितावच्छे
दकताया व्यासज्यवृत्तिव्यावच्छेदकताया वाह्यगदौ तदवच्छेदप्रभेदम
त्वात् वाह्यमान्धूमाद-यादाव-यासिद्वाराणसम्भवादिनि चप्र सा-
ध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छेदना या हेतुमग्निष्टमागी
यप्रतियोगितावच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
वच्छेदप्रभेदस्य निवृत्तनीयत्वात् । तथाच रूपान् पृथिवी
दित्यादौ तत्रयित्वावच्छेदप्ररूपत्वावच्छेदनादृशावच्छेदकताया
लक्षणाघटकत्वात्प्रा-यासिनं वा वाह्यमा-धूमादित्यादौ तादृशस
म्बन्धावच्छेदनादृशावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्व
स्य व्यासज्यवृत्तिव्यसत्वेन तदवच्छेदप्रभेदस्य वाह्यगदौ स-
त्त्वादव्यासिरिति ध्ययम् । न चैवमनुमितिविधेयतावच्छेदकताप
याप्यवच्छेदकीभूतदण्डत्वावच्छेदेन दण्डादौ हेतुमग्निष्टमागीयता
दृशप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदस-
त्त्वात् दण्डादिसाध्यक-यासिदानासङ्गातरिति वाच्यम् हेतुमात्र
ष्टमागीयप्रतियोगितावच्छेदकताया व्याप्यवृत्तितया दण्ड-यावच्छे
देन तदवच्छेदप्रभेदमत्वात् । न च यो यदनवच्छेदक स तदभावा
वच्छेदक इति नियमात् हेतुमग्निष्टमावायप्रतियोगितावच्छेदकताया
व्याप्यवृत्तितया दण्ड-यावच्छेदेन तादृशावच्छेदकतावच्छेदसत्त्वा
त्प्रा-यासिरिति वाच्यम् तादृशनियमस्याशमापकत्वात् द्रव्य
त्वावच्छेदेन दण्डादौ घटनकत्वाभावप्रसङ्गात् इति । इद-
मत्राधेयम् । तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वरूपेण ता

दशावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तिवनुपगम्य अवच्छेदकताया पर्याप्तिनिवेशोपि न तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नानुगताभावनिवेशनिर्याहः हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वरूपेण तथावधेधवोपगमाच्च अनुगताभावनिवेशसम्भवेपि धूमधाम्यहृदित्यादौ धूमत्वत्यावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्ववच्छिन्नमेदस्त्वादिनिप्रसङ्गात् । अत्र केचित् हेतुसमानाधिकरणाभावत्वसामानाधिकरण्योपलक्षितधर्मवन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्यधिकरणाभिप्रायं वाच्यमतो व्याभिचारिण नातप्रसङ्गः ।

यस्तुतां गुरुधर्मस्य प्रतियोगितामवच्छेदकत्वे पारिभाषिकानवच्छेदकत्व निवेशनीयम् । तच्छेदकत्वे तादृश एव प्रविष्ट तादृशमेदनिवेश विशिष्टव्याहृत्यादिभेदान्त्वेन तादृशधर्माविवेकप्रतीतिविवेकं निवेशनीयमतः प्रतियोगितावच्छेदकं तादृशावच्छेदकत्वं स्वविशिष्टमन्वन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वरूपं तत्तदतिरिक्तवृत्तित्वमेवानवच्छेदकान्तेन विवक्षणीयम् । तथा च सर्वेषामेष दण्डादीनां हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया कस्याश्चिद्दण्डव्यक्तेर्न यावत्प्रतियोगितावच्छेदकतिरिक्तवृत्तित्वं स्वस्य स्वातिरिक्तत्वविरहादिदण्डधर्मस्य व्यापकतावच्छेदकत्वानुसरणमिति मद्वाच्येणाशय उपदर्शितः ।

अत्रयमाशङ्का । पारिभाषिकात्तरक्तत्वनिवेशे महानसीपवह्निभिन्नत्वव्यादिरूपप्रत्येकस्य स्वयन्देन धर्तव्यतया तादृशस्वविशिष्टसम्यन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपान्तिरिक्तवृत्तित्वात् । नच स्वयदस्य साध्यतावच्छेदकतापर्याप्यनुयोगितावच्छेदकरूपवत्त्वमभ्युपेत्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकतापर्याप्यवच्छेदकधर्मविशिष्टावच्छिन्नसम्यन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वरूपमनातिरिक्तवृत्तित्वं निवेश्यम् । तथा च महानसीपवह्निभिन्नत्वव्याहृत्योभयार्थच्छिन्नसम्यन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाविरहात्तदोप इति वाच्यम् । सर्वस्यैव दण्डव्यावच्छिन्नतत्त्वदण्डादेर्दण्डव्यावच्छिन्नसम्यन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशातिरिक्तवृत्तित्वात् दण्डमाद्दण्डसयोगादित्यादावव्यापकाशङ्कया अनुन्धितेर्ग्रन्थविरोधापत्तेः ।

अत्रद समाधानम् साध्यानुयोगिक-विशिष्टसाध्यतावच्छेदक-
ताघटकसम्बन्धन स्वविशिष्ट्य तादृशसम्बन्धन स्वविशिष्टसम्-
न्धिताया महानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नि-
त्वाभयरूपेण महानसीयवह्निप्रानुमती मानात् तस्याप साध्यतया
तद्वापतादवस्थामिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन पर्याप्य
वच्छेदकधर्मविशिष्टानुयागितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयागिकसा-
ध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावाच्छिन्नविशिष्टनिवशादित्याहुः ।

परेतु महानसीयवह्निवाद प्रत्यकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिरस्त्यत्र ।
न चोभयपदन धर्तुमशक्यतया प्रत्यकमुभयत्वातिरिक्तमव उभ-
यावच्छिन्नविधेयकानुमितिप्रयोजकमित्युभयधर्मावच्छिन्नविधेयता
कानुमितप्रसङ्गा दुर्वार एवेति वाच्यम् । दण्डत्यागच्छिन्नानु-
मितिषुदुभयधर्मावच्छिन्नानुमितरूप्यनपायादित्याहुः ॥ ६ ॥

समायसम्बन्धावच्छिन्नभावादाव सिद्धसाधनवारणाय सम-
वायसम्बन्धावच्छिन्नभाव एव निवेशनीय अन्यसम्बन्धावच्छिन्न-
विशेषाभावाकृतस्य तत्सम्बन्धवच्छिन्नाभावव्यभिचारित्वे समवा-
यसम्बन्धावच्छिन्नभावाकृतस्य तत्सम्बन्धवच्छिन्नभावाव्यभिचारि-
त्वे तुल्य-यायेन सम्भा-यने इति यत्स्वतन्त्रेण प्रतियोगितावच्छे-
दकसम्बन्धानामपि व्याप्तघन्तभाव । अत एव समवायसम्बन्धाव-
च्छिन्नविशेषाभावहतुना समवायसम्बन्धावच्छिन्नसमायसामान्या-
भावसिद्धिरित्यादिना भेदाचार्येण समवायसम्बन्धावशावाभावाकृ-
तस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावस्य व्याभवात्स्वस-
म्भावनवारणाय यत्स्वतन्त्रेण सम्बन्धनिवश इत्युक्तम् ।

अत्रदमाशङ्कते । समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावाकृतस्य
समवायसम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावस्य व्यभिचारित्वसम्भवे सा-
मान्याभावव्यभिचारशङ्कं न जायत इति तद्धारणाय कथं यत्स्वतन्त्रेण
सम्बन्धविशेषणमिति । यथा सयोगाभावात् सयोगीयवाद्यविशेषा-
भावावशादित्यादौ व्यभिचारशङ्का भवति तथात्रापि समवायत्वा-
दिना सम्बन्धनिवशा समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावे समवा-
यसम्बन्धावच्छिन्नतादृशसामान्याभाव व्यभिचारशङ्कोत्पत्तौ याध-
काभावात् विशेषधर्मनिवदान यथा विशेष यान्तिर्यवसानम् तथा
सम्बन्धविशेषनिवशापि विशेषाभाववन्नेतया विशेष यान्तिर्यव-

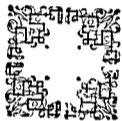
सामान्य ॥ ८ ॥

अथ संयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नभावात्त्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वावच्छिन्नावच्छेदकतासम्बन्धेनाभावस्य हेतुत्वेऽप्रसिद्धिः तादृशप्रतियोगितावृत्तिप्रतियोगितात्वस्य यात्कञ्चित्सम्बन्धयोग्यत्वावच्छिन्नाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वापेक्षया गुरुधर्मतयाऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । नच यत्किञ्चित्संयोगाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितात्वस्य तांश्रष्टतादृशगुरुतराभावत्वसमानाधिकरणप्रतियोगितात्वावृत्तत्वेन स धारणतादृशप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगिताया न्यूनवृत्ततया तदवच्छेदकत्वाप्रसक्त्या अनायस्या तादृशगुरुधर्मस्यैवावच्छेदकत्वमिति चाच्यम् एवमपि तादृशाभावद्वयावृत्तिद्वित्वाध्रपनिष्ठभेदप्रतियोगितात्वस्य तादृशप्रतियोगितासमनियनतया तस्यैव लघुतया अवच्छेदकत्वप्रसक्त्या तादृशगुरुप्रतियोगितान्वाभावस्याप्रसिद्धेर्दुर्धारत्वादिति चेन्न संयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितात्वसम्बन्धेन संयोगत्वस्यैव तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वकल्पनेनैवानुपपत्तेरभावात् अत्र गौरवाभावादिति । वस्तुतस्तु संयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितापर्याप्तचनधिकरणत्वमेव हेतुः । आधेयतासम्बन्धेन घटाविशिष्टविषयताभेदमादायैव तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वसिद्धिरिति यथाश्रुतमेव सम्यगिति ध्येयम् ॥ ९ ॥

सामान्यमुखीव्याप्तिस्थले उपाधिसाध्ययोः सामान्यव्याप्तिरादर्शनीया अन्यथा व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वं न सम्भवति सामान्यमुखीव्याप्तिस्थले उपस्थितौ यावत्साधनसजातीयव्याप्तिग्रहस्यानुमितिहेतुतया विशेषव्याप्त्यादेरुपाधिसजातीयानवच्छिन्नघटीयत्वावच्छिन्नाभावाधिकरणत्वात् । प्रकृतसाध्यसजातीयस्य बहुशो व्यापकताशुद्धीतवत्त्वाया व्यभिचारितासम्बन्धेन साध्यसजातीये कुप्रसिद्धसाध्यसजातीयव्याप्त्यादेरपि न क्षतिरिति ग्रन्थकृतोक्तमिति ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

सिद्धान्तलक्षणगादाधरीकोटपत्रम् ।

व्याप्त्यनुगमगादाधरीक्रोडपत्रम्

न च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना याचन्तो हेतुस-
मानाधिकरणा अभावान्तप्रतियोगितायच्छेदकत्वाभावग्रहो हेतुरिति
शिरोमणिः । तत्राज्ञायमानस्य तत्कालावाच्छन्नतज्ज्ञानविषयवाभा-
वश्च स्वम् ननु तत्कालीनतज्ज्ञानस्याधिपयत्वं प्रतियोगिसामानाधिक-
रणानुपस्थितिदशयां तत्कालीनतज्ज्ञानस्याप्रसिद्ध्याऽनुमित्य-
नुपपत्तिः । न च ज्ञानांशे तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया यादृ-
शशरीरावाच्छन्नस्य पुंसः कदापि क्वचिदप्यभावे प्रतियोगिसामा-
नाधिकरणग्रहो न जातः तस्मानुमित्यनुपपत्तिः तदीयतज्ज्ञाना-
प्रसिद्धेरिति वाच्यम् शरीरविशेषमन्तर्भाव्य तदात्मसमवेतस्वरूप-
तत्पुरुषीयत्वस्य निवेद्यतयाऽप्रसिद्धेरनवकाशादिति भट्टाचार्याः ॥
अथ तत्पुरुषीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य घटादौ प्रसिद्ध्या त-
द्विषयत्वाभावस्याभावे सत्त्वात् कथं तत्पुरुषीयानुमित्यनुपपत्तिरि-
त्युक्तमिति । मैत्रम् घटादिनिष्ठतादृशज्ञानविषयत्वम्याभावोऽभावे
व्याप्यवृत्तिरिति तत्र तत्कालावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति केचित् ।

परं तु स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्येनाज्ञायमानत्वमित्यत्र स्वपदं
न तादृशविषयत्वाभावानुयोगिपरम् किन्तु प्रतियोगिपरमेव तथा च
स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमान यद्यत्स्व तत्कालावच्छे-
देन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन तत्पुरुषीयज्ञानविषयत्वापन्नतत्त-
दप्यत्वमर्थो वाच्यः अन्यथा स्वपदस्थानुयोगिपरत्वे चास्तवस्व-
प्रतियोगिसमानाधिकरणयादृशाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकर-
ण्यग्रहः तत्पुरुषस्य कुत्रापि न जातः तत्पुरुषीयतादृशाभावप्रतियो-
गिसामानाधिकरण्यग्रहाप्रसिद्ध्या स्वपदन तादृशाभावस्य धर्तु-
मशक्यत्वात्तादृशाभावस्य तादृशाज्ञायमानत्वविरहेण निरुक्तया-
द्यदनन्तर्गततया साध्यतावच्छेदके प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमिष्य-
तादृशाभावप्रतियोगितायच्छेदकत्वग्रहे तदन्याभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वग्रहसम्भवादनुमित्यापत्तेः । एवञ्च यात्पुरुषस्य क्वचि-

घच्छेदकताव्यतादृशाच्छेदकतावप्यर्थाभावच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपणप्रतिबन्धकताशालिन तादृशावच्छेदकत्ववद्वाहित्व घटाभाववदित्याकारकज्ञानादनुमित्यापत्ते । न च प्रकारतात्वेन तादृशप्रकारतावच्छेदकत्व निवेशनीयमिति वाच्यम् घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपणतादृशाभयधर्मावच्छिन्नविशेष्यत्वावाच्छिन्नवद्वाहित्वेन तादृशावच्छेदकत्ववच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपिततादृशावच्छेदकताया अपि उक्तप्रतिबन्धनावच्छेदकत्वनाक्तप्रतिबन्धयताया प्रकारतात्वेन तादृशप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयत्वात् । न च तादृशप्रकारताया धर्मिणावच्छेदकत्वानवच्छिन्नत्व निवेशनीयमिति वाच्यम् एकत्र द्वयमिति रीत्या जायमाने वह्नित्वे प्रतियोगिभ्यधिकरणहेतुमग्निप्रतापयगिताच्छेदकत्वघटोभयाप्रगाहज्ञाने तादृशाभयाभाववत्त्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकताशालितादृशाभयाभाववद्वाहित्वमिति ज्ञानादनुमित्यापत्ते । यद्यपि तादृशप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितप्रतिबन्धयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता निवेशेऽप्युक्तदोषवारणसम्भव तथापि तादृशावच्छेदकत्ववद्वाहित्वमिति—ज्ञानीयतादृशप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिनि तादृशावच्छेदकत्ववद्वाहित्वमिति गानेऽतिप्रसङ्गा दुवारा । न चाक्तज्ञान तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वभूतवक्ष्यमाणसाध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपिताभावाप्रपयतानिरूपितावच्छेदकत्वविषयिताशालत्वाभावाद्व नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् वक्ष्यमाणरीत्या उक्तज्ञानवारणेऽपि तादृशावच्छेदकत्ववदयत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वाहित्वमिति ज्ञानस्याशक्यवारणान् । यदि च तादृशप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितमुरयविशेष्यत्वावच्छिन्नत्व प्रतिबन्धयताया निवक्ष्यत्वावच्छिन्नो वार्यते तदा व्यापकत्वनिवशापक्षया लाघवानवकाश इति । कावचु यत्र स्थलविशेष प्रतियोगिभ्यधिकरणहेतुमग्निप्रतापयगिताच्छेदकत्वमवगाह्यत्व व्यभिचारज्ञान जायते न तु तदनवगाह्यात् तत्र तादृशावच्छेदकतावप्ययातावच्छेदकताकप्रकारताप्रसिद्धेऽनुगमो दुर्घट स्यात् अतस्तादृशप्रवृत्त्यापकत्वनिवशा इत्याहु ॥ २ ॥

अत्र तादृशावच्छेदकत्वाभावाप्यवच्छिन्नत्वमिति ज्ञानवारणाय तादृशावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्त्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध

एतानवच्छेदकीभूतविषयित्वावाच्छुभ्रनिरक्तप्रतिबन्धकताशालिना
 नत्वेन हेतुत्वमुक्तम् भट्टाचार्येण । अत्र तादृशवच्छेदकत्वप्रदत्त्वा
 वाच्छुभ्रमित्यत्रावच्छेदकत्व स्वरूपसम्बन्धरूपम् । प्रतिबन्धकता
 च ज्ञानवैशिष्ट्यान्वाच्छुभ्रानेन तादृशवच्छेदकत्वाभावात्प्रा-
 प्यच्छुभ्रमावा-याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाभावात् । ता
 दृशवच्छेदकत्वप्रदत्त्वावच्छिन्नमिति ज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यावाच्छुभ्रप्रति-
 बन्धकतामादाय व्याप्यवत्साज्ञान नातिप्रमदम् । न च तथापि तादृ-
 शावच्छेदकत्वाभाव-व्याप्यप्रतियोगि-व्यधिकरणहेतुमाश्रयाभावान्या
 भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्निवमिति ज्ञानस्य सद्बुद्धौ
 दुर्घार तज्ज्ञाननिष्ठया तादृशावच्छेदकत्वप्रद-व्यापकप्रतियोग्य
 तावप्रतिबन्धकताया तादृशावच्छेदकत्वप्रकारताशालिहेतुमाश्रय
 प्रतियोगित्याधिकरणव-ह्यभावा-याभावप्रतियोगितावच्छेदक वद्वि-
 त्वामित्याकारकप्रदत्त्वावाच्छुभ्रप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धनावच्छे-
 दकीभूता या तादृशव-ह्यभावा-याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाव
 विषयिता तदवच्छिन्नप्रत्ययस्य म-यादिनि धात्वम् तादृशावच्छेदकत्व
 प्रहृत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतापदन प्रतियोगित्याधिकरणहेतुमाश्रया
 भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्यामावाप्रकारकत्वे सति ताव
 कारकत्वयदितनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव विवक्षित
 त्वाम् । तादृशावच्छेदकत्वाभाव-व्याप्यवत्साज्ञाननिरूपितप्रतिबन्ध-
 कत्वञ्च न तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नमिति १वचम् ॥

यत्तु तादृशावच्छेदकत्वप्रदत्त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतापदेन ता
 दृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्व-व्यापकप्रतिबन्धकताविवक्षणैर्वास्तदाव
 धारणसम्भवेनैतत्क-वे प्रतिबन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यान्वावच्छिन्न
 त्वमनुपादयमिति । तन्मन्दम् । प्रस्तुत व्यापकतात्त्विकस्य सौरवात्
 वाद्विमान् घटवद्वह्निवकालोत्तमधूमादित्यादी घटाभाववद्वह्निव मि-
 त्यादिज्ञानेऽतिप्रसङ्गाद्य ॥

अथात्र तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरु-
 पितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभूतावयवित्यावाच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिघेसो
 तादृशवद्वह्निवमिति प्रतिबन्धकताया निरूपितप्रतिबन्धकत्वनिघेस
 नैव प्रतियोगित्याधिकरणहेतुमाश्रयवद्वह्निवभावा-याभावप्रतियोगिता-
 नवच्छेदक वद्वि-वमित्यादिज्ञानवार्थत्वसम्भवादिनि । न च प्रति-

बन्धकतायां - तादृशावच्छेदकत्वप्रहृत्यव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपित-
त्वानिवेशेऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकं घटित्वमित्यादिज्ञानस्ये वा-
रणायोगः । अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानप्रतियोगिव्यधिकरणः
हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानसाधारणनिश्चयत्वस्य ।
प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणतत्तद्धर्मविशेषाननिवेश्य दुर्वार-
तया तन्निवेश्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वकल्पनस्यावश्यकतयाकृतज्ञानस्यापि
निरुक्तविषयित्वाद्यच्छिन्नप्रतिबन्धकतासत्त्वादिति वाच्यम् उक्तज्ञान-
वारकत्वक्षयमाणसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रहृत्या-
व्यापकत्वनिवेशेपि तत्प्रतिबध्यतानिरूपितत्वनिवेशेपि तादृशप्रतिब-
ध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वप्रहृत्यव्यापकत्वनिवेशे वैयर्थ्यादिति । न च
व्यापकत्वानिवेशे तादृशावच्छेदकत्वसंशयादप्यनुमित्यापत्तिः संश-
यस्यापि तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरू-
पितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशाव-
च्छेदकत्वाविषयित्वाद्यच्छिन्ना या प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकतादृशावच्छेदकत्वाभायप्रकारकबुद्धित्वाद्यच्छिन्नप्रतिबध्यता-
निरूपितप्रतिबन्धकता तच्छालित्वादिति वाच्यम् पक्षविषयतानिरू-
पितहेतुविषयतानिरूपित इत्यादिक्रमेण निरूप्यनिरूपकभावापत्ता या
निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकविषयता, तच्छा-
लिष्ठानत्वेन हेतुत्वस्य घक्षयमाणत्वात् तादृशावच्छेदकत्वसंशयीय-
साध्यतावच्छेदकविषयतायाः, तत्प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादिति ।

अत्र केचित् प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वप्रहृत्यव्यापक-
त्वानिवेशे प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति प्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्ध-
कतामते निरुक्तविषयित्वाद्यच्छिन्ना या प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छि-
न्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तच्छालित्वादिति, तादृशसं-
शयादनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । तादृशावच्छेदकत्वप्रहृत्यव्यापक-
त्वानिवेशे तु प्राह्यसंशयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रति-
बध्यता न तादृशावच्छेदकत्वप्रहृत्यव्यापिकेति नोक्तदोषः । न च
प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वव्यापकत्वमनिवेश्य ज्ञानत्वाव-
च्छिन्नत्वनिवेशेनैवोक्तदोषवारणं युक्तमिति वाच्यम् प्रकारान्तरस्य
प्रकारान्तरादुपकत्वादित्याहुः ।

यत्तु यत्र यत्साध्यतावच्छेदकधर्मिकप्रतियोगिव्यधिकरण्य-

हेतुसमानाधिकरणमायप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयोत्तरं
 कदाचिदपि तादृशावच्छेदकत्वानुमितिर्न जायते तत्र तादृशानुमितिं
 प्रति तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वेनैव प्रतियन्धकत्वं घाच्यम्
 प्रयोजनधिरहात् तादृशप्रतियन्धकतायामिच्छायामप्युतेजकत्वं ना-
 स्ति तथा च एतादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतियन्धकता-
 कप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छेदकत्वविधेयत्वाव्यवि-
 पयता तदवच्छिन्ना तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकयुद्धित्वाव-
 च्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतियन्धकता तच्छालिनः प्रतियोगिव्य-
 धिकरणहेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेद-
 कम् इत्याकारकज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिरतस्तद्वारणाय तादृशावच्छे-
 दकत्वप्रहृत्यव्यापकत्वनिवेशः । तन्निवेशे तादृशावच्छेदकत्वविधे-
 यताशाच्यनुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायास्तादृशप्रहृत्यव्यापकत्व-
 धिरहात् तदवच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नप्रतियन्धकतामादायैव नाति-
 प्रसङ्ग इति ।

तत्र समीचीनम् तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतियन्धकताकप्र-
 तिबध्यतानिरूपिताधिपयितानिष्ठावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणरूपाव-
 च्छिन्नप्रतिबध्यतानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबध्यकतानिवेशेनैवोक्तदोषवा-
 रणसम्भवात् । सिद्धिनिरूपितानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपित-
 विषयितानिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकीभूताविधेयितात्तद्यतिनधर्मस्य प्र-
 तिबध्यकतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वात् प्रफारितात्यघटितधर्मस्यै-
 व प्रतिबध्यकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् ।

परंतु यत्र स्थलविशेषे ध्यमिचारनिश्चयात्मकज्ञानमभावाद्यंशे
 घटादिकमषणाद्वैष जायते तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमग्निष्ठावच्छे-
 दमायप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमित्याकारकज्ञान-
 सद्बुद्धौ दुर्बलस्तादृशप्रतिबध्यकतायां तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदक-
 विषयित्वावच्छिन्नप्रवसत्वात् तादृशप्रहृत्यव्यापकत्वनिवेशे च तादृ-
 शप्रहृत्यव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वमेव मास्तीति ।

यस्तु तस्तु प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वप्रहृत्यव्यापकत्वा-
 निवेशे प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमग्निष्ठाभावायप्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वनदमायप्रहृतिद्वारावच्छिन्नप्रमानाधिकरणहेतुमान् पक्ष इत्याका-
 रकज्ञानानुमित्यापत्तिरस्यपारथैव निरूपितत्वसम्भवावच्छि-

प्रप्रतियोगिताकवन्दिवावच्छिन्नाधिकरणाभाषयत्तायुद्धिं प्रति
निरूपितत्वसम्बन्धेन तादृशाधिकरणवत्तानिश्चयस्य प्रति-
यन्धकतयोकज्ञानेपि तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रति-
यन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकीभूता या - तादृशावच्छे-
दकत्वाभाषयद्ब्रह्मित्वविषयता तदवच्छिन्नतादृशाधिकरणाभाष-
यत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकतायत्त्वात् । न च तत्प्रतिबन्धकतायां
तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध-
तावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छेदकत्वाभाषयद्ब्रह्मित्वविशेषिता
तदवच्छिन्नप्रत्याभाषाज्ञानतामादायातिप्रसङ्गः तादृशाधिकरण
वत्त्वज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ ब्रह्मित्वप्रकरिताया एव
निवेशितत्वादिति वाच्यम् । शुद्धतादृशाधिकरणवत्ताज्ञानतादृशा-
वच्छेदकत्वतदभाषयद्ब्रह्मित्वावच्छिन्नाधिकरणवत्ताज्ञानसाधारणनि-
श्चयन्वस्य प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्तद्दर्शयित्वा
ननिवेश्य दुर्वचतया तद्विशेष्यशुद्धतादृशाधिकरणवत्तानिश्च-
यत्वेनैव तादृशावच्छेदकत्वाभाषयद्ब्रह्मित्वावच्छिन्नाधिकरणवत्तानि-
श्चयत्वेनापि प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकता-
यामवच्छेदावच्छेदकभाषापरतादृशावच्छेदकत्वाभाषयद्ब्रह्मित्वविशे-
षित्वावच्छिन्नत्वस्याक्षतत्वात् । प्रतिबन्धतायां तादृशावच्छेदक-
त्वप्रहृत्यव्यापकत्वनिवेशे च तादृशावच्छेदकत्वब्रह्मित्वमित्याकारकज्ञा-
ने तादृशाधिकरणवत्ताज्ञानीयप्रतिबन्धताविरहादेव तादृशप्रति-
बन्धतायां न तादृशप्रहृत्यव्यापकत्वमतो नोकातिप्रसङ्ग इति युक्त-
मुत्पद्यामः । न च तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कतानिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वसति तादृशावच्छेदकत्वप्रहृत्य-
व्यापकप्रतिबन्धनानिरूपितप्रतिबन्धकताशालित्वेनानुगमेनापि व्या-
ख्यवत्तादिज्ञानवारणसम्भवे प्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबन्धता-
वच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नत्वपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति वा-
च्यम् । ब्रह्मित्वं हेतुमिश्रिष्टाभाषप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाषव्या-
प्ययत् तादृशावच्छेदकमेव न घेत्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिवार-
णाय प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभाषप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वाभाषयद्ब्रह्मित्वं हेतुसमानाधिकरणाभाषप्रतियोगिताव-
च्छेदक न घेत्याकारकज्ञानाद्यानुमित्यापत्तिवारणाय च तत्सार्थक्या-

त् उक्तज्ञानस्यापि निरुक्तप्रतिबन्धनात्त्वे सति तादृशप्रतिबन्धक
 ताशालित्वात् । तादृशप्रतिबन्धनात्त्वेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्न-
 त्वनिवेशे च तादृशप्रतिबन्धनात्त्वेदकीभूताया तादृशावच्छेदक-
 भेदाविषयिता उक्तज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां तदवाच्छिन्नताभावादेव
 नातिप्रसङ्ग इति ध्येयम् । न च तादृशनिश्चयतावच्छिन्नप्रतिब-
 न्धकतानिरूपितप्रतिबन्धनावच्छेदकीभूतस्यावच्छेदकतादृशावच्छेद-
 तावच्छेदकीविषयितावच्छिन्ननिवेशे नोक्तत्वात् प्रतिबन्धकतायामुक्तवि-
 शेषजावच्छिन्नत्वमफलम् इति वाच्यम् तादृशप्रतियोगितानवच्छेद-
 क यद्विषयित्वाकारकलौकिकदोषविशेषजन्यप्रदस्य सद्ब्रह्मस-
 ज्ञात् । न च निरुक्तप्रतिबन्धनात्त्वेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नत्वेन
 तादृशप्रतिबन्धकताया विशेषणीयत्वेऽपि यद्विमान् घटामावदव-
 च्छेदकत्ववत्कालीनधूमादिन्यादौ तादृशावच्छेदकत्वामावध्याप्य
 घटवद्ब्रह्मत्वमिति ज्ञानादनुमित्यापत्तिरुक्तज्ञाननिष्ठतादृशावच्छेदक-
 त्वप्रदप्रतिबन्धकतायां घटभाववत् अवच्छेदकत्ववदित्याकार-
 कनिश्चयविशिष्टतादृशावच्छेदकत्ववच्च यद्विषयित्वाकारकनिश्चय-
 त्वावच्छिन्ना या घटवद्ब्रह्मत्वमिति ज्ञानीयप्रतिबन्धकता तन्निरूपित-
 प्रतिबन्धनावच्छेदकीभूता या घटत्वावच्छिन्ना विषयिता तदव-
 च्छिन्नत्वस्य प्रतियोगिन्यधिकरणहेतुमाश्रित्यभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वनिश्चयत्वस्य च विरहादेव न तत्प्रतिबन्धकतानिरूपितप्र-
 तिबन्धनात्त्वेदकीभूतघटत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक-
 ताशाल्युक्तज्ञानादनुमित्यापत्तिः । ज्ञानविशिष्टज्ञानवच्छिन्नतादृ-
 शावच्छेदकत्वनिश्चयतावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धनाव-
 च्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नत्वस्यैव तादृशविषयित्वावच्छिन्नप-
 देन विवक्षितत्वादिति वाच्यम् । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञा-
 नसामान्यवद्विनिशेषधर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञानसाधारणनिश्चयत्व-
 म्य प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्तद्धर्मविशेषाननिवेश्य
 दुर्यचतया तन्निवेशेन पृथक्पृथक्प्रतिबन्धकत्वस्य ग्रन्थहृत्तैवोक्त-
 त्वेन घटवद्ब्रह्मत्वमिति ज्ञान प्रति घटामावदवच्छेदकत्ववद्ब्र-
 ह्मत्वमिन्याकारकनिश्चयत्वेनैव प्रतियोगिन्यधिकरणघटामावद-
 वच्छेदकत्ववत्कालीनधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
 क यद्विषयित्वाकारकनिश्चयत्वेनापि पृथक्प्रतिबन्धकत्वस्या-

वश्येकतया तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रयोजनविरहेण घटा-
भाववदवच्छेदकत्ववदित्याकारकनिश्चयवैशिष्ट्यानिवेशादिति । न
च निरुक्तप्रतिबन्धनावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वपदेन तादृशप्र-
तिबन्धतानवच्छेदकविषयित्वानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् नो-
क्तदोषः ; उक्तज्ञानीप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबन्धतानवच्छेदकी-
भूतव्याप्त्यत्वविषयित्वावच्छिन्नत्वमिति वाच्यम् । घटकालीनहेतु-
मग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वमित्यस्यासङ्गहाप-
त्तेः ; । उक्तरीत्या निश्चयत्वनिवेशानुरोधेन कालीनत्वादिविष-
यित्वस्याप्युक्तज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् तस्य - तादृश-
प्रतिबन्धतानवच्छेदकत्वात् ।

अथ केचित् साधनभेदेन कार्यकारणभावेभेदीत् । उक्तस्थले
तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्त्यवद्यद्वह्नित्वमित्यादिज्ञाननिष्ठतत्प्र-
तिबन्धकताभिन्नत्वेनापि तादृशप्रतिबन्धकताया विशेषणीयत्वाशो-
कातिप्रसङ्गः ।

एतेन भेदवद्वेत्वाधिकरणानिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वद्वि-
त्वमिति ज्ञानसङ्गहापत्तिरित्यपि निरस्तमित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ।
घस्तुतस्तु वद्वित्वधर्मिकघटवत्तावुद्धिम्प्रति घटाभाववदवच्छेदक-
त्ववत्कालीनधूमवग्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कप्रकारकवद्वित्वधर्मिकनिश्चयत्वेनैवावद्यं प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यम् ।
घटाभाववदवच्छेदकत्ववत्कालीनधूमवग्निष्ठतादृशाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकं वद्वित्वमिति निश्चयधर्मिकघटाभाववति अवच्छेदकत्वव-
ति घटाभावप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यग्रहकाले स्वतन्त्रघटा-
भाववदवच्छेदकवदिति निश्चयसत्त्वेऽपि तादृशानस्य प्रतिबन्ध-
कत्वानुरोधात् । तथा चानुगतज्ञानवैशिष्ट्यानिच्छिन्नत्वस्य तादृशा-
वच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशादोषः ॥ ३ ॥

तदभावव्याप्त्यवत्तादिनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे, व्याप्ते-
र्यमितावच्छेदकीभूतविषयतानिवेशविरहसम्भवे तु तादृशसा-
ध्यतावच्छेदकनिष्ठविषयितानिरूपिताभावविषयितानिरूपितस्वाव-
च्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयतावत्त्वघटितोभयसन्बन्धेन तादृश-
प्रतिबन्धकतायाः कारणतावच्छेदकत्वं स्विकरणीयं प्रतिबन्धताऽ-
च न निवेशनीया । ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकत्वं च ज्ञानवैशि-

एवानवच्छिन्नानुदेशान धारणीयमिति भट्टाचार्या । न च प्रतिष-
 न्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यान्वच्छिन्नानुदेशोऽवच्छेदकत्वाभावात्
 कालीनधूमादिहनुकवह्न्यादिसाध्यकस्थले तादृशधूमवह्निसिद्ध्यामात्र-
 प्रतियोगितानवच्छेदकवह्निसिद्धिमिति ज्ञानासम्प्रदायप्रतिष-
 न्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वादिनिवाच्यम् । तत्रातन्वन्धक-
 त्वावच्छिन्नत्ववैशिष्ट्यान्वच्छिन्नत्वाभावस्य विशेषितत्वादिति । अ-
 यात्र वह्निमान् घटाभाषप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्त्वादिद्विकाली-
 नधूमादित्यादौ घटाभाषप्रतियोगितानवच्छेदकवह्निसिद्धिमियादिज्ञा-
 नस्य सङ्घट्टापत्ति उत्तज्ञानस्यापि तादृशावच्छेदकत्वप्रदव्यापक-
 प्रतिषेधनानिरूपितप्रतिषेधकतावच्छेदकत्वमूनतादृशसाध्यतावच्छे-
 दकानेष्टविषयतानिरूपितामात्रविषयतानिरूपितावच्छेदकवविषयता-
 शालित्वादिति चेन्न हेतुतावच्छेदकावशिष्टप्रदव्यापकत्वेन
 तादृशावच्छेदकत्वप्रदव्यापकप्रतिषेधकताया विशेषणीयत्वात्
 उत्तज्ञानीयप्रतिषेधकता च न हेतुतावच्छेदकविशिष्टप्रदव्याप्या-
 वेति नोक्तदोष इति श्येयम् ॥ ४ ॥

यदि च साध्यतावच्छेदकस्याभाषप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादि-
 प्रहाशानुमितिस्तदा तादृशावच्छेदकत्वादिप्रहाविरोधित्वमपि नि-
 वेदानियमिति र्वाधितिः । तदविरोधत्व च तादृशप्रद्विष्टप्रतिषेध-
 तानिरूपितप्रतिषेधकतानवच्छेदकत्वम् । नियतनीयमिति । अस्य
 निरूपित्यामित्यारशानीयप्रतिषेधकतावच्छेदकविषयतायामित्यादि ।
 अभाषप्रतियोगितावच्छेदकवाह्निसिद्ध्यादिज्ञाननिष्ठप्रतिषेधकता च
 साध्यतावच्छेदकत्वप्रदव्यापकत्वप्रदव्यापकत्वप्रदव्यापकत्वप्र-
 तिषेधकतात्वेन निवेदनीया न तु तादृशप्रदव्यापकत्वप्रतिषेधकता-
 त्वेन भेदकृतनिषेधकताया र्धारणात् । प्रतिषेधकत्वसमानाधिकरणहेतुम-
 सिद्ध्यामात्रप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रदव्यापकत्वप्रतिषेधकतानामपि
 वृत्तिमदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रदव्यापकत्वप्रतिषेधकतानामपि
 प्रद्विष्टप्रतिषेधकतावच्छेदकत्वप्रदव्यापकत्वप्रतिषेधकतात्वेन निवे-
 दनीयं । न च समानाधिकरणाभाषप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रदव्यापकतावच्छे-
 दकतावच्छेदकत्वप्रदव्यापकत्वप्रतिषेधकतानामपि व्यापकत्वनिवे-
 दनीयं इति याच्यम् स्वमित्यारमद्विष्टप्रतिषेधकताया, वह्निसि-

हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं समानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकं । चेत्याकारकसमूहालम्बनसमानाधिक-
भावप्रतियोगितावच्छेदकतावधयान्तावच्छेदकताकप्रकारताशालप्र-
हृत्तितयाऽप्रसिद्धिनाद्वैस्थगत् । न चाधिकरणत्वावधयता-
भिन्नविषयतानिरूपितधिकरणविषयत्वानिरूपकसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रहृत्तित्वनिवेशे उक्तसमूहालम्बनज्ञा-
नमादाय नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । यादृशस्थलविशेषाधिकरणांश-
ऽन्यावगाहिसमूहालम्बनमेव तादृशज्ञान जायते तत्र यादृशविषयत्वा-
निरूपकज्ञानाप्रसिद्धेः । एतेन समूहालम्बनाद्यनात्मकसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमात्रावगाहेयत्वाकाञ्चिदज्ञानवृत्तित्व-
निवेशेनापि सामञ्जस्ये व्यापकतानिवेशो व्यर्थ इत्यपि परास्तम् ।
अथैवमपि अवच्छेदकत्वसामान्याभावात्मकप्रतियोगिव्याधिकरणहे-
तुमभिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं घट्ति-त्रमित्यादिप्रहासप्रह इ-
ति च तद् तादृशप्रहत्वव्यापकप्रतिषेधपनाभिन्नप्रतिषेधतानिरूपित-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य । व्यामचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
विषयतायां विधाक्षितत्वादिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

। घस्तुतस्तु तादृशप्रहत्वव्यापकप्रतिषेधतानिरूपितप्रतिबन्धक-
तानवच्छेदकत्वस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायां
निवेशापेक्षया लाघवात्तादृशप्रहत्वाव्यापकत्वमेव तादृशप्रतिषेधताय
नियेशनीयम् तावतैवाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं घाहृत्यमित्यादि-
ज्ञानधारणसम्भवात्तदीयप्रतिषेधतायास्तथाविधप्रहत्वव्यापकत्वा-
दिति मट्टाचार्याः । अथ घट्तिमानवच्छेदकत्वाभाववत्कालीनधूमादित्या-
दिव्यापकताज्ञानीयतादृशप्रहत्वाव्यापकप्रतिषेधत्वप्रसिद्ध्या तया-
ऽनुगमो दुर्घटः । अवच्छेदकत्वप्रकारकघाहृत्यविशेष्यकबुद्धित्वावच्छि-
न्नं प्रति अभावावच्छेदेनावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयाविशिष्टा-
भावप्रकारकघाहृत्यविशेष्यकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत-
या तत एवोपपत्तौ घाहृत्यविशेष्यकावच्छेदकत्वाभाववदभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छे-
दकत्वज्ञानस्य । पृथक्प्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनादिति ।

अत्र केचित् । समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रहत्वा-
व्यापकप्रतिषेधत्वपदेन तादृशप्रहत्वव्यापकत्वज्ञानवैशिष्ट्यावच्छि-

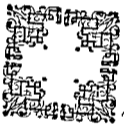
अप्रतिबन्धकत्वानिरूपितत्वोभयामावत्प्रतिबन्धकताविवक्षितत्वाप्र-
 दोष । उक्तस्थले व्यापकताज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रहृतव्या-
 पकत्वोऽपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वानिरूपितत्वविरहा-
 देव निरुक्तोभयामावत्सत्त्वात् अभावप्रतियोगितानवच्छेदक वद्वि-
 त्वमिति ज्ञानीयप्रतिबन्धकतायाश्च निरुक्तोभयामावत्सत्त्वात् तादृश
 ज्ञानादनुमित्यार्थः । एतेन हेतुरियत्तानिष्ठावच्छेदकतानिरूपि-
 ताधिकरणविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितेत्यादिप्रक्रमण निरु-
 प्तरनिरूपकमात्राप्रनादशावच्छेदकत्वे प्रकारनानिष्ठावच्छेदकता-
 निरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव सामञ्जस्यं प्रतिबन्धकतायां तादृशा-
 व्यापकत्वनिवेशो गौरवप्रस्त इत्यपि समाहितम् । उक्तस्थले तादृश
 प्रतिबन्धकताप्रसिद्ध्या निरुक्तोभयामावत्प्रतिबन्धकतानिवेशस्या
 वश्यकत्वात् । तादृशप्रहृतव्यापकत्वामावत्स्य तत्तद्व्यक्तित्वेन प्र-
 विष्टतया गौरवानवकाशाच्च । न च तथापि तादृशावच्छेदकत्वव्या-
 पकतामावत्त्वादिज्ञानधारणाय तादृशप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशि-
 ष्ठ्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिनिवेशिततयोक्तस्थले व्यभिचारज्ञानीय-
 ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताप्रसिद्ध्याऽनुगमो दुर्घटं एवेति
 वाच्यम् ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नवसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वप्रहृतव्यापकप्रतिबन्धकत्वानिरूपितत्वोभयामावत्प्र-
 तिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वात् । उक्तस्थले व्यापकताज्ञाननिष्ठ-
 व्यभिचारज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वसत्त्वंऽपि
 समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रहृतव्यापकप्रतिबन्ध-
 कत्वानिरूपितत्वविरहादेव तादृशमयामावत्सत्त्वात् । न चैवमभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यापकतामावत्त्वादिज्ञानादनुमित्यापत्तिर्दुर्वा-
 रा तज्ज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां तज्ज्ञानवृत्तिप्रतिबन्धकतायां च प्रागुक्तो-
 भयामावत्सत्त्वादिति वाच्यम् । अगत्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वव्यापकतामावत्त्वादिज्ञाननिष्ठतत्त्वप्रतिबन्धकतामिप्रत्येनापि ताद-
 शप्रतिबन्धकताया विशेषणत्वादित्याहुः ।

तत्र एवमुक्तस्थलेऽवच्छेदकत्वामावत्त्वमावत्कालीनाभावप्र-
 तियोगितानवच्छेदक वद्वि वमित्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तेः । एतज्जा-
 नीयप्रतिबन्धकतायां प्रागुक्तोभयामावत्स्य तादृशावच्छेदकत्वप्रहृत-
 व्यापकत्वस्य च सत्त्वात् । न च तज्ज्ञानवृत्तिप्रतिबन्धकतामिप्रत्येनापि

तादृशप्रतिबन्धकत्वं निवेशनायामिति वाच्यम् । तथा सत्येतज्ज्ञान-
वृत्तिप्रतिबन्धकत्वस्य व्यापकताज्ञानसाधारणतया ऐक्येन प्रकृ-
तव्यापकताग्रहस्यासग्रहापत्तेः । कारणोभूतज्ञानस्य तत्तज्ज्ञानान्य-
त्वेन विशेषणीयत्वे चानन्तभेदनिवेशे गौरवापत्तिरित्यलं पल्लवितेन ॥

ननु अवच्छेदकत्वसामान्याभावहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभावोभयवद्बहुहित्वमिति ज्ञानस्यावच्छेदकत्वसा-
मान्याभावानवगाहिज्ञानसाधारणं प्रतिबन्धकत्व दुर्बचम् । तत्तत्प्र-
कारतावच्छेदकतापर्याप्याधिकरणधर्माननिवेश्य निश्चयत्वस्य दुर्ब-
चत्वेनाननुगतत्वात् । एवं धर्मितावच्छेदकावच्छेद्यत्वावगाहितादृ-
शोभयवत्ताज्ञानस्यापि अवच्छेदकत्वसामान्याभावानवगाहिज्ञानसा-
धारणावच्छेद्यत्वस्य दुर्बचतया पृथक्प्रतिबन्धकधर्मौद्ये अवच्छेदक-
त्ववत्तावुद्धित्वमेव तत्प्रतिबन्धयतावच्छेदकं वाच्यम् तथा च तादृश-
प्रतिबन्धत्वे निरुक्तसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वग्रहत्वाव्यापकत्वविरहेण तादृशोभयवत्ताज्ञानयोरसद्बहु इति चेन्न
तादृशोभयवत्ताज्ञानेऽवच्छेदकत्वाभावांशेऽप्रामाण्यग्रहकालेऽवच्छे-
दकत्वधुद्ध्युदयेन हेतुसमागाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
धुद्ध्यनुदयेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वधुद्धि-
त्वरूपेणैवावश्य तादृशोभयवत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धत्वात् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
व्याप्यनुगमनादाधरीकोटपत्रम् ।

अथ कार्त्तिकद्वयसिद्धान्तयोगीश्वरिचितं

पक्षतागादाधरीक्रोडपत्रम् ।

शुद्धपक्षतागादाधरीक्रोडस्य नामिकानिगुणसंयोगसंमर्गापच्छि-
प्रशुद्धवाह्यापच्छिप्रविधेयताकानुमिति प्रति पक्षतागादाधरी-
प्रविधेयतानिकानिगुणसंयोगसंमर्गापच्छिप्रवाह्यापच्छिप्रप्रकारता-
शालिनिधायकस्यापक्षप्रतिबन्धकतानिक्रुपितप्रतिबन्धकताशाली सं-
शयः पक्षता । अथ तादृशनिशयार्थे स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतिबन्धक-
तापच्छेदकानिवेशो महानसीयवह्न्यापच्छिप्रमाप्यकस्थले महा-
नसीयवह्निमात्रं वह्निसामान्याभावयान् वेग्यादिभंशयासद्बुद्धः ।
एवं वह्न्यापच्छिप्रमाप्यकस्थले महानसीयवह्निमात्रमेति संशय-
स्य पक्षतात्वापत्तिश्च । अतस्तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपापच्छेदकान्यमप-
दाय स्वापक/स्वरूपापच्छेदकानिवेशनं महाचार्येण कृतम् ।

अथ महानसीयवह्निसाप्यकानुमितौ महानसीयवह्न्यापच्छिप्र-
प्रकारितानिगुणपच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिवेशनयोपपत्तिः महान-
सीयवह्न्यापच्छिप्रप्रकारिताया अपि वह्न्यापच्छिप्रप्रकारितारथेन
यद्व्यपययतायुक्तिप्रतिबन्धकतापच्छेदकत्वादिति तत्र तादृशसं-
शयस्य नासद्बुद्धः । एवं शुद्धवह्न्यापच्छिप्रविधेयताकानुमितौ
तु वह्न्याप्यसाप्यकप्रकारतानिगुणपच्छेदकताकप्रतिबन्ध-
कतानिक्रुपितप्रतिबन्धकत्वं न महानसीयवह्निमात्रमेति संशयस्येति
न तत्र तस्य सद्बुद्ध इति साप्यतापच्छेदकताप्रकारतापच्छेदकता-
पर्याप्तिनिवेशेनैव सर्वत्र सामग्रस्यात् इति । एवञ्चाप्रामाण्याज्ञानाना-
स्फन्दितायादिनिवेशोपि विफल इति चेत् ।

अथ केचित् वह्न्याप्यसाप्यकानुमितौ वह्न्याप्यधूम-
यात्रमेतिभंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः भिन्नविधयकानुमितिसामग्र्याः
प्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया वह्न्याप्यधूमाभावप्रत्यक्षं प्रति यद्व्यनु-
मितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे तत्रप्रतिबन्धकतापच्छेदककोटी

बहिःपाप्यत्वावच्छिन्नप्रकारिताया अपि निरेशेन स्वरूपमन्वन्ध
रूपावच्छेदकतात् । व्यापकत्वप्रवेश च यावादिप्रतिबन्ध
कसमानकालीनबहिर्व्याप्यनिश्चयेपि तादृशानश्चयत्वेन तत्र
सामग्रीत्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वसत्त्वात् तादृशनिश्चयेपि प्रस-
ङ्गः । न च सामग्रीप्रतिबन्धता भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिने
वावच्छिन्ना तथा च प्रकृतज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिवेशादेव
नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् लाघवेनानुमित्यन्यज्ञानत्वनैव तत्प्रतिब-
न्धतायामवच्छेदात् । यदि च प्रत्यक्षेच्छाकाले ज्ञानान्तरधारणायै
च्छाप्रिशेषस्योत्तेजकत्वमद्वाहित्य विशिष्टप्रत्यक्षादिनैव प्रतिबन्धता
तदा ज्ञानत्वावच्छिन्ननिवेशेष्युपपत्तिरिति ॥

परे तु बहिमान् महानसीयबहिमानित्यादिज्ञानकालीनबहिमत्प-
र्वतविषयकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया बहिवत्पर्याप्तावच्छेदकता-
कप्रकारतानिष्ठप्रतिबन्धकावच्छेदकस्य पवतो महानसीयबहिमान्
येति सशयस्य बहिःसाध्यकस्थले पक्षतात्वापत्तिरनो व्यापकत्व निवे-
शितम् । यदि च ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायां
निवेशादेव नैवः दोष सम्भवतीति तावताप्यप्रामाण्यज्ञानाना-
स्कन्दितरानाहार्यत्वनिश्चयत्वानामनिवेशे लाघवानपायादिति वि-
भाष्यते तदा बहिःसाध्यकस्थले बहिःघटोभयप्रकारकसशयस्य प-
क्षतात्वापत्तिः उभयाभाषज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायामुभय-
त्वानवच्छिन्नायामपि एकत्र द्वयमिति रीत्या बहिःघटवान् इति
ज्ञानीयबहिःप्रकारतायाम् सत्त्वेन बहिवत्पर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारता-
निष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकताकरतात् । यदि च तादृशसशयस्य प्र-
तिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वातिरिक्तप्रकार-
ताया प्रकारत्वेनानवाच्छिन्नत्वमपि निवशनीयमना न दाप इति
विभाष्यते तदा नैतत्कल्पेपि पर्याप्तिघटितत्वेन बहुलाघवमावह-
तीति सुधीभिर्भाष्यम् ॥ १ ॥

सशयत्वानिरुक्ता यावन्निश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतस्वनिष्ठ
विषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धतायां सा-
ध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकावच्छिन्नप्रत्य निवेशनम् म-
द्वाचार्यण ॥

अथ तादृशप्रतिबन्धतायां

साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्ध-

कनानिरूपितत्वनिवेशे वह्नि पर्वतवृत्तिर्नवेति संशयासद्बुद्धः । पर्वत-
वृत्तित्वाभाषविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायाः बाधनिश्चयत्वावच्छि-
न्नप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतपर्वतवृत्तित्वाप्रगाहित्वावच्छिन्नप्रतिब-
न्धकतानिरूपितायाः साध्यवृत्तानिश्चयप्रतिबध्यरूतानिरूपितत्वा-
भाववत्तादृशसंशये साध्यवृत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वनिवेशे च पर्वतत्वा-
वच्छेदेन वह्नेः साध्यतास्थले पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन बहुवचनं
महानसीयवह्निश्च तदवच्छेदेन महानसीयवन्ध्यभावकोटिमवगाह-
मानस्य बहुवचनान्पर्वतः पर्वतो महानसीयवह्निमात्रेति सं-
शयस्य पक्षतात्वापत्तिः । वह्नित्वाप्यसाध्यकस्थले वह्नित्वाप्यभा-
वाभाववाच्यं वा पर्वतः पर्वतो वह्निमात्रेति समूहालम्बनसदृशस्य
पक्षतात्वापत्तिः । अतः संशयत्वघटकप्रतिबध्यतायां साध्यवृत्ता-
निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशः । अथ वह्नित्वाप्य-
साध्यकस्थले वह्नित्वाप्यभाषवचनं वह्निसामान्याभाववान् वेत्या-
दिसदृशस्य पक्षतात्वापत्तिः तदीयवह्नित्वावच्छिन्नविषयताया
अपि वह्नित्वाप्यभाषाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन बाधनिश्चयप्र-
तिबध्यतावच्छेदकत्वात् । साध्यवृत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्ना या तादृशसंशयत्वघटकवह्निसामान्याभाववत्तावुद्धि-
त्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन तन्निरूपि-
तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाच्च । न च स्वनिष्ठविषयतायां
बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकता यद्रूपावच्छिन्ना तद्रूपाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व विवक्षणीयम् । उक्तस्थले
च वह्नित्वाप्यभाषाभावत्वावच्छिन्नप्रकारितात्वेन बाधनिश्चयप्रति-
बध्यतावच्छेदकत्व तेन रूपेण वह्निसामान्याभावज्ञानं प्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकमतो नोक्तदाप इति वाच्यम् अभाषत्याप्यवानित्या-
दौ अभाषत्याप्यभाषाभाववान् अभाषसामान्याभाववान् वेत्या-
दिसदृशयावारणात् तत्राभावत्वावच्छिन्नप्रकारितात्वेन बाधनिश्च-
यप्रतिबन्धरूतावच्छेदकत्वाभाषाभावज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वो
भयसत्त्वात् । न च स्वनिष्ठविषयितानिष्ठा या बाधनिश्चयप्रतिबध्यता-
वच्छेदकता तदवच्छेदकतापर्याप्यधिकरणं यद्रूपावच्छिन्नावच्छे-
दकतात्वेन फलपनीयम् । उक्तस्थले चाभाषत्यावच्छिन्नप्रकारता-
त्वावच्छिन्ना स्वनिष्ठाविषयित्वनिष्ठप्रतिबन्धरूता नस्या बाधनिश्च-

यप्रतिप्रध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण यद्भावयाप्याभावत्वा
वच्छिन्नप्रकारितात् तद्वच्छिन्नत्वाभावाभानि-पाप्तिरिति वाच्य
म् तथासति महानसायवह्निमाध्यस्थल महानसीयवह्निमान्
वह्निसामान्याभाववान् वत्यादिसशयस्यामद्गृहापत्ते । तत्र वाच
निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमहानसीयवह्नित्वा
च्छिन्नप्रकारतात्पर्यं वह्निसामान्याभावग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्वाभावादिति चेत् ।

अत्र केचित् वह्नियाप्यामायाभावात्मकवह्निमान्—वह्नि
सामान्याभाववान् वत्यादिसशयस्य वह्नियाप्याभावकोटिकव
सम्भवात् तद्वच्छिन्नत्वाभावकोटिकसशयस्य तदभावात्वावच्छि
न्नकाटिकत्वानङ्गीकारात् । एवञ्च तादृशसशयस्य पक्षनात्मिष्टमे
व । न चैत्र वह्नियाप्यात्मकवह्निमान् वह्निसामान्याभाववाग्रति
सशयस्य पक्षतात्वापत्तिरिति वाच्यम् व्याप्यवत्ताप्रादुर्गतामप्री-
काले यद्भवभावसशयानङ्गीकारात् व्याप्यामायाप्रकारकव्याप्यत्वा
ग्रहणामग्न्या प्रतिबन्धकत्वात् वह्निव्याप्याभाववाग्र वा पर्यंत
पर्यंतो वह्निमाग्रवेति सशयसम्भवेऽपि न तत्रातिप्रसङ्गप्रसत्तिरिति
वदन्ति ।

केचित्तु वाद्यप्रतिप्रध्यतावच्छेदकतानवच्छेदक यदव
च्छेद्यत्व तदनवच्छिन्नप्रकारनिष्ठविषयतानिष्ठावच्छेदकताकप्रति
बन्धकता विशेषणीया वाह्न्याप्यामायाभावात्मकवाह्निविषयता
निष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वपयताया वह्निव्याप्यामायानिश्चयप्रति
बध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वाग्र दो
ष । एवञ्च वह्निसाप्यस्थल महानसीयवह्निसशयवा
रणाय साध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वदलसार्धकयामावऽपि पर्यंतवसा
मानाधिकरण्येन वहे साध्यतास्थले एवतत्वावच्छेदेन वह्निपर्यंत
त्वसामानाधिकरण्येन वन्द्यमात्रमवगाहमानस्य पक्षतात्पर्यारणा
य तदलसार्धकय बोध्यम् । अभावाप्याप्यसाध्यकम्यल नु अमा
व्याप्यामायाभाववान् अभावमामायामायाग्र चति सशयस्य
पक्षतात्वापत्तिरपि नास्ति शुद्धाभाववानिति ज्ञानीयाभावनिष्ठप्रकार-
नानिष्ठ यदवच्छिन्नत्वमस्य वाधानक्षयप्रतिबध्यतावच्छेदकतानव
च्छेदकतया तदनवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकताया स

त्वादिति षदन्ति ।

तत्र सत् साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिवेशपर्यन्तस्य वैफल्यापत्ते । साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वनिवेशेनैव पूर्वस्थले दावविरहात् । महानसीयवाहसाध्यकस्थले महा नसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान्न वेत्याकारकसशयस्य सद्द्व ह्यपत्तेश्च वह्निसामान्याभाववन्न वेत्याकारकसशयस्य सद्द्व प्रतिबध्यतावच्छेदकतान्च्छेदकताया तदवच्छिन्नत्वविरहात् ॥ २ ॥

अथ महानसीयवह्निसशयस्य पक्षतात्वापत्ति तस्यापि पर्वतावायच्छेदेन महानसीयवह्निसशयस्य पक्षतात्वापत्ति तस्यापि साध्यवत्तानिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकत्वात् । न चोद्देश्यतावच्छेद कातिरिक्तप्रकारतावच्छिन्नत्व प्रतिबन्धकतायां विशयण देयमिति वाच्यम् महानसीयवाहमान्पर्वत इत्यादिज्ञानस्यापि प्रतिबन्ध कतया तादृशप्रतिबन्धकत्वस्यापि सत्त्वादिति चेन्न साध्यतावच्छे दकमात्रावच्छिन्नप्रकारतानिष्ठावच्छेदकताकल्पन प्रतिबन्धकता- विशेषणात् । न चेत् तथानिवशे स्वरूपसम्य-धरूपावच्छेदकत्वनि-वेशकल्प एव व्यापान् कृत व्यापकत्वनिवेशेन गौरवादिति वा च्यम् वह्नियाप्यसाध्यकस्थले वाह्याप्यधूमवान् नवति सशय-स्य पक्षतात्वापत्तिरिति ॥ ३ ॥

अथ पर्वतो महानसायवह्न्यभाववानित्यादौ पर्वतो महानसी-यवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेति सशयस्य पक्षतात्वा-नुपपत्तिरिति । महानसीयवह्निरूपवाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छे दकाभूतवह्निसामान्याभावत्वावच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्न-प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताया महानसीयवह्न्यभावत्वरूप-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिपक्षविशयकनिश्चयत्वव्या पकप्रतिब-धकतमनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतमहानसीयवह्नि त्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नत्वाभावात् । न च तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकताश्रयपर्याप्त्यवच्छेदकत्वमवच्छिन्नत्वा-त्वेन विवक्षणीयमिति वाच्यम् तथा सति पर्वतीयवह्निमान् वह्नि सामान्याभाववान् घति सशयस्यापि अत्र पक्षतात्वापत्ते । स्य निष्ठग्रह्यभाव-वायच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकता निरूपितप्रतिबध्यताया महानसायवह्न्यभावरूपसाध्यवत्तानिश्चयीय

प्रतिबध्यतावच्छेदकप्रघटकवह्निवाधच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञान वा
 वच्छिन्नत्वात् । न च तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतस्त्रनि
 प्रप्रकारकत्वावच्छिन्नस्वरूपमेव तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छि
 न्न वक्तव्यम् उक्तसशयनिष्ठवाहिसामान्याभावीयनिश्चयप्रतिबध्य
 ताया वह्निवाधच्छिन्नप्रकारतात्वेन महानसीयवह्न्यभावस्वरूपसाध्य
 वत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकाभूतमहानसीयवाह्न्यवाचच्छिन्नप्रका
 रतावच्छिन्नत्वाभावरसशयासद्बुद्धे, स्त्रनिष्ठत्वविशेषणादव प
 र्वतीयवह्निमान् वाह्न्यसामान्याभाववान् वेति न सद्बुद्ध इति वाच्यम्
 तथा स यपि महानसीयवाह्न्यमप्यतकालीनपर्वता वह्निमान् इत्यादौ
 पर्वतत्वावच्छेदने काण्डिह्यावगाहिन पर्वतो महानसीयवह्निमात्र
 वेति नशयस्य पक्षतात्वापत्ते । न च पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषय
 कनिश्चयत्वव्यापकनिरुक्तसाध्यवत्तानिश्चयत्वव्यापकप्रतिबध्यकता
 विवक्षणात्तदोप इति वाच्यम् वह्निमत्पर्वतकालीनपर्वतो वह्नि
 मानित्यादौ पर्वता वह्निमात्र वेत्यादिसशयस्य पक्षतात्वानुपपत्ते ।
 उक्तसशयनिष्ठवाह्न्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यताया पक्षतावच्छेदक
 विशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबध्यकतानिरूपितप्रतिबध्यतानि
 रूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावाच्छिन्नत्वामायात् । न च तादृशस
 शय पक्षनैव न साध्यतदभावात्तरस्मिन् पक्षतावच्छेदकतापर्या
 यधिकरणधर्मावच्छिन्नसम्बन्धावगाहसशयस्यैव प्राच्यै पक्षता
 स्वोपगमादिति वाच्यम् तथा सति नीलपर्वता वह्निमान् इत्यनु
 मितौ अत्रच्छेदकावच्छेदेन काण्डिह्यावगाहिन पर्वतो वह्निमात्रवेति
 सशयस्य पक्षतात्वाभावरसशयात्तया तस्य च निरुक्तकारणताव
 च्छेदकावान्तत्वेन तताऽनुमित्यापत्तेर्ज्वलपत्त्यात् । न च निर
 क्तसाध्यनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबध्यकताया साध्यतावच्छेदकपर्या
 यवच्छेदकताप्रकारत्वावच्छिन्न व निवध्य निरुक्तमहानसीयव
 ह्निमत्पर्वतघटितपक्षकस्थल निरुक्तसशयस्य पक्षतात्व्य धारणीय
 मिति वाच्यम् एवमपि वाह्न्यवत्पर्वतकालीनपर्वतो वाह्न्यमात्रि
 त्यादौ पर्वतत्वावच्छेदेन काण्डिह्यावगाहिन सामानाधिकरण्यसम्ब
 न्धेन अत्रविशिष्टवाह्न्यमात्रवेति सशयस्य पक्षतात्वापत्ते । सामा
 नाधिकरण्यसम्बन्धेन घटविशिष्टवह्न्यभाववत्तावुक्तिं प्रति एवत्र
 रूपमिति रात्या परिहृयतामयवत्तानिश्चयस्य प्रतिबध्यकतया न

एकपक्षविशेष्यकसाध्यनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां साध्यता-
वच्छेदकतापर्याप्यवच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् नि-
रुक्तसंशयनिष्ठया निरुक्तप्रतिबन्धतायाः साध्यनिश्चयत्वव्यापक-
प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकावच्छिन्नत्वात् ।

अत्रेदं समाधीयते । पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्या-
पिका साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयकप्रकृतपक्षविषयकनिश्चयत्व-
व्यापिका च या प्रतिबन्धकता तन्निरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकीभूत-
प्रकारत्वावच्छिन्नत्वमेव संशयत्वघटकप्रतिबन्धतायां निवेशनीयम्
महानसीयवह्व्यभावनाध्यकस्थले महानसीयत्वाद्यवच्छिन्नघट्टिसा-
मान्याभावकोटिकसंशयस्य साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेद-
कीभूतमहानसीयवह्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतायामपि । 'घट्टित्वाव-
च्छिन्नप्रकारतात्वेन घट्टिसामान्याभावनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदक-
त्वसत्त्वात्साद्गृहः महानसीयवह्विमत्पर्वतकालीनः पर्वतो घट्टिमानि-
त्यादौ महानसीयवह्विमाश्रयेति संशयस्य पक्षतावच्छेदक-
विशिष्टविषयकनिश्चयत्वाव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धता-
वच्छेदकीभूतप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्य स्वनिष्ठविषयत्वघट्टितधर्माव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धतायामसत्त्वेन साद्गृहप्रसङ्गः ।
न च घट्टिमत्पर्वतकालीनः पर्वतो घट्टिमानित्यादौ पर्वतो घट्टिमा-
श्रयेति संशयस्यासाद्गृह इति वाच्यम् साध्यसाधनभेदेन पक्षतायाः
कारणभावादेतादृशप्रतिबन्धकतायां तादृशस्थले पक्षतावच्छेदक-
विशिष्टपक्षविषयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वनिवेशनं निष्प्रयोजनम् प्रकृ-
तसंशयासाद्गृहस्तु तादृशस्थले तादृशविशेषणाभावादेव समञ्ज-
सः । न चानुगमस्यानुपादेयतया ग्रन्थकृतैव प्रतिपादितत्वात् । न
च घट्टिघट्टत्वपर्वतकालीनः पर्वतो घट्टिमानित्यादौ तादृशविशेषण-
दाने घटादिविशिष्टवह्विमाश्रयेति संशयसाद्गृहप्रसङ्गः तादृशविशेष-
णादाने च पर्वतो घट्टिमाश्रयेति संशयसाद्गृहप्रसङ्गः घट्टिसामान्या-
भावप्रानोपप्रतिबन्धकताया अपि पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकनि-
श्चयत्वव्यापकत्वादिति वाच्यम् अगत्या तत्र साध्यवत्तानिश्चय-
त्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्न-
निष्ठप्रकारतासंशयवच्छेदकताकान्यत्वं निष्प्रय तदोपस्य धारणीयायात्
घट्टिविशिष्टवह्विमाश्रयेति संशयप्रतिबन्धकताया घट्टिभावावच्छि-

प्रप्रकारताभिन्ननिष्ठवत्त्वावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नावच्छेदकताक-
त्वात् तादृशसशयसङ्घहाप्रसङ्गादिति सङ्घप ॥ ३ ॥

अथ बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वनिवेशेपि वह्निव्याप्यामा
घवान् पर्वतो वह्निमात्रवेति सशयस्य पक्षतात्वापत्तिर्दुर्वारा तादृश
सशयस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकामृतपर्यन्तत्वावच्छिन्नाविशे
ष्यत्व तस्य वह्निवावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वेन तादृशविशेष्य
त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यतावत्त्वात् । बाधनिश्चयप्रति
बध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताक य
त्स्मिन्निष्ठविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्व तन्निरूपितप्रतिबध्यत्व-
निषेधेन तदुद्धारणेपि महानसीयवह्निसाप्यकस्थले पर्वतो महान
सीयवह्निमान् वह्निसामान्यामाघवान् वा इत्याकारकसशयस्य प
क्षतात्मानुरपत्ति । बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यव
च्छेदक यन्महानसीयवह्निवावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वन्त्वाव
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वन्त्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतावच्छेदकता
वच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्य तादृशमशये
ऽसत्त्वादिति चन्न बाधामशयप्रतिबध्यतावच्छेदकस्वानुप्रकार
त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्योक्तत्वात् । तथा च
बाधानशयप्रतिबध्यतावच्छेदक यत्स्मिन्निष्ठवह्निवाप्यामावाभाव
त्वावच्छिन्नप्रकारत्व तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्व
स्य तादृशसशयऽभावात् । अथ नद्यापि वह्निवाप्यामावाभावऽन
वह्निनेन च वह्न्यवगाहि-प्रद्विव्याप्यामावाभाववह्निमान् वह्निसामा
न्यामाघवान् वा पक्ष इत्याकारकसशयऽनिव्याप्ति बाधनिश्चय
प्रतिबध्यतावच्छेदकामृत यत् स्मिन्निष्ठवह्निवाप्यामावाभावत्वाव
च्छिन्नप्रकारत्व तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यतावत्त्वात् ।
न च बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदक धर्मितावच्छेदकताभिन्न य
त्स्मिन्निष्ठावच्छेदकत्व तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्य
त्व त्रिवर्णायम् तादृशमशय बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदक य
त्स्मिन्निष्ठवह्निव्याप्यामावाभावत्वावच्छेदकत्व तदवच्छिन्न
प्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यत्वाभावात्प्रतिबध्यतावच्छेदकताक
प्रतिबध्यतावच्छेदकत्व तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यत्वस्योक्तत्वात् । तथा च
बाधानशयप्रतिबध्यतावच्छेदक यत्स्मिन्निष्ठवह्निवाप्यामावाभाव
त्वावच्छिन्नप्रकारत्व तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्व
स्य तादृशसशयऽभावात् । अथ नद्यापि वह्निवाप्यामावाभावऽन
वह्निनेन च वह्न्यवगाहि-प्रद्विव्याप्यामावाभाववह्निमान् वह्निसामा
न्यामाघवान् वा पक्ष इत्याकारकसशयऽनिव्याप्ति बाधनिश्चय
प्रतिबध्यतावच्छेदकामृत यत् स्मिन्निष्ठवह्निवाप्यामावाभावत्वाव
च्छिन्नप्रकारत्व तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यतावत्त्वात् ।

व्यातिर्दुर्गारैव तादृशसंशयस्य याधनिश्चयप्रतिषेधतावच्छेदकी-
भूतं यत्स्वनिष्ठाभावत्वनिष्ठावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नप्रतिषेधक-
तानिरूपितप्रतिषेधतावच्छादिति तु विभावनीयम् ॥

अन्ये तु घट्टिष्याप्याभावाभाववह्निमान् घट्टिसामान्याभाववान्
घा पक्ष इत्याकारकसंशयवारणाय विषयतानिष्ठयाधनिश्चय-
प्रतिषेधतावच्छेदकतापर्याप्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नवच्छेदकतानि-
रूपकप्रतिषेधकतानिरूपितप्रतिषेधताशास्त्रित्वं विवक्षणीयम् ।
न च महानसीयवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् घट्टिसामा-
न्याभाववान् घा पक्ष इत्याकारकसंशयासङ्गहापत्तिः याधनिश्चय-
प्रतिषेधतावच्छेदकतापर्याप्यवच्छेदकं यन्महानसीयवह्नित्वाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वं तद-
वच्छिन्नवच्छेदकतानिरूपितप्रतिषेधकतानिरूपितप्रतिषेधत्वस्य
तादृशसंशयेऽभावादिति वाच्यम् महानसीयत्वनिष्ठावच्छेद-
कताभिन्नं सद्घट्टिवनिष्ठावच्छेदकताभिन्नं यदवच्छेदावच्छेदक-
त्वं तदनिरूपकं यद्विषयत्वं तन्निरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयताशा-
स्त्रिषुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति महानसीयवह्नित्वपर्याप्तवच्छेदकताक-
प्रकारताशास्त्रिनिश्चयत्वेन प्रतिषेधकत्वस्य लाघवानुरोधेन य-
क्तव्यतया तादृशसंशये तादृशप्रतिषेधकतानिरूपितप्रतिषेधत्व-
स्याक्षतरथात् । नचैवं प्रतिषेधप्रतिषेधकभावोक्तौ क लाघव-
मिति वाच्यम् घट्टपभावप्रकारताशास्त्रिनिश्चयत्वेन प्रतिषेधक-
तोक्तौ इदं ज्ञानं महानसीयवह्निसाध्यवति महानसीयवह्निप्रकारकं
घट्टरीयघट्टपभाववति घट्टरीयवह्निप्रकारकमित्याद्यनुगतानन्त-
व्यक्तीनामुत्तेजकत्वापेक्षया तादृशप्रतिषेधकतायां महानसीयव-
ह्निभाववति महानसीयवह्निप्रकारकमित्यनुगताप्रामाण्यज्ञानत्वमा-
त्रावच्छिन्नप्रस्योत्तेजकत्वे महालाघवादित्याहुः ।

तत्र मनोरमम् । तादृशप्रतिषेधप्रतिषेधकभावोक्तमहानसी-
यवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् घट्टिसामान्याभाववान् घा
पक्ष इत्याकारकसंशयसङ्गहासत्वात् तादृशनिश्चयत्वस्यापकप्रति-
षेधकत्वानिषेधस्य सन्दर्भापिरोधापत्तेरिति दिक् ।

केचित्तु याधनिश्चयप्रतिषेधतावच्छेदकीभूतानवच्छेदकताय-
च्छिन्नप्रतिषेधकतानिरूपितप्रतिषेधत्वनिषेधे तादृशसंशयवार-

णसम्भय तादृशसशयस्य याघनिश्चयप्रतियध्यतानवच्छेदक य
 ष्टिहिवनिष्ठावच्छेदकत्व तद्वच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिब
 न्यताया सत्त्वादित्याहु ।

तद्वन्तु साध्यवत्तानिश्चयत्प्रापकप्रतिष घकतानिरूपितप्रति
 बध्यतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वस्य तादृशप्रतिबन्धताया नि
 येशस्यैव धैयर्थ्यापत्ते ष्टिहिसाध्यकस्थले महानसीयवृद्धिमात्रेति
 मशयस्य याघनिश्चयप्रतियध्यतानवच्छेदक यन्महानसीयवृद्धि
 ष्ठावच्छेदकत्व तद्वच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतियध्यतावत्त्वेन
 तद्धारणसम्भयात् महानसीयवृद्धिसाध्यकस्थले महानसीयवृद्धिमात्र
 वृद्धिसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसशयापत्तेश्चाति ।

यत्तु याघनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतार्या स्वनिष्ठविषयिनाघटित
 धर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकस्वनिष्ठविष
 यत्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वोक्तौ ष्टिहियाध्याभाववृद्धिमान् वृद्धिमात्र
 न्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसशयधारणसम्भय वृद्धियाध्या
 भावनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकताया स्वनिष्ठविषयित्वावच्छिन्नप्रतिब
 न्धकतानिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकभूत यद्ब्रह्मभावत्वावच्छिन्न
 विषयत्वन्तद्वच्छिन्नत्वामावादिनि ।

तत्तुच्छम् महानसीयवृद्धिमान् वृद्धिमात्राभाववान् वा
 पक्ष इत्याकारकसशयासद्ब्रह्मापत्त । महानसीयवृद्धिभावनि
 श्चयनिष्ठप्रतिबन्धकताया स्वनिष्ठविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता
 निरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकीभूत यत् स्वनिष्ठवृद्धिभावत्वाव
 च्छिन्नविषयित्वं तद्वच्छिन्नत्वामावात् । न च महानसीयवृद्धिप्रका
 रकज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य वृद्धिभावविषय
 त्वावच्छिन्नत्वसम्भय इति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
 प्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य
 वृद्धिभावप्रकारकनिश्चयऽसत्त्वात् तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध
 तानिरूपितप्रतिबन्धकत्वाप्रवये महानसायवृद्धिसाध्यकस्थले वृद्धि
 मात्रवेति मशयस्यासद्ब्रह्मापत्तेरिति दिक् ।

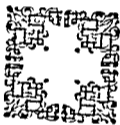
केचिन्तु स्वनिष्ठाविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रति
 बन्धताया साध्यवत्साज्ञानप्रतियध्यतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नत्व
 निवशनीयम् यतो न तादृशसशयेऽनित्याति । न च याघनिश्चय

प्रतिषेध्यतावच्छेदकत्वं स्वनिष्ठविषयितायामनर्थकमिति वाच्यम्
 वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निमान् वह्निव्याप्याभावात्मकबहुषभाव-
 वान् वा पक्ष इत्यादिसंशयवारणाय तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् । न च
 तथापि तादृशनिष्ठपक्षव्यापकप्रतिषेधकतानिरूपितप्रतिषेध-
 तावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वनिवेशनमनर्थकमिति वाच्यम् वह्नि-
 व्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्याभावामावात्मकवह्निव्याप्याभाववान्
 वह्निव्याप्याभावव्याप्यवान् वा पक्ष इत्यादिसंशयवारणाय तन्निवे-
 शादित्याहुः ।

तत्सुच्छम् वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्याभावभाववह्नि-
 मान् वह्निव्याप्याभावव्याप्यात्मकबहुषभाववान् वा पक्ष इत्या-
 कारकस्य च संशयस्य तथापि धारणासम्भवादिति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तधामीशविरचितं
 पक्षतागादाधरीक्रोडपत्रम् ॥

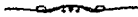

अथ धीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचित

परामर्शगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

इदानीमपि विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिकारणतायच्छेदकत्वे मां
मांसकविप्रतिपत्त्यवतारणेनाप्रामाणिकत्वशङ्का तदुपपादकप्रमा
णायाद्दाम्भवेन तदुपपादकत्वस्य पक्षतानिरूपितसद्गतित्वमिति
महाचार्येण व्याख्यातम् । तस्यायमाशय तथा च विशिष्टपरामर्शस्य
कारणतायच्छेदकत्वोपपादकत्वरूपलक्षणोपपादकत्वम् उपोद्घाता
दिवञ्जकभिन्नत्वसद्गतित्वरूपप्रसङ्गत्य सूचितम् । पक्षतानिरूपित-
त्वञ्च तन्निरूपितविषयताकत्रानानुकूलव्यापारानन्तरार्थकेन तदभि
धानान्तरेण घटितस्य सद्गतिसामान्यलक्षणस्य घटकविधायितायां
निरूपितत्वसत्त्वेन विशिष्टसङ्गतापि तज्ज्ञेयम् ।

केचित्तु पक्षताशरीरप्रविप्रनद्विज्ञेयस्य तत्परामर्शत्वायच्छि
न्नकारणताघटितार्थकतया पक्षतोपपादकत्वमित्याहुस्ताश्चित्तवम् ।

पक्षताशरीरे कारणताप्रवेशस्याप्रामाणिकत्वाद्ध्यवहितोत्तरस्य
सम्पन्नेन परामर्शविशिष्टस्यैव निषेधादित्याहुः ॥ १ ॥

अथ तादृशप्रमाणाभावात्कारणत्व यदि स्मरणावृत्तित्वाद्दश-
प्रमावृत्तिकार्यतानिरूपकत्व तदा स्मृतिजनकमस्कारपारकप्रम-
निषेधावैयर्थ्यम् इति गादाधरी ।

अथ तादृशस्मरणावृत्तिकार्यतानिरूपकत्वस्य तात्पर्यं प्राह
काया प्रमापदमार्थक्यमिति पाठ्यम् तथाप्येपि प्रमाण
व्यवहारविषयताप्रयोजकशरीरे प्रमाया निषेधासम्भवात् तथा
वानुग्रहघटितधर्मस्यैव तादृशविषयताप्रयोजकताया सम्प्रदाय
मिच्छतया तदनुभावेन मूलतः अनुग्रहार्थकप्रमापदमुपात्ममिति
भाष । न घनदनुरोधेन प्रमापदमुपात्ममिति पाठ्यम् अस्कारस्यैव
पारकत्वात्प्रतिपत्तयजनकत्वात् पर्यमाणस्यैव निषेधेन अस्कार
पारकत्वसम्प्रदायमिच्छासौमयोरेष तिस्रामुपपत्तिनाय ॥ २ ॥

“न चानुमितिं प्रति व्याप्यज्ञानमेवानुमितिहेतुलाघवादावश्यक्याये
ति” मूलस्य लाघवाद्यवच्छेदकलाघवात् भावश्यकत्वात् व्याप्यताव-
च्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्याप्तिज्ञानहेतुताया भावश्यक-
त्वात् । अचिदुपजाव्यत्वादित्यपि पाठः । उपजाव्यत्वञ्चात्र व्याप्तिज्ञान
धिना यद्भावावच्छेदेन व्याप्तिज्ञान तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यास-
म्भवात् । एवञ्च सिद्धे व्याप्तिज्ञाने हेतावतिप्रसङ्गमङ्गाये पक्षधर्मता-
वपयकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् न तु कारणान्तर गोरवा-
देति भावः । इति दीधितिहृता निष्कृष्टोऽर्थः कृतः । तत्र “ननु व्या-
प्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे सिद्धेपि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञान-
त्वरूपपरामशंत्वस्य हेतुतावच्छेदकरूपप्रसिद्ध्या नेयाधिकानां ना-
भिमतसिद्धिरित्याशयं पूरयति एवञ्चेति । व्याप्तिज्ञाने व्याप्ति-
ज्ञानत्वावाच्छेदेऽतिप्रसङ्गमङ्गाय पक्षधर्मताज्ञानशून्यकालेऽनुमिति-
वारणाय फलसकारणतायामेव पक्षधर्मताविपयकत्वमवच्छेदकम-
न्यथानुपपत्त्या कल्प्यते । यद्यपि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुतायां प-
क्षधर्मताविपयकरस्यावच्छेदकत्वोपगमे प्रस्थितमवच्छेदकलाघ-
वादिति तथाप्यतिप्रसङ्गानवतारदशायां व्याप्तिज्ञानत्वस्य लाघवात्
प्रथमतोऽवच्छेदकत्वासिद्धिरुत्तरकालमवच्छेदकामिष्टिश्च निष्प-
त्युह्येति” भट्टाचार्येण व्याख्यातः ।

अथानुमितौ व्याप्तिज्ञानत्व वा पक्षधर्मताविपयकव्याप्तिप्रकार-
कज्ञानत्वावच्छिन्नकारणत्वञ्च, तादृशावच्छेदकतापर्याप्यनवच्छेद-
कवञ्च पक्षधर्मताविपयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वादिकम्
इत्यञ्च व्याप्तिज्ञानत्वपक्षधर्मताविपयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वावच्छि-
न्नकारणत्वयार्भिन्नतया व्याप्तिज्ञानकारणतायां पक्षधर्मताविपयक-
त्वासम्भवात् फलस्य व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताया अवच्छेदका-
मिष्टिद्विकल्पन दीधितिहृतमसङ्गतमेव । न च कारणताया अनति-
रिक्तत्वमतेनेदमिति वाच्यम् । कल्पनालाघवस्यानतिरिक्तत्वेमते-
ऽसम्भवात्तदभिप्रायवर्णनाशक्यत्वात् ।

अत्रेदं समाधानम् । तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः
पर्याप्तिसम्बन्धेन व्याप्यवृत्तितया तादृशकारणतावच्छेदकतापर्या-
प्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्व्याप्तिज्ञानत्व-

यत्त्वमेव कारणतम एवञ्च पक्षधर्मताविषयक-याप्तिज्ञानत्वात्-
 च्छिद्रानुयोगिताकत्वस्याक्षततया तादृशकारणताभिप्रायेणावच्छे-
 दकामिदृशिकल्पनादिति ॥ ४ ॥

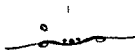
यदसाधारणामत्यादिव्याप्तौ आपाद्य प्रमाणत्व प्रमाया असाधा-
 रणकारणत्वम् तच्च व्यापारयदसाधारणफलोपहितकारणत्व व्यापार-
 निवेशात् प्रतीकान्तरवन्त्युपनायकज्ञाने आपाद्यधिरहनिर्वाह असाधा-
 रण्यनिवेशादापादके शरीरादिवारकामाधारणवावशेषणसार्थक्य-
 मिति फलापधाननिवेशान् व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यात्मकप्रमास्वरूप-
 योग्यतामादाय तथापि अनुमित्युपधायकस्य तस्य पक्षत्वादिति
 गादाधरो । नत्र फलापहितव्यापारयदसाधारणकारणत्वमवापाद्यद-
 लनिष्कर्षार्थं । अथ फलापहितस्वरूपयोग्यत्वरूपकारणत्वघटितव्या-
 पाद्यत्वेनष्टापसर्तुर्धारणात् । न च व्यापारशरीरे फलोपहितवनि-
 शेषात्प्रेषापत्तिरिति वाच्यम् । तथापि अनुमित्यनुपधायकव्याप्तिज्ञाने
 ष्टापत्तिवारणसम्भवात् पृथक्फलोपहितस्य कारणताशे निवे-
 दार्थयत्वादिति ध्येयम् । सामानाधिकरण्यनिवेशाद्दृष्टाकाशवृत्ति-
 द्विव्याप्ती न तादृशकार्यकारणभावस्य व्यभिचार । न च तथापि
 घटामवृत्तिद्विव्य व्यभिचार इति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यघट-
 कतदधिकरणत्वस्य उपलक्षणतया वृत्तिव्यस्य विशेषणतया नि-
 शेषादुपलक्षणतया निवेशाद्विनश्यदवस्थपरामर्शमादाय न दो-
 ष इति ॥ ५ ॥

यदसाधारण सदकार्यान्नाद्य मनो यदिर्गात्रा प्रमा जनयति त-
 देव हि प्रमाणात्तरमिष्यत्र प्रमाणात्तरस्य तदथावशेषकतदर्थप्र-
 कारकमानसामाग्यप्रमाफलोपहितकारणत्वम् । अनुमितिकारण-
 त्वमादावेष्टापत्तिवारणाय विशिष्येऽर्थविशेषे क्तः निरतपरामर्श-
 कारणत्वमादावेष्टापत्तिवारणाय व्यापारत्वधर्मवारणत्वनिवेशः । न
 च मानसामाग्यात् विशेषण व्यर्थम् मानसपरामर्शरूपप्रमामादा-
 वेष्टापत्तेः व्यापारविशेषनेव वाग्यादिति वाच्यम् यत्र व्याप्तिस्मरण-
 द्वितीयादाय तद्विनिष्कर्षक तदा तदनुपलक्षणतया परामर्शः प-
 र्याप्तौ यद्यनुमितिरत्र व्याप्तिस्मरण इष्टापत्तिवारणाय तन्नायक्यात्
 तत्र व्याप्तिस्मरणस्य परामर्श प्रति निर्विकल्पकताया कारणत्वम्
 पक्षोपधायकत्वात् । नच तस्य पक्षवर्हिर्भाव इति वाच्यम् । तत्रा

पि गत्यन्तराभावेन व्याप्तिस्मरणं मानसं, जनयित्वाऽनुमितिः स-
 म्पादनीयेत्यस्य नैयायिकानुमततया तत्पक्षयदिर्भावासम्भवात् ।
 नच तथापि फलोपधाने विशेष्येऽर्थ इति वाच्यम् । यत्र व्याप्तवि-
 शिष्टे हेतुमत्तापक्षतापर्याप्तिकतत्पदस्मरणात्नकव्याप्तिस्मरणं ततो
 मानसपरामर्शक्रमेणानुमितिस्तत्र व्याप्तिस्मरणस्य तत्पदार्थोपस्थि-
 त्वात् शब्दात्मकपरामर्शरूपयोग्यतामादायेष्टापत्तिवारणायेत्यादि-
 क योध्यम् ।

व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयत्वं व्याप्यतावच्छेदकप्र-
 कारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वाख्यम् अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुरु-
 च्यते मीमांसकेन । अत्र व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयत्वं
 च व्याप्यतावच्छेदकावच्छेदेन प्राह्यम् । तेन वह्निव्याप्यं द्रव्यं द्रव्य-
 त्ववान् हृद् इत्यादिज्ञानोत्तरं हृदो वह्निमान् इत्याद्यनुमित्यापत्तेः भ-
 ट्टाचार्यस्य व्याख्यायामियमनुपपत्तिः वह्निव्याप्यं द्रव्यं द्रव्यत्ववानि-
 त्यादिज्ञानात् हृदो वह्निमानित्यनुमितेरसम्भवे विषयवाधाभाव-
 त्वेन विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रत्यपि हेतुत्वात् कथं तन्निराकरणाया-
 वच्छेदकत्वावच्छेदेन तन्निश्चयत्वमूहनीयमिति कथिकाव्ये ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं परामर्श-
 गादाधरीक्रोडपत्रम् ।

श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितम्

अवयवगादाधरीकोडपत्रम् ।

ॐकालिकायै नमः । तादृशयत्किञ्चिच्छब्दबोधनिरूपिता
शाब्दज्ञाननिष्ठा या या जनकता तदवच्छेदककोटिप्रविष्टयत्किञ्चि-
ज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकसमुदायत्वं न्यायत्वमिति भ-
ट्टाचार्याः । यत्किञ्चिच्छब्दबोधनिरूपितशब्दज्ञाननिष्ठा या यत्कि-
ञ्चिज्जनकता तदवच्छेदककोटिप्रविष्टप्रतिज्ञाद्येकैकमाश्रयविषयकज्ञा-
नीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकत्वं प्रतिज्ञाद्येकैकमाश्रयवृत्तिसमुदा-
यत्वेऽप्यक्षतमिति प्रतिज्ञाद्येकैकाश्रयवेऽतिव्याप्तिः न्यायवृत्तिसमुदा-
यमात्रेऽसम्भवो वा स्यादतो या या जनकतानिवेशः । तथाच प्रत्ये-
कवृत्तिसमुदायत्वस्य तावज्जनकतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविष-
यताश्रयवस्तुत्वव्यापकत्वात्तदोपः । ननु कस्या अपि विषयताया-
स्तावज्जनकतावच्छेदकत्वाभावादुक्तलक्षणासंभव इति चेन्न यत्-
किञ्चिच्छब्दबोधनिरूपितशब्दज्ञाननिष्ठजनकतात्वव्यापकयत्किञ्चि-
कत्वञ्च स्वनिरूपितविषयत्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेनेति ध्येयम् ।
समानार्थकविभिन्नानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिविषयकज्ञाननिष्ठजनकता-
मादाय व्यापकत्वानुपपत्तिरतः शाब्दबोधसमानानुपूर्वीकनानावा-
क्यविषयतानामनुगतैकरूपेणैव कारणतावच्छेदकत्वात्तादृशय-
त्किञ्चिच्छब्दबोधनिरूपितशब्दज्ञाननिष्ठजनकतात्वव्यापकज्ञानीय-
विषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकत्वं न न्यायवृत्तिसमुदायत्वस्येत्य-
सम्भवादतः शाब्दज्ञाने यत्किञ्चित्त्वं निवेशितम् भट्टाचार्येण ।
न चैवं यत्किञ्चित्त्वनिवेशादननुगम इति वाच्यम् तादृशशाब्दबो-
धविशिष्टज्ञानविशिष्टसमुदायत्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रथमवैशि-
ष्ट्यं व्यापकत्वसम्बन्धेन । व्याप्यताघटकसम्बन्धः स्वनिष्ठजन्य-

तानिरूपितशब्दज्ञाननिष्ठजनकतात्वम् । व्याप्यताद्यत्कसम्बन्धश्च
 स्यान्निरूपितविषयतावच्छेदकत्वम् । द्वितीयवाशष्टचमपि व्यापक
 त्वसम्बन्धेनैव । तत्र व्याप्यत्व स्वनिरूपितवस्तुनिष्ठविषयतास
 म्बन्धेन, व्यापकता च स्वरूपसम्बन्धेनति ध्येयम् ॥ १ ॥

अत्र शब्दज्ञाननिष्ठेत्यनुक्तौ व्याप्यताज्ञानादिकारणतामादाय
 व्यापकताभङ्गेनासम्भव । न च न्यायविषयकसमूहालम्बनयोग्यता
 ज्ञानमादाय लक्षण सङ्गमनीयमिति वाच्यम् यन्न्यायविषयकसमू
 हालम्बन न जात तत्राद्यात्तरपरिहारत्वात् । नचैवमपि समूहाल
 म्बनस्थल योग्यतादिविषयकशब्दविषयकसमूहालम्बनज्ञाननिष्ठ
 कारणतामादाय तद्विषयतादवस्थ्यमिति वाच्यम् शब्दज्ञाननिष्ठ
 इत्यनेन शब्दत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वावच्छि
 न्नकारणताया विवक्षितत्वात् । नचैवमपि यत्र वस्तुत्वस्य साध्यत्व
 तत्र न्यायऽव्याप्तिर्दुर्वारैवति वाच्यम् । शब्दज्ञाननिष्ठ इत्यत्र नि
 श्चयत्वावच्छिन्नकारणताया उक्तत्वात् । योग्यताज्ञानस्य सशयसा
 धारणज्ञानत्वेनैव हेतुतया योग्यताज्ञानकरणताया अन्यथात्वात् ।
 नच तथापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वस्तुविशिष्टवस्तुसाध्य
 कस्थले विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतामा
 दायाव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् शब्दत्वावच्छिन्नजन्यता
 निरूपितत्वस्यापि जनकताया निवेशनीयत्वात् ॥ २ ॥

अत्रावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकतालाभाय कोटिप्र
 विष्टेत्युक्तम् । अन्यथा शब्दज्ञाननिष्ठा तादृशी या या जनकता तद
 न्तर्गतानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया साक्षादवच्छेद
 कीभूतविषयत्वाप्रसिद्ध्या न्यायभाष्येऽसम्भवापत्ते । यदि चावच्छेद
 कतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्व न मन्यते तदा शब्दज्ञाननिष्ठ
 जनकत्व विषयत्वावच्छिन्नत्वेन विशेषणियम् इति ज्ञानत्वावच्छि
 न्नजनकतामादाय न दोष । अथ तादृशी या या जनकता प्रत्येक
 तत्तदवच्छेदकविषयतासमानाधिकरण्यवस्तुसमुदायत्वनिर्देशेनैव ए
 कदेशवृत्तिसमुदायत्वमादायातिप्रसङ्गधारणसम्भवे व्यर्थ व्यापक
 त्वनिर्देशनमिति आनुपूर्वीप्रकारकज्ञानम्यानुपूर्वीघटकतावद्वस्तुवि
 षयताना निरूप्यनिरूपकभाषापन्नाना विशेष्यविशेषणभाष विनि
 गमकभाषेन प्रत्येकविषयतात्पनैव कारणतावच्छेदकतया एक

देशवृत्तिसमुदायत्वस्य तादृशसकलकारणतावच्छेदकविषयतासा-
मानाधिकरण्याभावादिति चेन्न अनन्तसामानाधिकरण्यनिवेशापे-
क्षया व्यापकतानिवेशस्यैव लघुत्वात् । अवच्छेदकतावच्छेदकमा-
धारणावच्छेदकत्वास्वोकारे निरुक्तसकलजनकतान्तर्गताया आनु-
पूर्वाप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायाः पत्यादिनिष्ठनिरूप्यनि-
रूपकभावापन्नावच्छेदकत्वावच्छिन्नजनकतायाश्चावच्छेदकीभूतवि-
षयत्वसामानाधिकरण्यस्य न्यायत्वे सत्त्वादसम्भवापत्तेश्च । एते-
न तादृशयत्किञ्चिच्छब्दबोधनिरूपितशब्दज्ञाननिष्ठजनकतात्वव्या-
पकसमुदायत्वमेव न्यायत्वमस्तु व्यापकता च स्वसामानाधिकरण-
विषयत्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेनेत्युक्तौ अनन्तसामानाधिकरण्यनिवे-
शरुनगौरवाभावात् द्विधाव्यापकतानिवेशो व्यर्थ इत्यपि
परास्तम् । न च वस्तुविषयत्वावच्छिन्ना या या जनकता इत्यु-
क्त्यैव ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायाः पत्यादिनिष्ठावच्छेदकतावच्छि-
न्नजनकतायाश्च धारणसम्भव इति वाच्यम् एवमपि निरुक्तस-
कलजनकतान्तर्गताया आनन्तर्यघटकध्वंसत्वादिना वस्त्ववगाहि-
भ्रमीयवस्तुनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नजनकताया अवच्छेदकीभूतवि-
षयतासामानाधिकरण्यस्य न्यायत्वेऽसत्त्वादव्याप्तदुर्वारत्वात् ।
अत एव जात्यवच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्ना या या जनकता इत्युक्तौ
आनन्तर्यघटकध्वंसत्वादिना वस्त्ववगाहित्वावच्छिन्नजनकताधारण-
सम्भव इत्यपि समाहितम् तादृशध्वंसत्वादिना जातिमवगाह्य
तादृशजात्युपरागेण वस्तुविषयकज्ञानीयजात्यवच्छिन्नवस्तुनिष्ठ-
विषयत्वावच्छिन्नजनकतामादायाव्याप्तिनादवस्थ्यात् । न चोक्तस-
मीयवस्तुविषयत्वावच्छिन्नजनकताया निरुक्तजनकतान्तर्गतत्वेपि
तदवच्छेदकीभूता या आनन्तर्यघटकध्वंसत्वादिना न्यायघटकव-
त्तावगाहिभ्रमीयविषयता तत्सामानाधिकरण्यस्य न्यायत्वे सत्त्वा-
श्लोक्तदोष इति वाच्यम् यत्र ध्वंसत्वादिना न्यायघटकवस्तुभ्रमो-
ऽप्रमिद्धस्तत्राव्याप्तिनादवस्थ्यात् । स्वमते यत्किञ्चिज्ज्ञाने भ्रमान्य-
त्वविशिषणस्यैव भवतापि निरुक्ता या या जनकता तदवच्छेदकी-
भूतविषयतार्या भ्रमानिरूपितवस्थावस्थ्याव्याप्यतया भ्रमज्ञानीयविष-
यतासामानाधिकरण्यमुपादाय लक्षणगमनसम्भवाच्च । अन्यथा
पूर्वपूर्ववस्तुविशिष्टचरमवस्तुत्वपुरस्कारेण न्यायघटकचरमवस्थ-

नवगाहिस्त्रमीषविषयतामादाय न्यायघटकचरमवस्थाघटितनद-
 रकवस्तुसमुदायन्यायैकदेशेऽति-यातेभ्लादशसमुदायप्रतिष्ठन्यूनवृ-
 त्तिवानिरूपकत्वस्य न्यायत्वेऽमत्वात् अद्यातेदुर्वात्वापत्त ।
 स्रमानिरूपितवस्तुनिष्ठविषयत्वावच्छिन्ना या या जनकता प्रत्येकं
 तत्तदवच्छेदकीभूतस्रमानिरूपितविषयतासामानाधिकरण्योक्तौ च
 लाघवानवकाश इति ध्येयम् । तथाऽवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणा-
 वच्छेदकत्वस्वीकारे न्यायघटकव्यञ्जागम्य प्रत्येकमर्थबोधकत्वम् ।
 तत्तद्भागघटकेष्वस्तुघटितसमुदायत्वम्यापि निरुक्ततावजनक-
 तावच्छेदकविषयतासामाधिकरण्यात्तादृशसमुदायत्वव्यतिर्यागि-
 तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वमप्य न्यायत्वे सत्या-
 दसम्भवा वा स्यादतो मोक्षप्रकारं साधीयान् । न च निरुक्ता
 या या जनकता तन्निरूपितत्वसम्बन्धानवच्छिन्नावच्छेदकताश्र-
 यविषयतासामानाधिकरण्योक्तौ मोक्षदोष, अवच्छेदकतावच्छे-
 दकविषयितायां निरूपितत्वसम्बन्धानवच्छिन्नावच्छेदकताप्रमाद-
 दिति वाच्यम् तथासति निरुक्तजनकनान्तर्गता या पत्वादिनि-
 ष्ठावच्छेदकतावच्छिन्नजनकता तन्निरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धानव-
 च्छिन्नावच्छेदकताश्रयविषयतासामानाधिकरण्यस्य न्यायत्वेऽम-
 त्वादसम्भवापत्ते । अवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदक-
 त्वस्वीकारे वस्तुनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नत्वस्य जनकताविशेषणत्व-
 पि अप्रतीकारादिति ध्येयम् ॥ ३ ॥

अथ यत्किञ्चिच्छब्दादयोधनिरूपितजनकतावच्छेदिका यत्कि-
 ञ्चिज्ज्ञानाया वस्तुनिष्ठा या या विषयता प्रत्येक तत्तत्समानाधिक-
 रणसमुदायप्रविषयज्ञानैव सामञ्जस्ये व्यापकतानिर्देशो व्यर्थ इति ।
 न चानन्तसामानाधिकरण्योक्तौ गौरवमिति वाच्यम् यत्कि-
 ञ्चिच्छब्दादयोधनिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानायावस्तु-
 निष्ठविषयतात्प्रव्यापकत्वसमुदायत्वस्य विशदितत्वात् । व्यापकता
 च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनेति । न च यत्किञ्चित्पदेन प्रतिज्ञामा-
 श्रयविषयकज्ञानमादाय प्रतिज्ञायामतिर्यागिणिति वाच्यम् ताद-
 रशाद्दोषविशिष्टसमुदायत्वम्यैव विप्रभिनत्वात् । यदिदमप्य-
 व्यापकत्वसम्बन्धेन । अप्र व्याप्यत्वं स्वनिरूपितजनकतावच्छेदक-
 त्वस्याभ्यवहितपूर्वशर्तैश्चानौपवस्तुनिष्ठविषयतत्प्रोमयसम्बन्धेन ।

व्यापकता च स्वाश्रयस्तुष्टित्वसम्यग्धेनेति चेत् । अत्राहुः—
यत्र स्थलाविशेषे यन्न्यायविषयकज्ञानोत्तरं तादृशयोधो न जात-
स्तत्राव्याप्तिः तज्ज्ञानीयविषयतायां स्वनिरूपितजनकतावच्छेद-
कत्वसत्त्वेऽपि स्वाव्यवहितपूर्वज्ञानीयत्वाभावेन तादृशसमुदाय-
स्य शाब्दयोधविशिष्टत्वाभावादित्युक्तप्रकारे न सम्यक् । नच त-
वापि तत्रागतिरिति वाच्यम् स्वमते न्यायान्तरजन्यवाधमादायैव
तत्र लक्षणगमनादिति ध्येयम् । नच तादृशी या या जनकता त-
त्तदाश्रयीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णत्वव्यापकत्वनिवेशेनै-
वोपपत्तौ किमवच्छेदककाटिप्रविष्टम्वनिवेशेनेति वाच्यम् यादृश-
न्यायविषयकज्ञान नियताप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितामेव जायते तादृश-
न्यायाव्याप्तिप्रसङ्गात्तादृशसमुदायत्वस्य तादृशशाब्दयोधनिरूपित-
जनकतावच्छानीयविषयताश्रयवर्णत्वाव्यापकत्वात् । स्वमते चा-
प्रामाण्यज्ञानास्कन्दिताज्ञाने जनकत्वस्यासत्त्वेऽपि जनकतावच्छेद-
कविषयतासत्त्वात्प्राप्त्यापिरिति ध्येयम् ॥ ४ ॥

वाक्यान्तरसाधारणसमुदायमादाय वाक्यान्तरसमुदायेऽति-
व्याप्तिवारणाय तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वं निवे-
शितं भट्टाचार्येण । अथात्र निरुक्ता या या जनकता तत्तदवच्छेद-
कीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वसमनियतसमुदायत्वनि-
वेशेनैव उपपत्तौ व्यर्थं तादृशन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्व-
निवेशनमिति चेन्न समनियतत्वनिवेशे यत्किञ्चित्पदेन न्यायद्वयवि-
षयकज्ञानमेकन्यायघटकप्रतिज्ञाऽपरन्यायघटकसमुदायविषयकज्ञान-
नञ्जादाय न्यायद्वये एकन्यायघटकप्रतिज्ञायटितापरन्यायात्मकस-
मुदाये चातिव्याप्यापत्तेरिति । यत्र च न्यायद्वयविषयकज्ञानमेव
नियमतो जायते तत्र तादृशन्यायद्वये न्यायत्वमिष्टमेव । एतेन स्वा-
श्रयीभूतयत्किञ्चित्प्रतिज्ञाघव्यहितोत्तरत्वशून्यहेतवादिवृत्ति घटत्वं
तदन्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया तैर्नैवोक्तन्यायद्वयादाघतिव्याप्तिवा-
रणसम्भवे व्यर्थं न्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वोपपत्तौ । यत्किञ्चित्त्व-
निवेशात्प्रतिज्ञाचरमयस्तुहेतूदाहरणोपनयनिगमनप्रतिज्ञावृत्तिसमु-
दायत्वयति नातिव्याप्तिः तादृशसमुदायत्वस्य च स्वाश्रयीभूत-
चरमप्रतिज्ञाव्याहितोत्तरत्वशून्यहेतुवृत्तित्वादिति परान्तम् । यत्र
नियमतो न्यायविषयकं ज्ञानं जायते तत्र न्यायद्वयाव्याप्तिमि

प्रतियोगितावच्छेदकना यत्कीना तच्चक्षित्वेन निवेशाधेक्षया
 तच्चक्षित्वेन तादृशमदव्यर्त्तना निवेश एव लघुरिति वाच्यम्
 अमावाधिकरणनाभावस्याधिकरणम्बरूपत्वे घटाभावादावपि स्वमे
 दसत्त्वन घटाभावाद्वाप स्वभेदस्वरूपतया तच्चदभावव्यर्त्तना निवे
 शनैव विपरीतगौरवात् । प्रकृते तु भेदत्वनिरूपितत्वेन प्रतियोगि
 तानिवेशेनेनेक्तौ गैरवानवकाशादित्याहुः ।

• अथ सत्यतदलघटकस्य प्रतिज्ञादिपञ्चकानुयागितावच्छेदक
 यद्यत्तदवच्छिन्नानुयागिताकमदस्य प्रतिज्ञात्वादिप्रत्येकपञ्चधर्मा
 वच्छिन्नानुयागिताकभेदात्मन्तःविशेषणैव प्रातज्ञादेतुसमुदायवा
 रणसम्भवेन स्वतन्त्रविशेष्यदलनिवेशा व्यर्थ इति चत ।

अत्र कश्चित् प्रतिज्ञाद्यन्यतमशादस्य प्रतिज्ञादिभिन्नभिन्नत्ववाचक
 त्वेन प्रतिज्ञादिभिन्नाभिन्ना यस्मात् स प्रतिज्ञादिभिन्नभिन्नस्तत्त्व प्रात
 ज्ञादिभिन्नो यस्मान् स प्रतिज्ञादिभिन्नस्ताद्गत्यामात् व्युत्पत्तिद्वयेन
 एकाऽन्यतमशादस्य तात्पर्यार्थद्वयकत्वमभिप्रत्य गुरुतरलक्षणमुक्तम् ।
 न तु स्वातन्त्र्येण विशेषणान्तरमाप । अत एव प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्ना
 नुयागिताका याचन्ता भदास्तदनुयागितावच्छेदकत्व विशेष्यदलार्थ ।
 प्रतिज्ञादिपञ्चमदत्वसमानाधिकरणानुयागितानिरूपितप्रतियोगिता
 वच्छेदकपरत्वम्, प्रतिज्ञादिभेदपञ्चकान्यतमप्रतियोगितावच्छेद
 करूपपरत्वमेव वा प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वत्वामिति कथ नोक्तामत्याप स
 माहितम् । यथाश्रुतशब्दाथानुरोधेन गुरुतरलक्षणस्योक्तं वात् ।
 अन्यलक्षणान्तरत्वेनेक्तौ लक्षणस्यादूपकत्वाद्येत्याहुः ॥ ९ ॥

प्रतिज्ञाद्यघटकत्व सति उभयघटकभागद्वयाघटितत्वमिति सि
 रोमणिद्वतीयलक्षण प्रतिज्ञादिपञ्चमदानुयागितावच्छेदकत्वमप
 प्रतिज्ञादिघटकतानवच्छेदकत्वमिति वस्तुनस्त्वित्यादिना भट्टा
 चार्येणाक्तम् । न च प्रातज्ञादिपञ्चमदत्वसमानाधिकरणानुयागि
 तानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव प्रतिज्ञादिघटकतानवच्छे
 दकत्वमिति कथ नाक्तमिति वाच्यम् तथासत्युभयघटकभागद्व
 याघटितत्वेयम्य धेयधर्यापत्त । उभयघटकभागद्वयाघटितत्वमि
 त्यस्य स्वाधयवृत्तत्वं-स्थानाधयवृत्तिवामपसम्बन्धन प्रतिज्ञा
 र्थादिमदव्यवमिति निष्कय । तत्र न्यायवृत्तीयप्रतिज्ञाद्वयवृत्तिम
 मुदाप वस्य प्रतिज्ञात्वाद्यव्यतिज्ञात्वात्वात्वाभयवृत्तिरपि तादृश

प्रतिज्ञाद्वये नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ १० ॥

प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपञ्चकान्यतमज्ञान-
जनकयोष्यं तस्यमिति शिरोमणिः । अत्र प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्त-
द्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपञ्चकस्यान्यतमत्वेन निवेशे प्रतिज्ञाहेतुसमु-
दायादावतिव्याप्तिस्नादशसमुदायजन्यवोचस्यापि तादृशान्य-
तमवोधान्तर्गतत्वाद्दतः प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयक-
शाब्दस्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतापञ्चकस्यान्यतमत्वेन निवेशः
कृतः भट्टाचार्येण । न च केवलप्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषय-
कज्ञानव्यक्तीस्तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादाय तादृशज्ञानपञ्चकस्यान्यतम-
त्वेन निवेश एष सामञ्जस्ये जन्यतामामन्यतमत्वेन निवेशो व्यर्थ
इति वाच्यम् तथासति प्रतिज्ञाद्यर्थमात्रविषयकज्ञानजनके प्रतिज्ञा-
द्येकदेशेऽतिव्याप्तेः विभिन्नानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिजन्यज्ञानानामेको-
पादानेऽन्यानुपूर्वीकप्रतिज्ञादावव्याप्तेश्च प्रत्येकमेकैकस्योपादाने चा-
न्यतमत्वशरीरे गौरवान् । स्वमते च प्रतिज्ञाद्यर्थविषयकशाब्द-
स्यावच्छिन्नजन्यतात्वेनानुगतरूपेण लिखितजन्यतानामेशान्यत-
मत्वप्रतियोगिकुक्षिनिविष्टत्वेन उक्तगौरवानवकाशादिति ध्येयम् ॥

अथैव तादृशशाब्दस्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतानिवेशेऽस-
म्भवः । धन्यानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिजन्यज्ञाने ध्यभिचारवारणाय त-
त्तदानुपूर्वीकप्रकारकज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वादेरपि जन्यतावच्छेदक-
घटकरत्वात् । न च यत्किञ्चिज्ज्ञानोत्तरत्वसहिततत्तदर्थविषयक-
शाब्दस्वपर्याप्तावच्छेदकत्वनिवेशे नोक्तदोष इति वाच्यम् नापता-
पि तत्तद्वस्तुविषयताया अपि जन्यतावच्छेदकघटकरत्वात् तदनन्त-
र्भावेन पर्याप्तिनिवेशासम्भवादिति चेत्,

अथ कोचित्—यादृशयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयकज्ञानाव्य-
वहितोत्तरत्वं प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकघटकं तादृशयत्किञ्चि-
दानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयकज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वसहिततत्तदर्थविषय-
कशाब्दस्वपर्याप्तावच्छेदकत्वनिवेशोक्तदोष इत्याहुः ।

तद्विन्यम् । तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नभेदेनान्यतमत्वशरीरे
गौरवस्यावश्यकत्वे एकदेशानिव्याप्तिभिरपि प्रतिज्ञार्थमात्रविषय-
ज्ञानव्यक्तानामन्यतमत्वेन निवेशासम्भवेऽपि जनकतायामन्यतम-
त्वनिवेशस्यैवोचितत्वादिति ।

अथ सूत्रम् — तत्तदर्थविषयकशाब्दव्यातिरिक्तनिष्ठाव्यवहितो-
त्तरत्वसम्यन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वस्य जन्यताया नि-
वेशाप्रानुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ ११ ॥

पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ प्रतिशाहेतुविषयकसमूहालम्बन-
ज्ञानमादाय प्रतिशाहेतुसमुदायेऽनिव्याप्तिवारणार्थं यत्किञ्चिज्ज्ञाने
तथाविधजनकताद्वयशून्यत्व निवेशितम् । तत्र च हेत्वर्थप्रति-
पादकभागघटितप्रतिशाविशेषेऽव्याप्तिमाशङ्क्य व्याप्यव्यापकमा-
धानापन्नतथाविधजनकताद्वयशून्यत्व निवेशितं भट्टाचार्येण ।

अथयमाशङ्का । निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयनाभेदेन जनक-
ताया नानात्वात् पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिशाविषयकज्ञानेषु त-
थाविधजनकताद्वयलत्वादसम्भवं एव स्यात् कथं प्रतिशाविशेषे-
ऽव्याप्तिरुक्ति चेन्न स्वभावावबृत्तित्व-स्वसामानाधिकरण्योभयस-
म्यन्धेन तथाविधजनकताविशिष्टजनकताशून्यत्वस्य विवक्षित-
त्वात् । सामानाधिकरण्यञ्च विशेषणाविधया निवेश्यम् नोपलक्ष-
णतया तेन प्रतिशाहेत्वादिविषयकसमूहालम्बनान्तर्भावेन प्रतिशा-
ज्ञानीयजनकत्वहेतुज्ञानीयजनकत्वयाः सामानाधिकरण्येऽपि नो-
त्तदोपनादवस्थयम् ।

अथया तथाविधजनकताद्वयशून्यत्वोत्पत्त्यस्य तथाविध
जन्यताद्वयशून्यत्वमित्यर्थं करणाशसम्भवं । शून्यत्वप्रतिया-
गित्वञ्च स्वनिरूपितजनकतावच्छेदकविषयतावत्त्व-स्वनिरूपित-
जनकतानवच्छेदकविषयितावत्त्वोभयसम्यन्धावच्छिन्नम् । एतथाव-
च्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वमभ्युपेत्य, तदनभ्युपग-
मे तु उक्तसम्यन्धघटकस्वनिरूपितजनकता इत्यत्र स्वावच्छेदकध-
र्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकता निवृत्तमीयति ध्येयम् ॥ १२ ॥

अथ किमिदं व्याप्यव्यापकभावाधानापन्नतथाविधजनकताद्वय-
शून्यत्वम् ? न तावत् व्याप्यत्वव्यापकत्वान्यतरसम्यन्धेन तादृशज-
नकताविशिष्टान्यजनकताशून्यत्व जनकताया विषयतासमसख्या-
करे जनकताविशिष्टान्यजनकत्वस्यैवाप्रसिद्धं । न च स्वसमाना-
धिकरणमात्रप्रतियोगित्वे सति स्वव्याप्यत्व-स्वभावावबृत्तित्वे सति
स्वव्यापकत्वान्यतरसम्यन्धेन जनकताविशिष्टनिवेशात्ताप्रसिद्धि-
रिति वाच्यम् पर्वतो धूमादालोककार्त्वीनयह्निमान् धूमादित्यादौ ता

पता जनकताविशिष्टान्धतथाविधजनकत्वाप्रसिद्धेरिति चेदब्राह्मणः-

व्याप्यव्यापकभावानापन्नत्वं परस्परव्याभिचारित्वन्तथा च स्वा-
भायवहृत्तित्व-स्वसामानाधिकरणाभावप्रतियोगित्व-स्वसामानाधि-
करण्यैताद्वैतयसम्बन्धेन तथाविधजनकताविशिष्टतथाविधजन-
कताशून्यत्वं, स्वव्याप्यत्वस्वव्यापकत्वान्यतरत्नसम्बन्धावच्छिन्न-
म्यनिष्ठावच्छेदकताकमेदवस्व-स्वसामानाधिकरण्योमयसम्बन्धेन
जनकताविशिष्टतथाविधजनकताशून्यत्वं वा समुदितार्थः । सा-
मानाधिकरण्यञ्च विशेषणविधया निवेद्यं नातः समूहालम्बना-
न्तर्भावेन सामानाधिकरण्यमादाय दोषः ।

अथवा स्वाश्रयत्व-स्वविशिष्टजनकताश्रयत्वोभयसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकतथाविधजनकताशून्यत्वमवधार्यः । सम्ब-
न्धघटकस्वविशिष्टयञ्च प्रागुक्तम्यनिष्ठावच्छेदकताकमेदवत्वस-
म्बन्धेन इति न काव्यनुपपत्तिः ।

अत्रकले धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिप्रतिशा-
हेतुसमुदायानित्यानिभूतधुमयविषयकज्ञाने तादृशजनकताद्वयशू-
न्यत्वाद्गतो यस्तुनस्त्रिषायादिना स्थानवच्छेदकविषयताविशिष्ट
तादृशजनकतानाश्रयत्वं ज्ञाने विशेषण देयमिति कल्पान्तरमुक्तमट्टा-
चार्येण । अत्र चान्यतमजस्यतानिरूपितयादृशजनकतावच्छेदकी-
भूतविषयताश्रयस्तुसमुदायत्वमादाय लक्षणसङ्गमनीयम् । स्वपदे
तादृशजनकतापरमन्वया प्रतिशाविषयकज्ञानेऽपि हेत्यर्थविषयकनु-
दित्याद्यवच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकप्रतिशायावच्छि-
न्नाविषयताश्रयतादृशजनकताश्रयत्वसंभवापत्तेः । तथा
च यत्रापयत्रं लक्षणं सङ्गमनीयम् तद्वययविषयकज्ञानत्वाव-
च्छिन्नजनकत्वं स्वपदेन धर्मेऽथा इति नानुपपत्तिः । अत एव स्व-
पदेन प्रतिशासदकारेण हेतुजन्ययोऽधीयजनकतामादाय प्रतिशाहेतु-
समुदायानित्यातिवारणाय तत्रार्थविषयकशाब्दत्वपर्यन्तावच्छेद-
कताकार्थनिवेशनमपि सफलम् । न धैयमपि प्रतिशाविषयकज्ञानी-
यज्यादिप्रकारतानिरूपितानेरवच्छिन्नविषयताव्यक्तीनां जनकता-
मवच्छेदकतयाऽसम्भवापत्तिरिति पाठ्यम् स्थानवच्छेदकविषयता-
याः त्रिभिर्द्वयवच्छिन्नत्वेन विशेषणोपपत्त्यात् ।

यस्तुतो यदीत्यादिना प्रत्यकृतं स्थानवच्छेदकविषयतावा-

ऽतिव्याप्तिरित्युक्ता न चेत्यादिना उदाहरणज्ञानीयजनकताद्
 यस्यान्यतमशरीर द्वित्वेन निवेशमाशङ्क्य व्यासञ्चवृत्तिचर्मावच्छि
 भानुयोगिताश्च भवान्म्युपगमे उदाहरणातिव्याप्तिं दत्त्वाऽम्बुपेयत्वे
 व्याप्तिवारणेऽप्युदाहरणवदकमागद्वेषेऽतिव्याप्तिर्दुर्धारा प्रतिज्ञाव्यव
 कल्प निवेश्य तत्रातिव्याप्तिवारणे रीत्यमित्यस्वरसचोत्रमुक्त
 मद्राचार्येण ॥

अथोदाहरणज्ञानीयजन्यताद्वयस्यान्यतमजन्यतानिवेशेऽप्युदाह
 रणाव्याप्तितादवस्थयम् उदाहरणविषयकज्ञानस्य स्वानवच्छेद
 कविषयताविशिष्टतथाविधजनकतानाश्रयत्वाभावात् इति चेत्,

अत्रोच्यते स्वानवच्छेदकविषयताविशिष्टतथाविधजनकताना
 श्रयत्वपदेन स्वाश्रयनिरूपितजनकतानवच्छेदकविषयताविशि
 ष्टतथाविधजनकतानाश्रयत्ववक्तव्यम् । स्वपदञ्च निरुक्तान्यत
 मत्वपभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मपरम् । उदाहरणविषयकज्ञा
 नीयजन्यताद्वयस्य चान्यतमशरीर न तत्तच्छब्दावच्छिन्नजन
 न्यतात्वेन निवेशं किन्तु द्वित्वेन तादृशजन्यताद्वयवृत्त्यन्यतमत्वे
 न वा, तथाच निरुक्तभेदप्रतियोगितावच्छेदक यदुदाहरणज्ञानी
 यजन्यतावृत्तिद्विरादिक तदाश्रयनिरूपितजनकतानवच्छेदकत्व
 नोदाहरणविषयकज्ञानीयविषयतायामिति नाप्याप्तिः ।

कञ्चित्तु स्वानवच्छेदकविषयताविशिष्टतथाविधजनकताया
 मुदाहरणज्ञानीयजनकताद्वयभिन्नत्वनिवेशाप्रोदाहरणाव्याप्तिः । स्व
 पदञ्चान्यतमजन्यतागिरूपितपरिकीञ्चजनकतापरमेव अतएव स्वा
 नवच्छेदकविषयताशून्यत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये तथाविधजनकता
 शून्यत्वपर्यन्तविज्ञा व्यर्थत्यपि समाहृतम् हेतूदाहरणसमुदायाति
 व्याप्तिमिषा स्वानवच्छेदकविषयतायामुदाहरणज्ञानीयविषयि
 ताभिन्नत्व निवेश्य उदाहरणस्य सगृहीतुमशक्यत्वात् हेतूदाहरण
 समुदायज्ञान हेतुज्ञानजनकतानवच्छेदकविषयताशून्यत्वसंस्था
 तादृशविषयताविशिष्टजनकताशून्यत्वनिवेशे च स्वानवच्छेदकव्याप्
 त्वावच्छिन्नविषयताविशिष्टोदाहरणज्ञानीयजनकताभिन्नहेतुज्ञानजनक
 तावश्येन तादृशविषयताविशिष्टतथाविधजनकतानाश्रयत्वाभा
 वेनातिव्याप्यनवकाशादिति । अथ प्रागुक्तव्याप्तिव्याप्ति
 त्वेऽप्युदाहरणसप्रदाय प्रागुक्तव्यतिरिक्तसम्बन्धेन सामान्यतां विषय

विताविशिष्टतादृशजनकतायामुदाहरणज्ञानजनकताभिन्नत्वं नि-
वेशनीयमिति प्राहुः ।

अथ जनकतायामन्यतमत्वं निवेश्यान्यतमशरीरे उदाहरण-
ज्ञानीयजनकताद्वयस्य द्वित्वेन प्रवेशे तादृशान्यतमत्वरूपमद्-
प्रतियोगितावच्छेदकीभूतमद्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मविशिष्टयत्कि-
ञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वविवक्षणैव प्रतिशाघघट-
कत्वमनिषेद्यापि उदाहरणैकदेशातिव्याप्तिघारणं सम्भव-
तीति । वैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयानवच्छेदकीभूतविषयताविशि-
ष्टजनकताद्युन्यत्य—स्वावच्छिन्नप्रत्योभयसम्बन्धेन, तथाचो-
दरणज्ञानीयजनकतावृत्तितादृशमेद्प्रतियोगितावच्छेदकद्वित्वमादा-
यैवोदाहरणे लक्षणसामन्वयः एकदेशविषयकज्ञाने च निरक्तो-
भयसम्बन्धेन तादृशोभयत्ववस्थासंस्थाशक्तिव्याप्तिरिति चेन्न यादृ-
शाघयवज्ञानं निवृत्ताप्रामाण्यज्ञानास्करन्धित तत्राव्याप्तंस्तादृशा-
घयवज्ञानस्योक्तसम्बन्धेनोक्तधर्मवत्त्वाभावात्, परमुदासीनविष-
यतानिपतविषयताकावयवव्यक्ताव्याप्तिश्च तादृशाघयव्यक्तिवि-
षयकज्ञानीयविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वस्योदासीनसाधारणतया त-
न्मात्रवृत्तेः । न च स्वानाश्रयानवच्छेदकविषयताविशिष्टज-
नकताद्युन्यत्यस्त्रिज्ज्ञानीयत्य—स्वाश्रयवच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन
तादृशधर्मविशिष्टविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वव्यवस्थाश्रोक्ताव्याप्य-
तिव्याप्ती इति पाठ्यम् तथासत्सुदाहरणैकदेशातिव्याप्तिताद-
यस्यादेकदेशमात्रविषयकज्ञानीयविषयतायामपि निरक्तोभय-
सम्बन्धेन तादृशोभयत्ववस्थाश्रुति ध्येयम् ॥ १४ ॥

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति श्रुत्ये ॥ साध्यो विधेयधर्मविशिष्टो ध-
र्मा तथा च पक्षतावच्छेदकपर्यवृत्त्यादिविशिष्टसाध्यतावच्छेदक-
यद्विज्ञादिविशिष्टयद्विशिष्टजनकता न्यायावयव इति पर्यवसि-
तार्थं । उदाहरणञ्च साध्यतावच्छेदकविशिष्टज्ञानं न पक्षतावच्छे-
दविशिष्टे उपनवाच्च पक्षतावच्छेदकविशिष्टे न साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति तयोर्व्युदास इति दिनेमणिः ।

यद्यपि साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनकत्वमात्रस्य नि-
वेशे उपनवनिगमनयोरातिव्याप्तिरपि यद्विज्ञानमेविशिष्टे शु-
द्धसाध्यतावच्छेदकविशिष्टयोपजनकत्वनिवेशे न तथातिव्याप्तिरन-

ज्ञः उपनयजन्ययोधे उपनयार्थव्याप्तिशरीरवट्कसाध्यस्य धर्मिता-
वच्छेदकाप्रवेशात् निगमनजन्ययोधे च साध्यांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्या-
धिकस्य भावात् अन्यथा पक्षतावच्छेदकान्तर्भावेऽप्यनुपहृणक्षेत्राणि
स्तारात् इत्युदाहरणमात्रानुसरणम् तदापि उदाहरणजन्ययोधे
ज्ञापकत्व न विधेयतावच्छेदकतया भासते अपितु शुद्धवह्निवाद्यव-
च्छिन्नप्रत्ययमेव सफलहेत्वधिकरणे भासते इति प्राचीनमतमनुस-
र्य इति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्व यदि साध्य-
तावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नप्रत्यय तदा किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्य-
स्य वैयर्थ्यम् उपनयजन्ययोधीयसाध्यप्रकारताया हेतुव्या-
पकत्वेनाप्यवच्छेदात् । न च उपनयजन्ययोधे साध्यतावच्छेदक एव
व्यापकतावच्छेदकत्व भासते इति तदीयसाध्यप्रकारताया सा-
ध्यतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नत्वमक्षतमेवावच्छेदकतावच्छेदक
साधारणावच्छेदकत्वानुपगमादिति वाच्यम् तथासत्यप्रे
उदाहरणजन्ययोधे व्यापकत्वमानानङ्गीकर्तुं प्राचीनमते दौषि-
तिकारीयोदाहरणातिव्याप्तिदानसङ्गमनस्य सन्दर्भविरुद्धत्वापत्ते ।
उदाहरणजन्ययोधस्य साध्यतावच्छेदक एव व्यापकतावच्छेदकत्वा-
वगाहितया तदीयसाध्यप्रकारतायां तादृशातिरिक्तानवच्छिन्न-
त्वस्याक्षतत्वात् । अत एव साध्यतावच्छेदकनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छे-
दकताकत्व तदित्यपि प्रत्युक्तम् । उदाहरणादौ साध्यांशे व्यापकत्वभा-
नाऽस्योक्तुं प्राचीनमतानुसरणस्य सन्दर्भविराघापत्ते । साध्यताव-
च्छेदकव्यापकतावच्छेदकत्वमानस्वीकारे च किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्य-
स्य वैयर्थ्यापत्तेः, उभयथा निगमनातिव्याप्ते तत्र हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्य
धर्मितावच्छेदकतया स्वरूपत एव वह्निप्रदेर्भावात् । सखण्ड
साध्यतावच्छेदकस्थले प्रतिज्ञायामव्याप्त्येति चेत् साध्यताव-
च्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नप्रत्यय साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकर-
णरूपपर्याप्तावच्छेदकताकत्वमेव वा शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वम् तथा योदाहरणजन्ययोधे साध्यांशे व्यापकत्वमानेऽव-
च्छेदकतावच्छेदकत्वमते साध्यतावच्छेदकांशे व्यापकतावच्छेद-
कत्वमाने वा उदाहरणातिव्याप्तिर्न सम्भवतीति प्राचीनमतानुस-
रणम् । न च हेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणहेतुमापक्ष इत्याका-

रकोपनयजन्यबोधीयसाध्यप्रकारतायां निरुक्तशुद्धसाध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नत्वविरहादेवोपनयवारणसम्भवात् किञ्चिद्धर्म इत्य-
स्य धैयर्ष्यमिति घाच्यम् साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपपर्याप्तियोधको-
पनये स्वरूपत एव साध्यतावच्छेदकमानात् तादृशोपनयवार्णा-
यैव तत्सार्धक्यात् । न च साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तेरनुमित्युप-
युक्तव्यमते घट्टिमानेष धूमवानित्याकारकोदाहरणस्यैव प्रकृ-
तोपयुक्ततया यो यो धूमवान् स घट्टिमानित्याकारकोदाहरण-
स्यानुयोगित्त्वेन तत्र व्यापकत्वमानाभिधानमसङ्गतमिति घाच्य-
म् एतन्मतमाश्रित्यैव बोधितिकारेणोदाहरणाव्याप्तिरुक्ता ननु व्या-
पकसामानाधिकरण्यव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्वयोधकोपनयस्वीकर्तृम-
तेनेत्यावेदयितुमेव तथाभिधानादिति केचित् ।

नद्यास्तु हेतुव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिक-
रणहेतुमान्पक्ष इत्याकारकोपनयजन्यबोधीयसामानाधिकरण्यवि-
शेषणीभूतवह्नित्वप्रकारतायां निरुक्तशुद्धसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नत्वासंन्येऽपि व्यापकतावच्छेदकधर्मितावच्छेदकवह्नित्वत्त्वघट-
कीभूतवह्नीतरावृत्तित्वघटकेतरत्वविशेषणीभूतवह्नित्वप्रकारतायां शु-
द्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्याक्षततयोपनयातिव्याप्तिप्रसङ्ग इति
तद्वारणाय किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्यस्य सार्धक्यम् । न च व-
ह्नित्वत्वघटकेतरांशे इतरत्वत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्यैव वह्नेर्मानात्
किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्युपादानेऽप्यतिव्याप्तिर्दुर्वारेति घाच्यम् ता-
दात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितात्त्वसम्बन्धेन वह्नीयवदवृत्ति-
त्वस्यैव वह्नित्वत्वघटकत्वात् । न च तथापितरत्वांशे भासमान-
प्रकारताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहादेवोक्ता-
तिव्याप्यसम्बन्ध इति घाच्यम् प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निसाध्य-
कोपनय एव सम्भवादिति प्राहुः ।

केचित्तु अप्यपदस्याननुपह्नपक्षे शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वमनुपादाग्रोपनयवारणार्थं किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्येव नियेक्ष्य-
मनुपह्नपक्षे तु किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्यनुपादाय साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वमेव नियेशनीयमिति पक्षद्वयाभिप्रायेण विशेषणद्वयम् ।
नचैवमनुपह्नपक्षे तु निगमनेऽप्यतिव्याप्तिः सम्मयतीति घाच्यम् ।
तत्पक्षे निगमनातिव्याप्तिवारकप्रकारस्य केचिद्विरुद्धतेन स्वयमे-

योक्तव्यादिति वदन्ति ॥ १५ ॥

सत्यन्तस्यावयवाघटकन्यायान्तर्गतपरतया द्वैतवन्तस्यायमा-
दिनिगमनान्तभागस्य च धारणाय तदिति शिरोमणिः ।

अत्रायमाशय । एतद्दृष्टणघटकन्यायावयवत्वशरीरे उभयघट-
कभागद्वयाघटितत्वं न निवेशनीयम् अनितिरिक्तविषयकत्वनिवेशनेनै-
व तादृशभागद्वयसमुदायातिव्याप्तिधारणात् । न च शब्दज्ञानस्यैव
शाब्दबोधजनकतया तज्जनकत्वमत्र जनकज्ञानविषयत्वमेव वाच्यम्
एवञ्च तादृशभागद्वयघटितसमुदायविषयकज्ञानमप्येकदेशप्रति-
ज्ञाविषयकत्वेन तथाविधबोधजनकमिति प्रतिज्ञाहेतुसमुदायाति-
प्रसङ्ग इति वाच्यम् तादृशबोधजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिदेक-
ज्ञानविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वस्य विषयक्षणीयत्वात् । न च तादृ-
शवर्णसमुदायत्व तादृशवर्णत्वव्यापकसमुदायत्व तादृशञ्च प्र-
तिज्ञाहेत्यादिसमुदायत्वमपीति तत्समुदायेऽतिप्रसङ्ग एवेति ता-
दृशभागद्वयाघटितत्वमप्यस्य नियममिति वाच्यम् अनतिरिक्तपदसा-
धक्याय तादृशयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयताशालिषणत्वसमनियतस-
मुदायत्वमेव नियेय्य प्रतिज्ञाहेत्यादिसमुदायत्वस्य धारणीयत्वात् ।
समानार्थकप्रतिज्ञाद्वयादविषयकयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयताधयवर्ण-
त्वसमनैयत्वस्य तादृशप्रतिज्ञाद्वयवर्णसमुदायत्वे सत्त्वेऽपि न
क्षतिः तदुभयादायपि प्रतिज्ञाव्यवहारात् अपि तु प्रतिज्ञैकदेश-
स्यापि तादृशबोधनिष्ठबहिसम्बन्धियुद्धिवायच्छिन्ननिष्ठापेनजन-
कतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिदेकसमुज्ञानविषयताधयवर्णसमुदायत्वमा-
दाय प्रतिज्ञात्वप्रसङ्ग इति प्रतिज्ञाघटकत्व प्रतिज्ञामात्राघटकत्व
या निषेधमिति मद्वाच्यार्थोक्तम् ।

अत्रेयमाशङ्का । प्रतिज्ञाघटकत्वाविशेषणनीय एकदेशातिव्याप्ति-
धारणसम्भवेन समनैयत्वघटकत्वापकत्वनिवेशो ध्येयं केवलव्या-
प्यत्वनिवेशेनैव प्रतिज्ञाहेतुसमुदायधारणसम्भवादिति चेदत्राहु-
समनैयत्वघटकत्वापकत्वानिषेदा पर्यतो यद्विमान् पर्यतो यद्वि-
मान् इति प्रतिज्ञाद्वयविषयकज्ञानमादाय पर्यतो यद्विमान्
पर्यत इति प्रतिज्ञामागे प्रतिज्ञैकदेशघटितसमुदायात्मकेऽति-
व्याप्तिस्तादृशसमुदायावस्यापि तादृशविषयताधयवर्णत्वव्याप्य-
त्वात् । न च समानाकारप्रतिज्ञाद्वये प्रतिज्ञात्वस्य स्वयमेवाह्नीष्ट

तत्त्वेन प्रतिशैकदेशघटितसमुदाये प्रतिज्ञाघटकत्वाभावादेव नाति-
 ध्यातिरिति वाच्यम् तादृशप्रतिज्ञाद्वयस्य प्रतिज्ञात्वाङ्गीकर्तुमते
 पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाया अपि प्रतिज्ञाद्वयात्मकप्रतिज्ञाघट-
 कत्वेनासद्ब्रह्मिया प्रतिज्ञयाऽघटिता या प्रतिज्ञा तद्घटकत्वस्यैव
 प्रतिज्ञाघटकत्वपदेन विवक्षणीयतया उक्तसमुदायेऽपि तत्सत्त्वा-
 त् प्रतिज्ञात्वपर्यायधिकरणाविषयकप्रतीतिविषयतायच्छेदकधर्म-
 भिन्नत्वरूपप्रागुक्तप्रतिज्ञाघटकत्वस्य तत्र सत्त्वाच्च । न च सम-
 नैयत्यनियेशेऽपि यत्किञ्चिज्ज्ञानपदेन प्रतिशैकदेशविषयकज्ञानमा-
 दायोक्तातिव्याप्तिनादवस्थपिमिति वाच्यम् अन्यूनानतिरिक्ताविषय-
 कयोधनिष्ठजन्यतानिरूपितयत्किञ्चिज्जनकतायच्छेदकीभूतयत्किञ्चि-
 ज्जानीयविषयताश्रयवर्णत्यसमनियतसमुदायत्वविषयवर्णनेन प्रति-
 ज्ञाप्रतिशैकदेशमाश्रयविषयकज्ञानमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवात् ।
 एतेन समानानुपूर्वीकप्रतिज्ञाद्वयस्य लक्ष्यत्वेऽपि विभिन्नानुपूर्वीक-
 प्रतिज्ञाद्वयस्यालक्ष्यतया तथातिव्याप्तिस्तादृशप्रतिज्ञाद्वयविषय-
 कजानीयविषयतामाश्रयैव तादृशयोधजनकतायच्छेदकत्वादित्यपि
 समाहितमिति ध्येयम् ।

केचिन्तु तादृशविषयताश्रयवर्णत्यव्याप्तसमुदायत्वनियेशे प्र-
 तिशैकदेशेऽतिव्याप्तिरतो व्यापकत्वानिवेश इत्यभिप्रायेणाह नचे-
 त्यादि । प्रतिज्ञाघटकत्वनियेशानवैयर्थ्यञ्च घस्तुन इत्यादिना स्व-
 यमेव वास्यतीत्याहुः ।

तन्मन्दम् । तादृशविषयताश्रयवर्णत्यव्यापकत्वनियेशे दीधिति-
 कारोक्तप्रतिज्ञाघटकत्वविशेषणस्य प्रतिज्ञाघटकदेशातिव्याप्तियार-
 कतया सार्धक्यसम्भवे सत्यत्र व्यापकत्वं निघेद्याप्रे तद्विष-
 य्यंज्ञानस्य सन्दर्भविद्यसत्त्वात् ॥ १६ ॥

अथात्र प्रतिज्ञामात्राघटकत्वनियेशे उदाहरणघटकयद्विमानिति
 भागेऽतिव्याप्तिस्तथाप्यन्यूनानतिरिक्ताविषयकप्रतिज्ञामात्रजन्ययोध-
 निष्ठयोद्ब्रह्मसम्बन्धिषुस्तिर्यापदिष्ठजन्यतानिरूपितजनकत्वस्य प्रति-
 ज्ञामात्राघटकत्वस्य च सत्त्वात् । न च प्रतिज्ञात्वपर्यायधिक-
 रणाविषयकप्रतीतिविषयतायच्छेदकधर्मभिन्नत्वरूपप्रतिज्ञामात्रा-
 घटकत्वमेव तत्र नास्तीति वाच्यम् प्रतिज्ञात्वपर्यायधिकरणावि-
 षयकप्रतीतिविषयतायच्छेदकधर्मभिन्नत्वरूपप्रतिज्ञामात्राघटकत्व-

निवेशे तेनैव हेतुवारणसम्भवादन्यूनविषयकरवदलवैयर्थ्यापत्तिरत-
प्रतिज्ञावृत्तित्वे सति प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्याधिकरणाविषयकप्रतीतिवि-
षयतावच्छेदको परतदन्यत्वस्यैव प्रतिज्ञामात्राघटकत्वपदेन
विषयक्षणीयतया उदाहरणैकदेशोऽपि तत्सम्भवादिति ।

अत्र केचित् । फलोपधायकत्वरूपजनकत्वनिवेशेनेनोदाह-
रणैकदेशवारण सम्भवतीति तदभिप्रायेणैव प्रतिज्ञामात्राघटकत्व
निवेशितमित्याहुः ।

तत्र अन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधोपधायकत्वरूपजनकत्वस्य
प्रतिज्ञैकदेशमात्रविषयकज्ञानेऽयमत्त्वेन प्रतिज्ञैकदेशोऽप्यतिव्याप्ति
वारणसम्भवात् प्रतिज्ञामात्रघटकत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

परन्तु एतत्कल्पे धूमादालोकवान् परंतो महिमान् धूमादित्यादि-
स्थलीयहेत्वययव इव उदाहरणैकदेशातिव्याप्तिरस्त्यवाप्तिमकल्प-
एव तद्वारणसम्भवादिति प्राहुः

प्रतिज्ञामात्राघटकत्वमेवाति याकारोऽनास्थायाभियपि कश्चित् ॥१७॥

प्रतिज्ञामात्रजन्यथाघनिष्ठधूमविशेषितहेतुत्वविषयकशाब्दत्वाय
च्छिन्नकारणधूमादित्यादिविषयकज्ञानविषयतामाशय्य अवयवा-
घटके धूमादालोकवान् परंतो महिमान् धूमादित्यादिस्थली-
यहेतावतिव्याप्तिरतोऽनतिरिक्तविषयकथाघनिष्ठपक्षतावच्छेदकाव
च्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपा-
न्यूनविषयकरवायच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकयत्किञ्चि
ज्ज्ञानविषयतानिरूपकधर्णसमुदायत्वमेव निवेशनीयम् तथा चा
वयवाघटकेत्यस्य वैयर्थ्यमित्याशङ्क्यावयवाघटकेत्यनतावयवपर्या-
यवच्छेदकीमूलयत्किञ्चिद्धर्मस्यापकविषयताका-पत्यज्ञानवृत्तिरया
पच्छिन्नभेदोऽन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधजनकतायां निवेशितो
महाचार्येण ।

न च प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषय-
कत्वायच्छिन्नवन्म्य जग्यतायां निवेशेपि प्रतिज्ञैकदेशे महिमानि-
ति भागवतिव्याप्तितादवस्थमेव तादृशैकदेशीयजन्यतायामपि
परंतयावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितमहियायच्छिन्नप्रकारताकत्व-
यान्यूनविषयकत्वायच्छिन्नत्वस्यैवादिनि तद्वारकत्वयथावयवाघट-
केत्यस्य साध्यत्वसम्भवेन कथं तद्वैयर्थ्यमुक्तमिति धार्यम्

पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकजन्यताया एवान्यूनविषयक-
त्वावच्छिन्नजन्यतापदेन विवक्षितत्वादेकदेशीयजन्यतायाश्चातथा-
त्वादन्वया प्रकृतपक्षविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यप्रकारतानिष्ठाव-
च्छेदकताकत्वप्रकृतसाध्यप्रकारतानिरूपितप्रकृतपक्षविशेष्यतावच्छे-
दकत्वयोरेकतरस्य जन्यताविशेषणत्वे धूमनिष्ठहेतुत्वपक्षकधूमहे-
तुकयोर्हेत्ववयवयोरतिव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम् ।

अथावयवाघटकत्वस्योक्तार्थकत्वेऽन्यूनविषयकत्वदलं व्यर्थम्
धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुविषयकज्ञानत्वा-
वच्छिन्नजनकताया अवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्या-
पकविषयताकान्यं यत्प्रतिज्ञाघटकधूमादिति—भागविषयकज्ञानं त-
द्वृत्तित्वेन लक्षणाघटकतया तादृशजनकतामादायोक्तस्थलीयहे-
त्ववयवव्यतिव्याप्त्यनवकाशात् । न च हुताशनादालोकवान्पर्वतो
द्रव्यवान्वहेरित्यादौ वह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानजनकताया अवयवत्व-
पर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यं यत् प्रति-
ज्ञाघटकहुताशनादिति—भागविषयकज्ञानं तद्वृत्तिभिन्नत्वेन तादृश-
जनकतामादाय हेत्ववयवव्यतिव्याप्तिवारणाय तस्य सार्धक्यमिति
चाक्ष्यम् हुताशनज्ञानज्ञाप्यालोकवत्पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकद्रव्यसा-
ध्यकस्थले वह्नेरालोकवान्पर्वतो द्रव्यवानित्याकारिकाया अपि प्रति-
ज्ञायाः सम्भवेन प्रतिज्ञाघटकवह्नेरिति—भागविषयकज्ञानवृत्ति-
त्वेन तादृशजनकताया लक्षणाघटकतया तादृशजनकतामादाया-
तिव्याप्त्यनवकाशादिति चेत् ।

अत्र केचित्—महानसीयवह्नेरालोकवान् पर्वतो वह्नेरित्यादौ
वह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया अवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेद-
कीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यं यत्प्रतिज्ञाघटकेदेशविषयकं
महानसीयवह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानं तद्वृत्तित्वेन तादृशजनकतामादाय
वह्नेरिति हेताव्यतिव्याप्तिवारणायान्यूनविषयकत्वदलसार्धक्यम् ।
महानसीयवह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानोत्तर ज्ञानज्ञाप्यत्व वहीयमित्याकार-
कघोषस्य सर्वानुभवविरुद्धतया वह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानत्वावच्छिन्नज-
नकताया तादृशज्ञानावृत्तित्वस्पाक्षतत्वादित्याहुः । तश्चिन्त्यम् ।

यत्तु निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभाषवत्त्वे-

तुत्वविशिष्टपर्यतस्यावच्छिन्नपक्षकद्रव्यसाध्यकस्थले तादृशपञ्चबो-
धकतदादिपदघटितसद्रव्यवान् धूमादित्यादौ धूमादित्यानुपूर्वीज्ञा-
नजनकनायास्तादृशप्राप्त्यादिघटकयस्तुविषयकज्ञानावृत्तित्वेन ता-
मादाय हेतुव्यवधातिव्याप्तिधारणाय तद्वलमिति ।

तसुच्छम् । ज्ञानजन्यज्ञानविषयतात्वसामानाधिकरण्येन धूमा-
भावस्य पक्षताच्छेदकघटकत्वे तादृशविषयतात्वसामानाधिकर-
ण्येन धूमकोटिकसशयस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यावगाहिनिक्षया
नियत्यतया हेतुजन्यबोधस्य तादृशसशयनिवर्तकत्वेनानतिरि-
क्तविषयकत्वाभावादतिव्याप्यनपक्षाशात्तादृशविषयतात्वावच्छेदेन
धूमाभावस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे च प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशि-
ष्टार्थाप्रसिद्ध्या तादृशवाक्यपञ्चकस्य न्यायत्वाभावाद्वातिव्या-
प्यसम्भवात् ।

नव्यास्तु धूमव्याप्यवद्देतुत्ववदालाकशान्पर्वतो धह्निमान्धूमा-
दित्यादौ हेतुव्यवधातिव्याप्तिधारणायान्यूनविषयकत्वदल हे-
तुत्वत्वावच्छेदेन धूमव्याप्यवत्प्रस्थाप्रसिद्ध्या हेतुत्वत्वावच्छेदेन
धूमव्याप्यवत्प्रस्थास्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे न्यायत्वासम्भवेपि
हेतुत्वत्प्रसामानाधिकरण्येन धूमव्याप्यवत्प्रस्थास्य पक्षतावच्छेद-
कघटकतया तत्सम्भवात् । हेतुत्वसामानाधिकरण्येन धूमीयत्वा-
भावकोटिकस्य हेतुत्व धूमीय नवेति सशयस्य प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशि-
ष्टार्थविषयकनिक्षयानियत्यत्वेपि हेतुत्वत्प्रसामानाधिकरण्येन धूमी-
यत्वप्रकारकहेतुजन्यबोधस्य तादृशमशयानिवर्तकतया हेतुजन्य-
बोधेनतिरिक्तविषयकत्वस्य सत्त्वादिति प्राहुः ।

यस्तुतस्तु प्रमेयनिष्ठ हेतुत्व प्रमेय प्रमेयात् हेतुरत्र प्रमेयनिष्ठहे-
तुत्ववत् प्रमेयादित्यानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकनाया-
मयवत्प्रत्ययाप्यवच्छिन्नदर्शीभूतपरिक्रिञ्जमव्यापकविषयताकान्यज्ञा-
नावृत्तित्वमक्षतमेव प्रमेयनिष्ठहेतुत्वमित्यानुपूर्वीज्ञानजनकनाया-
भिप्रायात् । एषमुक्तस्थलायहेतुजन्यबोधेनतिरिक्तविषयकत्वमक्षत-
मित्युक्तस्थलायहेतुव्यवधातिव्याप्तिधारणायान्यूनविषयकत्वदलमा-
वश्यकम् । न च तथाप्यन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधनिष्ठजन्यता-
निरूपितजनकतानियेदो उक्तस्थल प्रतिज्ञायामन्याप्तिगादयस्थवामिति-
पाप्यम् अन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधे मुख्यविशेष्यताद्वयस्यत्य

स्यापि निवेशनीयत्वादिति ।

एतेनावयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकेत्यादिकमनिवेश्य प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टव्यापकविषयताकान्यज्ञानावृत्तित्वं कथं न निवेशितम्—तावत्तैव धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ हेतावतिव्याप्तिवारणसम्मवादिति केषाञ्चित्प्रलपितमप्यपास्तम् ।

तथासति प्रतिज्ञाहेत्वन्तभागवारकतयाऽनतिरिक्तविषयकत्वदलस्य सार्धकत्वेऽपि अन्यूनविषयकत्वदलवैयर्थ्यापत्तेः । प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यवच्छेदकेत्यादिविशेषणेनैव हेत्ववयववारणादिति युक्तमुत्पश्यामः ।

परंतु हेतुत्वं वाच्यप्रमेयत्ववत् प्रमेयत्वादित्यादिभ्यायान्तर्गतहेतावतिव्याप्तिवारकमेवान्यूनविषयकत्वदलं तज्ज्ञानजन्यशाब्दबोधस्यानतिरिक्तविषयकत्वात् तज्ज्ञाननिष्ठजनकतावद्यवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यज्ञानावृत्तित्वस्य च सत्त्वादिते वदन्ति ।

नन्वेतत्कल्पे रमाधवः पूज्यो माधवत्वादित्यादिस्थलीय—रमाधवः पूज्य इति प्रतिज्ञाघटक—माधवः पूज्य इत्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिः माधवः पूज्य इति प्रतिज्ञाविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया अवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यं यत् रमाधवः पूज्य इति प्रतिज्ञाघटक—माधवः पूज्य इति भागविषयकज्ञानं तद्वृत्तित्वात् । न चावयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदक इत्यप्रावयवत्वं प्रतिज्ञाघटकत्वाघटितमेव वाच्यम् तथा च रमाधवः पूज्य इति प्रतिज्ञाघटक—माधवः पूज्य इति भागस्यापि प्रतिज्ञाघटकत्वाघटितावयवत्वसंज्ञेन तद्विषयकज्ञानस्यापि तादृशविषयताकान्यत्वाभावादिति वाच्यम् धूमादिति—हेत्ववयववतिव्याप्तेतादवस्थ्यादिति चेदेतदस्वरसेनैव वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पान्तरमुक्तमित्याहुः ।

पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वमेवान्यूनविषयकत्वम् । अथ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताकत्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वमेवान्यूनविषयकत्वमिति कथं नोक्तम् । न च पक्षतावच्छेदका-

वच्छिन्नविशेष्यतानिवेशस्यावश्यकत्वे ज्ञाने तन्निरूपकत्व-
निवेशमुपेक्ष्य प्रकारतायां तन्निरूपितत्वनिवेशे गौरवाभावात् दोष
इति वाच्यम् लाघवाभावेऽपि ज्ञाने तन्निवेशसंभवे तमुपेक्ष्य प्रकार-
तायां तन्निवेशस्य ग्रन्थकारादपरीतिविरुद्धत्वादिति चेन्न धूमादालो-
कयान्पर्यन्तो वृद्धिमान्धूमादित्यादिन्यायान्तर्गतहेतावतिव्याप्तिव्या-
रणायान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशस्यावश्यकत्वे अन्य-
तायां पक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वसाध्यप्रकारकत्वावच्छिन्नत्व-
योर्निवेशापेक्षया पक्षविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारकत्वावच्छिन्न-
त्वनिवेशेनैव लाघवादिति ध्येयम् ॥ १८ ॥

अनतिरिक्तविषयकत्व पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता-
निरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविलक्षणविषयताशून्य-
त्वम् । तदर्थं च तादृशप्रकारताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिब-
न्धकतानिरूपितप्रतिबन्धताशून्यसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषय-
ताशून्यत्वम् । तत्र प्रतिबन्धकतायां तादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वमनि-
वेद्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वनिवेशेऽन्यूनविषयकत्वदलये-
यर्थम् । धूमादालोकयान्पर्यन्ता वृद्धिमान्धूमादित्यादौ हेतुजन्यबो-
धस्य तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्य—हेतुत्व धूर्मीयं
भवेति—सशयप्रतिबन्धकरथेनानतिरिक्तविषयकत्वमायादिति म-
हाच्छायैणोक्तम् ।

अथ उक्तस्थलीयप्रतिज्ञाजन्यबोधेऽपि तादृशप्रतिबन्धकताका-
न्ध—हेतुत्व धूर्मीयं भवेति—सशयप्रतिबन्धकरथेनानतिरिक्तविषयक-
त्वमायादेवोक्तस्थलीयप्रतिज्ञायामप्यात्तेरसम्भवेनान्यूनविषयकत्व-
दलयेयर्थमिधानमनुचितमिति चेत्,

उच्यते—तादृशप्रतिबन्धकताकान्यसशयप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कीभूतमुष्यपि विशेष्यताशून्यत्वनिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसंभवा-
दिति । न धैर्यमुक्तस्थले तादृशमुष्यविशेष्यताशून्यप्रतिज्ञामात्र
जन्यबोधकत्वस्य हेतुत्वव्यपेक्षेऽपि सारथेन हेतुत्वव्यपेक्षेऽपि व्याप्तिवारणा-
देवाम्यूनविषयकत्वस्य सार्थकत्वसमवेत्तत्वं तद्विषयत्वमुक्तमिति वा-
च्यम् निदत्तमुष्यविशेष्यताशून्यहानीवमुष्यविशेष्यतावच्छिन्न-
जन्यतानिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसंभवादिति ध्येयम् ।

अथ वा तादृशप्रतिबन्धकताकान्यसंशयप्रतिबन्धकतावच्छे-

दकविषयताशून्यत्वं ज्ञानेऽनिवेश्य जन्यतायां तादृशसंशय-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैवावच्छेदकता-
वच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वानङ्गीकृत्यते पक्षविशेष्यत्वावच्छि-
न्नजन्यतामादायोक्तप्रतिशयां लक्षणसमन्वयाभावात्तिरिति ।
नच तथापि तादृशनिवेशे निगमनेऽतिव्याप्तिस्तादृशप्रतिबन्धता-
शून्यो यो ज्ञानज्ञाप्यत्वादिर्संशयस्तत्रिवर्तकतावच्छेदकमुख्यवि-
शेष्यताशून्यत्वस्य निगमनजन्यबोधे निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकविषयतानवच्छिन्नत्वस्य च जन्यतायां सत्त्वादित्यनतिरिक्तत्व-
बलनिवेशोऽपि कार्य इति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छे-
दकताकप्रकारताया निवेशात् साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेद-
कताकप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबन्धताशून्यतादृशज्ञान-
ज्ञाप्य-बहिर्मात्रवेति-संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यत्वा-
दिशून्यत्वस्य निगमनजन्यबोधेऽसत्त्वादिति ध्येयम् ।

केचित्तु इतरभेदानुमापकलक्षणस्यावच्छेदावच्छेदेनानुमित्य-
नुत्पादप्रयोजकाव्याप्तिरूपदोषापेक्षया विशेषणवैयर्थ्यरूपदोषस्यैव
बलवत्त्वादिति ध्वन्ति ।

अत्र निश्चयत्वशरीरे पर्वताद्यप्रवेशे निश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्ध-
कत्वाप्रसिद्धिरुक्ता सा न सङ्गच्छते बहिरवृत्तिरिति-ज्ञानीयप्रतिय-
न्धकताया एव तादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वादिति तु नाशङ्कनीयम्
उक्तीत्या तादृशप्रतिबन्धकत्वस्य प्रसिद्धत्वेऽपि असम्भवाधारेणा-
द्यप्रसिद्धिकथनेन तस्यैव सूचितत्वात् । अस्तुतः पक्षतावच्छेदक-
साध्यतावच्छेदकोभयाप्रवेशे साध्यनिष्ठप्रकारताकनिश्चयत्वस्य
बहिर्मात्रद्रव्यवानिति-निश्चयसाधारणतया तादृशनिश्चयत्वस्य कस्या-
श्चिदपि प्रतिबन्धकतायामसत्त्वेन बहिरवृत्तिरिति-ज्ञानीयप्रतिय-
न्धकतामावाप्यपि न प्रसिद्धिसम्भव इति ध्येयम् ।

.अथात्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानर-
वच्छेदकविषयताशून्यत्वविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये भ्रुहरतरनिवशा इत्यर्थं
इति । न च इदो बह्व्यभाववानित्यादि-प्रतिज्ञायामव्याप्तिः
अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्यग्भेदे बह्व्यविशिष्टाभावविषयक-
निश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकनगोक्तप्रतिज्ञाज-गद्योऽपि प्रतिबन्धकतान-

वच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नविषयतासत्त्वादिति वाच्यम् उक्तप्र-
तिज्ञाजन्यबोधोद्यवह्निविषयताया अपि यह्निकानं जायतामिती
उच्यतेप्रतियन्धकतयात् । न च प्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतनिर-
वच्छिन्नविषयतामादायासमन इति वाच्यं ज्ञाने तादृशविषयताशू-
न्यत्वमनिवेश्य जन्यतायां तादृशविषयत्वानवच्छिन्ननिवेशेनैव
निरवच्छिन्नविषयतामादायासम्भवारणसम्भवादिति सुधीभिर्मा-
भ्यम् । इत्यज्ञाननिरिक्तविषयकत्वघटकसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नसाध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायां स्वनिष्ठत्व-
निवेशेनैव न्यूनविषयकदर्शितहेतुजन्यबोधवारणसम्भवे पृथगन्यून-
विषयकत्वनिवेशनमफलमित्वादि समाहितम् ॥ १९ ॥

तादृशविषयताया स्वनिष्ठत्वनिवेशे निगमनादिजन्यबोधस्य
ज्ञानशाप्यत्वविशेषितसाध्यविशिष्टपक्षविषयताशालित्वनियमात्
स्वनिष्ठनिरिक्तविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताज्ञान-
शाप्यत्वादिसशयान्यसशयाप्रतियन्धकतयाप्रतिरिक्तविषयकत्वाप-
त्तेर्दुर्बारात्वादिति मद्वाचार्येणोक्तम् ।

अथान्यूनविषयकत्वस्य पृथगनुपादाने धूमादालोकवान् प-
र्यंतो वह्निमान्धूमादित्यादिरूपलीयहेत्ववयवे दर्शितानतिरिक्तवि-
षयकप्रतिज्ञामात्रजन्यबोधनिष्ठ—हेतुत्व घूर्णयामिति—बोधायज-
न्यतामादायातिव्याप्तिः । न च तदुपादानेपि प्रतिज्ञार्थमात्राविष-
यकबोधनिष्ठहेत्वर्थविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतामादायात्तातिव्याप्तिर्दु-
र्बारायेति वाच्यम् जन्यतायां तादृशान्यूनविषयकत्वावच्छिन्न-
त्वनिवेशेनैव तद्धारणादिति ।

मैवम् स्वावच्छेदकीभूततादृशविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापक
प्रतिबन्धकताकान्यसशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यज्ञानवृ-
त्ति यत्प्रत्यक्ष तन्निरूपितजनकताविवक्षणेनैव दर्शितातिव्या-
प्तिवारणसंभवात् । स्वपद जन्यतापर । दर्शितानतिरिक्तविषयकज्ञा-
नोपप्रकृतपक्षविशेषकत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवा-
रणसम्भवे प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यविशिष्टावगाहित्वरूपान्यूनवि-
षयकारयनिवेशो ध्येयं इत्याहुः ॥ २० ॥

प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यापेक्षितव्याप्यविषयकत्व या तदन-
तिरिक्तविषयकत्वमिति शिरोमणिः । यद्रूपावच्छिन्नाविशेषितप्रकृत-

हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवि-
पयकमिश्रयत्व प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकानुमितिज-
नकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमिति तु पर्यवसितम् ।
तादृशश्च रूप तत्तज्हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्यापकसाध्यसामा-
क्रोशनाधिकरण्यत्व तत्तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावव्याप-
काभावप्रतियोगित्वञ्चेति मट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ अन-
तिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशो व्यर्थः । न च वृत्तिधूमका-
लीनवह्निसाध्यकधूमहेतुकप्रतिज्ञायामव्याप्तिस्तत्र परामर्शवि-
षयतान्तःपातिवृत्तित्वविशेषितधूमविशिष्टपक्षविषयताशालिनिश्चय-
त्वस्यापि स्वरूपसम्बन्धानुमितिजनकतावच्छेदकत्वयोक्त-
स्थलीयप्रतिज्ञाजन्यबोधे वृत्तिरविषयताशून्यत्वाभावादिति वा-
च्यम् यद्रूपावच्छिन्नविशेषितहेतुविशिष्टपक्षविषयतासामान्य-
मनुमितिजनकतावच्छेदक तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वविवक्षणे-
नैवाव्याप्तिवारणसम्भवात् । न च सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थक-
तयाऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशार्पेक्षया लाघवानवकाश इति वाच्य-
म् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वपक्षेऽप्रामाण्यज्ञानाभावादि-
निवेशस्यावश्यकतया स्वमते तदप्रवेशेनैव विपरीतलाघवात् इति
चेत् ।

अत्र केचित् । अप्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्थातव्येणानुमितिहेतुत्व-
मतेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वपक्षेऽप्रामाण्यज्ञानाभावादिनि-
वेशकृतगौरवाभावात् । न च तथाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशकरूपे-
निश्चयत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवमिति वाच्यम् सशयवि-
षयताया निश्चयत्वविषयतातो मित्रत्वमते सशयविषयताया
जनकतानवच्छेदकत्वेन भवन्मतेपि निश्चयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वा-
दित्याहुः । तश्चिन्त्यम् ।

अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजन-
कतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वनिवेशेपि यद्रूपपदेन
साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षतानवच्छेदकत्वमुपादायैवोपनयनिगमनयोर्वा-
रणसम्भवात् यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षाविषय-
तेत्यादिकाभिधानमनर्थकमिति चेन्न लाघवेन तथाऽभिधानात्

लघुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकामाधनिवेशोऽभावप्रतियोगितावच्छे-
दककोटौ पर्याप्तिनिवेशकृतगौरवादिति केचित् ।

यत्तु यत्र स्थलविशेषे साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षविषयकपराम-
र्श एव यदङ्कुरविशेषस्य भानं तत्र यद्रूपपदेन तदङ्कुरस्यापि घट्टे
शक्यतया तदङ्कुरव्याप्तिघट्टिनपक्षादिकतादृशस्थलविशेषीय-
प्रतिज्ञायामव्याप्तिरतो यद्रूपावच्छिन्नविशेषितेत्याद्यभिधानमिति ।

तनुच्छम् अनुमितौ प्रतिज्ञाजन्यशाब्दबोधे च तदङ्कुरस्य भा-
नेन तदङ्कुरविषयताया अनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वाभावात् ।
तत्र प्रतिज्ञाजन्यबोधोऽपि परामर्शात्मक एव जायते इत्यभ्युपगमे
तु प्रतिज्ञात एव व्याप्यादिप्रतीतावाकांक्षाधिरहेण उदाहरणा-
द्यनुत्थानाक्षेपेन न्यायप्रयोगस्यैवासम्भवादिति ।

अथैतत्कल्पे सिपाधयिपाधीनन्यायप्रयोगानुपगमेन, प्रकृत-
पक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वधिरहादेव
नोदाहरणातिव्याप्तिः, हेत्वन्तमागे च सत्यन्तस्य न्यायत्वार्थकत्वा-
प्राप्तिव्याप्तिरिति स्वयमेवोक्तम् । एवञ्च व्याप्यविषयकत्वदलं नि-
गमनमात्रवारकमेव तथा-च यद्रूपावच्छिन्नविषयतेत्याद्यनभिधा-
यानतिरिक्तवृत्तित्वज्ञापहाय प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितित्वा-
वच्छिन्नजन्यतानिकपितजनकतायाः स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेद-
कतावद्विषयताद्यन्यत्वं कथं नाकं तावदेव निगमनधारणसम्भ-
वात् । निगमस्यतत्पदस्य व्याप्तिपक्षधर्मतविशिष्टपरत्वेन निगम-
नजन्यबोधीयविषयताया अनुमितिजनकतावच्छेदकत्वात् । अत्र
इदो निर्धूमो निर्बद्धित्वात् यो यो धूमवान् स यद्विमान् धूमव्याप-
कयह्यभाववाङ्मयं तस्मात्निर्धूमवान् इत्यादिन्यायान्तर्गतनिगमने-
पि नातिव्याप्तिः । अन्ययोक्तन्यायान्तर्गतोपनयनिगमनयोर्वहिसा-
मान्याभावत्वरूपप्रकृतहेतुतावच्छेदकरूपेण हेत्वमानात् यद्रू-
पावच्छिन्नविशेषितप्रकृतहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षविषयताशालिनिध्व-
त्यमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्व-
स्याक्षततयोक्तनिगमनधारणमशक्यमेव स्वमते चोक्तनिगमन-
जन्यबोधेऽप्यनुमितिजनकतावच्छेदकविषयतायत्यादेयातिव्याप्यन-
यकाशादिति ।

यत्तु नम्यमते व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वानस्यै-

धानुमितिजनकतया पक्षवृत्तिसाध्यव्याप्यहेतुपरतत्पदघटितनिग-
मनेऽनुमितिजनकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वस्याक्षततया नि-
गमनातिव्याप्तिर्दुर्वारैश्च इति नोक्तप्रकारः साधीयान् । अत एव
यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृ-
त्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वं कथं नोक्तमित्यपि समाहि-
तम् उक्तक्रमेण निगमनातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, स्वमते च यद्रूपाव-
च्छिन्नविशेषितहेतुविशिष्टपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजन-
कतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वमिति यथाश्रुतदाधि-
तिकारोक्तव्याप्तिविषयताशून्यत्वनिवेशामिप्रायेणोक्तम् ।

परमार्थतस्तु—यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतपक्षविषयताशालि-
निश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्व-
स्यैव व्याप्त्यविषयकत्वपदेन विवक्षणीयतया ह्यदो निर्वहित्वादित्या-
दिस्यलीयप्रागुक्तव्यतिरेकिनिगमनेऽपि नातिव्याप्तिः । तत्र यद्रूपपदे-
न धूमव्यापकवन्हाभावत्वमादायेधातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ।

तन्मन्दम् व्याप्तियिशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगादिज्ञानस्यैवानुमिति-
जनकत्वमिति नव्यमते निगमनस्यतत्पदस्यापि साध्यव्याप्यहेतुम-
त्पक्षपरत्वावश्यकत्वेन तन्मते पक्षवृत्तिसाध्यव्याप्यहेतुपरतत्पदघ-
टितनिगमनस्यैवानङ्गीकारात् । अन्यथा साध्यान्वितपञ्चम्यर्थे नि-
गमनस्यतत्पदार्थस्यायोग्यतयाऽनन्वयापत्तेरिति सुधीमिर्विमावनी-
यम् ॥ २१ ॥

यादृशपक्षसाधिका पक्षे यादृशयादृशविशिष्टार्थबोधिकाः
प्रतिज्ञाः सम्प्रदायसिद्धाः तादृशानां बोधानामन्यतमेनाप्यानिवर्त्यस्य
संशयस्यानिवर्तको यस्तावतां बोधानामन्यतमो बोधस्तज्जनकत्व-
मिति शिरोमणिः । अधिकन्वित्यादिन्यायेन साध्यांशे हेतुज्ञानशा-
प्यत्वमवगाहमानेऽपि निगमनादिजन्यबोधे प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टा-
र्थविषयकत्वस्याक्षततया निगमनाद्यतिव्याप्तिवारणाय यद्रूपावच्छि-
न्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकबोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकत्वरू-
पमनतिरिक्तविषयकत्वं शोच्यविशेषणम् । तदर्थञ्च तादृशतादृश-
विशिष्टार्थविषयकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशू-
न्यत्वम प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य स्वसमानाकारकानुमितौ सिद्धिविधया
प्रतिबन्धकत्वात् तादृशानुमितेश्च सिपाद्यविपाकालीनतादृशबोधा-

लघुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाधनिवेशेऽभायप्रतियोगितावच्छे
दककोटौ पर्याप्तिनिवेशकृतगौरवादि केषुचित् ।

यत्तु यत्र स्थलविशेषे साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षविषयकपराम
र्श एव यदङ्कुरविशेषस्य भान तत्र यद्रूपपदेन तदङ्कुरस्यापि धर्तु
शक्यतया तदङ्कुरव्याप्तिघटितपक्षादिकतादृशस्थलविशेषीय-
प्रतिज्ञायामव्याप्तिरतो यद्रूपावच्छिन्नविशेषितेत्याद्यभिधानमिति ।

तत्तुच्छम् अनुमितौ प्रतिज्ञाजन्यशान्दयोधे च तदङ्कुरस्य भा
नेन तदङ्कुरविषयताया अनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वाभावात् ।
तत्र प्रतिज्ञाजन्ययोधोऽपि परामर्शात्मक एव जायते इत्यभ्युपगमे
तु प्रतिज्ञात एव व्याप्त्यादिप्रतीतावाकाक्षाविरहेण उदाहरणा
धनुत्थानात्तेन न्यायप्रयोगस्वैवासम्भवादिति ।

अथैतत्कल्पे सिद्धाधियिषाधीनन्यायप्रयोगानुपगमेन प्रकृत
पक्षे प्रकृतसाध्यधीशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वविरहादेव
नोदाहरणातिव्याप्ति, हेत्वन्तर्भागे च सत्यन्तस्य न्यायत्वार्थकत्वा
प्रातिव्याप्तिरिति स्वयमेवोक्तम् । एवञ्च व्याप्यविषयकत्वदल नि
गमनमात्रवारकमेव तथा च यद्रूपावच्छिन्नविषयतेत्याद्यभिधा
यानतिरिक्तवृत्तित्वञ्चापहाय प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितित्वा
वच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताया स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेद
कतावद्विषयताशून्यत्व कथं नोक्तं ताद्यतैव निगमनवारणसम्भ
वात् । निगमस्य तत्पदस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टपरत्वेन निगम-
नजन्यबोधीयविषयताया अनुमितिजनकतावच्छेदकत्वात् । यत्र
हृदो निर्धूमो निर्बद्धित्वात् यो यो धूमवान् स घृष्टिमान् धूमव्याप
कयह्यभाववांश्याय तस्मात्निर्धूमवान् इत्यादिन्यायान्तर्गतनिगमने
पि नातिव्याप्ति । अन्यथोक्तन्यायान्तर्गतोपनयनिगमनयोर्वहिसा
मान्याभासस्य रूपप्रकृतहेतुतावच्छेदकरूपेण हेत्वमानात् यद्रू
पावच्छिन्नविशेषितप्रकृतहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षविषयताशालिनिश्चय
स्यमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकस्य
स्याक्षततयोक्तनिगमनवारणमशक्यमेव स्वमते चोक्तनिगमन-
जन्ययोधेप्यनुमितिजनकतावच्छेदकविषयतायत्त्वादेवातिव्याप्यन
पक्षाशादिति ।

यत्तु नव्यमते व्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्ट्यावगाहित्वानस्यै

वानुमितिजनकतया पक्षवृत्तिसाध्यव्याप्यहेतुपरतत्पदघटितनिगमनेऽनुमितिजनकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वस्याक्षततया निगमनातिव्याप्तिर्बुद्ध्या इति नोक्तप्रकारः साधीयान् । अत एव यद्द्रुपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्द्रुपावच्छिन्नाविषयकत्वं कथं नोक्तमित्यपि समाहितम् उक्तक्रमेण निगमनातिव्याप्तेर्बुद्ध्या इति, स्वमते च यद्द्रुपावच्छिन्नविशेषितहेतुविशिष्टपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्द्रुपावच्छिन्नाविषयकत्वमिति यथाश्रुतर्दाधिकारोक्तव्याप्तिविषयताशून्यत्वनिवेशाभिप्रायेणोक्तम् ।

परमार्थतस्तु—यद्द्रुपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्द्रुपावच्छिन्नाविषयकत्वस्यैव व्याप्यविषयकत्वपदेन विवक्षणीयतया ह्यो निर्बन्धित्वादिद्याद्विस्थलीयप्रागुक्तव्यतिरेकिनिगमनेऽपि नातिव्याप्तिः । तत्र यद्द्रुपपदेन धूमव्यापकवन्धमावत्वमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भवादिदिते ।

तन्मन्द्म् व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिजनकत्वमिति नव्यमते निगमनस्थतत्पदस्यापि साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षपरत्वावश्यकत्वेन तन्मते पक्षवृत्तिसाध्यव्याप्यहेतुपरतत्पदघटितनिगमनस्यैवानङ्गीकारात् । अन्यथा साध्यान्धितपञ्चम्यर्थे निगमनस्थतत्पदार्थस्यायोग्यतयाऽनन्वयापत्तेरिति सुधीर्मिर्विभावनीयम् ॥ २१ ॥

यादृशपक्षसाधिका पक्षे यादृशयादृशविशिष्टार्थबोधिकाः प्रतिज्ञाः सम्प्रदायसिद्धाः तादृशानां बोधानामन्यतमेनाप्यनिवर्त्यस्य संशयस्यानिवर्तको यस्तावतां बोधानामन्यतमो बोधस्तज्जनकत्वमिति शिरोमणिः । अधिकन्वित्यादिन्यायेन साध्यांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वमवगाहमानेऽपि निगमनादिजन्यबोधे प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकत्वस्याक्षततया निगमनाद्यतिव्याप्तिवारणाय यद्द्रुपावच्छिन्नविशेष्यकतद्द्रुपावच्छिन्नप्रकारकबोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकत्वकृपमनतिरिक्तविषयकत्वं बोधविशेषणम् । तदर्थश्च तादृशतादृशविशिष्टार्थविषयकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वम् प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य स्वसमानाकारकानुमितौ सिद्धिविधया प्रतिबन्धकत्वात् तादृशानुमितेश्च सिद्धिपाथयिपाकात्तीनतादृशबोधा-

निवर्त्यतया तादृशनिश्चयव्यापकप्रतिबन्धकताकान्यत्तादसमव
इत्यतो ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य सशयपर्यन्तानुधावनम् । प्रत्यक्षनिश्चय
विशेषदर्शनकालीनविपरीतनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वमते प्रत्य
क्षनिश्चयस्यापि तादृशनिश्चयव्यापकप्रतिबन्धकताकान्यतयो
क्तदिशाऽसमव इत्यत प्रत्यक्षसामान्यमुपेक्ष्य सशयपर्यन्तानुधा
वनमिति महाचार्येणोक्तम् ।

न च ग्राह्यप्रत्यक्षनिश्चयात्मक—उदासीनसशयस्यापि
प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताका
न्यत्वात् सशयत्वाच्च तादृशोदासीनसशयप्रतिबन्धकतावच्छे
दकविषयताशून्यत्वस्य महत्प्रतिब्रजान्यबोधोसत्त्वेन सशय
पर्यन्तानुधावनेपि असम्भवतादृश्यमिति वाच्यम् तादृश
निश्चयव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकसश
यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयता
शून्यत्वस्य विवक्षणीयत्वात्तथा चोदासीनसशयत्वावच्छि
न्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वे प्रतिज्ञा
जन्यवाधे नास्तीति नोक्तदोष । न च सशयत्वस्यार्थसमाजप्र
स्ततया न प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् प्रकारत्वावच्छि
न्नप्रकारिताया एव सशयत्वरूपतया प्रकारितात्त्वेन तस्यापि प्रति
बन्धकतावच्छेदकत्वात् । यद्यप्यधमपि स्मृतिनिवेशनेनैवोक्तदायाणा
धारणसम्भवे सशयवनिवशा व्यर्थ । न च सशयसशयवमादाय
पर्यनुपागस्तुल्य एवति वाच्यम् स्मृतित्वस्य सवसिद्धजातित्वात्
तथा तत्रिवश सशयत्वमादाय पर्यनुपागामायात्तथापि स्मृति प्र
त्यनुभवसामग्राविधयाऽनुमितिविधया बह्विध्याप्यसाध्यकप्रति
ब्रजान्यवाधस्य प्रतिबन्धकतया तादृशनिश्चयव्यापकप्रतिब
न्धकताकायधरादिस्मृतिप्रातयन्धकतावच्छेदकविषयताया व्या
प्यमाध्यकप्रतिब्रजान्यवाधे सत्त्वेनाध्याप्तिरत सशयपदोपादान
मित्यवधेयम् ।

उपनयधारणाय लिङ्गाविषयक इति हीचिन्तिप्रथम । यत्र लि
ङ्गाविषयकत्वानियते निगमनेत्यतिन्यासिसमभवः तत्कथमुपेक्षितमि
त्याशङ्क्य यस्मिन् इत्यादिना पक्षमुख्यविशेष्यकत्वनिवेशोपि गार्ह
साम्नाभाषयत् गार्हसामायात्तथादी । यत्र साम्ना तत्र गोत्यमित्यु

दाहरणे पक्षमुख्याविशेष्यकज्ञानजनकेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैश्च पक्षमात्र-
मुख्याविशेष्यकत्वनिवेशे च विश्वपक्षकस्थले मात्रार्थाप्रसिद्ध्याऽ-
व्याप्तिरिति पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्याविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव
निवेशनीयम् । तथाच निगमनेऽननुपक्षेऽतिव्याप्तिर्न सम्भवतीति
भट्टाचार्येणोक्तम् ॥ २३ ॥

अथ पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्याविशेष्यत्वानिरूपकत्वनिवे-
शेऽपि गोत्वपक्षककालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभा-
वहेतुकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावसाध्यकव्य-
तिरेक्युदाहरणस्य यत्र गोत्वं तत्र गोत्वमित्याकारकस्य पक्षता-
वच्छेदकानवच्छिन्नमुख्याविशेष्यत्वानिरूपकबोधजनकस्याधारणमेव
उक्तोदाहरणजन्यबोधीयमुख्याविशेष्यताद्वयस्यैव पक्षतावच्छेदकीभूत-
गोत्वाभावावच्छिन्नत्वादिति । यदि च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकगोत्वाभावसाध्यककालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
गोत्वाभावात्मकहेतुर्बहिर्चारी तस्य प्रतियोग्यप्रधिकरणदेशावच्छे-
देन प्रतियोगिमत्यपि सत्त्वेन केवलान्वयित्वादतस्तत्र सदुदाहरणमे-
ध नास्ति उक्तहेतो साभ्यामावे उक्तसाध्यस्य हेतुभावे सहेतुत्वेऽपि
तत्र साध्यस्य केवलान्वयितया व्यतिरेकस्याप्यप्रसिद्ध्या व्यतिरे-
क्युदाहरणमेध नास्ति इति कुतोऽतिव्याप्तिरित्युच्यते तदापि समवा-
यसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभाव
हेतुकसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावसाध्यकगोत्वपक्षकस्य
लीय-यत्र गोत्व तत्र गोत्वमित्युदाहरणे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकप्रमेयाभावसाध्यकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावहे-
तुकप्रमेयपक्षकस्यलीय-यत्र प्रमेयं तत्र प्रमेयमित्युदाहरणे चाति-
व्याप्तिर्दुर्वारैवेति चेत्,

अत्राहु -उक्तोदाहरणधारणाय स्वातन्त्र्येण स्वनिरूपकत्व-स्वामि-
न्नस्वावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमुख्याविशेष्यत्वानिरू-
पकत्वोभयसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्याविशेष्यतावदन्य-
त्वमपि बोधविशेषण देयम् तथा चादाहरणजन्यबोधस्य पक्षताव-
च्छेदकावच्छिन्नमुख्याविशेष्यताद्वयनिरूपकतया न तादृशविशेषण-
त्वमिति नातिव्याप्तिः । अत्र धूमादालोकवान्पर्वतो यद्विमानित्यावि-
प्रतिज्ञाजन्यबोधे आलोकप्रकारतानिरूपिता या पर्वतायावच्छिन्न-

मुख्यविशेष्यता तादृशरूपिकत्वस्य अधिकनिरायादिन्यायेन तदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाध्यप्रकारतानिरूपितमुख्यानिरूपकत्वस्य च द्वयोः सत्त्वेन स्वपदेनालोकप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतामादायाव्याप्तिः स्यादतः सामान्यतो मुख्यविशेष्यतावदन्यत्वमुपेक्ष्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतावदन्यत्वनिवेशः । द्वितीयसम्यग्धमध्ये स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशे स्वपदेन साध्यप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतामादायोक्ताव्याप्तितादवस्थयमतस्तान्निवेशः । तत्र स्वभिन्नत्वानिवेशे साध्यप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतामादाय सर्वत्रासम्भारः स्यादिति तान्निवेशः । स्वपदेनोपनयादिजन्यबोधीयपक्षमुख्यविशेष्यतामादायासम्भवारणाय प्रथमसम्यग्धनिवेशः । न च तथापि साक्षात्साध्यकगोत्याभावहेतुकप्रागुक्तव्यतिरेकयुदाहरणवारणाय पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वे धूमादालोकव्याप्यतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिः तन्न्यथापि पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नायावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यता तन्निरूपकत्वसत्त्वादिति, पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वपदेन पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्ट्यमानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वविषयक्षणे च प्रमेयगोत्यात्वेन यत्र पक्षता पूर्ववद्गोत्याभावस्य साध्यता हेतुता च तत्र यत्र गोत्या तत्र गोत्यामित्युदाहरणातिव्याप्तिस्तन्न्यबोधीयविशेष्यताद्वयस्यैव पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्ट्यगोत्यावच्छिन्नत्वादिति यावत् पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वपदेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानवच्छिन्नपक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वस्य विवाक्षितत्वात् । न च प्रागुक्तोपसम्यग्धघटकीभूतद्वितीयसम्यग्धघटकस्वभिन्नमुख्यविशेष्यतायां स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वमनिवेश्य स्यान्नवच्छिन्नत्वनिवेशेनेव धूमादालोकव्याप्यतो वह्निमानित्यादि—प्रतिज्ञायामव्याप्त्यत्र गोत्या तत्र साक्षात् इत्यादि प्रागुक्तव्यतिरेकयुदाहरणातिव्याप्तेः वारणसम्भवेन पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वविशेष्यतापर्यम्, तथासाधननुपह्वयक्षेपि निगमनातिव्याप्तेर्दुर्गारणादिदोषजास्तत्र प्रक्षिप्य विशेषणान्तरस्य यच्छेदासम्भवात् । द्वितीयसम्यग्धघटकस्वभिन्नमुख्यविशेष्यतायां स्वावच्छे-

दकावच्छिन्नत्वदलस्याऽऽण्डाभावयदकतयैव सार्धक्यादिति ध्येयम् ।

धस्तुतस्तु पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपक-
त्वपदेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्विशेष्यतामिन्नमुख्यविशे-
ष्यत्वानिरूपकत्वाद्येवक्षणात्त कापि दोषः । तादृशयत्किञ्चिद्विशेष्य-
तामिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वञ्च स्वमिन्नस्वावच्छिन्नमुख्यविशे-
ष्यतानिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिर्ग्रावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्ब-
न्धेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्ववत्त्वमतो नाननुगमः । सर्वत्रै-
व प्रतिज्ञार्या स्वजन्यबोधोपकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशे-
ष्यतां स्वपदेनादाय लक्षणं सङ्गमनीयम् । प्रागुक्तव्यतिरेक्युदाहरण-
जन्यबोधेऽननुपङ्गपक्षे निगमनजन्यबोधे चोक्तसम्बन्धेन न कदा-
विदपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतास्तीनि न तत्रातिव्याप्ति-
रिति युक्तमुत्पश्यामः ।

परे तु पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वपदे-
न मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्वे सति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्य-
विशेष्यताकत्वस्य विवक्षितत्याज प्रागुक्तव्यतिरेक्युदाहरणाति-
व्याप्तिर्न चाऽननुपङ्गपक्षे निगमनातिव्याप्तिः । समाप्ताधिकरणवि-
शेष्यतायाश्चैक्याद् न धर्मितावच्छेदकप्रकारतानिरूपितमुख्यविशे-
ष्यतामादायासम्भव इत्याहुः ।

केचित्तु उदाहरणजन्यबोधे व्यापकत्वमानस्यावश्यकतया पक्ष-
तावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वपदेन पक्षतावच्छे-
दकतापर्याप्त्यनवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकाव-
च्छेदकताकमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वस्य विवक्षणीयतया नोक्ता-
व्याप्तिः व्यापकत्वविशिष्टगोत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यक्यत्पदार्थवृत्ति-
त्वप्रकारकोक्तोदाहरणजन्यबोधे पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयो-
गितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकता-
कव्यापकत्वविशिष्टगोत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वस्यैव सत्त्वा-
त् । न च साध्याभावव्यापकत्वं यत्पदार्थवृत्तित्वञ्चैकत्र द्वयमिति
रीत्याऽऽवगाहमानव्यतिरेक्युदाहरणजन्यबोधमादायातिव्याप्तिताद-
वस्थयमिति चाव्ययम् एकत्र द्वयमिति रीत्याऽऽवयवजन्यबोधस्य स्वय-
मेव अण्डितत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ॥ २४ ॥

धस्तुतो लिङ्गं लिङ्गित्वं तथा च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छि-

अस्य प्रकृतसाध्यतायच्छेदकावच्छिन्नप्रगमकत्रौपयिक यथातिविषय
त्य तच्छून्यत्वमर्थ इति शिरोमणि ।

अथात्र किमिदं तादृशप्रगमकत्रौपयिकत्वमित्याशङ्क्य प्रकृतपक्ष-
तायच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयतानिरूपितवि-
षयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयत्वात् प्रकृतानुमितिजनक
तायच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणो यो धर्मस्तदवाच्छिन्नविषयत्वाय
च्छिन्नप्रतिबन्धकतायच्छेदकविषयतात्वेनोदाहरणजन्यधोर्धायदत्तु
स्यापकसाध्यविषयतायाः साध्याभावव्यापकहेतुमायविषयतायाश्च
सङ्ग्रहो वाच्य इति मट्टाचार्येणोक्तम् ।

नन्वत्र पक्षतायच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयतु-
र्धाविषयतानिवेशनैव सर्वत्र व्यतिरेकपरामर्शोपसर्गिकविषय
स्थानिवेशोऽपि सामञ्जस्ये पञ्चमीविषयतानिवेशो व्यर्थ इति
चेन्न र्थातिव्यक्त्याधिकरण साध्यप्रकारेणैव परामर्श भासते न तु
अधिकरणत्व धर्मितायच्छेदकीकृत्य साध्य भासते तथा च त-
द्वंशे निर्धर्मितायच्छेदकतया तादृशचतुर्थीविषयतावच्छिन्नप्रति-
बन्धकत्वाप्रसिद्धेरिति तादृशपञ्चमविषयतानिवेश । ननु हे-
तुनायच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयता-
निरूपितविषयतायामित्यादिनिवशस्यापि सम्भक्त्वे तादृश-
चतुर्थीविषयता परित्यज्य मुख्यविशेष्यताघटितपञ्चमविषयता-
निवेशो व्यर्थ इति चेन्न गोत्यामायव्यापकसाध्याभाववृत्तिगो-
त्यामाव सास्नामायवान् गोत्यामायव्यापकसास्नामायवृत्ति-
गोत्यामावादिस्वार्थप्रतिज्ञाजन्यधोर्धस्य सास्नामायव्या-
प्यगोत्यामायव्यापकसास्नामायवृत्तिगोत्यामाय गोत्या-
मायव्यापकसास्नामायवृत्तिगोत्यामाय—इत्याकारकपरामर्शोपक्ष-
तायच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतात्मकहेतुविषयतानिरूपितवि-
षयताघटितहेतुतायच्छेदकान्तपातिमास्नामायविषयतात्मकचतु-
र्थीविषयतांशे तादृश यत् गोत्यामायव्यापकप्रकारतानिरूपितत्व
विशिष्टसास्नामायविषयताय तदवच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रति-
बन्धकतायच्छेदकीभूतविषयतात्वेन तादृशप्रतिज्ञायामध्यातरिति ।
यदि च तादृशीपञ्चमविषयतानिवेशप्युक्तरीत्या हेतुनायच्छेदकसा-
स्नामायविषयतायां सासर्गिकविषयताघटितपञ्चमीविषयतात्मक-

अत्रेदं समाधानम्—स्वानिरूपितत्व—स्वानिरूपितविशेष्य-
 तानिरूपितप्रकारत्वात्तच्छिन्ननिरूपितत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नस्य
 निष्ठावच्छेदकताकमेदयस्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वेन तृतीया-
 दिविषयता निवेशनीया । स्वपदं पक्षमुख्यविशेष्यतानिरूपितवि-
 पयतापरं । सा च सांसर्गिकविषयता प्रकारत्वरूपा वा । यत्र वह्नि-
 व्याप्यधूमवान् पर्यन्त—इत्याकारकपरामर्शोयधूमनिष्ठप्रकारता
 स्वपदेन ध्रियते तत्र वृत्तित्वप्रकारताया द्वितीयसम्बन्धविरहादे-
 व निरुक्तमेदयस्वसम्बन्धेन द्वितीयवैशिष्ट्यं सुलभम् । यत्र वन्या
 मायव्यापकीभूतामायप्रतियोगिधूमवान् पर्यन्त—इत्याकारकपरा-
 मर्शोयसांसर्गिकविषयतात्वपदेन तत्र हेतुप्रकारतायाः प्रथमसं-
 बन्धविरहेण निरुक्तमेदयस्वसम्बन्धेन द्वितीयवैशिष्ट्यं सुलभम् ।
 तथा च सांसर्गिकविषयतया सहावच्छेदावच्छेदकभावविरहेऽपि
 न क्षतिरिति भावः ।

अथ वा स्वनिरूपितत्व—स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वान्यतर-
 सम्बन्धेन द्वितीयविषयताविशिष्ट्यं तृतीयविषयतायां विशेषणीय-
 मिति सांसर्गिकविषयतयाऽवच्छेदावच्छेदकविरहेऽपि न क्षति भावः ।

अथवा पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयता-
 विशिष्टविषयतानिरूपितविषयताविशिष्टविषयतानिरूपितविषयता-
 विशिष्टविषयतानिरूपितविषयताविशिष्टविषयता पञ्चमविषयतापदेन
 विवक्षणीया । विषयतावैशिष्ट्यञ्च स्वतादात्म्यस्यावच्छेदत्वान्यतर-
 संबन्धेन तथाच वह्निव्याप्यधूमवान् पर्यन्त—इत्यादिपरामर्शोयपक्षता-
 वच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितधूमनिष्ठप्रकारताविशिष्टधू-
 मनिष्ठाविशेष्यता—ताप्रकृतवृत्तित्वप्रकारताविशिष्टवृत्तित्वविशेष्य-
 ता एवंप्रकारेण पञ्चमी विषयता ज्ञेया । तथा यह्यमायव्यापकीभू-
 तामायप्रतियोगिधूमवान् पर्यन्त इति—व्यतिरेकपरामर्शोयमुख्यविशे-
 ष्यतानिरूपितसांसर्गिकविषयताविशिष्टस्वार्थकत्वसंसर्गविषयता—त-
 निरूपितहेतुप्रकारताविशिष्टहेतुविशेष्यता एव क्रमेण च चंवेति
 विमायनीयम् ।

अनु यद्यमायव्यापकाभावकालान् पर्यन्तो वह्निमाधूममादिषादिप्र-
 तिहायामव्याप्तितादृशप्रतिहायप्रसंगोपस्य तादृशलीववगत्याव्याप-
 यकाभावप्रतियोगिधूमवान् पर्यन्त—इत्याकारकपरामर्शोयसांसर्गिकवि-

मनु विशिष्टाभावादिकमादाय सर्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितया व्यापकत्वाप्रसिद्ध्या व्यापकतावच्छेदकताया अवश्यं
विषक्षणीयतया हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नि-
त्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्याकारकपरामर्शस्यै-
वानुमितिहेतुत्व विवक्षणीयम् । एवंसति वह्नित्वावच्छिन्नविषयताया
एव पञ्चमविषयमत्वात्तद्व्यवच्छिन्नप्रतियन्धकत्वाप्रसिद्ध्याऽन्वयुदाह-
रणेऽतिप्रसङ्गः । न च शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमिति-
वह्नित्व-वादिनावह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमित्योर्जनकज्ञानवैलक्ष-
ण्यानुरोधेन यत्र परामर्श सामानाधिकरण्यघटकाधिकरणांशे शु-
द्धवह्नित्वादिना वह्निभांसते तस्यैवं शुद्धवाह्नित्वावच्छिन्नविधेयताका-
नुमितिहेतुत्वं विवक्षणीयम् तथाच धूमव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वव-
ह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्याकारकपरामर्शस्य शुद्धवह्नि-
त्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिहेतुतया तादृशी या शुद्धवह्नित्वत्वाव-
च्छिन्नवह्नित्वप्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नाविशेष्यतात्मकपञ्चमी-
विषयता तदवच्छिन्नप्रतियन्धकत्वप्रसिद्ध्या लक्षणसमन्वय इति
वाच्यम् विशिष्टसाध्यतावच्छेदकमध्यमो यो यो धूमवान् स वह्निव्य-
त्यानिभ्युदाहरणऽतिप्रसङ्गस्य दुर्गारत्वात् । विशिष्टसाध्यतावच्छेद-
कपरामर्शोपतादृशपञ्चमविषयत्वावच्छिन्नप्रतियन्धकताया अप्रसि-
द्धत्वात् ।

अत्रेदं समाधानम्—साध्यांशे निर्धर्मितावच्छेदकस्यापि ज्ञानस्य
वह्नित्वावच्छिन्नमवृत्ति इत्याकारकयुद्धि प्रति विरोधिवात् तथा च
प्रकृते तादृशपञ्चमविषयत्वावच्छिन्नप्रतियन्धकताप्रसिद्ध्या लक्ष-
णसमन्वय इति चिन्त्यम् ॥ २५ ॥

इतिधीकालीशङ्करासिद्धान्तवागीशविरचितम्
अथयवप्रकरणम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धाम्बवागीशविरचितं सटिप्पणं

गादाधरीसामान्यनिरुक्ति- क्रोडपत्रम् ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ ॐ नमः सरस्वत्यै ॥

अत्रानुमितिपदम् अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेन अनु-
मितितत्कारणज्ञानपरामिति शिरोमणिः ॥ अत्र निरूपकत्व यदि प्रति-
योगित्वं तदा कार्यस्य कार्यताप्रतियोगित्वाभावादानुमित्यसङ्गहः ।
अतः सम्बन्धिपद सम्बन्धिद्वयसाधारणस्य तत्साक्षात्कारजनकसा-
क्षात्कारविषयतात्मकस्य निरूपकत्वस्य लाभाय । अत्र पर्वतो घट्टि-
मान् इदम् तथा इत्यादि-समूहालम्बनानुमितिविरोधिद्वन्द्वनिष्ठबहुप-
भावादिरूपवाधादेः पर्वतादौ धूमादिना घट्ट्यादिसाधने दोषताप्र-
सङ्ग इत्यादिवृषण द्वितीयकल्पानुसरणार्थजमुक्त भट्टाचार्यैः ॥

अत्रेदमालोचयाम । अथ स्वावच्छेदकत्वस्वनिष्ठापितकारणता-
वच्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धेन प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकानु-
मितित्वावच्छिन्नकार्यताविशिष्टं यद्विषयत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धता-
निवेशे नैव दोष इति पूर्वकल्पस्यैव निर्दोषत्वे कल्पान्तरानुसरणं निर्वा-
जमिति चेन्न, एवमपि एकत्र द्वयमिति-रीत्या वद्विष्याप्यधूमघटवान्
पर्वत इत्याकारकपरामर्शविरोधिज्ञानविषये घटाभाववत्पर्वते घट्टि-
ष्याप्यधूमघटोभयाभाववत्पर्वते चातिव्याप्तिरिति । न च निरुक्ता-
न्यतरसम्बन्धेन तादृशकार्यताविशिष्टान्यविषयताशून्यज्ञानीपत्वस्य
प्रतिबन्धताविशेषणत्वे नोक्तदोष इति घट्टयम् । परामर्शाव्ययदि-
तोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे पक्षसाध्यादिविषयतायाः प्रयोज-
नविरहेण कार्यतावच्छेदककोटापप्रवेशकरूपे वाधादेरसप्रहापत्तेः
वाधनिश्चयप्रतिबन्धतायां तादृशविषयताशून्यज्ञानीपत्याभावादिति ।
एनेन प्रकृतपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टविषयत्यावच्छिन्नत्वं
प्रतिबन्धतायां निरेष्य भट्टाचार्योक्तद्वयणवारणमित्यपि निरस्तम् ।

त्वर्षतादाघतिव्याप्तिरिति छतं पल्लवितेन ॥ १ ॥

स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तत्तद्वनिरूपकत्वं सर्वांशे भ्रमभिन्नत्वं मद्वाचार्येण निवेशितम्(१) ।

अथात्र स्याधिकरणवृत्तित्वं स्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम् अन्यथा संयोगेन बन्धिमान् हृद इत्यादिज्ञानस्यापि प्रमात्वापत्तेः घटपादेः कालिकादेसम्बन्धेन हृदादिवृत्तिरादिति । एवञ्च गुणे गुणान्यत्वावेशिष्टमत्तावान् इति ज्ञानस्य संयोगेन गुणो गुणवान् इति ज्ञानस्य च प्रमात्वापत्तिः । आद्ये विशेष्यवृत्तिपदार्थस्य विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमेन सत्तावृत्तिगुणवृत्तित्वाभावात्स्य विशिष्टसत्तायामभावात् । द्वितीये च स्वानिरूपितप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन गुणवृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति । न च स्वानिरूपितत्व-स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्व-एतदुभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव सर्वांशे याधार्यं वाच्यमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवमपि रङ्गे स्वरूपतो रजतत्वप्रकारकमिदं रजतमित्यादिज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वापत्तिः । तत्र स्वावच्छेदकधर्माप्रसिद्ध्या स्वपदेन रजतत्वप्रकारताया चर्तुमशक्यत्वात् । न च स्वानिरूपितत्व-स्यावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रत्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव भ्रमभिन्नत्वं वाच्यम्, गुणादौ विशिष्टसत्तात्वविशिष्टवैशिष्ट्यदोषस्य तन्नियामकीभूतविशिष्टनिरूपितसमवायस्वरूपावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तिरथघटिनदर्शितोभयसम्बन्धेन विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टविषयताकत्वेन निर्वाहः, रङ्गे स्वरूपतो रजतत्वप्रकारकज्ञानस्यापि दर्शितोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यताशालिन्धात्

(टि०)[१] अथात्र स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नायं स्वव्यधिकरणनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वं ननु तादृशप्रकारावच्छिन्नायं विशेषतायां प्रकारावच्छिन्नायोपगमे घटावच्छिन्नविशेष्यकवद्विमत्तायुद्धिमतिर्यथापघटयानिर्वाकारक—एकत्र द्वयमिति रीत्या निश्चयस्य प्रतिषेधकत्वापत्तिः । तस्यापि घटावच्छिन्नविशेष्यकवद्विमत्तायुद्धिमत्प्रकारकत्वात् मत एवाऽन्ययमप्ये गन्धनिष्ठस्य गन्धार्थावच्छिन्नेष्वत्यस्य गन्धवानवच्छिन्नरसादित्युक्तं अगदीशेनेति ध्येयम् ।

यत्पक्षकयसाध्यकस्थले एकैनेव लिङ्गेनानुमितिस्तत्र प्रकृतपराम
 शाध्यवहितोत्तरत्वस्यापि कार्यतावच्छेदककाटाक्षप्रवेशेन व्यभिचार
 दावव्याप्तेषु । न च प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वव्यापक
 प्रतिबध्यत्वम् यद्य प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकपरामर्शत्वव्यापकप्रति
 बध्यत्वम् एतदन्यतरनिरूपितप्रतिबध्यकतानिधेशे न कोपि दोष
 इति वाच्यम् व्यापकत्वाद्द्विधा निवशेन गौरवादिवालोच्य प्रकृत
 पक्षसाध्यप्रकारकप्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुप्रकारकसमूहालम्बना
 नुमितित्वव्यापकत्व प्रतिबध्यताया निरुद्ध कृत्यान्तरानुसरणे
 दोषातिवृत्ता कृतम् । न चैतत्कल्पेऽपि बन्धिव्याप्यामावयवत्
 द्वादशवतिव्याप्तिस्तस्य हेतुमत्ताप्रहाविरोधितया स्वरूपासिद्धयना
 मकस्यादिति वाच्यम् । तस्यापि व्याप्यत्वासिद्धित्वेन लक्ष्यताया
 असिद्धिप्रत्ये "पक्ष साध्यवान् साध्यव्याप्यो हेतु हेतुमान् पक्ष
 इत्याकारकानुमिते प्रकृते निवेशधारणसम्भवादिति बोध्यमिति"
 मयुरानाथेन स्वीकृतत्वात् । आचार्यमतावलम्बनतोऽप्यनिस्ताराद्य ।
 यत्तु प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वात्तच्छिन्नकार्यतासाक्षात्कार
 त्वापच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयतावाद्धिवयथाय
 च्छिन्नव प्रतिबध्यताया निवेश्यमत पूर्वकल्पेप्यतिव्याप्यनयनाशन
 कृत्यान्तरानुसरण निर्वोजमिति । तत्र तथाविधसाक्षात्कारत्वापच्छिन्न
 प्रति अनुमित्यात्मकसम्बन्धिव्यक्ति साक्षात्कारत्वेन परामर्शात्मकसम्ब
 न्धिव्यक्ति साक्षात्कारत्वेन च हेतुत्वसम्बन्धिव्यक्ति साक्षात्कारस्य वाच्य
 म् । अतोऽनुमितिविषयताया परामर्शविषयतायाश्च तथाविधसाक्षा
 त्कारत्वापच्छिन्नजनकतावच्छेदक विषयतायस्यामायात् तादृशविषय
 तावद्धिवयत्वापच्छिन्नप्रतिबध्यताप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताय
 दन्यत्वाद्वाधादावप्यामितादवस्थ्यात् । किञ्चानुमित्यादिविषयताया
 तथाविधसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकविषयतावत्त्वेकत्र द्वयमित
 राया प्रागुक्तज्ञानमादाय घटाभाषवत्पर्यतादावतिव्याप्तिनादवस्थ्या
 त् । न च तथाविधसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकविषयतायावद्वि
 षयताशून्यज्ञानीयप्रतिबध्यतानिधेशे न कोपि दोष इति वाच्यम् एवमपि
 परामर्शादिविषयतायैव घटादिविषयवत्वायगादिनो निरुक्तसम्बन्धि
 द्वयमासात्कारस्यापि तथाविधकार्यतासाक्षात्कारजनकत्वा घटादि
 वित्यताया अपि तादृशजनकतावच्छेदकविषयतायत्यन घटाभाषव

एवंतादावतिव्यातिरिति कृतं पल्लवितेन ॥ १ ॥

स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तच्चद्विनिरूपकत्वं सर्वांशे भ्रमभिन्नत्वं भट्टाचार्य्येण निवेशितम्(१) ।

अथात्र स्वाधिकरणवृत्तित्वं स्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम् अन्यथा संयोगेन चन्दिमान् हृद् इत्यादिज्ञानस्यापि प्रमात्वापत्तेः घट्टादेः कालिकादेिसम्बन्धेन हृदादिवृत्तित्वादिति । एतच्च गुणे गुणान्यत्वावेशिष्टसत्तावान् इति ज्ञानस्य संयोगेन गुणो गुणवान् इति ज्ञानस्य च प्रमात्वापत्तिः । आद्ये विशेष्यवृत्तिपदार्थस्य विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमेन सत्तावृत्तिगुणवृत्तित्वाभासस्य विशिष्टसत्तायामभावात् । द्वितीये च स्थानिरूपितप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन गुणवृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति । न च स्वनिरूपितत्व-स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्व-एतदुभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव सर्वांशे याथाार्थं वाच्यमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवमपि, रङ्गे स्वरूपतो रजतत्वप्रकारकमिदं रजतमित्यादिज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वापत्तिः । तत्र स्वावच्छेदकधर्माप्रसिद्ध्या स्वपदेन रजतत्वप्रकारताया धर्तुमशक्यत्वात् । न च स्वनिरूपितत्व-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन प्रकारतावेशिष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव भ्रमभिन्नत्वं वाच्यम्, गुणादौ विशिष्टसत्तात्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य तन्निषामकीभूतविशिष्टनिरूपितसमवायस्वरूपावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वघटितदर्शितोभयसम्बन्धेन विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टविषयताकत्वेन निर्वाहः, रङ्गे स्वरूपतो रजतत्वप्रकारकज्ञानस्यापि दर्शितोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यताशालिन्धात्

(टि०)[१] अथात्र स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वं स्वव्यधिकरणनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वं नतु तादृशप्रकारावच्छिन्नत्वं विशेष्यतायां प्रकारावच्छिन्नत्वोपगमे घटावच्छिन्नविशेष्यकबहिर्भूतायुद्धिमति यन्त्रमाद्यघटवानित्याकारक—एकत्र द्वयमिति रीत्या निश्चयस्य न्तियन्प्रकृत्यापत्तिः । तस्यापि घटावच्छिन्नविशेष्यकबह्वभासप्रकारकत्वात् मत एवाऽऽययप्रसंगे गन्धनिष्ठस्य गन्धरशांशविशेष्यत्वस्य गन्धयानवच्छिन्नत्वादित्युक्तं जगदीशनेति ध्येयम् ।

अमत्यनिर्वाह इति वाक्यम् । तावतापि विषयितासम्बन्धेन प्रकार-
त्वेन घटत्वानवगाहि-घटत्वत्वेन घटत्वावगाहि-ज्ञानधर्मिकस्य विष-
यतया घटत्वत्वेन घटत्वप्रकारकज्ञानस्य स्वावच्छेदकामूनविषयत्व-
सम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावद्वृत्तित्वघटितद-
र्शितोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यताशालित्वात् अमत्वाप-
त्तेः । एय विषयितया प्रकारत्वेन घटत्वावगाहिज्ञाने विषयितासम्बन्धेन
प्रकारत्वावच्छिन्नत्वामावासत्वेन तद्धर्मिकस्य विषयितासम्बन्धेन
स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकप्रमस्य दर्शितोभयसम्बन्धेन प्रकारता-
विशिष्टविशेष्यताशालित्वात् यथार्थत्वापत्तेश्चेति ।

मैयम् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छेदकधर्मावच्छि-
न्नाभाववद्वृत्तित्व—स्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन प्रकारतावि-
शिष्टविशेष्यताशून्यत्वे सति स्वनिरूपितत्व-स्वाध्वनिष्ठाधिकरण-
तात्वत्वोभयसम्बन्धेन विशेष्यताविशिष्टनिरवच्छिन्नप्रकारता-
शून्यत्वस्य सामान्यतो अमभिन्नत्वपदेन विवक्षितत्वात् । ता-
दृशाधिकरणतात्वत्वं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिरुपावच्छेदकताकप्रतियोगिताक-
भेदत्वत्वसम्बन्धेन प्राह्यम् । स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियो-
गितावच्छेदकत्व च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वाध्वनिष्ठा-
निरवच्छिन्ननिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिरुपावच्छेदकताकभेद-
त्वत्वसम्बन्धेन प्राह्यम् स्वरूपतो घटत्वानवगाहि—घटत्वत्वेन
घटत्वावगाहि-ज्ञानधर्मिकस्य विषयतया घटत्वत्वेन घटत्वप्रकार-
कज्ञानस्य प्रमात्वसम्पादनाय प्रकारतायां निरवच्छिन्नत्वनिवेशः ।
प्रकारत्वेन घटत्वावगाहिज्ञानधर्मिकस्य विषयतया स्वरूपतो
घटत्वप्रकारकप्रमस्य प्रमात्वापत्तित्वधारणाय सम्बन्धघटकनिरूप-
कतायां निरवच्छिन्नत्वनिवेशः(१) ॥

(टि०) [१] यस्तु नस्तु स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छेदकाव-
च्छिन्नाभाववद्वृत्तित्व-स्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन विशेषणतायां शि-
ष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वे सति स्वनिरूपितत्वस्वाध्वनिष्ठाधिकरणता-
त्वत्वत्वोभयसम्बन्धेन विशेष्यताविशिष्टनिरवच्छिन्नाविशेष्यत्वानि-
रूपकत्वमेव अमभिन्नत्व वाच्यम् । स्वावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्त्व-
निरवच्छिन्नाधिकरणत्वम् । तेन कपिसंयोगान् कृत्वा इत्यस्य न अम-

अथ यद्रूपपदेन किं धर्तव्यम् ? तत्र यदि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन बन्धभावविशिष्टहृदत्वमुच्यते तदा धर्मितावच्छेदकविधया हृदत्वानवगाहिनि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन बह्वयभावबद्धत्ववानित्यादिज्ञानेऽपि यद्रूपावच्छिन्नविषयतायाः सत्त्वेन अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादसम्भवः स्यात् । यदि च बह्वयभावहृदत्वोभयं गृह्यते तदा एकत्र द्वयमिति रीत्या तदुभयावगाहिज्ञाने तदुभयविशिष्टनिरूपिताविषयतायाः सत्त्वेन अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितयाऽसम्भवः स्यात् इति चेत्,—

अत्र केचित् यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितं तादृशतादृशधर्मावच्छिन्नविषयत्वाभावकूटवत्त्वज्ञानीयस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावत् यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपबन्वं लक्षणम् । यद्रूपपदेन बह्वयभावहृदत्वोभयादिकमेव धर्तव्यम् एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञाने यद्विषयत्वं तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावत् इति तदुच्युदासः । बन्धभावरूपैकदेशेऽपि नातिव्याप्तिः बह्वयभावत्वावच्छिन्नविषयत्वे बह्वयभावहृदत्वोभयावच्छिन्नानिरूपितत्वं धर्तव्यं इति तादृशोभयावच्छिन्ननिरूपिताविषयत्वाभाववत् यत्केवलं बन्धभावविषयकं ज्ञानं तदीयविषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात् । एवञ्च जातिमान् बह्वयभाववानित्यादिज्ञानवारणाय अद्याप्यस्मीभूतविषयिताशून्यत्वं स्वतन्त्रं नास्ति याथात्म्यत्ववत्पर्वतेऽतिव्याप्तिवारणाय अनतिरिक्तवृत्तित्वप्रवेश इत्याहुः ।

(टी०)त्वापत्तिः । प्रकारतास्थले विशेषणतानिर्घंशात् मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगवानित्यादिज्ञानस्य वृक्षः सत्ताप्रतियोगिकसम्बन्धेन द्रव्यत्ववानित्यादिज्ञानस्य च न भ्रमत्वानुपपत्तिः । संसर्गसंसर्गतायच्छेदकादेः प्रकारत्वासत्त्वेऽपि विशेषणताया विशेष्यतायाश्च सर्वजनानुभवसिद्धत्वादिति । अतएव प्रतियोगितायां प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वावगाहितया भ्रमत्वं संसर्गप्रकारसाधारणविशेषणविशेष्यभावस्यैव भ्रमत्ववदकत्वात् । अन्यथा स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यालीकतयाऽखण्डसम्बन्धेन प्रमेयस्याभावधर्मिणि अन्वयासम्बन्धेन भ्रमत्वानुपपत्तिरिति व्याप्तिप्रश्नक्रम्ये जगदीशेनोक्तमिति ध्येयम् ॥

तदसत् । गोत्वाभावो गोत्वानित्याकारकसमात्मकज्ञानीयवि
पयितामादाय गोत्वाभावेऽतिव्याप्ति गोत्वाभावत्वावच्छिन्नविष
यिताया गोत्वाचनिरूपितत्वासत्त्वात् ।

परंतु इदाद्यत्वा इदत्वावच्छिन्नानुयोगिताकत्वविशिष्टस्वरूपस-
म्बन्धेन बहुपभावघटित बहुपभाववद्भवत्वमेव यद्रूपपदेन धत्तव्यम् ।
एकत्र द्वयमिति रीत्याज्ञाने च इदत्वावच्छिन्नानुयोगिताकत्वाविशिष्ट-
स्वरूपस्य ससमत्वे न स्वीक्रियते किन्तु इदत्वादिधर्मितावच्छेदक
कज्ञान एवेति विशिष्टविशिष्ट्यावगाहिवोध च धर्मितावच्छेदकाव-
च्छिन्नानुयोगिताकत्वस्य प्रकारसम्बन्धात् नित्यत्वादिति प्राहुः ।

केचित्तु बहिर्धर्मितावच्छेदकतापन्नाभावत्वावच्छिन्नधर्मिता-
वच्छेदकतापन्नइदत्वादिकमेव यद्रूपपदार्थ इति ।

तदपि न, पर्यंतो बहुपभावानित्यादिप्रमविषयपर्यंतादावति
व्याप्ति । यदि च तादृशधर्मितावच्छेदकतापन्न यद्बन्धाभाववद्भूत्वा
दिक तदेव यद्रूपपदेनोच्यते तदा नाकशेष इत्यवधेयम् ।

नव्यास्तु प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावृत्तिरूपावच्छिन्नानुयोगि
ताकपर्याप्तिकविषयतानिरूपकतावच्छेदकताश्रयत्वमव यद्रूप तादृश
रूपवत्त्व वा समुदितलक्षणार्थ । प्रतिबन्धकतावृत्तित्व च स्वावच्छि-
न्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकतानिरूपकताकविषयत्वसमाना-
धिकरणभद्रप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छ-
ेदकताकमेदवत्त्वसम्बन्धेन याध्यमिति प्राहुः ॥ २ ॥

यद्विषयकत्वेन यादृशविशिष्टविषयकत्वेन तेनानुमितिप्रतिब-
न्धकपक्षविशेष्यकसमावपये साध्याभावाद्वा सद्भवादिनिष्ठ नाति-
प्रसङ्ग इति शिरोमणि । यत्सम्बन्धावच्छिन्नविशिष्टप्रकारताकत्वे
नानुमितिप्रतिबन्धकत्वे तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टताव्यवहार-
नियामकत्वोपगमे पर्यंतविशेषणकवद्बहुपभावज्ञानस्य विशेषणतावि-
शेषसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताससर्गावच्छिन्नपर्यंतादिनिष्ठप्रकारताक-
त्वेन विरोधितात्तेन सम्बन्धेन पर्यंतादिमत्ताया पर्यंतमहानसान्य
तरत्वादिरूपसद्भवात् सत्येऽपि प्रकृतधूमादिहतावसत्यासन्न दुष्टव-
्यवहारापत्तरयोग इति तदनुरोधेन पक्षविशेष्यकेत्युक्तमित्ये
गादाध्यायः (१) ।

(टि०) (१) ननु सामानाधिकरन्धेन यद्विनाध्यकस्थल पर्यंतत्व

अथ यत्सम्यन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारताकत्वेन अनुमितिप्रति-
बन्धकत्वम् तत्सम्यन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टनाव्यवहारनियामकत्वोप-
गमे धूमत्ववान्पर्यतो घट्टिमान् धूमादित्यादौ धूमादेर्दुष्टत्वानुपप-
त्तिः(१) स्वरूपसम्यन्धावच्छिन्नधूमत्वाभावप्रकारकत्वेनानुमितिप्र-
तिबन्धकतया तत्र सम्यन्धेन धूमत्वाभावादेर्धूमादावसत्त्वात् । न च
धूमत्वे पर्यतावृत्तित्वप्रकारकज्ञानस्यापि विरोधितया समवायस-
म्यन्धावच्छिन्नपर्यतवृत्तित्वाभावादेः स्वरूपसम्यन्धेन धूमादौ स-
त्त्वात् तत्र दुष्टत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । ताद्यतापि रूपत्ववान्पर्यतो
घट्टिमान् तद्रूपादित्यादौ दुष्टत्वानुपपत्तेः । यदि च रूपत्वनिष्ठाधेय-
तायां पर्यतनिरूपितत्वाभावस्यापि अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-

(टि०) व्यापकत्वह्यभावप्रतियोगिकस्वरूपसंबन्धस्यैव दोषघटकतया त-
त्सन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्यन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तत्सम्यन्धेन पर्य-
तादिमत्तायाः पर्यतमहानसान्यतरत्यादिसद्धेतौ सत्त्वेऽपि इति ग्रन्थः
कथं संगच्छत इति चेत्, अत्र केचित्-तत्पर्यतपक्षकस्थले एव तादृ-
शस्योक्त्यादिति । तत्तुच्छम प्रसिद्धस्थलपरित्यागापत्तेः । धर्मवि-
शेषनियन्त्रितप्रतियध्यप्रतिबन्धकत्वमत एवोक्तत्वात् तन्मतव्यापक-
ताया अनाद्यक्षकत्वादिति प्राहुः । परंतु पर्याप्तनिवेशात्केवल-
स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाधेयतासंबन्धेन तादृशान्यतरत्वे प्रसिद्धसं-
भवादित्याहुः । तदप्यसत् तथासति धूमादावपि संयोगसम्यन्धा-
वच्छिन्नत्वं विहाय केवलाधेयतासंबन्धेन पर्यतादिमत्तायाः संभवात्
पक्षविशेष्यकभ्रमेत्यादिग्रन्थासङ्गतिप्रसङ्गात् । अस्तुतन्तु प्रकारता-
वच्छेदकसंबन्धे उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकप्रकारप्रतियोगित्यमिव
उद्देश्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धे प्रकारव्याप्यउद्देश्यतावच्छेदक-
प्रतियोगिकत्वं भासते अवच्छेदावच्छेदकस्थले साध्यत्वव्यवसा-
मतिरिक्तत्वविशिष्टपक्षतावच्छेदकताघटकसंसर्गावच्छिन्नस्य विशे-
ष्यतावच्छेदकप्रत्यासत्तिर्ये इत्यादिनाऽनुमितेग्रन्थे जगद्देशानां-
कारणात् । तथा च केवलस्वरूपस्यैव मानान्नासङ्गतिरिति ध्येयम् ॥

(टि०) (१) इदन्तु कालिकसम्यन्धेन साध्यहेतुकामिप्रायेण
अन्यथा प्रतिबन्धकभ्रमपिपबहवभावमादाय दुष्टत्वव्यवहारस्य
नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥

प्रकारत्वात् तदादाय दुष्टाद्योपपत्तिः, तदापि निरूपकत्वसम्बन्धेन
 पर्वतानिरूपिताधेयत्वनिरूपिताधेयत्ववान् पर्यतो घट्टिमान् याच्यत्व
 वान्वा पर्वतानिरूपिताधेयत्वादित्यादौ दुष्टानुपपत्ति तत्र निरू-
 पकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशपक्षतावच्छेदकामावस्य
 तादृशपक्षतावच्छेदकानिष्ठनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्ति-या
 भावस्य तादृशपक्षतावच्छेदकनिष्ठाधेयतायां पर्वतनिरूपितत्वा-
 भावस्य च प्रवृत्तहेतावसत्त्वादिति । न च तत्रापि पक्षनिष्ठा-
 धिकरणतायां तादृशपक्षतावच्छेदकनिरूपितत्वाभावस्यापि प्रतिष-
 ष्टकतावच्छेदकप्रकारत्वात् तद्वत्त्वस्य च हेतौ सन्वाप्तानुपपत्तिरिति
 वाच्यम्, तावतापि पर्वततादृशाधेयत्वान्यतरत्वस्य पक्षतावच्छेद-
 कप्रवृत्तहेतौ तादृशान्यतरनिरूपितत्वाभावादेरमत्त्वाद्दुष्टानुप-
 पत्तिरेवेति चेत् । रूपत्वामावव्याप्यं पर्वतवृत्तिरित्याकारकज्ञान
 प्रकारतापन्नपर्वतवृत्तित्वादिकमादाय तदूपस्य दुष्टतासम्भवा-
 त् । एव तादृशाधेयत्वामावव्याप्यं पर्वतवृत्तिरित्यादिज्ञानप्र-
 कारतापन्नपर्वतवृत्तित्वादिकमादाय तत्रापि दुष्टतासम्भवा-
 दिति । नचैव वन्त्याभावव्याप्यं पर्वतवृत्तिरित्यादिपक्षविशेषणज्ञा-
 नप्रकारतापन्नपर्वतवृत्तिन्यादिकमादाय घट्टिमान् धूमादित्यादिप्र-
 सिद्धधूमादिहेतावपि दुष्टत्वप्रसक्तौ तदुपग्रन्थस्यासङ्गतिरिति वाच्य-
 म् । तावतापि वाच्यमस्यले पक्षविशेष्यकसममादाय प्रसिद्धधूमादौ
 दुष्टतापत्तिः सम्भवतीति अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति
 न्यायेन तदुपपत्ति सम्भवतीति ध्येयम् ।

केचिन्तु दुष्टतास्थले तादृशपक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षनि-
 ष्टमेदप्रतियोगित्वयुद्धेरपि पक्षतावच्छेदकविशिष्टप्रवृत्तिरिधितया
 तादृशप्रतियोगित्वयुद्धेरपि दुष्टत्वसम्भवात्तानुपपत्तिरित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

जातिमान्बहुपमावधानिवादिज्ञानमादाय बहुपमावधान्यदादा
 वसम्भयारणाय यद्रूपावच्छिन्नप्रविषयित्वसमानाधिकरणाभावप्रति-
 योगितावच्छेदक यद्रूपावच्छिन्नप्रविषयित्व तद्रूपावच्छिन्नप्रविषयिता-
 न्यय-य तादृशविशिष्टविषयकनिश्चये निरेशित भट्टाचार्येण ।

अथ इदं यत्सामानाधिकरण्येन घट्टिसाप्यतास्थले इदस्या
 वच्छेदेन बहुपमावादेरेष दोषनया जानिमान् बहुपमावधानि-

त्यादिज्ञाने हृदत्वव्यापकवह्वयभावप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धघटि-
तवह्वयभाववद्भ्रदत्वविशिष्टविषयिताया असत्त्वेन तत्र लक्षणगम-
नात्कथमसम्भव इति । न च जातिमान्वह्वयभाववानितिज्ञान एव
यत्र हृदत्वव्यापकवह्वयभावप्रतियोगिकः स्वरूपसम्बन्धो भासते
तज्ज्ञानमादाय तत्रापि लक्षणगमनासम्भव इति वाच्यम् । भट्टा-
चार्येण 'परुदेशव्यापकतानभ्युपगमेन जातिधर्मितावच्छेदकक-
ज्ञाने शुद्धहृदत्वव्यापकत्वस्य संसर्गतया भातासम्भवादिति चेन्न
उक्तस्थलेपि प्रकारीभूतवह्वयभावत्वांशे प्रमेयत्वाद्यवगाहि-हृदो य-
हिप्रमेयत्वविशिष्टवत्त्वानित्यादिज्ञानमादाय तत्रापि लक्षणगमना-
सम्भवादिति ध्येयम्(१) ।

अथ यादृशविशिष्टविषयकज्ञाने अव्यापकीभूतविषयता-
शून्यत्वनिवेशोऽप्यभावत्वेन हृदत्वावगाहि-अभावत्वान्वह्वयभाववानि-
त्यादिज्ञानवारणमशक्यम् । अभावत्वाच्छिन्नविषयितात्वस्य
वह्वयभावंधद्भ्रदत्वविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वात् यद्रूपपदेनाभावत्वस्य धर्तुमशक्यत्वात् । व-
ह्वयभाववदभावत्वस्य धर्तुं शक्यत्वेऽपि तद्रूपावच्छिन्नविषयिता-
शून्यत्वस्याभावत्वेन हृदत्वावगाहि-निरुक्तभ्रमे सत्त्वादिति । न च
यद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं तादृश-
विशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रू-
पावच्छिन्नविषयितानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वं निवेश-

(टि०)(१) नव्यास्तु परामर्शं यद्भ्रमव्यापकत्वं हेतुसंसर्गांशे भासते
तद्भ्रमव्यापकसम्बन्धेनानुमितिः फलम् । तथा च जातिमान् वह्वय-
भाववानिति निश्चयमादाय लक्षणगमनासंभव इति प्राहुः । वस्तुतस्तु
हृदत्वादिव्यापकवह्वयभावादिप्रतियोगिकस्वरूपादिसंसर्गांशे प्र-
मेयत्वावगाहि-तादृशसंसर्गतावच्छेदकांशे प्रमेयत्वावगाहिषा वह्वय-
भावत्वान्हृद इत्यादिज्ञानमादायासंभवो बोध्यः । एवञ्च बह्वीयप्रमेय-
त्वविशिष्टवद्वान् हृद इति ज्ञाने प्रमेयत्वविशिष्टवह्वयभावत्वादिरूप-
धर्मैषैव व्यापकत्वं भासते न तु केवलवह्वयभावत्वादिना भट्टाचा-
र्येणात्रैव पतङ्गध्वे एव तथा वक्ष्यमाणत्वादित्युक्तावपि नासंगतिरि-
ति ध्येयम् ।

मीयम् तथा चाभावात्वाचच्छिन्नविषयतानिरूपितवद्बहुपभाववद्बद्धत्वा-
 चच्छिन्नविषयतात्वं तादृशाभावाप्रतियोगितावच्छेदकमेवेति तादृश-
 विषयताशून्यत्वं नोक्तज्ञानस्येति थाच्यम् । अभावात्वाचच्छिन्नाविषय-
 तानिरूपितवद्बहुपभाववद्बद्धत्वावच्छिन्नाविषयतायाः बहुपभावावद्बद्ध-
 विषयकज्ञानेपि सत्त्वेन तादृशविशिष्टविषयकत्वाव्यापकत्वाभावेन
 यद्रूपपदेनाभावात्वादेर्घतुंमशक्यत्वात् । यदि च यद्रूपावच्छिन्नविष-
 यतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं ता-
 दृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगितावच्छेदकं त-
 द्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्न-
 विषयिताशून्यत्वस्य निषेशान्न दोषः यतो बहुपभाववद्बद्धत्वा-
 चच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितत्वं न बहुपभाववान् इह
 इत्यादिज्ञानायाभावात्वावच्छिन्नविषयतायां किन्तु अभाववान् बहुप-
 भाववानित्यादिज्ञानायाभावात्वावच्छिन्नविषयतायामेवेति तज्ज्ञान-
 म्युदास इत्युच्यते तदा तादृशरीत्या गोत्याभावात्वावच्छिन्नविषयता-
 त्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितगोत्यावच्छिन्नविषयितात्वस्य गो-
 त्याभावात्विशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगितावच्छे-
 दकतया तादृशविषयताशून्यत्वस्य गोत्याभावो गोत्यावानिति
 ज्ञानेऽसत्त्वेन तादृशप्रममादाय गोत्याभावादायतिव्याप्तिधिरहेष
 षड्यमाणसामान्यपदव्यापृत्यसङ्गतेः । एतेन प्रमसामान्यभिन्नत्वं नि-
 षेद्य अभावात्बहुपभाववानिति ज्ञानयारणमित्यपि परास्तम् । एत-
 द्दक्षपस्य यथाघटवाघटितत्वेन एतत्त्वत्वे तस्यानुपादेयत्वाच्च ।
 न च यादृशविषयतात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणा-
 भावाप्रतियोगितावच्छेदकं तादृशविषयतात्वावच्छिन्नविषयताशून्य-
 त्वाविशेषणश्रेयम्, तथाच यद्विषयावच्छिन्नविषयतानिरूपिता-
 भावात्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावात्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरू-
 पितविशेष्यतात्वरूपतादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावा-
 प्रतियोगितावच्छेदकमूलकसमावच्छिन्नाभावात्सत्त्वेन उक्तज्ञानम्यु-
 दास इति वाच्यम् । एवमपि सामान्यपदव्यापृत्यसङ्गतेः गोत्यावि-
 षयतानिरूपिताभावाविषयतानिरूपितगोत्याविषयतात्वस्य तादृशा-
 भावाप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । बहुपभाववान् इह इत्यादिज्ञान-
 निरूपकनिरूपकभावात्प्रदृश्यादितिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरू-

पिताविशेष्यतात्वरूपस्य जातित्वेन रूपेण हृदयावगादिज्ञाननिष्ठ-
तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभावात्सत्त्वेनास-
म्भवापत्तेश्च ।

मैयम् । स्याभावावच्छिद्यविशेष्यतानिरूपितस्वनिष्ठप्रकारताकत्व-
स्वाश्रयनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वनिष्ठप्रकारताकत्वोभयसम्बन्धेन
धर्मविशिष्टान्यत्वेन स्वाश्रयभावावबहुचित्व-स्वनिरूपितत्वोभयस-
म्बन्धेन अवच्छेदकताविशिष्टविषयताशालिज्ञानान्यत्वेन वा यादृश-
विशिष्टविषयकनिश्चयस्य विशेषणीयतया अभाववान्यह्यभावावनि-
त्यादिज्ञानधारणसम्भवादिति ।

केचित्तु यथाश्रुताव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वस्य निवेशे जा-
तिमान् यद्व्यप्यमानित्यादि-ज्ञानव्यावर्तनेऽप्यभाववान्यह्यभावा-
वानित्यादिज्ञानधारणासम्भयः । एवं जातिमान् यद्विमानित्यादौ
यद्व्यप्यमानयज्ञातिमत्तृहदादिरूपवाधेऽप्यासिद्धालनीपन्थायेन सर्वा-
सामेय यद्व्यप्यमानयज्ञातिमद्विषयितानां तादृशवाधविषयित्वाव्या-
पकत्वेन तादृशविषयिताशून्यत्वस्योक्तवाधविषयकज्ञानेऽसत्त्वात्
यतो यद्व्यप्यमानयच्छिन्ननिरूपितयत्किञ्चिद्विषयिताविशिष्टनिश्चयव-
ध्यापकं प्रकृतानुमितिप्रतियोग्यकत्वं तद्व्यप्यमानं लक्षणं वाच्य-
म् । वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्या-
प्तावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयित्वसमानाधिकरणभावावप्रतियो-
गितावच्छेदकविषयताशून्यत्वसम्बन्धेन । यत्किञ्चिद्विषयतायां
यद्व्यप्यमानयच्छिन्ननिरूपितत्वं च यद्व्यप्यमानयच्छेदकताकत्वमेव
तेन यद्व्यप्यमानयान् हृद इत्यादिज्ञानीययद्व्यप्यमानयत्तद्व्यप्यमानयच्छिन्न-
विषयिताया अपि हृदयावच्छिन्ननिरूपितत्वेन यत्किञ्चित्पदेन
तादृशविषयित्वमादाय शुद्धदे नातिग्यासिः । जातिमान् यद्व्यप्यमा-
वयानित्यादिज्ञानविषयित्वं च यद्व्यप्यमानयद्व्यप्यमानयच्छिन्ननिरूपि-
तयत्किञ्चिद्विषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपकताकवि-
षयताशालियद्व्यप्यमानयान् हृद-इत्यादिज्ञानवृत्तिमेदमप्रतियोगि-
तावच्छेदकमेवेति तच्छून्यत्वं न जातिमान्यद्व्यप्यमानयानि-
त्यादि ज्ञाने किन्तु यद्व्यप्यमानयान् हृद इत्यादिनिश्चय एवेति तादृ-
शनिश्चयवध्यापकत्वं प्रकृतानुमितिप्रतियोग्यकतायामक्षतमेवेति य-
त्किञ्चित्पदेन हृदो यद्व्यप्यमानयानित्यादिज्ञानीयविषयतामादाय

याधादौ लक्षणसमन्वयः । एवं जानिमान्वाह्निमानित्यादाद्यपि बहुप-
 भाववज्जातिमदादौ नाख्यातिः । जातित्वेन यत्किञ्चिज्जात्यवगाहि-
 यन्त्याभाववज्जातिमदित्यादिज्ञानीयविषयताया एव यत्किञ्चिद्विषय-
 पदेनोपादेयतया तादृशविषयिताविशिष्टनिश्चयत्वव्यापकत्वस्य प्र-
 तियन्धकतायामक्षतत्वात् ।

अथवा यत्किञ्चिद्विषयताविशिष्टयद्भावच्छिन्नविषयिता तादृशा
 नुमितेप्रतिबन्धकानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवर्य दोषत्वम् । यत्किञ्चि-
 द्विषयिताविशिष्ट्य च स्वनादात्म्य-स्वरूपकतावच्छेदकतापर्या-
 प्यवच्छेदकभूतधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकावच्छेदकताकनिरूपकताक-
 मुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयिताशु-
 स्यज्ञानीयत्वोभयसम्यन्धेनानघाच यत्किञ्चित्पदेन हृदो बहुपभावयान्
 इत्यादिज्ञानीयवन्त्याभाववद्बुधदत्तवाचाच्छिन्नविषयतामादाय याधादौ
 लक्षणसमन्वय । एव जानिमान् वाह्निमान् इत्यत्रापि जातित्वेन य-
 त्किञ्चिज्जात्यवगाहि-जातिमान् वन्त्याभावयानित्यादिज्ञानीयविषय-
 तामादाय बहुपभाववज्जातिमदादौ लक्षणसमन्वय । हृदो वन्त्याभाव-
 यानित्यादिज्ञानीयवन्त्याभाववद्बुधदत्तवाचाच्छिन्नविषयताया स्वरूप-
 कतावच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयित्वसमा-
 नाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयिताशुस्यज्ञानीयत्वसम-
 न्धेन वन्त्याभावाद्येकदेशविषयतायामेष सत्त्वात् । तादृशविषयिता-
 दिशिष्टवन्त्याभावाद्येकदेशविषयताव्यापकत्वस्य च प्रतिबन्धकताया
 मक्षतत्वात् । यत्किञ्चिद्विषयतावदेन हृदो बहुपभावयानित्यादिज्ञा-
 नीयवद्बुधव्यवसायवद्बुधदत्तवाचाच्छिन्नविषयतामादायैकदेशोऽतिव्याप्तिरतः
 स्वतादात्म्यनिषेध । केवलस्यादात्म्यनिषेधोऽपि हृदो बहुप-
 भावयानिति ज्ञानीयैकदेशविषयतामादाय तत्रैवाव्याप्तिरत उभ-
 यन्धेन निषेधः । तथा च हृदो वन्त्याभावयानित्यादिज्ञानीयैकदेश-
 विषयताया स्वतादात्म्यमक्षयं स्वनिरूपकतावच्छेदकभूत वदुप-
 न्यामावस्थादिकः तत्पर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताक याकेवलव-
 न्त्याभाव इति ज्ञानीयविषयत्वम् तत्समानाधिकरणभेदप्रतियो-
 गितावच्छेदकविषयिताशुस्यज्ञानीयत्वामावाप्तियानिति । न च
 दोषादिव्यवसायवन्त्याभाव इतिज्ञानीयवत्किञ्चिद्विषयतायास्तादृशो-
 भवोत्पत्त्येन विषयिताविशिष्टतादितिवाप्तितादव्यवसाय इति

वाच्यम्, प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतायां तादृशविशिष्टविषयिता-
 व्यापकत्वाभावादिति । हृदो घन्हाभाववानिति-ज्ञानीयमुख्यविशे-
 ष्यताया अपि घन्हाभाववद्भ्रदद्यान् देश इति ज्ञानीयस्वनिरूपकता-
 वच्छेदकवन्हाभाववद्भ्रदत्वावच्छिन्नानिरूपकताकप्रकारतात्मकविष-
 यित्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशभेदप्रतियो-
 गितावच्छेदकविषयताशून्यज्ञानीयत्वामावेन निरुक्तोभयसम्बन्धेन
 यत्किञ्चिद्विषयिताविशिष्टविषयित्वाप्रसिद्ध्याऽसम्भवः अत उभय-
 सम्बन्धघटकमुख्यविशेष्यतानिवेश' मुख्यविशेष्यतानिवेशेऽपि हृदो
 घन्हाभाववानित्यादिज्ञानीयवन्हाभाववद्भ्रदत्वावच्छिन्नविषयतायां
 हृदत्वावच्छिन्नप्रत्यस्यापि सत्त्वेन यत्किञ्चित्पदेन तादृशविषयतामा-
 दाय हृदत्वावच्छिन्नैकदेशेऽभ्यासिरतो यद्रूपावच्छिन्नाविषयितापदेन
 यद्रूपपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयिता वाच्यम् । हृदो घन्हा-
 भाववानित्यादिज्ञानीयविषयितायाः स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्माव-
 च्छिन्ननिरूपकताकविषयिताशालिजातिमान्वन्हाभाववानित्यादिज्ञा-
 नवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनासम्भवः स्यात् अतः सम्बन्ध-
 घटकमुख्यविशेष्यतायाम् स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छे-
 षकताकनिरूपकताकत्वनिवेशः । एकत्र द्वयमिति रीत्या घन्हा-
 भाववद्भ्रदविषयकज्ञानीयविषयितायां घन्हाभाववद्भ्रदत्वाव-
 च्छिन्ना या प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयता तन्निरूप-
 कतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकता-
 कत्वाभावात् तमादाय दोषः । न च विषयभेदेन विषयता-
 भेदाद्घन्हाभाववद्भ्रददाव्याप्तिः हृदो घन्हाभाववानित्यादियत्कि-
 ञ्चिद्भ्रदविषयकज्ञानीयविषयितायाः स्वनिरूपकतावच्छेदकीभूत-
 धर्मावच्छिन्ननिरूपकताकहृदान्तरविषयताकतादृशज्ञानीयविषयत्व-
 समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तच्छून्यज्ञानीय-
 त्वस्य स्वस्मिन्नसत्त्वादिति वाच्यम् । स्वतादात्म्य-रूपवि-
 शिष्टमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषय-
 ताशून्यज्ञानीयत्वोभयसम्बन्धेन यद्रूपपर्याप्तावच्छेदकताकविष-
 यतायां यत्किञ्चिद्विषयताविशिष्टनिवेश इति । सम्बन्धघटक-
 विषयताविशिष्टं च स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छेदकता-
 कनिरूपकताक-रं-स्वनिरूपकनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन प्राशम् ।

तथा च यत्किञ्चिद्भूतविषयकज्ञानीया या विषयता तन्निरूपकनि-
रूपितवस्य हृदान्तरविषयकज्ञानीयविषयतायामसत्त्वाश्लेष दोष
इत्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । स्वरूपसम्यन्वयरूपावच्छेदकताकल्पे यद्व्यमाणसामान्य-
पदव्यावृत्त्यसङ्गतेः । निश्चयत्वांगनिवेशवैयर्थ्यापत्तेश्चेति श्लेष्यम् (१) ।

यस्तुतस्तु अथैव जातिमान्यन्तमात्रयानित्यादिग्रन्थ एवापात-
तं विषयतासम्यन्धेन यादृशविशिष्टन्यापकं प्रतिबन्धकत्वं ता-
दृशप्रमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् । यत्र स्वरूपतोऽस्वरूपतो वा यादृ-
शविशेषणघटितयादृशविशिष्टस्य संसर्गताविरहेण दोषत्वम् तत्र
तादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताया एव तादृशविशिष्टस्य संसर्गता
स्वीक्रियते न तु अन्यविधाया इति जातिमद्वन्द्वमाशयवद्भूतद्वयवि-

(१) नव्यास्तु यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालियत्किञ्चिज्ज्ञाननिष्ठ-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्माव-
च्छिन्नविषयताशून्ययद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकत्वं
प्रतिबन्धकताया निषेध्यम् तथाच यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालि-
ज्ञानत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितज्ञान-
निष्ठावच्छेदकतानिरूपितभेदनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितेत्यादिरी-
त्या तद्व्यपत्तिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविषयितानिरू-
पकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयिताशून्ययद्रूपावच्छिन्नविषयता
शालिनिश्चयत्वसमानाधिकरणाभासप्रतियोगितावच्छेदकत्वं ना-
स्तान्यभास सगृह्य निषेधे तात्पर्यम् इदो यद्व्यपत्तिनिष्ठज्ञाननिष्ठ-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूत यज्जातिरूपावच्छिन्नविषयित्वं त-
च्छून्यत्वं इदो यद्व्यपत्तिनिष्ठावच्छिन्नविषयितावच्छिन्नविषयिता-
सम्यय । इत्यत्र सामान्यपदानुपादाने यद्यन्मापेऽतिव्याप्ति र्वा-
वच्छिन्नविषयिताशालियत्किञ्चिज्ज्ञानपदेन बन्धमाशयान् इदं
इति ज्ञानमाशय तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयितानिरूप-
कतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयिताशून्य बन्धमाशयान् इदं इति
ज्ञानं तद्व्यपत्तिनिष्ठमाशयवावच्छिन्नविषयितायां स्वरूपसम्यन्धरूपाव-
च्छेदकत्वात् तन्निषेधे तु वेपथयन्धमाशयानिति-ज्ञानस्यापि तादृ-
शव्यावृत्तिवन्धमाशयविषयिताशयवत्त्वाभावात्त दोष इति प्राहुः ।

शिष्टस्य विपयितायाः स्वरूपतो हृदत्वघटितविशिष्टस्य संसर्गता-
विरहेण जातिमान्वन्द्वाभाववानित्यादिज्ञानमादायासम्भवाभावात् ।
परन्तु यादृशत्वमननुगतमिति । एतेन अभावत्वेन हृदत्वावगाहिज्ञान-
धारणाय यथार्थपदसार्थक्यसम्भवंतं दीधितिकृतां यथार्थपदाघटि-
तद्वितीयलक्षणावतारस्य विरोध इति पराम्तम् । अत एवानुमि-
तिग्रन्थे परामर्शग्रन्थे च भट्टाचार्येण विशिष्टव्याप्तिप्रसिद्धिस्थले
खण्डशो विपयितामादाय विपयितासम्बन्धेन व्याप्तिविशिष्टस्यैव
ज्ञाने निवेशः कृत इति ।

परे तु अव्यापकीभूतविपयताशून्यत्वमिदं यद्यद्वृषावच्छिन्नस्य
यस्य यस्य तादृशविशिष्टघटकता तत्तद्रूपावच्छिन्नतत्तन्निष्ठविप-
यतामिश्रकिञ्चिदवच्छिन्नविपयताशून्यत्वरूपमगुक्तविशेषणमप्यस्ति
तथा च अभावत्वेन हृदत्वस्य न विशिष्टघटकता इति अभावत्वाव-
च्छिन्नहृदादिविपयता तादृशविपयतामिश्रैवेति तच्छून्यत्वं नामा-
वधान्वन्द्वाभाववानित्यादिज्ञानस्येति तादृशज्ञानमादाय न दोषः ।
एवं चाभावपक्षसंयोगेन घट्टिसाध्यकस्थले अभावो घट्टिमात्र घे-
तिसंशयमादाय घन्द्वाभाववदभावरूपवाधेऽव्याप्तिवारणाय निश्चय-
त्वनिवेशः गोत्वाभावो गोत्वाभाववान् इत्यत्र गोत्वाभावो गोत्वघा-
नितिस्त्रममादाय गोत्वाभावेऽतिव्याप्तिवारणाय वक्ष्यमाणसामान्यप-
दसार्थक्यमिति वदन्ति ॥ ४ ॥

अथ यद्रूपावच्छिन्नविपयितात्वं स्वावच्छिन्नविपयित्वसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यत्र स्वावच्छिन्नविपयकत्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविपयित्व(१)समानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकमित्युक्तावेव सामञ्जस्ये विशिष्टान्तराघटितत्व-
विशिष्टद्रवाघटितत्वनिवेशो व्यर्थ इति । तथाहि मेयत्वविशिष्टव्य-
भिचारत्वावच्छिन्नविपयतायामपि मेयत्वाविशिष्टव्यभिचारत्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धतावच्छेदकीभूतशुद्धव्यभिचारत्वावच्छिन्नविपयित्वा-
व्यापकत्वेन तच्छून्यत्वस्य मेयत्वविशिष्टव्यभिचारज्ञानेऽतत्त्वा-

(१) भ्रमज्ञाने प्रतिबन्धकतासत्त्वादसम्भववारणायावच्छेदकवि-
पयतापर्यन्तानुपायनमत्र बोध्यम् ।

त् । एव वन्धुभाववज्जलरहसिजलवद्भ्रदत्वावच्छिन्नविषयताया
 अपि तादृशजलवद्भ्रदत्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता
 पच्छेदकीभूतवह्वयभाववज्जलवत्कालीनजलवद्भ्रदत्वावच्छिन्नविषय
 यित्वाव्यापकत्वेन तच्छून्यत्वस्य च तादृशजलवत्हृदविषयकज्ञा-
 नेऽसत्त्वात् । न च व्यभिचारघटितबाधेऽव्याप्ति तादृशबाध
 विषयकत्वस्य तादृशबाधविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छे-
 दकव्यभिचारविषयकत्वाव्यापकत्वेन तच्छून्यत्वस्य तादृशबाध-
 विषयकज्ञानेऽसत्त्वात् । स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक
 तासामान्यावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक
 तासामान्यावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य के-
 वलबाधविषयिताया केवलव्यभिचारविषयितायां चासत्त्वादिति वाच्यम्
 स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषय
 यित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य केवलबाधविषयिताया
 केवलव्यभिचारविषयितायां चासत्त्वादिति वाच्यम्
 स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषय
 यित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य केवलबाधविषयिताया
 केवलव्यभिचारविषयितायां चासत्त्वादिति वाच्यम् । यत्किञ्चित्प्र-
 तिबन्धकतापदन बाधप्रतिबन्धकतामादायैव व्यभिचारघटितबा-
 धादौ लक्षणसमन्वयादिति ।

अथ केचिन् उत्तरीत्या अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवेशे
 प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभाससमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षस्य सत्प्र-
 तिपक्षत्वे तत्रानि-याप्यापत्तस्तादृशसत्प्रतिपक्षविषयताया स्वा-
 वच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रतिहेतुव्याप-
 कसाध्यामावकालीनेहेतुमत्पक्षविषयित्वाव्यापकत्वात् । न
 च स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयस्वाव-
 च्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतस्वा-
 वच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतावयवित्वाशून्यज्ञानीयविषयित्वाव्या-
 पकीभूतविषयताशून्यज्ञानीयत्वमथावश्य वाच्यम् तथाच भोक्तृ-
 सत्प्रतिपक्षादाव्याप्ति कालीनत्वघटितविशिष्टविषयिताया स्वाव-
 च्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वाभावात्, परन्तु
 वह्वयभाववज्जलरहसिजलवद्भ्रदत्वादादायात्प्रतिपक्षारणाय विशिष्ट-
 बाधितत्वनिपत्ताऽस्तु विशिष्टात्तराघटितत्वनिपत्ता व्यर्थ एवेति
 वाच्यम् । यतः स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीय-
 स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदक स्वावच्छिन्नवि-

पयित्वाव्यापकीभूतविपयिताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविपयित्वं
 तद्रूपावच्छिन्नविपयित्वाव्यापकीभूतत्वनिवेशायोगः । किन्तु स्वाव-
 च्छिन्नविपयित्वाव्यापकीभूतविपयिताशून्यज्ञानीयस्वावच्छिन्नविप-
 यित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविपयित्वाव्या-
 पकीभूतविपयिताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविपयित्वं तद्रूपावच्छि-
 न्नविपयित्वाव्यापकीभूतविपयिताशून्यत्वमेव निवेशनीयम् अन्यथा
 ह्यो घट्टिमानित्यत्र जातिमद्वन्द्वभाववद्भेदइतिव्याख्यापत्तेः घ-
 ट्टयमायवद्भेदत्वावच्छिन्नविपयिताया जातिमद्वन्द्वभाववद्-
 हदत्वावच्छिन्नविपयित्वाव्यापकीभूतविपयिताशून्यजातिमान् घट्टो-
 भावधानिति ज्ञानेऽपि सत्येन जातिमद्वन्द्वभाववद्भेदत्वावच्छि-
 न्नविपयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावात्, तादृशप्र-
 तिबन्धकतावच्छेदकवन्द्वभाववद्भेदत्वावच्छिन्नविपयित्वाव्यापक-
 विपयिताशून्यत्वस्य च तादृशहदविपयकज्ञाने सत्त्वात् । एव-
 ञ्च प्रागुक्तसत्प्रतिपत्त्याव्याप्तिर्दुर्धाराैवेति प्राहुः(१) ॥ ५ ॥

टि० (१) एव सर्वं गगनचक्राच्यस्वाहित्यादौ गगनाभाववत्सर्वरूप-
 पयाघेऽव्याप्तिश्च याधविपयतायास्तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकभूत-
 गगनाभाववद्वदत्वावच्छिन्नविपयित्वाव्यापकविपयिताशून्यज्ञानीय-
 त्वाभावात् । अथ यद्रूपावच्छिन्नविपयितायां यद्रूपावच्छिन्नविपयि-
 त्वाव्यापकीभूतविपयिताशून्यज्ञानीयत्वमिव स्वावच्छिन्नविपयित्वा-
 व्यापकीभूतविपयिताशून्यत्वमपि देयम् तावतैव नोक्तस्थलेऽव्याप्तिः ।
 न च लाघवानवकाश इति वाच्यम् भवन्मतेऽनुमितित्वव्यापक-
 प्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतायाः द्विधा निर्वर्णयता गौरवम् ।
 मम मते तु तादृशयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतायाः मङ्गलनिवेशनातीत्य ला-
 घवादिति चेन्न प्रतिबन्धकताया ज्ञानभेदेन भिन्नत्वे मम मतेऽपि स-
 कृद्विदेशसम्भवादिति । तथान्य विदिष्टान्तरं स्वावच्छिन्नविप-
 यिताव्यापकतावच्छेदकतादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपि-
 तप्रतिबन्धकतात्ववृत्ति यद्रूप तद्वच्छिन्नविपयकत्वादिनिवे-
 शः । वृत्तिचक्रावच्छिन्नविपयिताव्यापकतावच्छेदकत्वसम्बन्धे-
 न । भवन्मतेऽप्येतादृशनिवेशस्यावश्यकतया गौरवापत्तेः यत्कि-
 ञ्चित्प्रतिबन्धकताघटितविदिष्टान्तराघटितचक्रव्ये मन्मते लाघवा-

अथ यद्वाच्यच्छिप्रविषयितासामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकतानि
 रूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावदित्यत्र सामान्यपदं व्यर्थम् ।
 हृदो घन्धमावधानित्यादृशानीयहृदत्वावच्छिप्रैकदेशविषयिताया
 स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य हृदत्वादिप्रतिशेषिण्यपि
 यकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतिषेधितावच्छेदकं यद्वाच्यमाव
 द्यावच्छिप्रविषयतात्वं तद्वाच्यच्छिप्रविषयताशून्यत्वाभावात्
 धारणसम्भवात् शुद्धहृद—इत्यादिज्ञानीविषयितायाश्च स्वरूपस
 म्बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहात् । न चात्र कल्पे तादृशविशिष्टविषयि
 त्याव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वं न निवर्तनीयम् घन्धमावधानिति
 मन्त्रावच्छिप्रविषयिताया अपि जातिमान् यद्ब्रह्मभाववानित्यादिज्ञानका
 र्त्तनस्य जातिमान् हृद—इत्यादिज्ञानस्य ज्ञानव्यतिष्ठत्यावच्छिप्रा वा हृद
 धर्मिकवन्तानुमितिप्रतिबन्धकता तद्विरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद
 कत्वादिति वाच्यम् । हृदत्वसामानाधिकरण्येन यद्ब्रह्मभावादावध्याति
 धारणाय तादृशाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशन्यावश्यकत्वात् ।
 तत्र जातिसामानाधिकरण्येन यद्ब्रह्मभावाविषयताया स्वरूपसम्ब
 न्धरूपावच्छेदकत्वविरहात् । न च संयोग संयोगभाषणानि—यादी
 संयोग संयोगवानित्याकारकभ्रमात्मकज्ञानविषय संयोगऽतिशयान
 तत्र संयोगत्वावच्छिप्रविषयतात्त्विकस्य संयोगत्वाविशिष्टविषयता
 समानाधिकरणाभावप्रतिषेधितावच्छेदकत्वाभावात्तादृशाव्यापकी
 भूतविषयिताशून्यत्वस्य धोक्तभ्रमात्मकज्ञाने सत्यादिति वाच्यम् ।
 संयोगावच्छिप्रविषयितायास्तादृशविशिष्टविषयकत्वाव्यापकत्वेन
 तच्छून्यत्वस्य संयोग संयोगवानिति भ्रमात्मकज्ञानेऽसत्त्वा
 दिति चेन्न सा चाभावा सा चाभावावधानित्यादी गात्वाभावा
 गात्ववानित्याकारकभ्रमात्मकवाच्यज्ञानविषय गात्वाभावादावधि
 ध्यातिधारणाय सामान्यपदं नार्थक्यात् । तत्र गात्वाभावाव
 विशिष्टविषयकत्वममानाधिकरणाभावप्रतिषेधितावच्छेदकत्वस्य
 गात्वावच्छिप्रविषयतात्वादावध्यातिधरणात् । न च यामन्वयवच्छि

टि० अ० चतुस्तम्यु तादृशस्य च व्यभिचारविषयकज्ञाननिवर्तने मेय
 त्वाविशिष्टव्यभिचारविषयकज्ञाने तत्र मेयत्वविशिष्टव्यभिचारऽति
 श्यापिरिति च्यवम् ।

प्रयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्संसर्गावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नविष-
यताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवः । गो-
त्राभावत्वविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकं यत्समवायसम्बन्धावच्छिन्नगोत्वत्वावच्छिन्नविषयितात्वं त-
द्वच्छिन्नाभावस्य गोत्वाभावो गोत्ववानिति ज्ञानेऽसत्त्वादिति वा-
च्यम् । तथासत्यपि गोत्ववत्समानकालीनगोत्वाभावपक्षकस्थले
तादृशगोत्वामावेऽतिव्याप्तेर्दुर्वात्वात् तत्र समवायसम्बन्धाव-
च्छिन्नगोत्वत्वावच्छिन्नविषयितात्वस्यापि तादृशविशिष्टविषयित्वा-
व्यापकत्वाभावात् । जानिमज्जात्यवच्छिन्नविषयितायाः सं-
सर्गानवच्छिन्नतया संसर्गनिवेशे ह्रदो जैतृपभाववानित्यत्र ज तिमा-
न् जातिमान् इत्यादिज्ञानधारणासम्भवाच्च । न च यद्रूपावच्छिन्नसां-
सर्गिकविषयतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं तादृशविशिष्टविष-
यत्वाव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितद्रूपावच्छि-
न्नविषयताशून्यत्वनिवेशे नोक्तदोषः समवायत्वावच्छिन्नसांसर्गि-
कविषयतानिरूपितगोत्ववत्समानकालीनगोत्वाभावत्वावच्छिन्नवि-
षयतायास्तादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापकतया तच्छून्यत्वस्य गो-
त्ववत्समानकालीनगोत्वाभावो गोत्ववानिति वाधभ्रमेऽसत्त्वादित्ति
वाच्यम् । तावताऽपि गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावो
गगनत्वाभावधानित्यत्र गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावो गगनत्ववा-
निति वाधभ्रममादाय गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावेऽतिव्याप्तिः ।
तत्र स्वरूपत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितगगनत्ववत्काली-
नगगनत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयताया विशिष्टविषयित्वाव्याप-
कत्वाभावात् । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपित-
यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्ननि-
रूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वं निवेशनीयम्, तथाचोक्तस्थ-
ले वाधविषयकभ्रमे गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावत्वावच्छिन्न-
विषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितगगनत्ववत्त्वावच्छिन्नविषयतात्वरूपतादृ-
शविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकयद्रू-
पावच्छिन्नाभावासत्त्वेनोक्तस्थले नाति-याप्तिरिति वाच्यम् । एवमपि

यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतियन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वमित्यत्र तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वनिवेशे हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या घट्टिभ्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववृत्तिवोभयवज्जले (१) तिव्याप्तिः । तत्र तादृशोभयाघच्छिन्नजलचावच्छिन्नविषयताया पक्षेण तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य हृदवृत्तिवद्विभ्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववज्जलत्वे सत्त्वात् । एव तादृशविशिष्टविषयताशून्यत्वे सति तादृशविशिष्टविषयताशून्यत्वनिवेशेऽसाधारणेऽतिव्याप्तिः असाधारणस्यापि निरुक्तोविशिष्टद्वयान्तर्गतत्वात् । अतस्तादृशविशिष्टविषयिताशून्यत्वमपहाय तादृशविशिष्टविषयताविशिष्टतादृशविशिष्टविषयिताशून्यत्वमेव भट्टाचार्येण निवेशितम् ।

अथ हृदो गगनाभाववद्विभ्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निमान् जलादित्यादौ गगनाभाववद्विभ्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवद्विभ्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्जलरूपासाधारणेऽव्याप्ति तादृशासाधारणस्य गगनभाववद्विभ्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निमान् हृदस्तादृशविशिष्टाप्यजलवांश्च जलं च गगनवदित्याद्यनुमितिविरोधितया निरुक्तविशिष्टद्वयघटितत्वात् । अतः विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे प्रतिबन्धकतायामनुमितित्वव्यापकप्रतियन्धतानिरूपितत्वनिवेश (२) । न च व्यापकत्वनिवेशापेक्षया लाघवात् पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतियन्धतानिरूपितप्रतियन्धकतानिवेशेनैव तदोपवारणसम्भवा-

टि० (१) व्याप्तिविशिष्टहेतौ पक्षवृत्तित्वावगाहिज्ञानस्य व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षावगाहिज्ञानस्य च अनुमितिकारणतया एकत्र द्वयमिति रीत्या निरुक्तोभयावगाहिनः कारणत्वाभावात् तस्य सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः ।

टि० (२) गगनाभाववद्विभ्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनजलादित्यादिस्थलीयासाधारणेऽव्याप्तिः समूहात्मनानुमित्यात्मकाभावो गगनवानित्याकारकानुमितिनिष्ठप्रतियन्धतानिरूपिताया च द्वयधिकरणवृत्तित्ववान् गगनाभाववान् द्वयधिकरणवृत्तित्ववांश्चाभाव इति ज्ञानैवीश्टथार्याच्छिन्नप्रतियन्धकतायास्तत्र सत्त्वादिति केचित् ।

यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वमित्यत्र तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वनिवेशे हृदो वहिमान् धूमादित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या वाहिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वहृदवृत्तित्वाभयवज्जले (१) तिव्याप्तिः । तत्र तादृशोभयावच्छिन्नजलवावच्छिन्नविषयताया पक्षेण तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य हृदवृत्तिवाहिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववज्जलत्वे सत्त्वात् । एवं तादृशविशिष्टविषयताशून्यत्वे सति तादृशविशिष्टविषयताशून्यत्वनिवेशेऽसाधारणेऽतिव्याप्तिः असाधारणस्यापि निरुक्तोपदेशद्वयान्तर्गतत्वात् । अतस्तादृशविशिष्टविषयिताशून्यत्वमपहाय तादृशविशिष्टविषयताविशिष्टतादृशविशिष्टविषयिताशून्यत्वमेव भट्टाचार्येण निवेशितम् ।

अथ हृदो गगनाभाववद्वाहिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवाहिमान् जलादित्यादौ गगनाभाववद्वाहिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवाहिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववज्जलरूपासाधारणेऽव्याप्तिः तादृशासाधारणस्य गगनभाववद्वाहिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवाहिमान् हृदस्तादृशवाहिव्याप्यजलवांश्च जलं च गगनवदित्याद्यनुमितिबिरोधितया निरुक्तविशिष्टद्वयघटितत्वात् । अतः विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे प्रतिबन्धकनायामनुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितत्वनिवेशः (२) । न च व्यापकत्वनिवेशोपेक्षया लाघवात् पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव तद्व्यपचारणसम्भवा-

टि० (१) व्याप्तिविशिष्टहेतौ पक्षवृत्तित्वावगाहिज्ञानस्य व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षावगाहिज्ञानस्य च अनुमितिकारणतया एकत्र द्वयमिति रीत्या निरुक्तोभयावगाहितः कारणत्वाभावात् तस्य सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः ।

टि० (२) गगनाभाववद्बहुपधिकरणवृत्तित्ववत्कालीनजलादित्यादौ स्थलीयास्तथाशरीरोऽव्याप्तिः समूहात्मकानुमित्यात्पक्षसाधो गगनवानित्याकारकानुमितिनिष्ठप्रतिबन्धतानिरूपिताया बहुपधिकरणवृत्तित्ववान् गगनाभाववान् बहुपधिकरणवृत्तित्ववांश्चाभावा इति हानौ विशिष्टार्थोच्छन्नप्रतिबन्धकतायास्तत्र सत्त्वादिति केचित् ।

द्वयमेवेति वाच्यम् पर्वतो बद्धिमान् काञ्चनमयधूमदिव्यादां काञ्चन
मैयत्वाभाववद्धूमत्ववद्बुद्धिर्धूमत्ववद्धुमेऽतिव्याप्तिरिति ध्येयम् (१)

अथ बहुपभाववद्बुद्धदादावसम्भ्रम इत्यथविशिष्टविषयकानिश्चय
विशिष्टवद्बुद्धभाववद्बुद्धत्वाविशिष्टविषयकानिश्चयत्वस्यानुमितिप्रति
बन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया तादृशविशिष्टव्यघटितत्वादिनि। (न च
परस्पर यादृशविशिष्टविषयकानिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयक
निश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टव्य
घटितत्व निवेशनीयम् भनो न कोऽपि दोष इति वाच्यम् तथास
त्यपि बहुपभाववद्बुद्धत्वादिविशिष्टविषयकानिश्चयविशिष्टवद्बुद्धभाव
वद्बुद्धत्वादिविशिष्टविषयकानिश्चयत्वस्य परस्परमनुमितिप्रतिबन्ध
कतानतिरिक्तवृत्तित्वात्तादृशविशिष्टव्यघटितत्वस्य बाधादौ
सत्त्वात्सम्भ्रमतादयस्थ्यादिति च) यादृशविशिष्टविषयकानिश्चयवि
शिष्टयादृशविशिष्टविषयकानिश्चयत्व ज्ञानविशिष्टत्वावच्छिन्नप्रतियन्व
कतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टव्यघटितत्वस्य विवक्षितत्वात्।

(अन्येतु परस्परघटकयादृशविशिष्टविषयक इत्यादेर्वक्तव्यत्वा
लोक्तदोष इत्याहुः ।)

अथैवमपि घन्यमाषयज्जलादिमहृत्तिजलाभाषयद्बुद्धदृशकथ
द्विसाध्यकस्थले तादृशजलवद्बुद्धदात्मकाध्यासिद्ध्यादावप्यासि ।
तत्र तादृशविशिष्टव्यघटितत्वात् । (न चाभ्यासिद्धिविषयताघटक
विषयताभिन्नस्य तादृशविशिष्टव्यघटितत्वाविषयतायां निवेशनीयमिति
नोक्तदोष इति वाच्यम् । तथासति तादृशरीत्या साध्याप्रसिद्धि

टि० (१) अथ यत्र इत्यप्रतियोगिकस्वरूपमध्यन्धेन इत्य
विशिष्टस्य पक्षता यद्दे साध्यता इत्यप्रतियोगिकस्वरूपमध्यन्धेन
बहुपभावज्जलयाकालीनजलयज्जातिमत्कालीनघटकस्य हेतुस्य तत्र
घटित्वापकर्तृभूताभाषप्रतियोगिबहुपभावयज्जलयत्कालीनजलयज्जा
तिमत्कालीनघटरूपासाधारण्येऽप्यासिः तत्र तादृशविशिष्टव्यघटितत्व
तामकयद्बुद्धभावयज्जलयत्वावच्छिन्नविषयतायां जलयद्बुद्धत्वाव
च्छिन्नविषयतासत्त्वात् जलयज्जातिमदन्तर्गतजलयद्बुद्धत्वावच्छि
न्नविषयतासत्त्वादिति चेन्न यादृशप्रतियन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात्तादृश
प्रतियन्धकतावच्छिन्नभूततादृशविशिष्टव्यघटितत्वविषयतासत्त्वात्तस्य वि
वक्षितत्वादिति ध्येयम् ४

विषयताघटकविषयताभिन्नत्वस्यापि निवेशनीयतया गौरवापत्तेः
ग्रन्थकारस्य । सप्रतिपक्षविषयताभिन्नत्वमाप्रनिवेशनीयत्वित्याच्च ।
न च यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टाघटकत्वं तादृशविशिष्टद्वये
निवेशनीयमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् तथा तथासत्युक्तस्थले
एव वन्हाभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ब्रह्मदादेरपि दोषत्वापत्तेर्व-
न्हाभाववज्जलवद्ब्रह्मदादिरूपविशिष्टस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्र-
तिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयताकविशिष्टघटकत्वाद्द्विशिष्टपक्षप्र-
हाचिरोधितया कालीनत्वघटितविशिष्टस्याश्रयासिद्धनात्मकत्वा-
च्च । न च वन्हाभाववज्जलवत्कालीनत्वकालीनजलवद्ब्रह्मदादिरूप-
विशिष्टद्वयस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तविष-
यताकविशिष्टाघटकत्वेन तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वाद्गोकातिव्याप्ति-
रिति वाच्यम् कालीनत्वादिघटितविशिष्टद्वयसंधारणासंभ-
वस्योपरिष्ठाद्ब्रह्ममाणत्वादिति चेन्न यादृशविशिष्टविषयकनिश्चय-
त्वं ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशवि-
शिष्टविषयताघटकविषयताभिन्नत्वस्य निरुक्तविषयितायां निवे-
शनीयत्वात् । एवञ्च विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे प्रागुक्तासंभव-
वारणाय प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वमपि नोपादेयम्
वन्हाभाववद्ब्रह्मत्वविशिष्टविषयिताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकविशिष्टविषयिताघटकविषयिता-
भिन्नत्वस्यासत्त्वात् ।

वस्तुतस्तु लाघवाद्द्विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे ज्ञानवैशिष्ट्यानव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताभिन्नत्वमेव विशिष्टद्वयविषयि-
तायां निवेशनीयमिति न दोषः । नन्वेवं ह्यदो षड्भिमान्वह्निमज्जलव-
त्कालीनजलाभाववद्ब्रह्मदादित्यत्र वन्हाभाववज्जलवद्ब्रह्मज्जलवद्ब्र-
ह्मदादावतिव्याप्तिस्तत्र ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नं यजेतुमन्नाग्रहप्रतिब-
न्धकत्वं तदवच्छेदकविषयिताकविशिष्टविषयिताभिन्नं यन्निरुक्तवि-
शिष्टद्वयविषयित्वं तच्छून्यप्रतीतिविषयत्वस्योक्तविशिष्टं सत्त्वात् ।
न च तादृशविशिष्टान्तरं यज्जलवद्ब्रह्मदादि उक्तविशिष्टस्य तद्घटि-
नत्वाद्गोकातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । विशेषगुणवद्ब्रह्मादिसद्ब्रह्मायाग्रे ब्रह्म-
माणस्य पत्किञ्चित्प्रतिबन्धकताघटितविशिष्टान्तराघटितत्वस्य ज्ञान-

विशिष्टपावच्छिन्नप्रतियन्धकतामादायोक्तविशिष्टेऽक्षतन्वात् ।

अथ घट्ट्यमाणयत्किञ्चित्प्रतियन्धकताघट्टिनविशिष्टान्तराघट्टितत्त्वकल्पे विशिष्टद्वयाघट्टितत्त्वनिवेश एव नास्ति । स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतियन्धकतावच्छेदकविषयतात्वस्य कालीनत्वादिघट्टिनविशिष्टविषयतायामपि सत्त्वात् तत्र स्वावच्छिन्नानिरूपितत्वस्य च विरहेण घन्दाभावजलवहृत्तिजलवद्द्रुदेऽति-यातिविरहादिति । न च स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतियन्धकतावच्छेदकविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया तत एव कालीनत्वघट्टितविशिष्टविषयिताभ्युदास इति घाट्ट्यम् स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशे प्राशुक्तयुक्त्या हृदो यद्विमानित्यत्र घन्दाभावज्जातिमद्भ्रंशदाघट्टित्वातिरत स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतियन्धकतावच्छेदक यद्द्रुपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीययद्द्रुपावच्छिन्नविषयत्व तद्द्रुपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकस्वावच्छिन्ननिरूप्यताकरयमित्येव घनत्वम् तेन कालीनत्वघट्टितविशिष्टविषयिताभ्युदाससम्भवादिति चेन्न यद्द्रुपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वस्यैव स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वस्याप्यवश्य निवेशनीयत्वात् अन्यथा व्यापकतामानाधिकरणरूपस्यातिविशिष्टहेतुमपक्षस्य सत्प्रतिपक्ष्ये तु तत्राऽव्यापकापत्तेः । तादृशप्रतियन्धकतावच्छेदकप्रवृत्तहेतुव्यापकमाध्यामायकालनिप्रतिहेतुमपक्षविषयिताया स्वावच्छिन्ननिरूप्यत्वमायादिति घट्ट्यमाणकल्पे विशिष्टद्वयाघट्टितत्वमवश्य निवेशनीयमिति ।

मैयम् । स्वस्यापक्षस्य — स्वप्रतिपक्ष्यमित्येवमवश्येन प्रतिपन्धकताविशिष्टान्यज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिपन्धकतानतिरिक्तवृत्तियादृशविशिष्टाव्यवस्थानिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वतादृशविशिष्टद्वयाघट्टितत्वानवेषानैवांतद्रोषाणां पारणसम्भवात् । ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतियन्धकताविषयतात् पारणमायवद्भ्रंशदां न प्राशुक्तान्यवश्य । तादृशप्रतियन्धकतायां निश्चयमपत्त्यन्धेन प्रतिपन्धकताविशिष्टाव्यवस्थित्वाप्रोताभवातिज्जादाव

व्याप्तिः । न च घट्टभाषवज्जलवद्भूतिजलाभाषवद्भ्रदपक्षकस्थले
घट्टभाषवज्जलवत्कालीनजलवद्भ्रदेऽतिव्याप्तिः । यत्र घटकाली-
नवह्वयभाषवज्जलवृत्तिजलवद्भ्रदस्य स्वरूपासिद्धत्वं तत्र घट्टभा-
षवज्जलवद्भूतिजलवद्भ्रदेऽतिव्याप्तिश्च ।

अत्राहुः—ज्ञानवैशिष्ट्यानघच्छिन्नप्रतिबन्धकताशून्यस्यावच्छि-
न्नविषयताशालिनिश्चयवृत्तियादशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिब-
न्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयघट्टिनं यत्स्वं तत्पर्यायाव-
च्छेदकताकविषयिताशून्यप्रतीतिविषयत्वस्य विशिष्टद्वयाघट्टितत्वप-
देन विवक्षितत्वात् । स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता-
विशिष्टान्यत्वस्य वा (१)विवक्षितत्वादिति ।

केचित्तु बह्वयभाषवद्भ्रदादौ प्रागुक्तासम्भवधारणाय स्यावच्छि-
न्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयिता-
कान्यत्वेन विशिष्टद्वय निवेशनीयम् । तथाच स्यावच्छिन्नविषयक-
त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयताकान्ययाद-

टि० (१) न च तथापि यत्र गगनाभाववत्प्रतियोगित्ववत्कालीन-
घट्टेः साध्यत्व गगनस्य हेतुत्वं पक्षत्वञ्च तत्र गगनाभाववत्प्र-
तियोगित्ववत्कालेनवह्विव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगगनरूपासाधा-
रण्येऽव्याप्तिः तस्य ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नहेतुमत्ताप्रहप्रतिबन्ध-
कतामादाय विशिष्टद्वयघट्टितत्वस्य सत्यादिति वाच्यम् तत्र
व्यतिरेकव्याप्यन्वयव्याप्युभयव्याप्तिविशिष्टप्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृत-
हेतुमत्तानिश्चयस्याहार्यत्वेनाप्रतिबन्धत्वादिति । न च तथापि
यत्र गगनाभाववद्बहिमद्भूतिवत्कालीनघट्टेः साध्यत्वं गगनवद्-
भाववज्जलस्य हेतुत्व हृदस्य पक्षत्वं तत्र तादृशसाध्यव्यापकी-
भूताभावप्रतियोगि-अभाववज्जलरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः, एवं यत्र
गगनस्य पक्षत्वं घट्टे. साध्यत्वं गगनाभाववद्बहिमद्भूतिवत्कालीनघट्ट-
मित्यवत्कालीनगगनस्य हेतुत्वं तत्रासाधारण्येऽव्याप्तिश्चेति वाच्यम्
स्यावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नत्वपदेन स्वावच्छिन्नाविषयकत्वव्याप-
कत्वस्य विवक्षितत्वात् । व्यापकत्वं च स्थानाश्रयत्व-स्थकालीनपक्ष-
धर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वोभयाभाषयत्तासम्बन्धेन । तथाचासा-
धारण्यप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वस्य हेतुमत्ताप्रहप्रतिबन्धकताया-
मसत्त्वाभाष्याप्तिरिति भावः ॥

शविशिष्टविषयकनिश्चयप्रतिशिष्टयादशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं स्या-
 यच्छिन्नविषयकत्वात्प्रच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्ति ता
 दशविशिष्टद्वयघटितत्वावच्छेदकं यद्यत्स्य तदन्यत्स्य दोषतावच्छेदकं
 निवेशनीयमतो नोक्तदोषः । तादृशनिश्चयविशिष्टनिश्चयत्वे स्याथ
 च्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिरनिवे-
 शान्नाप्रमाण्युक्ताश्रयामिदावन्त्यासि । निश्चयविशिष्टनिश्चयत्वनिवेशान्ना-
 कविशिष्टद्वयघटितत्वावच्छेदकस्वपदार्थाप्रसिद्धिनिबन्धनो दोषः ।
 स्यात्प्रच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्ति-
 विषयताशून्यत्वेन यादृशविशिष्टद्वयप्रदेशणाप्रासङ्गिकः । तत्रापि
 प्रतिबन्धकतासामान्यनिवेशेन बहिमञ्जलयत्कालोनजलाभाजवद्भू-
 वपक्षरूपेण बहुयभाववञ्जलयद्वृत्तिजलयद्वृत्तिद्वयद्वयै नातिन्यासि ।
 नच बहुयभाववञ्जलयत्विशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टजलयद्वृत्ति-
 द्वयविशिष्टविषयकनिश्चयत्स्य निश्चयद्वयसाधारणतया बहुयभावव-
 ञ्जलादिमद्वृत्तिजलयद्वृत्तिरूपस्त्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रति-
 बन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वविरहाभिप्रेतकस्यपदार्थाप्रसिद्धिरि-
 ति घाच्यम् स्यात्प्रच्छिन्नविषयित्वव्यापकत्वस्वरूपसम्बन्धरूपस्वा-
 वच्छिन्नविषयित्वावच्छेदकत्वोपपत्तिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वस्य
 (१)विषयित्वत्वादिति प्राहुः ।

टि०(१) एतेन ह्येव बहिमानित्यादां बहुयसमानाधिकरणजलय-
 द्वृत्तिरूपथाघेऽप्यासि तत्र बहिमद्वृत्तिमत्तानिश्चयत्वेनैकं प्रतिबन्ध-
 कत्वम् अपरश्च बहिमद्वृत्ति जलमिति निश्चयविशिष्टजलयत्तानिश्चय-
 त्वेन । निरुक्तस्यप्यापकत्व-सम्बन्धित्वोपपत्त्यसम्बन्धेन प्रतिबन्धकता
 विशिष्टान्यतया प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकबहिमद्वृत्तिज-
 लरुपाविशिष्टजलयद्वृत्तिरूपविशिष्टद्वयघटितत्वादिति निरस्तम् । तादृ-
 शविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टविशिष्टविषयकनिश्चयत्स्य स्यात्प्रच्छि-
 न्प्रविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतमेतद्विद्वद्वृत्तिमत्ता
 निश्चयप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वविरहेण स्वपदेन निरुक्तसोप-
 त्वस्य घर्तुमशक्यत्वात्प्राप्तिसिद्धिरुक्ता । अत एव स्यान्निरुक्तप्रतिब-
 द्यतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमित्तित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरु-
 त्तप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिवात्तादशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टवि

स्याच्चिह्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकयादशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं स्याच्चिह्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वावच्छेदकं यद्यत्स्वं तदन्यत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकं विशेषणीयमतो न कोपि(१) दोष इत्यपरं(२) ॥

यस्तु ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयविषयिताभिन्ना या तादृशविशिष्टद्वयविषयता तच्छून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकं विशेषणीयम् तथाच बहुधभाववज्जलवहृत्तिजलवद्भद्रात्मकाश्रयासिद्धिज्ञानीयविषयताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयविषयिताभिन्ना या उदासीनज्ञानीयतादृशविशिष्टद्वयविषयता तच्छून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्याश्रयासिद्धित्वाद्दौ सत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिः । बहिर्मज्जलवत्कार्त्तानजलाभाववद्भद्रहेतुकस्थले च बहुधभाववज्जलवहृत्तिजलवद्भद्रत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतवृत्तित्वविषयिताशून्यजलवान्हृद् इत्यादिज्ञानीयविषयताभिन्नैव बहुधभाववज्जलवहृत्तिजलवान् हृद् इत्यादिज्ञानीयतादृशविशिष्टद्वयविषयतेति तच्छून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावात् बहुधभाववज्जलवहृत्तिजलवद्भद्रादौ नातिव्याप्तिरिति ।

तन्मन्दम् । उक्तरीत्या मेयत्वविशिष्टव्यभिचारदेर्धारणसम्भवे वक्ष्यमाणविशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । बहुधभाववज्जल-

टि०पयकनिश्चयत्वे तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशात्पूर्वोक्ताश्रयासिद्ध्यादौ नातिव्याप्तिरित्यपि प्रत्युक्तम् । निरुक्तबाधेऽव्याप्यापत्तेरिति ध्येयम् ॥

(१) बहिर्धूमवान् बहेरित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या धूमाभावधूमाभाववृत्तिवहृत्त्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्य सार्थक्य बोध्यम् ।

(२) केचिन्तु परेतित्यादिकल्पद्वय एव अभावः संयोगेन बहिर्मानित्यादौ प्रतियोगितासम्बन्धेन बहुधवच्छेदेन बहुधभाववहृत्तिमत्यतिव्याप्तिः तत्र वक्ष्यमाणयुक्त्या ज्ञानाविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतासत्त्वेपि स्वपदेन धर्तुमशक्यत्वादिति ध्येयम् ।

शुक्लाश्रयासिद्ध्याश्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां स्वव्यापकत्व-स्वव्य-
भिचारित्वोभयसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कताविशिष्टान्यत्वमनिवेश्य तादृशोभयसम्बन्धेन तादृशानुमितित्व-
व्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिब-
न्ध्यताविशिष्टान्यत्वमेव निवेश्यम् तथा चोक्तस्थलीयथाधनिश्चयस्य
ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वान्नरांसत्वेऽपि प्रकृतसाध्य-
घत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध्यतासत्वेनोक्त-
थाधज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तादृशप्रतिबन्ध-
ताविशिष्टत्वात्प्रोक्तवाधाव्याप्तिः । न चोक्तस्थले गगनाभाववद्-
भाववत्कालीनघटाभाववद्घटादावतिव्याप्तिः तज्ज्ञानीयप्रतिबन्ध-
कतायां तादृशप्रतिबन्ध्यताविशिष्टान्यत्वाभावादिति वाच्यम् ।
स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नतादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धक-
तानिरूपितप्रतिबन्ध्यत्वाप्रसिद्धौचोक्तातिव्याप्यनवकाशादिति वाच्य-
म् । इदो वहुमान् बहुयभाववज्जलवद्दृत्तिजलाभावव्याप्यादित्यत्र व-
हुयभाववज्जलवद्दृत्तिजलवद्भेदतिव्याप्यापत्तेः । तज्ज्ञानीयवैशिष्ट्या-
वच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां तादृशानुमितित्वव्यापकतादृशजलाभाव-
व्याप्यघत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपिता या स्वाव-
च्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध्यता तद्विशिष्टत्वात् । न चानुमिति-
त्वव्यापकतादृशरूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध्यतावि-
शिष्टान्यत्वम् अनुमितित्वव्यापकतादृशरूपावच्छिन्नप्रतिबन्ध्यतानिरू-
पितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशात्प्रोक्तदोष इति वाच्यम् ।
सत्प्रतिपक्षादावव्याप्यापत्तेः तत्र स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्न-
निरुक्तप्रतिबन्ध्यत्वाप्रसिद्धेरिति चेत् ।

यादृशविशिष्टविषयकानिश्चयविशिष्टयादृशाविशिष्टविषयकानिश्च-
यत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिप्रतिबन्ध्यताविशिष्टान्यतादृ-
शाविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वस्य निवेशनीयत्वात् । प्रतिब-
न्ध्यतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकत्व-स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतानव-
च्छेदकविषयताशून्यज्ञानवृत्तित्वात्तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्ध्यता-
निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । स्वनिरूपितप्रति-
बन्धकत्वञ्च स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्ध्यतानिरूपितप्रति-

यत्कालीनप्रामाण्यवज्जलवत्कालीनजलामावप्रदूधदपक्षकवृद्धिसाप्य-
 कस्थले वृद्धिमज्जलवत्कालीनजलवत्कालीनजलामावप्रदूधदपक्षकवृ-
 द्धिसाप्यकस्थले च बहुपमावप्रजलवत्कालीनजलवदूधदति-या-
 पयापत्तेश्च उक्तज्ञानीयविषयताया तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकता-
 मायान्(१) ।

अथ घटो गगनामावप्रदमावप्रकालीनगगनवानि-यादौ गग-
 नामावप्रदमावप्रकालीनगगनामावप्रदरूपवाधेऽन्याति तादृशवाध-
 ज्ञानस्य शुद्धगगनवत्तावुद्धिं प्रति अमावयान् गगनामाव-
 यानमाववाञ्च घट इत्याकारकनिश्चयस्य निश्चयविशिष्टनिश्चय-
 त्वेन प्रतिबन्धकत्वस्यावदयकत्वेन तत एवोपपत्तौ गगनामाव-
 दमावकालीनगगनवत्तावुद्धिं प्रति तादृशगगनामावत्वान्निश्चय-
 कारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरे मानामावेन गगना-
 मावयान् अमावयानिन्याकारकनिश्चयविशिष्टामावप्रदूधदविरयक-
 निश्चयत्वस्य ज्ञानविशिष्टवाधच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिनया
 तादृशविशिष्टदूधविषयकत्वस्य ज्ञानविशिष्ट्यानन्विष्टप्रतिबन्धक-
 तानवच्छेदकतया च गगनामावप्रदमावप्रकालीनगगनामावव-
 ददत्वस्य तादृशविशिष्टदूधविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदक-
 त्वामावाधिति । न च बहुपमावप्रजलवृत्तिजलामाव-
 प्रदूधदपक्षकस्थले बहुपमावप्रजलवृत्तिजलवदूधदान्मकप्रा-

टि० (१) स्वानवच्छेदकीभूतविषयतावत्त्वसम्बन्धेन निरुक्त-
 त्वाच्चि प्रतिबन्धकताविशिष्टान्यज्ञानीयविषयताभिन्नप्रतिबन्धे निरुक्त-
 विशिष्टघटकविषयताया कस्या अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वामा-
 वाधिरुक्तविशिष्टज्ञानस्य निरुक्तसम्बन्धेन तादृशसकलप्रतिबन्धक-
 ताविशिष्टतया अति-यातिवारणेऽपि बहुपमावप्रदूधदादावसम्भव-
 तावयादवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वाहु-वविषयतानिरूपित-
 अमावविषयता इत्यादिक्रमेण विषयताप्रतिबन्धकत्वनाद्विद्वान्-
 वच्छिन्नविषयताया अनवच्छेदकतया निरुक्तसम्बन्धेन सकलप्रतिब-
 न्धकताविशिष्टत्वात् । न चावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन व-
 द्धित्वविषयतया बहुपमावयान् हृद इति ज्ञानेऽसम्भव इति वा-
 च्यम् पारतन्त्र्येण तादृशमानाङ्गीकारात् । एतच्च स्थान्यनुगमे मद्वा-
 चाधेन लिखितत्वादिति व्ययम् ॥

शुकाश्रयासिद्धादावव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटिनन्वघटकी-
भूतज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां स्वव्यापकत्व-स्वव्य-
भिचारिण्योभयसम्यग्धेन स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कताविशिष्टान्यत्वमनिवेश्य तादृशोभयसम्यग्धेन तादृशानुमितित्व-
व्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिब-
ध्यताविशिष्टान्यत्वमेव निवेश्यम् तथा चोक्तस्थलीयवाधानिश्चयस्य
ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वान्मरंसत्वेऽपि प्रकृतसाध्य-
वत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतासंवेनोक्त-
वाधज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तादृशप्रतिबध्य-
ताविशिष्टत्वात्प्रोक्तवाधाव्याप्तिः । न चोक्तस्थले गगनाभाववद्-
भाववत्कालनिघटाभाववद्घटादावतिव्याप्तिः तज्ज्ञानीयप्रतिबन्ध-
कतायां तादृशप्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वाभावादिति वाच्यम् ।
स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नतादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धक-
तानिरूपितप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धैत्रोक्तातिव्याप्यनयकाशादिति वाच्य-
म् । इदो बद्धिमान् बह्वयभाववज्जलवद्बुद्धिजलाभावव्याप्यादित्यत्र ब-
हुयभाववज्जलवद्बुद्धिजलवद्भेदेतिव्याप्यापत्तेः । तज्ज्ञानीयवैशिष्ट्या-
वच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां तादृशानुमितित्वव्यापकतादृशजलाभाव-
व्याप्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपिता या स्वाव-
च्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता तद्विशिष्टत्वात् । न चानुमिति-
त्वव्यापकयादृशरूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावि-
शिष्टान्यत्वम् अनुमितित्वव्यापकतादृशरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरु-
पितप्रतिबन्धकतानितिरिक्तवृत्तित्वनिवेशात्प्रोक्तदोष इति वाच्यम् ।
सत्प्रतिपक्षादावव्याप्यापत्तेः तत्र स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्न-
निरुक्तप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न ।

यादृशविशिष्टविषयकानिश्चयविशिष्टयादृशाविशिष्टविषयकनिश्च-
यत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानितिरिक्तवृत्ति प्रतिबध्यताविशिष्टान्यतादृ-
शाविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वस्य निवेशनीयत्वात् । प्रतिब-
ध्यतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकत्व-स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतानय-
च्छेदकविषयताशून्यज्ञानवृत्तित्वात्तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यता-
निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयसम्यग्धेन । स्वनिरूपितप्रति-
बन्धकत्वञ्च स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रति-

यन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रकारता
 शाल्यनुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकधर्मानव
 वच्छिन्नत्वे संति ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वेन विवक्षणीयम् । अ
 तो जलाभावव्याप्यसाध्यकहृदपक्षरस्थले स्वपदेन जलाभावव्या
 प्यवस्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितजलत्वावच्छिन्नप्रका
 रताशालप्रतिबध्यतामादाय जलाभावव्याप्याभाववज्जलवहृत्तिज
 लवदूधदादौ नानिद्व्याप्ति । न चा वह्निसाध्यकस्थले वह्निमान् ज
 लाभाववान् वह्निमाश्च हृद् इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतानिरूपित
 प्रतिबध्यतामादाय वह्न्यभायवज्जलादिमहृत्तिजलवदूधदादौ अति
 व्याप्ति । एवञ्चोक्तस्थलापवाधनिश्चयस्य तादृशविशेषाभाववत्ता
 निश्चयत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाभावेऽपि विश
 पधर्मावच्छिन्नसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धनासत्त्वात्तादृशवाधज्ञानीय
 विशिष्टद्वयविषयिताया निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशप्रतिबन्ध
 कताविशिष्टत्वात्प्रोक्तवाधेऽप्यति । ससर्गघटकीभूतानुमितित्वव्या
 पकप्रतिबध्यतायां स्वनिरूपितप्रतिबन्धकताशालिज्ञानीयत्वनिवेशे
 हृदो वह्निमान्धूमादित्यत्र घ-ह्यभाववज्जलवहृत्तिजलवदूधदेऽतिव्या
 प्तिस्तज्ज्ञानीयविशिष्टद्वयविषयितायास्तादृशजलभावप्रतानिश्चयप्र
 तिबध्यताविशिष्टत्वादत् स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतं
 विषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेश । तन्निवेशे च जलाभाववत्तानि
 श्चयप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानी
 यानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धनासत्त्वात्प्रतिव्याप्ति । न चैव वह्नि
 मज्जलवहृत्तिजलाभाववदूधदादिहेतुस्थले घन्धभाववज्जलयदूधु
 त्तिजलवदूधदादावतिव्याप्ति तज्ज्ञानीयविशिष्टद्वयविषयिताया हे
 तुमत्ताप्रहप्रतिबध्यताविशिष्टत्वादति वाच्यम् । उभयसम्बन्धघट
 कस्यावच्छेदकत्वपदेन स्वानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य
 विवक्षितत्वात् । एवञ्च सम्बन्धघटकीभूतस्वनिरूपितप्रतिबन्धक
 तार्या प्रागुक्तजनकतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नत्वे विशेषण ज्ञानवै
 शिष्ट्यानवच्छिन्नत्वविशेषण (१) ज्ञानुपादयतव ।

टि० (१) हृदा वह्निमान् घन्धभाववज्जलादिमहृत्तिजलाभावव्याप्या
 दिव्यादावतिव्याप्तिगियाऽनुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्र
 तिबध्यताविशिष्टा-वत्तानिवेशमुपपद्येतादृशविशेषः कृत इति ध्येयम् ।

इदमवधेयम् । हृदो घट्टिमान् वन्ध्यभाववज्जलवद्बृत्तिजला-
भाववद्बृत्तिमत्कालीनधूमादित्यादौ वन्ध्यभाववज्जलवद्बृत्तिजलव-
द्ब्रधदेशतिव्याप्तिः तादृशविषयताद्वयस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन इदो
घट्टिमान् वद्विव्याप्यवह्वयभाववज्जलवद्बृत्तिजलाभाववद्बृत्तिमत्का-
लीनधूमर्वाश्चेत्याद्यनुमितिनिष्ठं यद्ब्रह्मवच्छेदेन वन्ध्यभाववज्ज-
लवद्बृत्तिजलाभाववत्तानिश्चयविशिष्टवह्विमत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्र-
तिबन्धकत्वं तन्निरूपितप्रतिबन्ध(१)ताविशिष्टत्वात् । स्वनिरूपित-
प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशे एतद्व्यपवारण-
सम्भवादित्याहुः[२] । अत एव स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छि-
न्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्स्वरूपोभयसम्बन्धेन यद्रूपावच्छि-
न्नविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकं प्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्व लक्षणा-
र्थ इत्युक्तौ वन्ध्यभाववज्जलवद्बृत्तिजलवद्ब्रधविषयकज्ञानस्य ज्ञा-
नविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशज्ञाने व्यावर्तकज्ञाना-
यप्रतिबन्धकताया स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सत्त्वेन स्वावच्छे-
दकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वघटितोभयस-
म्बन्धेन तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वात्तादृशविशिष्टे-
ऽतिव्याप्तिविरहेण विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनं व्यर्थमिति निर-
स्तम् । गगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनाभाववत्तद्यष्टात्मकबाधे-
ऽव्याप्यापत्तेस्तादृशबाधनिश्चयस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रति-

टि०(१)एवं घट्टिव्याप्याभाववद्ब्रह्मयभाववत्कालीनहृदो घट्टिव्याप्य-
घानित्यादौ वह्वयभाववद्बृत्तिव्याप्याभाववद्ब्रह्मयभाववद्ब्रधरूपोदासी-
नेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रागुक्तजनकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नैत्यादि-
विशेषणस्यापि देयत्वादिति ।

(२) ननु तथापि बाधग्रन्थे भट्टाचार्येण साध्यासमानाधिकर-
णधर्मैरत्यक्षस्यापि बाधत्वस्य स्वीकारेण तादृशबाधज्ञानस्य ज्ञा-
नविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशविषयतायां प्रतिबन्ध-
ताविशिष्टान्यत्वेनाव्याप्यापत्तेरिति चेन्न अगत्या विशिष्टद्वयविष-
यितायां तादृशबाधविषयिताभेदनिवेशेनैव तद्व्यपवारणसम्भवादिति ।
यस्तुतस्तु निरुक्तस्थले गगनाभाववद्घट एव बाधः तत्रान्यथा
गगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनकालीनगगनाभाववद्घटस्यापि
लक्ष्यत्वस्य सुवचत्वादिति ध्येयम् ।

बन्धकतया तादृशत्वस्य च निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशशक्ति
पयकनिश्चयस्यान्यापकत्वादिति ध्येयम् ।

अथामावपक्षकतयागेन बद्धिसाप्यकस्थले संयोगसम्बन्ध
घट्टिप्रप्रतियोगिताकबहुयमात्रबद्धिमदात्मकेऽतिव्याप्ति (१) प्रति
योगितासम्बन्धेन बन्धवच्छेदेन बन्धमावपत्तानिश्चयकाल अमा
वत्याघट्टिप्रविशेष्यकप्रतियोगित्वसम्बन्धाघट्टिप्रबद्धित्वावच्छि
न्नप्रकारताशालनिश्चयस्य नैयत्येन तादृशविशिष्टविषयकनिश्चय
स्य बहुयवच्छेदेन बन्धमावपत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतयैवोप
पत्तौ ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरे मानामावात् उक्त
ज्ञानीयविषयितायां ज्ञानव्यतिष्ठानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छि
दकत्वविरहाच्च । न च प्रागुक्तयाधादावव्याप्तिमिया वि
शिष्टद्वयविषयितायां प्रतिबन्धताविशिष्टान्यत्वनिर्देशेन बन्धमा
वच्छिन्नदादावव्याप्तिवारणसम्भवाद्द्विषिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे ज्ञानव्य
तिष्ठानवच्छिन्नप्रतिबन्धेन एव नास्तीति वाच्यम् बन्धमावच्छिन्न
दादौ लक्षणसम्भवेऽपि बन्धमावपत्तान्यवच्छिन्नदादावव्याप्तिवारणाय
तन्निर्देशस्याप्यवकत्वात् इति चेन्न तत्प्रतिबन्धकताभिन्नत्वेन प्रति
बन्धकतया विशेषणीयत्वादिति ।

वस्तुतस्तु प्रतियोगितासम्बन्धेन बद्धिमान् बन्धमावपत्तान्

बद्धिमांश्च अमाव घट्टान् बहुयमावपत्तान् घट्टांश्चाभाव

इत्यादिनातिवर्धनिश्चयसाधारणनिश्चयविशिष्टनिश्चयत्वनैवामाव

घट्टमावधर्मिकबद्धिप्रकारकयुद्धित्वावच्छिन्न प्रति प्रतिबन्धकत्व

कल्पनीयम् न तु बन्धवच्छेदेन बहुयमावपत्तानिश्चयत्वेन ।

निश्चयविशिष्टय च स्वनामानाधिकरण्येनैवैवबन्धमावपत्तान्य

च्छिन्नप्रकारताविशिष्टप्रकारतानिरूपिताभावत्याघट्टिप्रविशेष्यता

निरूपकत्वोभयसम्बन्धेन । तथा चोक्तस्थले ज्ञानव्यतिष्ठानवच्छिन्न

प्रतीतिबन्धकतामादाय विशिष्टद्वयघटितत्वसंज्ञाप्रतिव्याप्तिरिति

टि० (१) एव रूपपक्षकरूपसाप्यकस्थले नीलरूपामावपत्तौऽति

व्याप्ति समयावसम्बन्धेन नीलावच्छेदेन नीलरूपामावपत्तानिश्चयकाल

रूपवसामानाधिकरण्येन नीलनिश्चयनैवार्थेन नीलरूपामावपत्तान्

कर्त्तव्यविशेष्यकनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति ।

युक्तमुत्पश्यामः(१) ॥ ७ ॥

अथ यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टाघटितत्वमेव निवेद्यतां किं वैशिष्ट्ययाघटितत्वनिवेशनेति चेत् ।

अत्र केचित्-ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतालाभायैव ताःशाभिधानमित्याहुः ।

परे तु यादृशविशिष्टपदेन बन्धभाववज्जलादिमहत्तिजलवद्भ्र-
[।देरिव बन्धभाववज्जलवत्कालनिजलवद्भ्रदादेरप्युपादेयतया ता-
शानन्तविशिष्टाघटितत्वनिवेशे गौरवमतो लाघवात्तद्व्यपकवि-
शेषद्वयमादाय तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनमेवोचितमिति ।
तत्र तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशेऽपि बन्धभाववज्जलादि-
रस्वरूपविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टकालीनत्वविशिष्टजलवद्भ्रद-
वविशिष्टविषयकनिश्चयत्वादेरपि तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
तया तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यापि निवेशनीयत्वाद्गौरवं त-

(१) अत्रेदमवधेयम् । उक्तरीत्या नानाविधनिश्चयसाधारण्यानु-
सारेण ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासिद्धौ अभावो गगनवा-
नाधेयत्वादित्यत्र गगनत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-आधेयत्व-
रूपासाधारण्येऽव्याप्तिः । असाधारण्यशरीरे व्यापकताघटकतया
पक्षांशे हेतुमत्त्वस्य निविष्टत्वेन विशिष्टद्वयाघटितत्वादिति ध्येयम् ।

परे तु विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिब-
न्धकत्वप्रतिबन्धत्वादिविशिष्टान्यत्वादिकं न निवेद्यं परन्तु उक्तस-
म्भववारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वायां प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धतानव-
च्छेदकत्वविशिष्टप्रकृतानुमितिधरोध्यनुमितिजनकतानवच्छेदक-
मेव निवेशनीयम् । एवञ्च बाधसत्प्रतिपक्षविषयताया निरुक्तजन-
कतानवच्छेदकत्वासम्भवात्तासम्भवः । उक्तस्थलीयबन्धभाववद्बहि-
मदात्मकविशिष्टविषयतायां तादृशजनकतानवच्छेदकत्वसत्त्वात्ता-
तिव्याप्तिरित्याहुः । तत्र बहिसाध्यकबन्धभाववज्जलादिमहत्तिज-
लाभावव्याप्यहेतुकस्थले बन्धभाववज्जलादिमहत्तिजलवद्भ्रदेऽति-
व्याप्यापत्तेस्तादृशविशिष्टविषयतायां प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धता-
नवच्छेदकत्वविशिष्टनिरुक्तजनकतावच्छेदकत्वविरहादिति ध्येयम् ।

एद्विव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टहेतुरूपविशिष्टविषयितायां
 सत्त्वेन जलत्वविशिष्टजलरूपविशिष्टवद्विव्यापकीभूताभावप्रतियोगि
 त्वविशिष्टहेतुरूपविशिष्टद्वयघटितत्वेनाऽसाधारण्येऽव्याप्तिवारणाय
 तत्साध्यक्यमिति धाच्यम् यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टया
 दृशविशिष्टविषयकनिश्चये प्रत्येकं तादृशविशिष्टविषयत्वाध्याप-
 कीभूतविषयताशून्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया जलत्वाविशिष्टविषयि
 त्वाध्यापकीभूतविषयिताशून्यजलमिति निश्चयवैशिष्ट्यावच्छिन्न
 प्रतिबन्धकतायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्यासाधारण्यवि-
 षयितायां विरहेणासाधारणेऽव्याप्तिविरहात् । अन्यथाऽनतिरिक्त-
 वृत्तित्वकल्पेऽपि अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वानिवेशे जानित्वादि-
 ना जलत्वाद्यवगाहिज्ञानसाधारणतादृशनिश्चयत्वस्य तादृशानुमि-
 तिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितया विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनमाके-
 ष्विष्कार स्यात् । यदि च प्रथमविशिष्टविषयकनिश्चयेऽव्यापकीभू-
 तविषयिताशून्यत्व न निवेश्य शुद्धजलत्वविशिष्टजलरूपव्यापकताघ-
 टितसम्बन्धस्य शुद्धजलत्वविशिष्टजलधर्मितावच्छेदककज्ञाने एव
 भावात् जातिमद्यापकताघटितससर्गावगाहिज्ञाने बहुपभाववज-
 लरूपविशिष्टविषयित्वाभादिति मन्यते, तदापि असाधारणेऽव्या-
 प्तिवारणायैव तादृशाध्यापकीभूतविषयिताशून्यत्व निवेशयितुं
 शक्यते तावतापि अप्रामाण्यज्ञानाभावाद्यनिवेशनानतिरिक्तवृत्तित्व
 रूपापेक्षया लाघवादिति चेत् अप्राहुः —

जलवत्समानकालीनपर्वतो जलवत्समानकालीनपर्वतकाली-
 नवहिमान् जलादिवत् जलवत्समानकालीनपर्वतकालीनवद्वि-
 व्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपासाधारणेऽव्याप्तिस्तत्र जलप्रका-
 रकपक्षविषयकनिश्चयीविशिष्टजलवत्समानकालीनपर्वतकालीनवहि-
 व्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया ता-
 दृशपक्षरूपतादृशासाधारण्यरूपविशिष्टद्वयघटितत्वात्तोऽनतिरिक्त-
 वृत्तित्वनिवेश इति । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपितयद्रूपा-
 वच्छिन्नविषयता तादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापिका तद्रूपावच्छिन्न
 विषयतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वनिवेशे नात्तातिव्या-
 प्तिस्तत्र प्रतिबन्धकीभूतहेतुमत्पक्षविषयकज्ञाने हेतुतावच्छेदकप-
 ष्चिन्नविषयतानिरूपिततादृशपक्षविषयताया अव्यापिकायास्तच्छू-

न्यत्वाभावात् इति वाच्यम् । यत्र स्वरूपसम्बन्धेन जलविशिष्टं यत्संयोगेन जलवज्जलं तस्य पक्षत्वं स्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलकालीनवहे. साध्यत्वं स्वरूपवज्जलस्य हेतुत्वम् । साध्यघटकसकलजलवत्त्वं संयोगेन ग्राह्यम् । तत्रत्यासाधारण्ये स्वरूपजलवज्जलवज्जलात्मकतादशासाधारण्यात्मकतादशविशिष्टद्वयघटितत्वात् ।

अथवा यत्र जलवज्जलवज्जलवज्जलस्य पक्षत्वं स्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलकालीनवहः साध्यत्वम्, अत्र पक्षघटकप्रथमजलस्य वैशिष्ट्यं स्वरूपेण अन्यजलवैशिष्ट्यं तु संयोगेन साध्यघटकसकलजलवत्त्वमेव संयोगेन बोध्यम्(१) । तत्र स्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलवज्जलरूपविशिष्टस्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलवज्जलकालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतिर्यागिस्वरूपवज्जलात्मकासाधारण्यरूपविशिष्टद्वयघटितत्वेनाव्याप्तिरतोऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशः । अत एव यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वम् अनुमितिप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वे सति ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकं तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वनिवेशस्यैव सम्यक्त्वे अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वप्रवेशो व्यर्थ इति परास्तामिति ध्येयम् ।

केचित्तु अनुमितिं प्रति चिकीर्षासामग्न्याः प्रतिबन्धकतया कृतिसाध्यपाकत्वविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टसाधनीभूतपाकत्वविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रातिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया च तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वनिवेशे महागौरवम्, अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे च कृतिसाध्यपाकत्वाविशिष्टविषयकनिश्च-

(१) वस्तुतस्तु पक्षघटकप्रथमवैशिष्ट्यमापि संयोगसम्बन्धेन पक्षे हेतुमत्ताज्ञानन्तु द्वितीयजलांशे जलत्वेन जलत्वावगाहि, तथाच तादृशभ्रमेऽव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वाश्रितकदोषसङ्गतिः । एतेन स्वतन्त्रयद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयत्वमव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वनिवेशाश्लोक्तभ्रमसङ्ग्रह इति परास्तम् । जलत्वेन जलत्वावगाहिनिरुक्तभ्रमस्य धर्तुं शक्यत्वादिति ध्येयम् ॥

यविशिष्टेष्टसाधनीभूतपाकत्वविशिष्टविषयकनिश्चयस्यैवानुमिति
समानकालीनतादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टतादृशविशिष्टवि
षयकनिश्चय फलेच्छाद्यसमानकालीनतादृशानश्रये च सर्वेनानु
मितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तिव्याप्त्यादृशविशिष्टपदेन वृत्तिसा
ध्यपाकत्वविशिष्टेष्टसाधनीभूतपाकत्वविशिष्टरूपविशिष्टत्वस्य ध
र्तुमशक्यत्वेन तदघटितत्वानिघशादृशमित्याहुः (१) ॥ ९ ॥

अथ यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषय-
कनिश्चयत्वमित्यत्र शपाश निश्चयत्वस्य सशयान्यज्ञानस्वरूपस्या
घस्य विवक्षणीयतया तादृशविशिष्टविषयकस्यापि तादात्म्य-
सम्बन्धेन वैशिष्ट्याभिधानादवोपपत्तो प्रथमनिश्चयनिवेशनमनति
रिक्तप्रयोजकमिति चेन्न ।

तादात्म्येन यादृशविशिष्टविषयकवैशिष्ट्याभिधाने तादात्म्येन
यद्यथायच्चतुस्रदात्मकविशिष्टविषयकज्ञानविशिष्टजलवद्भद्रद्वि
शिष्टविषयकनिश्चयस्मादृशोभयविषयकाऽप्रसिद्ध एव तदुभयविष
यकज्ञानस्य प्रसिद्धत्वेऽपि प्रत्येकविषयत्वान्यापकीभूतविषयतागू
भ्यत्वविरहात् यादृशविशिष्टत्वपदेन घ-ह्यमाद्यञ्जल्यदात्मकविशि-

टि०(१) यस्तुतस्तु तद्वत्तापुस्तौ बाधनिश्चयस्येव बाधनिश्चयसा
मस्या अपि प्रतिबन्धकत्वमस्तीति प्राचीं मते नीलपर्वता महानसीय
वद्विमानित्यादौ महानसीयवह्वयमायवश्रीलपर्वताद्विरूपयाधेऽप्याति-
स्त्र महानसीयवद्विनिश्चयस्य नीलपर्वतनिश्चयस्य च प्रतियोगिता
यच्छुद्धविशिष्टप्रतियोगिविधया अनुयागितायच्छुद्धविशिष्टानु
योगिनिश्चयविधया च बाधज्ञानकारणात्कन तस्य चैकनरनिश्चयविशि
ष्टापरनिश्चयत्वं प्रतिबन्धकत्वामहानसीयवद्वेनीलपर्वतस्य च यथो-
क्तरूपान्तरमायवश्रीलपर्वतो महानसीयवद्विमानित्यनिति-ज्ञानविष
यमहानसीयवद्विमानित्यवश्रीलपर्वतस्य महानसीयवद्विनीलपर्वतामप-
घटितस्याप्य । अनतिरिक्तवृत्तिरूपयायच्छुद्धत्वनिवेशे तु बाध
निश्चयकारणात्तरासमानकालीनतादृशोभयनिश्चयस्य नीलपर्वतो
महानसीयवद्विमानित्यनिति ज्ञानाप्रतिबन्धकत्वान् नीलपर्वतनिश्चय-
त्वस्य महानसीयवद्विनिश्चयत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तिव्याप्तौ
सदोप इति ध्येयम् ।

एजलवद्भ्रदविशिष्टस्य च धर्तुमशक्यत्वेन घन्हाभाववज्जलादिमद्दु-
 त्तजलवद्भ्रद्वेतिव्याप्तिः ; तादृशविशिष्टद्वयाप्रसिध्या असम्भवापत्ति-
 र्वा स्यादतः सामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यनिवेशस्यावश्यकत्वेन प्र-
 थमनिश्चयत्वनिवेशनमावश्यकमिति । न च यादृशविशिष्टद्वयपदेन
 घन्हाभाववज्जलवद्दुत्तजलवद्भ्रदरूपविशिष्ट एव धर्तव्यम् । तथाच या-
 दृशविशिष्टविषयित्वाव्यापकीभूताविषयिताशून्यघन्हाभाववज्जलवद्दु-
 त्तजलवद्भ्रद इत्याकारकानिश्चयत्वस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताव-
 च्छेदके तथा नातिव्याप्तिरसम्भवा येति वाच्यम् । यादृशविशिष्टविषय-
 कनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति इत्यस्यैव सम्यक्त्वे
 विशिष्टद्वयप्रवेशस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यस्य समाधामे वृत्तित्वादिघटित-
 विशिष्टसाधारणसंभवस्य प्रागेवोक्तत्वात् । न च यादृशविशिष्टविष-
 यित्वाव्यापिका सती यादृशविशिष्टाधिपयित्वाव्यापिका या विषयिता
 तच्छून्यनिवेशान्न पूर्वोक्तदोषाणामवकाश इति वाच्यम् । तथासति ह्रद-
 पक्षकजातिमज्जलवत्कालीनवन्हिमाध्यकानुमितौ जातिमज्जलवत्काली-
 नवन्हाभाववज्जलवद्दुत्तजलवद्भ्रद्वेतिव्याप्यपत्तिः जातिमज्जलवत्का-
 लीनवन्हाभाववज्जलवद्दात्मकविशिष्टविषयिताविशिष्टजलवद्भ्रदविष-
 यित्वाव्यापकत्वस्य जातिमज्जलवत्त्वाच्चित्तत्रविषयितायामसत्त्वादि-
 रुक्ताव्यापकीभूताविषयिताशून्यजलवाङ्मानिमज्जलवत्कालीनवन्हाभा-
 ववाङ्गातिमांश्च जलवानित्यादिनिश्चयेऽपि जातिमज्जलवत्कालनिश्-
 च्यभाववज्जलवद्दात्मकविशिष्टविषयकांविशिष्टजलवद्भ्रदात्मकाविशि-
 ष्टविषयकनिश्चयत्वस्य सत्त्वानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात्
 यादृशविशिष्टपदेन निरुक्ताविशिष्टद्वयस्य धर्तुमशक्यत्वादिति ध्येयम् ।

अथैवमपि पक्षवृत्तित्वाघटितासाधारणानुरोधेन यादृशविशि-
 ष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकः प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मिकहे-
 तुमत्ताज्ञानकालीनत्वोभयाभावस्तादृशत्वस्य विशेष्यदले विवक्षित-
 त्वे ह्रदो वन्हिमाङ्गलादित्यादौ जलव्यापके वन्हाभावेऽतिव्याप्तिस्तादृ-
 विषयित्वव्यापकत्वस्य प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मिकहेतुमा-
 ताज्ञानकालीनत्वोभयाभावे सत्त्वादिति चेन्न ।

एतन्मते वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियांगिजलादौरेषि जलव्यापक-
 वन्हाभावस्यासाधारण्यरूपताया भट्टाचार्येण सत्यभिचारे लिखि-
 तत्वात् ।

अथ तथापि जलावच्छिन्नधर्मिकशक्तिप्रति जलत्वावच्छिन्नधर्मिकगन्हाभावव्याप्यत्वज्ञानप्रतिबन्धकतायाः परामर्शप्रत्ये मट्टाचार्येण स्वयं व्यवस्थापितत्वात् जलवान्वह्निमानित्यादौ गन्हाभावव्याप्यत्वविशिष्टजलेतिव्याप्तिः (१) तस्य पक्षाघटितत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाभावादिति चेन्न । पक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वे सति विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यग्रहविरोधित्वरूपबाधविभाजकस्य तत्र सत्त्वेन बाधमध्येऽन्तर्भावसम्भवात् तदनन्तर्भावे तु तत्तत्प्रतिबन्धकतामिदस्य लक्षण निवेशनीयत्वाददोष (२) ।

एतेन हृदो घट्टिमाज्जलादित्यादौ गन्हाभाववच्छिन्नधर्मिकेऽतिव्याप्तिः तद्विषयकत्वव्यापकत्वस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वोभयामाधे सत्त्वादित्यपि परास्तम् (३) ॥ १० ॥

अथ मानवैशिश्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वोभयामाधेऽनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक यद्गुणावच्छिन्नविषयित्वतद्गुणावच्छिन्नो दोष इत्यत एव सामञ्जस्ये किं विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनेति चेत् शत्राहुः —

तत्र यदि अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व स्वरूपसंबन्धरूपतदा हेतुमत्पक्षेऽतिव्याप्तिः तादृशोभयामाधेऽसाधारण्यज्ञानप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वस्य हेतुमत्पक्षविषयितायां सत्त्वात् । यदि चानतिरिक्तवृत्तित्वे निवेद्यते तदा जलं घट्टि

(१) एव हृदधर्मिकशक्तिप्रति जलत्वावच्छिन्नधर्मिकगन्हाभावव्याप्यत्वज्ञानप्रतिबन्धकतायाः परामर्शप्रत्ये मट्टाचार्येण स्वयं व्यवस्थापितत्वात् जलवान्वह्निमानित्यादौ गन्हाभावव्याप्यत्वविशिष्टजलेतिव्याप्तिः (१) तस्य पक्षाघटितत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाभावादिति चेन्न । पक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वे सति विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यग्रहविरोधित्वरूपबाधविभाजकस्य तत्र सत्त्वेन बाधमध्येऽन्तर्भावसम्भवात् तदनन्तर्भावे तु तत्तत्प्रतिबन्धकतामिदस्य लक्षण निवेशनीयत्वाददोष (२) ।

(२) हृदधर्मिकशक्तिप्रति जलत्वावच्छिन्नधर्मिकेऽतिव्याप्तिः तद्विषयकत्वव्यापकत्वस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वोभयामाधे सत्त्वादित्यपि परास्तम् (३) ॥ १० ॥

(३) नस्यापि व्यवहारमध्ये प्रवेशादिति हेतुमति तादृशामाधेऽसाधारण्यज्ञानप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वस्य हेतुमत्पक्षविषयितायां सत्त्वात् । यदि चानतिरिक्तवृत्तित्वे निवेद्यते तदा जलं घट्टि

मज्जलादित्यादौ घन्हाभाववद्विध्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववद्वृत्ति-
 तादृशप्रतियोगित्ववज्जलरूपासाधारण्यघटितेतिऽप्याप्तिरतो विशि-
 ष्टयाघटितत्वनिवेशनम् । एतेन पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानभिन्नज्ञान-
 वैशिष्ट्यानघच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशनमपि न सत्, तत्रापि स्वरू-
 पसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे हेतुमत्पक्षेऽतिव्याप्तिः ह्यदो घट्टि-
 माज्जलादित्यादौ बह्व्यभाववज्जलवदादावतिव्याप्तिश्च । अनतिरि-
 क्तवृत्तित्वरूपनिवेशे चोक्तस्थले जलवदूध्रदकालीनबह्व्यभाववज्जल-
 वदादावतिव्याप्तिः जलवदूध्रदज्ञानविशिष्टवह्व्यभाववज्जलवद्विषयक-
 निश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः तादृशज्ञानभिन्नज्ञानवैशिष्ट्यान-
 घच्छिन्नतया तत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वस्य तादृशविशिष्टविष-
 यितार्यां सत्त्वात् । यदपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेद-
 कत्वासाधारण्यविषयताभिन्नत्वांभयाभाववद्यद्रूपावच्छिन्नविषयिता-
 सामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकता-
 वत्तद्रूपवत्त्वं वक्तव्यमतो न पूर्वोक्तातिव्याप्तिः । न चैवं बह्व्यभाववद-
 ध्रदादावप्याप्तिः तद्विषयतायामभाववान्बह्व्यभाववानभावर्थाश्च ह्यद-
 इत्यादिज्ञाननिष्ठज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वासा-
 धारण्यविषयताभिन्नत्वयोः सत्त्वादिति वाच्यम् ज्ञानवैशिष्ट्याद्यनघ-
 च्छिन्नप्रतिबन्धकतानघच्छेदकत्वासाधारण्यविषयताभिन्नत्वोभयाभा-
 वस्य विवक्षितत्वात् । न चैवमपि वाचाद्येकदेशेऽतिव्याप्तिः तज्ज्ञानी-
 यैकदेशविषयितार्यां निरुक्तोभयाभावसत्त्वादिति, एवं उदासीन-
 ज्ञानीयैकदेशविषयितार्यां निरुक्तोभयाभावासत्त्वादिति वाच्यम् ।
 यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छेदेन निरुक्तोभयाभावस्य विव-
 क्षितत्वादिति । यद्यपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपि-
 तत्वासाधारण्यविषयित्वावृत्तित्वोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
 तावद्यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यं तद्रूपवत्त्वं वक्तव्यमतो नोक्त-
 दोष इति । तन्मन्दम् प्रागुक्तजलं (ह्यदो) घट्टिमाज्जलादित्यादौ बह्व्य-
 भाववद्विध्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववद्वृत्तित्वात्तादृशप्रतियोगित्वव-
 ज्जलरूपासाधारण्यघटितेतिऽप्याप्यापत्तेः । यदि चासाधारण्यवि-
 षयिनापदेमासाधारण्यविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीय-
 विषयित्वं विवक्ष्यते तदा स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वकल्पोऽपि
 सार्थायानिति कश्चिदुपैति । तदपि न बह्व्यज्जलवत्कालीनजलाभा-

यद्यद्भ्रूपक्षकयद्विसाध्यकस्थले यद्द्वयमाययञ्जलवत्कालीनजलवद्-
 धदेतित्यातिः तादृशविशिष्टविषयितायां ज्ञानवैशिष्ट्यपानवच्छिन्न
 प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति ध्येयम्(१) ॥ ११ ॥

अथानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयताशून्यज्ञानवृत्तिवद्-
 पावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयवत्त्व्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्व त
 द्रूपत्रयमित्युक्तावेव सामञ्जस्ये कृत विशिष्टद्वयाघटितत्वविशिष्टा-
 न्तराघटित वार्ध्यापकीभूतविषयताशून्यत्वविशेषणानिवेशनेति । न
 चैव यद्द्वयमाययद्येकदेशेभित्तिः यद्द्वयमायवान्दृद् इति ज्ञानी
 यद्द्वयमायवत्त्वावच्छिन्नविषयिताया एव तादृशप्रतिबन्धकता
 नवच्छेदकविषयताशून्यज्ञानीयत्वेन तस्या तादृशप्रतिबन्धकता
 नतिरिक्तवृत्तिव्यादिति वाच्यम् । यद्द्वयमायवत्कालीनजलान् यद्द्वय-
 मायान् तादृशजलयांश्च इद् इति ज्ञानस्याप्यनुमितिप्रतिबन्ध-
 कत्वात्तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्ययद्द्वयमायवत्काली-
 नजलान्यद्द्वयमायानिति-ज्ञानेऽपि यद्द्वयमायवत्त्वावच्छिन्नविषय-
 तायांस्त्वनानुमितिप्रतिबन्धकतानिरेकवृत्तिव्यादिति चेन्न य-
 द्द्वयमाययञ्जलवत्कालीनत्यामाययञ्जलवत्कालीनजलामायवद्भ्रूप-
 क्षकयाद्विसाध्यकस्थले यद्द्वयमाययञ्जलवत्कालीनजलवद्भ्रुदादावति-
 ष्यातिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितप्रत्येकत्र द्वयमिति रीत्या
 यद्द्वयमायवद्भ्रुमायवद्भ्रुदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघ-
 टितत्वस्य साधक्यान् । न च यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतानवच्छेदक-
 विषयिताशून्यत्रनिवेशनोक्तानिव्याप्तिवारण मन्मयतीति वाच्यम्
 एवमपि ह्येव यद्द्वयमायवद्भ्रुमायवद्भ्रुदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघटित
 प्रत्याय-
 द्यवत्स्यात् यद्द्वयमाययञ्जलवद्भ्रुजलवद्भ्रुदस्यावच्छिन्नविषयतामात्र-

(१) एव सयागामायवद्भ्रुमितिवापिस्तस्यालक्ष्यताया वाच्य-
 ग्रन्थे मद्रूपार्थेण श्रुतत्वात् अत्राप्यनुमितिप्रतिबन्धकानिरेकत्वस्य
 ज्ञाने विशिष्टविषयता तादृशानिरेकतावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धक-
 तानिरेकवृत्तिव्यादिति समानाकारकज्ञानविषयिताया ऐक्यात् अ-
 वगमने तादृशविषयितासामान्ये स्वरूपसम्बन्धकत्वावच्छेदकत्वादिति ।

स्य मेयत्वविशिष्टवह्यभाववद्भ्रदत्वायच्छिन्नविषयतामाप्रस्य च व-
ह्यभाववज्जलवहृत्तिजलवान् धूमाभाववान् तादृशजलवांश्च हृदः
मेयत्वविशिष्टवह्यभाववान् धूमाभाववान् मेयत्वविशिष्टवह्यभाव-
वांश्च हृद इति ज्ञाननिष्ठं यदनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तदनवच्छेदक-
विषयिताशून्यज्ञानीयत्वात् । न च यत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वं
तत्प्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वविवक्षणे नोक्तदोष इति
वाच्यम् तथा सति गोत्वाभावो गोत्वाभाववानित्यादौ बाधप्रतिबन्ध-
कतामादाय बाधभ्रमविषये गोत्वाभावादावतिव्याप्यापत्तेरिति ।
न च स्वानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयविषयितावच्छेदकयद्रूपा-
यच्छिन्नविषयित्वापत्तं प्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवस्त्वमित्युक्तौ नोक्त-
दोषः उक्तबाधप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यविषयिताव-
च्छेदकं यत् गोत्वाभावत्वं तदवच्छिन्नविषयित्वाव्यापकत्वात्तत्प्र-
तिबन्धकत्वस्येति स्वपदमनुमिति प्रतिबन्धकतापरमिति वाच्यम् ।
एवमपि हृदो घट्टिमानित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्यभाव-
वह्यभाववद्भ्रदे बाधप्रतिबन्धकतामादायातिव्याप्यापत्तेरिति (१)
अत एव (२) स्वानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वस्वरूपोभयसंबन्धेन य-
द्रूपायच्छिन्नविषयिताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वमित्युक्तावेव सा-
मञ्जस्ये विशिष्टवह्यघटितत्वाविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशो ध्येयं
इति प्रलपितमप्यपास्तामिति कृतं पल्लवित्तेन ॥ १२ ॥

अथ तादृशसमूहालम्बनानुमितित्वाव्यापकप्रतिबन्धतानिष्पित-
प्रतिबन्धकत्वाव्यापकीभूतप्रतिबन्धकताशून्यज्ञानीययद्रूपायच्छिन्न

(१) यस्तुतो हृदो घट्टिमानित्यादौ वह्यभाववद्भ्रदादावव्याप्तिः
तत्राथच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन निरवच्छिन्नवाहित्वप्रकारता-
निष्पिताभावविषयतेत्यादिक्रमेण विषयताशालिज्ञानस्यैव लाघ-
यात्प्रतिबन्धकतया घट्टित्वायच्छिन्नप्रकारतायास्तादृशप्रतिबन्धक-
तानवच्छेदकया तच्छून्यत्वाभावेन वह्यभाववद्भ्रदादावव्याप्तिः । एवं
निरवच्छिन्नार्थशेषणतया वह्यभाववद्भ्रदादेरेव बाधता प्रतिबन्ध-
कता च केवलाविशेषणतयेति मते तत्राव्याप्तिश्चेति ध्येयम् ।

(२) वह्यभाववज्जलयहृत्तिजलयद्भ्रदेतिव्याप्तियारणाय स्वानव-
च्छेदकत्वादि । जलयद्भ्रदादावतिव्याप्तियारणाय स्वरूपेति ।

विषयताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वमित्यस्यैव सम्य-
 क्तये व्यर्थं विशिष्टद्वयाघटितत्वविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशनमिति ।
 न च सर्वस्या पूर्वं प्रतिबन्धकताया हानमेदेन भिन्नतया तादृश-
 प्रतिबन्धकत्वाव्यापकत्वेन बाधप्रभृतावसम्भव इति वाच्यम् ।
 व्यापकप्रतिबन्धकतापदेन व्यापकत्वसम्बन्धेन तादृशप्रतिबन्धक-
 ताविशिष्टान्यप्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वात् । नचैवमपि बहुषभा-
 ववज्जलादिमद्भूत्तिजलवद्भूदादायतिव्याप्तिः बहुषभाववज्जलवद्भूत्ति-
 जलामावात्मकविशेषाभाववत्तावुद्धेः प्रतिबन्धकतायास्ताध्यवत्तावु-
 द्धिप्रतिबन्धकत्वाव्यापकत्वेऽपि बहुषभाववज्जलवद्भूत्तिजलवान्धूमा-
 भावयास्तादृशजलमाश्च हृद् इत्याकारकज्ञानीयहेतुमत्तावुद्धिप्रति-
 बन्धकत्वव्यापकत्वेन तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयस्य तादृशाव्याप-
 कप्रतिबन्धकताशून्यतादिनि वाच्यम् व्यापकतासम्बन्धेन स्वविशि-
 ष्टान्यप्रतिबन्धकताशून्यज्ञानीयद्रूपावच्छिन्नविषयताव्यापकं स्यं
 तद्रूपपरस्य विवक्षितत्वात् । तत्र रूपदं अनुमितित्वव्यापकप्रतिब-
 ध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतापरम् । तथा चोक्तविशिष्टविषयकनिश्च-
 यस्य हेतुमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यप्रतिबन्धकताशून्यत्वेऽपि
 तादृशप्रतिबन्धकताया उक्तविशिष्टविषयताव्यापकत्वानिव्याप्तिः ।
 एतेन मेयत्ववाच्यत्वोभयवद्भूमाभाववद्भूत्तित्याभाववद्भूत्तिपक्षक
 धूमसाध्यव्यवहृद्देतुकस्थले मेयत्वविशिष्टव्यभिचारोऽतिव्याप्ति
 स्तादृशव्यभिचारनिश्चयवृत्तिप्रतिबन्धकतामात्रस्यैवाध्यापकत्वानिव्याप्ति
 यन्धकताव्यापकत्वात् । एवं हृदोऽवाहिमान् बहुषभाषवज्जलवद्भू-
 त्तिमेयत्वाविशिष्टजलामावादिशत्र बहुषभाषवज्जलवद्भूत्तिजलयद्भू-
 वेऽतिव्याप्तिः तादृशहृदीषयकीनश्चपनिष्ठप्रतिबन्धकतामात्रस्यैव
 स्वरूपासिद्धिप्रतिबन्धकताव्यापकत्वात् अतः नोक्तव्यः साधीया-
 नित्यपि परास्तम् । न च धूमव्यभिचारिवद्भिमदादायतिव्याप्तिः स-
 उद्धानस्य निर्धर्मिणावच्छेदकतया तत्र व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायाव्या-
 पकप्रतिबन्धकत्वविरहादिति वाच्यम् तत्रापि यद्विरवृत्तिरित्याकार-
 कज्ञानप्रतिबन्धकतायास्तादृशप्रतिबन्धकत्वाव्यापिकाया सस्येना-
 तिव्याप्तिविरहादिति ।

मेयम् द्रव्यं नमवेनादिरयादीं द्रव्यत्वाभाषवद्भूत्तिसमयेतय
 यादीं अनित्यत्वाप्यापत्तेः । द्रव्यत्वाभाषवद्भूत्तिसमयेतयादिया

कारकज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वाव्यापकीभूतप्रतिबन्धकताशून्यत्वात् । समवेतमवृत्तीत्यादिज्ञानस्याप्याहार्यत्वेनाप्रतिबन्धकत्वात् । यद्यपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य समवेतत्वघटकतया तदवच्छिन्नेऽवृत्तित्वज्ञानं प्रति समवेतवानिति ज्ञानस्य विरोधित्वाप्रातिव्याप्तिरिति उच्यते, तदापि यन्मतेऽसमानप्रकारकज्ञानस्य विरोधित्वं नास्ति तन्मते गगनादिधर्मिकावृत्तित्वज्ञानं प्रति गगनघत्तावृद्धेः प्रतिबन्धकतया व्यभिचारवदादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । अनुमितिपरामर्शकार्यकारणभावग्रन्थेऽवृत्तिव्यग्रहस्य वृत्तिमत्वग्रहं प्रति प्राप्ताभावावगाहितया विरोधित्वात् तादृशपरामर्शं प्रति विरोधित्वेमानामावादित्युक्तम् संगच्छते इति ध्येयम् । न च द्रव्यत्वाभावघट्टिसमवेतवदिति ज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छाप्रतिबन्धकत्वमादाय न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । इच्छात्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वानिरूपितप्रतिबन्धकताया एव निर्वक्ष्यत्वात्, अन्यथा बाधादिविषयकतच्छानं जायतामित्याकारकेच्छाप्रतिबन्धकतामादायासम्भवापत्तेरिति ध्येयम् ।

केचिन्नु व्यापकसामानाधिकरण्यरूपन्यासिघटितस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तत्राव्याप्तिः तज्ज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकत्वाव्यापकीभूतप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणहेत्वमाधरूपविशेषाभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताशून्यत्वाभावात् इत्याहुः (१) ।

नव्यास्तु सर्वत्वावच्छिन्नप्रविशेष्यकगगनप्रकारकबुद्धेः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नप्रविशेष्यतानिरूपितगगनाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतादालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति सव्यभिचारे भट्टाचार्येण दर्शितमते सर्वे गगनघत्ताव्यत्वादित्यादौ गगनाभावघट्टादेरपि यावत्तथा तत्राव्याप्तिः प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वाव्यापकीभूतस्य घट्टे गगनवानित्यादिज्ञानीयघट्टत्वावच्छिन्नप्रविशेष्यकगगनाभाव-

(१) निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेन घट्टभावावृद्धस्य बाधत्वमते प्रतिबन्धकत्वं च केवलस्वरूपसम्बन्धेनेति तत्रातिव्याप्त्यापत्तेः तादृशप्रतिबन्धकत्वाव्यापकं यन्निरवच्छिन्नस्वरूपेण घट्टभावावृद्धस्य चावृद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्तच्छून्यत्वामाधादिति ध्येयम् ॥

स्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वस्य तादृश
घाथनिश्चय सत्त्वादित्याहु ॥ १३ ॥

प्रथमविशिष्टान्तराघटितत्वकल्पे स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीति
विषयतावच्छेदकानुमितिप्रतियन्धकमानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरू
पकतावच्छेदक यत्तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं
यत्तदवच्छिन्नवमिति तु समुदितार्थ । अत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छे-
दकत्वनिवेशऽभाववान् बहुर्षभाववान् अभावर्थाश्च इद इत्यादि-
ज्ञानीयप्रतियन्धकतावच्छेदकविषयिताविशिष्टान्तरेण अभाववद्
धदादिना घटितत्वाद्वाधादावन्यासितो, (१) एवमसाधारण्यज्ञानीप्र
यतियन्धकतावच्छेदकविषयिताकहेतुमत्पक्षघटितवन्धभाववज्जलव
द्ब्रदात्मकघाथेऽन्यासिञ्चातो अनतिरिक्तवृत्तिवनिवेश । मेघ
त्वविशिष्टेऽयमिचारत्वाघाथयाविषयकस्य व्यभिचारत्वावच्छिन्नवि
षयकप्रतीतावसत्त्वान्मेघत्वविशिष्टेऽयमिचारादावतव्यासित स्वा-
थयाविषयकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नाविषयकत्वनिवेश इति भट्टा
चार्येणोक्तम् । तत्र सगच्छते व्यभिचारत्वेन घटाद्यवगाहिप्र-
तीतेरेव मघःऽविशिष्टेऽयमिचारत्वाघाथयाविषयकत्वेन तदीयविष
यतावच्छेदकत्वस्य व्यभिचारत्वे सत्त्वात्तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीति
विषयतावच्छेदकत्वस्य मेघत्वविशिष्टेऽयमिचारत्वादावसत्त्वादिति ।

केचित् उक्तीत्याऽसम्भवेन स्वाथयविषयकप्रतीतिविषय
वृत्ति-अनुमितिप्रतियन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितावच्छेदकघमां
च्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमेव निविष्ट तन्निवेशेनैव
चानिव्याप्ति सन्नच्छने स्वस्य स्वाथयाविषयकप्रतीतिविषयवृत्ति-
त्वाभावादित्याहु ।

परे तु व्यभिचारत्वेन घटाद्यवगाहिप्रतीतावपि स्वाथयाविषयक
त्वं नास्ति सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्याभाववृत्तिवविशिष्ट-
हेतुतावच्छेदकस्यैव व्यभिचारपदार्थतया सामानाधिकरण्यघटक
त्वेन तादृशप्रतीतौ स्वाभ्यमानात् तथाच यथाश्रुतमेव सम्पमि-

(१) असाधारण्यविषयत्वानवच्छिन्नत्वज्ञानधैशिष्ट्यावच्छिन्न
त्योमयामापवत्स्य प्रतियन्धकताया निवेशेऽन्याद् एषमिति ।

त्याहुः(१) । न च स्वाश्रयाविषयकत्वनिवेशे प्रमेयं गगनवदित्वाद्वा
स्वाश्रयाविषयकप्रतीत्यप्रसिध्या गगनाभाववत्प्रमेयात्मकयाधादा-
धव्याप्तिसंभवेऽतिव्याप्तिदानमसङ्गमिति वाच्यम् प्रमेयनिष्ठगग-
नाभावादेरेव तत्र दोषत्वात् स्वाश्रयाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छे-
दकं यत्तादृशं तदवच्छिन्नघटितत्वावच्छेदकं यद्यत्स्वं तदन्यत्वरूपे
प्रतियोगिनि स्वत्वमन्तर्भाष्य विशिष्टान्तराघटितत्वं निवेदयाम्यव्या-
प्तिवारणसम्भवार्थं । नचैवं स्वपदार्थाप्रसिद्धिर्मयत्वविशिष्टव्यभिचा-
रादेरेषि स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । धूमव्यभिचारि-
यद्विकल्पानघटत्वादेरेव स्वपदेनोपादातुं शक्यत्वादिति ध्येयम् ॥१४॥

स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यदनुमितिप्रति-
यन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयतावच्छेदकं तदाश्रयाविषयकप्रतीति-
विषयतावच्छेदकत्वनिवेशे प्रमेयं गगनवद्वाच्यत्वादित्यादौ व्य-
भिचारत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यद्गगनाभाव-
वन्मेयत्वादि तदाश्रयाविषयकप्रतीत्यप्रसिध्या अव्याप्तिरिति भट्टा-
चार्येणोक्तम् ।

अथ स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्साध्यामा-
धस्याध्यपक्षतावच्छेदकं साध्याभाववद्बृत्तिव्यव्याप्यहेतुतावच्छेदकं
च तदाश्रयाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य स्वस्मिन्नसत्त्वात्
सर्वत्रासम्भवसंभवे अध्याप्तिदानमसङ्गमिति चेत्,

अत्राहुः-घटो गगनवानित्यादौ गगनाभाववद्घटरूपवार्थं लक्ष-
णगमनात्रासम्भवः तत्र साध्याभाववद्बृत्तिरूपव्याप्तेः सत्प्रतिप-

(१) अथ तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयवृत्तिव्यनिवेशे प्र-
मेयमितिप्रतीतिमादाय मेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिर्दत्ता भट्टा-
चार्येण । अत्रेवमाशङ्क्या-ननु प्रथमोपासस्वावच्छिन्नाविषयक
इत्यस्य व्यावृत्तिमपहाय चरमव्यावृत्त्यनुसरणं सन्दर्भविरुद्धमिति
चेन्न चरमावच्छेदकत्वनिवेशसत्य एव प्रथमा स्वावच्छिन्नमेयस्य
व्यावृत्तिः सम्भवति धन्यथा तान्निवेशेऽपि प्रमेयमिति-प्रतीतिविष-
यवृत्तित्यमादायानिव्याप्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । नहि प्रथमस्यावच्छि-
न्नासत्य एव चरमावच्छेदकत्वं सार्थकं येन तदसत्येऽपि व्यभिचा-
रकान्दीनघटेऽतिव्याप्तिवारकतया सार्थकमिति ध्येयम् ।

क्षयत्कृतमते सत्प्रतिपक्षाभावात् पक्षावृत्तिसाध्यपथनिष्ठसाध्याभा
 वादिकमादाय दोषस्यापि तदाश्रयनिष्ठमुख्यविशेष्यताशून्यत्वनिवेशे
 नैव चारणसम्भवात् । न चैवमपि पक्षनिष्ठसाध्याभावकालीनप्रमे
 यत्वादेरपि तादृशविशिष्टान्तरतया तदाश्रयनिष्ठमुख्यविशेष्यता
 शून्यत्वनिवेशेनैव प्रतीत्यप्रसिध्याऽसम्भवा दुर्वार एवति वाच्यम
 स्वावाच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक यदनुमितिप्रतिबन्धक
 ताया अनतिरिक्तवृत्तित्वे सति स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकता
 श्रयविषयतावच्छेदक तद्वच्छिन्नाघटितत्वस्य विवक्षितत्वात् (१)
 व्यापकसामानाधिकरण्यरूपसाध्याभावव्याप्तिविशिष्टधर्मादिकमा
 दाय दोषस्य ज्ञानविशिष्टान्तरच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयित्वानवच्छि
 न्नत्वामयाभावचतप्रतिबन्धकतानिवेशेनापि चारणसम्भवात् । न च
 य प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिस्तत्र तादृशविशिष्टान्तर
 यद्व्यभिचारादिक तन्निष्ठमुख्यविशेष्यताशून्यमेतत्त्वविशिष्टधर्माभा
 ववृत्तिवह्निमानित्याकारकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वादिति वाच्य
 म् तदाश्रयनिष्ठमुख्यविशेष्यताशून्यहानीयमुख्यविशेष्यतावच्छेदक
 त्वस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ।

अथवा अप्रसिद्धिनिबन्धनासम्भवा न समधतीति तदुपेक्षितमि
 त्याहु ७ ।

अथ स्यावाच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकमनुमित्यवृत्ति
 विषयतावच्छेदक यत्तद्वच्छिन्नाघटितत्वेनैव सामञ्जस्ये कृत प्रतिब
 न्धकतानतिरिक्तवृत्तिवनिवशनेनेति चेन्न पर्वतो बह्वपभाषव्याप्यज्ञान

(१) अत्र प्रकृतानुमित्यव्यवहितपूवक्षणज्ञानावृत्तिविषयितानिवशे
 उक्तदापचारणपि जलाभाजवह्निमत्कालीनतत्पर्वतो पर्वतोयवह्वपमा
 घघान् जलादित्यादिस्पर्शीयपवतीयवह्निमत्तत्पर्वतवृत्तिसाध्या
 ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वन प्रतिबन्धकतया तादृशक्षणज्ञानावृत्तिविषयिता
 कवह्निमत्पर्वतघोटितत्वादिति । यस्तुतरतु मयत्वविशिष्टवह्वपभाषव्या
 प्यवद्विधादावतिव्याप्ति । तादृशविशिष्टान्तर य सत्प्रतिपक्षस्तस्
 प्रकृतानुमितिवृत्तिभात् सत्प्रतिपक्षनिश्चयस्य कार्यकालवृत्तितय
 प्रतिबन्धकताया अस्वीकारादिति । एतच्च सत्प्रतिपक्षग्रन्थे "या
 घाय वह्निमान् बह्वपभाषव्याप्यवाध्वयनुमिति प्रामाणिका" इत्यादि
 ना दीधितिकृताकत्यादिति ध्येयम् ।

पर्यतीयवह्निमत्पर्यतरूपासिद्धावध्याप्यापत्तेः तत्र तादृशानुमित्यवृत्ति-
विषयताकतादृशविशिष्टान्तरेण वह्निमत्पर्यतेन घटितत्वादिति।(१)।१५।

अथ यद्द्रवावच्छिन्नविषयकत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छि-
न्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृशरूपान्तराघटितत्वकल्पे
स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकवि-
षयतानिरूपकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छे-
दकरूपस्याप्रसिध्याऽसंभवं दत्त्वा भट्टाचार्येण दूषितम् ।

अत्रावच्छेदकत्वद्वयम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् अन्यथा प्र-
थमावच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसम्बन्धरूपं तदा अभाववान् बन्धमा-
घवान् अभाववांश्च इदं इत्यादिज्ञानीयप्रतियन्धकताया अपि
बन्धमाघवद्भ्रदत्त्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामा-
न्यान्तर्गततया तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषय-
तावच्छेदकाप्रसिध्याऽसंभवापत्तः। एवं बन्धमाघवद्भ्रदत्त्वावच्छि-
न्नविषयिताव्यापकस्य प्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्ध-
रूपावच्छेदकताऽथविषयतावच्छेदकीमूलाविशिष्टान्तरं यत् इदत्वा-
दिकं तद्घटितत्वाद्भ्रदोपतादपश्यम् अतो द्वितीयावच्छेदकत्वम-
प्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् । न च स्वावच्छिन्नविष-
यिताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद-
कतावद् यद्द्रवावच्छिन्नविषयितासामान्यं तादृशविशिष्टान्तरवि-
षयतावच्छेदकत्वादाय न दोष इति वाच्यम् एवमपि धूम-
व्यामिचारिवह्निमान् धूमवान्बहोरित्यादी धूमाभाषवद्धूमव्यामिचा-

(१) अत्र प्रकृतानुमित्यवहितपूर्वक्षणज्ञानावृत्तिविषयतानिवेशे
उक्तदोषवारणेपि जलाभाषवद्बहिमत्कालीनतत्पर्यतो पर्यतीयबन्धमा-
घवान् जलादिरयादिस्थलीयपर्यतीयवह्निमत्पर्यतरूपवाधेऽव्याप्तिः
ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता तादृशक्षणवृत्तिज्ञानावृत्तिविष-
यिताकवह्निमत्पर्यतघटितत्वादिति । घस्तुतस्तु मेघव्याविशिष्टवह्नि-
माघव्याप्यवद्भ्रदादायतिव्याप्तिः । तादृशविशिष्टान्तरं यः सत्प्रति-
पक्षस्तस्य प्रकृतानुमितिवृत्तित्वात् सत्प्रतिपक्षनिश्चयस्य कार्यकाल-
वृत्तितया प्रतिबन्धकताया अस्तीकारादिति । एतच्च सत्प्रतिपक्षप्र-
म्भे यदि चायं वह्निमान् बन्धमाघव्याप्यवांश्चेत्यनुमितिः प्रामाणिकी
इत्यादिना दीर्घातिवृत्तोक्तत्वादिति ध्येयम् ।

रिवह्निमदात्मकया धाव्याप्ते, तादृशया धविपयिता व्यापकप्रतिबन्धक
 तासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावद्द्विपयितासामान्य
 रूपाप्रसिध्या हृदो बहिमान् बन्धभावाभाववन्निरूपितत्वाभाववद्-
 स्तित्वकालीनधूमादिरयादौ हेतुविशेषणासिद्धिघटितसत्प्रतिपक्षा
 व्याप्तिप्रसङ्गाच्च । न च स्वावच्छिन्नविपयितानिष्ठस्वरूपसम्ब
 ंधरूपावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपा
 वच्छेदकतावद् यद्रूपावच्छिन्नविपयितासामान्य तादृशविशिष्टान्त
 राघटितत्वमित्युक्तौ नोक्तदाप इति वाच्यम् एवमपि धूमव्यभि-
 चारिवह्निमान्धूमा-बन्धिरित्यादौ घटकालीनधूमव्यभिचारिवह्नि-
 मदात्मकेऽतिव्याप्ति घटकालीनधूमव्यभिचारिवह्निमान्धूमाभाववा
 नितिबाधज्ञानीयघटकालीनधूमव्यभिचारिवह्निमत्वावच्छिन्नविपयि
 तानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धा-
 त्मकावच्छेदकतावद्विपयितासामान्यक विशिष्टान्तर यद्दूमा
 भाववद्दूमाव्यभिचारिवह्निमदादि तदघटितत्वस्य तत्र सत्त्वात् ।

घस्तुतस्तु बह्व्यभाववद्भेदवान् धूमाभाववान् तादृशद्वन्द्वान्द
 इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि बाधविपयित्वावच्छिन्नप्रतिब
 ंधकतासामान्या-तर्गततया बाधविपयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासा
 मान्यावच्छेदकविपयितासामान्यकरूपाप्रसिद्धेरैव सत्त्वादिति ध्येयम्
 यदि च स्वावच्छिन्नविपयितासामान्यावच्छिन्नप्रत्यनिवेशनैवोक्तदो
 षणा वारणसम्भवेऽनतिरिक्तवृत्तित्वप्रवेशा व्यर्थ इति मन्यते तदा
 व्यापकसामानाधिकरण्यव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तत्राव्याप्ति
 निरुक्तविशिष्टान्तर यज्जलहृदादि तदघटितत्वादिति तद्वारणायान
 तिरिक्तवृत्तित्वनिवेश इति ध्येयम् ॥ १६ ॥

(वक्ष्यमाणयुक्त्या यदि स्वावच्छिन्नविपयित्वाव्यापकविपयिता
 शून्यज्ञानीयव यद्रूपावच्छिन्नविपयित्वे निबध्यते तदा नोक्तदोष
 किन्तु घटो गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनयानित्यादौ गगनाभा
 ववदभाववत्कालीनगगनाभाववद्घटरूपवाधाव्याप्ति तत्र तादृशतु
 र्देहानविशेषज्ञानधेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशयाधत्वावच्छिन्नवि
 पयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविपयितासामान्यक
 यदभाषयद्घटत्वादिकं तदघटितत्वात्, एव व्यापकसामानाधिक
 रण्यरूपव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षत्व तत्र चाव्याप्ति निरुक्तविशिष्टा

न्तरं जलवद्भूदादि तद्वृत्तितत्त्वादिति, तद्वारणापानतिरिक्तवृत्तित्व-
निवेशः ।)

अथ स्वाधच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्याव-
च्छेदकविषयप्रतिरूपकतावच्छेदकत्वस्वाधीच्छिन्नविषयकप्रतीति-
विषयतानिरूपकतावच्छेदकत्वोभयाभावकेवलान्वयिकं यत्स्वं तद्वत्त्वं
हेत्वाभासत्वमित्युक्तावेतत्कल्पस्य निर्दोषत्वे कथं तत्परित्यक्तमिति ।
न च जातिमान्यन्तमाधवानित्यादिज्ञानमादाय दोषवारणार्थं स्वाध-
च्छिन्नविषयितायां स्वाधच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासा-
मान्यावच्छेदकविषयितायां च स्वाधच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूत-
विषयिताशून्यज्ञानीपत्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन धाधविशिष्टव्यभिचा-
रादापतिव्याप्तिः तत्र धाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्या-
पकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीपतादशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदक-
विषयितावच्छेदकत्वघटितनिरुक्तोभयाभावस्य केवलान्वयित्वादिति
पाच्यम् तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितायां स्वाध-
च्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीपत्वनिवेशस्य यद्-
पावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीपत्वनिवेशेनापि
जातिमान्यन्तमाधवानित्यादिज्ञानवारणसंभवेन यद्द्रूपावच्छिन्नविष-
यित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीपयद्द्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं ता-
दृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तस्य-स्वाधच्छिन्नविषयकप्रती-
तिविषयतावच्छेदकत्वंतदुभयाभावस्य व्यभिचाराविशिष्टाधत्वा-
दापत्तत्वात् केवलान्वयित्वाविरहेण धाधविशिष्टव्यभिचारादापति-
व्याप्यनयकाशादिति चेन्न । इदं घन्तमाधः घन्तमाधयान् इदं
इति ज्ञानद्वयसाधारणैकरूपेण प्रतिबन्धकत्वमने तादृशोभयाभाव-
स्य दृशवृत्तिवन्तमाधत्वादावसत्त्वेन केवलान्वयित्वाभावात्संभवा-
पत्तेः । न च ज्ञानद्वयसाधारणकतादृशरूपस्य प्रतिबन्धक-
तामताधयणे मद्द्रूपाचार्यैक्ययाश्रुतकल्पे तादृशप्रतिबन्धकतासामा-
न्यावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकस्यावच्छिन्नविषयकप्रती-
तिविषयतावच्छेदकस्य इदं वृत्तिवन्तमाधत्वादेरेव तादृशरूपस्य
प्रतिबन्धकतात् घन्तमाधयद्द्रूपादावसंभवात्तन्मसङ्गतमिति पाच्यम् ।
मद्द्रूपाचार्यैक्यकल्पे तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयिताया
स्वाधच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीपत्यनिवेशस्य-

घावश्यकत्वेन हृदयवृत्तिवन्हाभावत्वादेस्तादृशविशिष्टान्तररूपत्वाभावात् अन्यथा घाघविशिष्टव्याभिचारादावतिव्याप्यापत्तेः । व्यभिचारादीशेषघत्वादेरेव तादृशरूपत्वेन प्रसिद्धत्वात् तदवच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य च तत्र सत्त्वात् ।

अत एव भट्टाचार्योक्तकल्पे स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकनिरूपकताकविषयिताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वतादृशविशिष्टान्तरपदेन विवक्षणे मेयत्वविशिष्टव्याभिचारादेरेव तादृशत्वेन तदवच्छिन्नाघटितत्वस्य व्यभिचारादौ सत्त्वादसंभवदानमसंगतमिति परास्तम् तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितायामुक्तयुक्त्वा स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन मेयत्वविशिष्टव्याभिचारादेरपि तादृशत्वाभावात् ।

एतेन स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितावच्छेदकत्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्य विशिष्टान्तरपदेन विवक्षणे बन्हाभाववदुद्भृत्कालीनघटत्वादेरेव तादृशत्वादसंभवदानमसङ्गतमित्यपि परास्तम् ॥ १७ ॥

स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयिताभिरूपकतावच्छेदकः कश्चित् स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यस्य एवंभूतं यत्स्वं मेयत्वविशिष्टव्याभिचारात्वादि तदवच्छिन्नाघटितत्वमित्यत्रापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वद्वयमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं प्राह्यम्, अन्यथा उभयत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे हृदो घन्दिमान्धूमादित्यादौ मेयत्वविशिष्टवन्हाभावघान् धूमाभावघान् तादृशवह्व्यभावघांश्च हृद इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि मेयत्वविशिष्टवन्हाभाववदुद्भृत्त्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गततया तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य शुद्धवन्हाभाववदुद्भृत्त्वावच्छिन्नविषयतायामसत्त्वात् स्वपदार्थाप्रसिद्धिः स्यादनः प्रथमावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम् । एवञ्च यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वससर्गावच्छिन्नप्रतियोगिनाहवन्हाभावघदमाधस्य पक्षत्वं संयोगेन च वन्देहेतुत्वं धूमादेः साध्यत्वं तत्र संयोगसम्बन्धाव-

च्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन घन्निविशिष्टाभावरूपाश्रयासिद्धिघटि-
तवन्हाभाववद्भावरूपासिध्यादावव्याप्तिः तद्वदकवन्निविशिष्टाभा-
वावस्य तादृशस्वरूपासिद्धिविषयताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्या-
वच्छेदकीभूततादृशस्वरूपासिद्धिज्ञानाविषयतावच्छेदकत्वेन त-
स्या अपि स्वपदेन धर्तुं शक्यत्वात् । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
विषयतासामान्यकत्वविवक्षणे च अत्रैव मेयत्वविशिष्टस्वरूपासि-
ध्यादावतिव्याप्तिः मेयत्वविशिष्टतादृशासिद्धिविषयताव्यापकप्र-
तिबन्धकतासामान्यकत्वस्याप्रसिध्या स्वपदेन मेयत्वविशिष्टता-
दृशासिद्धेर्धर्तुमशक्यत्वात् ।

अथवा पर्वतत्वावच्छेदेन वन्हाभावस्य साध्यत्वे नोलत्वाभावस्य हे-
तुत्वे एकत्र द्वयमिति रीत्या घन्निमग्नौलपर्वतेऽतिव्याप्तिः तत्र तादृशप्र-
तिबन्धकतासामान्यान्तर्गताया बाधप्रतियन्धकतायाः स्वरूपासिद्धि-
प्रतिबन्धकतायाश्चावच्छेदकविषयतासामान्यकतादृशरूपाप्रसिध्या
स्वपदेन बाह्यमग्नौलपर्वतत्वस्य धर्तुमशक्यत्वात् । यस्तुतो इदो घन्नि-
मज्जलवत्कालीनघन्निमान् जलाभावादित्यादौ वन्हाभाववज्जलवद्भ्र-
दात्मके साध्याविशेषणासिद्धस्वरूपासिद्धिघटितबाधेऽतिव्याप्तिः तत्र
तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतासामान्यकरूपाप्रसि-
ध्या स्वपदेन तस्य धर्तुमशक्यत्वात् । एवं गगनाभाववद्भाववत्काली-
नघटो गगनघानित्यादौ बाधाव्याप्तिश्च ।

नव्यास्तु विषयितासमसंख्याकप्रतिबन्धकतायाः अवच्छेदकता-
वच्छेदकसाधारणवच्छेदकत्वानभ्युपगमेन स्वावच्छिन्नाविषयकप्र-
तीतिविषयतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाविषयकत्वस्यापकप्रतिबन्धकता-
सामान्यावच्छेदकावेषयतानिरूपकतावच्छेदकाऽप्रसिध्याऽसम्भयः ।
अतो द्वितीयावच्छेदकत्वमप्यनतिरिक्तवृत्तिस्वरूपम् (१) ।

अथवा घटव्यावच्छेदेनाभाववदन्यत्वविशिष्टत्वेन प्रतियोगि-
तासम्बन्धेन घट्टिमदन्यत्वविशिष्टत्वेन च घटितपक्षतावच्छेदकका-

(१) एवं प्रथमं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वानिवेशे वन्हाभाव-
वद्वदकालीनघटेऽतिः । तिः स्वपदेन तादृशकालीनघटत्वस्य धर्तु-
मशक्यत्वात् । तादृशञ्च मेयत्वविशिष्टवन्हाभाववद्भ्रदत्वादिर्कं तद्-
भ्यावस्य सत्त्वात् । अनतिरिक्तत्वविशिष्टत्वस्य रूपसम्बन्धरूपावच्छे-
दकत्वनिवेशे पूर्वोक्तस्य लक्षणं एवाव्याप्तिरिति ज्ञेयम् ।

भावदन्वयघटकालीनपर्वतो द्रव्यगानित्यादिस्थले आश्रयासिद्धिद्वय
घटिते बन्धमात्रवदघटेऽविश्रयासि तादृशविशिष्टविषयित्वव्यापकप्र
तिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वस्य विशिष्टविषयिताया एवासत्वेन
स्वरूपेन तादृशविशिष्टस्य धर्तुमशक्यत्वात् । एव यत्र पर्वतत्वसा
मानाधिकरण्येन नीलत्वस्य बह्वक्ष प्रत्येक दाप यः तथा नीलत्वसा
मानाधिकरण्येनापि बह्वर्तोपत्व तत्र बह्विभ्रान्नीलपर्वतादावतिव्यासि
अतो द्वितीयावच्छेदकत्वमप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूप वाच्यम् ॥ १८ ॥

स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकी
भूतपत्किञ्चिद्विषयित्व यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपित त दृशता
दृशधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक यद्यत्स्व तद्धर्मा
वच्छिन्नत्वम्, अन्यथा यद्धर्मावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक
तासामान्यावच्छेदकीभूतविषयिताकात्रिशिष्टनिरूपिताविषयितात्व य
द्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वव्याप्य तद्धर्मावच्छिन्नत्वमेव समुदितार्थ
इति कल्पद्वये याधविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्यासिदंत्ता मट्टाचार्येण ।

न च प्रथमलक्षणे बन्धमात्रवद्भावत्वावच्छिन्नविषयिताया बन्धि
त्वाद्यवच्छिन्नत्वनिरूपितत्वस्य वाच्यत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषय
तावच्छेदकत्वस्य बन्धमात्रवद्भावत्वादावसत्त्वात्समव इति वा
च्यम् । तादृशतादृशधर्मावच्छिन्नमुष्यविशेष्यतादून्यज्ञानीयमुख्य
विशेष्यतावच्छेदकत्वस्य विधाक्षतत्वात् । यादृशयादृशधर्मावच्छि
न्नानिरूपितमित्यत्र यादृशयादृश प्रमघोटनधर्मावच्छिन्नानिरूपितत्व
मेव वा निवेशनीयम् ।

अत्र कल्पद्वये एव स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक
त्वेत्यत्र अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्व प्राप्तम् । प्रतिबन्धक
तावच्छेदकत्वप्रापि तथा, अन्यथा उभयत्र स्वरूपमन्वयरूपावच्छे
दकत्वे पर्यता बह्विभ्रान्धूमादित्यत्र पापाणमयत्वविशिष्टपर्वतऽति
व्यासि । न च तथापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकेत्यत्रानतिरिक्तवृत्तित्व
निवेदयता स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नम् इत्यत्र तु स्वरूपमे
वास्तु, तथाच पापाणमयत्वविशिष्टपर्वतत्वावावच्छिन्नविषयकत्वाव
च्छिन्नप्रतिबन्धकताया अनातिरिक्तवृत्तित्वविषयतानिरूपकतावच्छे
दकरूपाप्रसिद्ध्या पापाणमयत्ववपद्यते मातव्यासिरिति वा
च्यम् । इदा बह्विभ्रान्धूमादित्यादौ जलघट्टदऽतिव्याप्यापत्ते

जलघान्यन्ह्यभावघान् जलवांश्च हृद् इत्यादिज्ञानीयजलवद्भद्रत्वाव-
च्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतघन्हा-
भावघञ्जलवद्भृत्तजलवद्भद्रत्वावच्छिन्नविषयितायाः जलवद्भद्र-
त्वावच्छिन्नानिरूपितत्वासत्त्वेन उदासीनयादृशधर्मावच्छिन्नानि-
रूपितत्वं तादृशधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्व-
स्य जलवद्भद्रदे सत्त्वात् । एवमभावघान् घन्हाभावघानभावयांश्च हृद्
इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि तादृशप्रतिबन्धकतासामान्या-
न्तैगतत्वेन तदनतिरिक्तवृत्तिविषयतावच्छेदकरूपाप्रसिध्या घन्हा-
भाववद्भद्रादावव्याप्तेश्च । न चोक्तदोषभिया प्रथमावच्छेदकत्वमेवान-
तिरिक्तवृत्तिविरूपं विवक्ष्यतां द्वितीयन्तु स्वरूपसम्बन्धरूपमेवेति
वाच्यम् । धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमदादावव्याप्त्यापत्तेः
तत्र धूमभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वावच्छिन्नविषयताव्यापक-
प्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यं
तद्रूपाप्रसिद्धेः (१) ॥ १९ ॥

अथ बाधविशिष्टव्यभिचारविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासा-
मान्यावच्छेदकीभूतं न बाधत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नविषयित्वमपि
तु बाधविशिष्टव्यभिचारित्वावच्छिन्नविषयित्वमेवेति तत्र बाधवि-
शिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नानिरूपितमिति बाधविशिष्टव्यभिचारा-
दावतिथ्यासिद्धता भट्टाचार्येण ।

(१) अत्र कल्पत्रतुष्टये एषोभयत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदक-
त्वनिवेशे गुणः कपिसंयोगवानित्पादौ केवलस्वरूपसम्बन्धेन कपि-
संयोगामाषद्गुणेऽतिव्याप्तिः । तत्र च प्रतिबन्धकत्वं केवलस्वरूप-
सम्बन्धेन । दोषापेक्ष निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेनातोऽलक्ष्यत्वमिति ।
तत्र स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रत्यय स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद-
कत्वनिवेशे प्रथमकल्पे तत्रैव भेदत्वविशिष्टकपिसंयोगामाषद्गुणे,
द्वितीयकल्पे बाधादिकालीनघटादौ, तृतीयचतुर्थकल्पे तत्रैव कपिसं-
योगामाषद्गुणेऽतिव्याप्तिरिति । प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व इत्यत्र
स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशकल्पत्रतुष्टय एव निरक्तकपि-
संयोगामाषद्गुणेऽतिव्याप्तिरिति ध्येयम् । तादृशधर्मावच्छिन्नावि-
षयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमित्यत्र तदनवच्छिन्नविषयतावच्छे-
दकत्वनिवेशेनैषोपपत्तौ तावद्दूरानुधावनं व्यर्थमिति चिन्तयम् ।

सा न संगच्छते-वाधविशिष्टव्यभिचारत्वाच्छिन्नविषयित्वाव
 च्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूत यद्यभिचारविशिष्टवा
 धत्वावच्छिन्नविषयित्वे तत्र वाधाविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्ना-
 निरूपितत्वेन वाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिवि-
 षयतावच्छेदकत्वस्य वाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नेऽसत्त्वात् ।
 न च हरे घन्ह्यभावः घन्ह्यभावान् हरे इति
 ज्ञानद्वयसाधारणकप्रतिबन्धकत्वे घन्ह्यभाववद्भ्रदादावसम्ब-
 व-ह्यभाववद्भ्रदत्वाधीच्छन्नीवपयकत्वावीच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामा-
 न्यावच्छेदकीभूताया हरे घन्ह्यभावे इति-ज्ञानीपद्
 दनिष्ठवन्ह्यभावत्वावच्छिन्नविषयिताया घन्ह्यभाववद्भ्रदत्वाव
 च्छिन्नानिरूपितत्वादिति तदसम्भववारणाय तादृशप्रतिबन्धकतासा-
 मान्यावच्छेदकयत्किञ्चिद्विषयत्वे स्वावच्छिन्नविषयकत्वसमानाधि-
 करणाभावप्रतियोगितावच्छेदक यद्रूपावच्छिन्नविषयिताव तद्रू-
 पावच्छिन्नविषयिताशून्यज्ञानवृत्तित्वे स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छि-
 न्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयिताकीविशिष्टे स्वावच्छिन्न
 निरूपितविषयताकत्व वा विशेषण देयमेवति वाधविशिष्टव्यभि-
 चारादायतिव्याप्तिरप्रत्युद्देवति वाच्यम् कालिकादेिसम्बन्धेन
 यद्व्यभावयत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकतया स्वरूपसम्बन्धनिवेशस्याव-
 द्यकतया स्वरूपसम्बन्धस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वोभयसम्बन्ध-
 मादायैकप्रतिबन्धकताया दुर्घचत्वात् । न च सत्समुद्भिप्रती-
 तिरथले स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधारतानिरूपिताधेयता भासते
 प्रथमोद्देशिप्रतीतिस्थले च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपित
 धारतेति ह्यस्यावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधारत्वविषयितानिरू-
 पितनिरूपितत्वविषयतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रोधपरवि-
 षयितानिरूपितवन्ह्यभावत्वावच्छिन्नविषयताकैकनिश्चयत्वेनैकरूपेण
 प्रतिबन्धकत्वस्य सुषयतया असम्भववारणाय स्वावच्छिन्नवि-
 षयताव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशनमायस्यकमित्यतिव्याप्ति
 सगतिरिति वाच्यम् । अप्रामाण्यवृत्तानामननुगमेन निश्चयवाननुग-
 मेन च एकप्रतिबन्धकताया वक्तुमशक्यत्वात् । कथञ्चिदप्रामाण्या-
 ननुगमेऽपि एतद्व्यस्यैकप्रतिबन्धकत्वमताभिप्रायवत्त्वे व्यभिचा-
 रादिघटितवाधादिसमादकपद्रूपावच्छिन्नविषयत्वत्वावच्छिन्नवि-

पयस्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृशरूपान्तरं य-
द्विदृशमिति प्रथमकल्पे हृदयवृत्तियन्वयभावत्वादेरेव तादृशरूपान्त-
रत्वं संभवेनासंभवानवकाशात्तद्व्यस्योन्मत्तप्रलापापत्तेः । यदि च
तत्कल्पे बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारणाय स्वावच्छिन्न-
विषयकत्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वानीयत्वस्य यद्रूपावच्छिन्न-
विषयितायां निवेशे सत्यसंभवदाने सकृतमेवेत्युच्यते, तदापि
स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषय-
तानिरूपकतावच्छेदकः । कश्चित्स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषय-
तावच्छेदको यस्य एवंभूतं यद्यत्स्वं भवेत्तद्विशिष्टव्यभिचारंत्वादि
तदवच्छिन्नाद्यदितत्वकल्पेऽसंभवप्रसक्तौ धूमव्यभिचारिवह्नि-
मत्त्वमादायाव्याप्तिदानस्य सन्दर्भविरोधो घञ्जायमाण एवेति ।
द्वितीयकल्पे बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नेऽतिव्याप्तिभिया
स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकाविषयिताशून्यत्वानिवेशायोगादिति ।

(अथवा पर्वतत्वावच्छेदेन बहुपभावस्य साध्यत्वे बन्धुभावघ-
नीलत्ववत्कालीनससन् नीलत्वभाववत्पर्वतत्वघत्कालीनधूमस्य हे-
तुतायां बन्धिमनीलपर्वतरूपहेतुविशेषणासिद्धिद्वयघटितबाधेऽति-
व्याप्तेर्द्वारत्वात्) ।

यत्तु हृदे पक्षे महान्सीयवह्नेः साध्यत्वे महान्सीयवह्णभावघ-
द्वध्नदो बहुपभाववद्वध्नदश्च द्वयमेव बाध इति तत्र महान्सीयवह्निम-
त्ताबुद्धिं प्रति महान्सीयत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नत्वे सति वह्निव-
निष्ठावच्छेदकताभिन्नं यद्वच्छेदकत्वं तदनिरूपकप्रतियोगिताका-
भावनिश्चयत्वेनैकप्रतिबन्धकतया महान्सीयवह्णभाववद्वध्नदेष्व्या-
प्तिः महान्सीयवह्णभाववद्वध्नदस्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रति-
बन्धकतासामान्यावच्छेदिकाया बहुपभाववद्वध्नदत्वावच्छिन्नविषय-
ताया महान्सीयवह्णभाववद्वध्नदत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वादिति त
द्वारणाय तादृशाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशनमाद्यकामिति
बाधविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिसंगतिरिति ।

तत्र वह्निसामान्याभावबुद्धेः वह्निमत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नमप्रति
प्रतिबन्धकताया फलत्वमेव तेनैवोपपत्तौ तत्साधारणैकप्रति-
बन्धकतायां मानाभावात् । नच साक्षात्परम्परासाधारणैक-
निरूपितत्वस्यापि स्वयं दूषितत्वाद्वाधादावसंभवः, बहुप-

तादृश्यत्वस्य जातिमान्वह्यभाववानितिज्ञाने सत्त्वेन बह्व्यभा-
 धवद्बहुत्वावच्छिन्नविपर्ययत्व न . तादृशप्रतिबन्धकतासामान्या-
 न्यावच्छेदकंयत्किञ्चिद्विपर्ययतान्तर्गतं किन्तु बह्व्यभाववज्जा-
 तिमत्कालीनबह्व्यभाधवद्बहुत्वावच्छिन्नविपर्ययत्वमेवेति । तत्र
 यादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितं तादृशधर्मावच्छिन्नाघटितत्वस्य तत्र
 सत्त्वादिति ।

अथ याथाभावविशिष्ट व्यभिचारबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानि-
 रूपितप्रतिबन्धकताया अपि तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतत्वेन
 व्यभिचारविशिष्टयाघत्वावच्छिन्नविपर्ययता न तादृशप्रतिबन्धकता-
 सामान्यावच्छेदिकेति नासङ्गतिरिति चेन्न मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादी
 तादृशरीत्या मेयत्वाभावबुद्धेः प्रतिबन्धकतामादाय शुद्धव्यभिचारत्वा-
 वच्छिन्नविपर्ययत्वमपि न तादृशयत्किञ्चिद्विपर्ययतान्तर्गतमपि तु मेयत्व-
 विशिष्टव्यभिचारविपर्ययत्वमेवेत्यतिव्याप्तिभिया प्रकृतानुमितिप्रतिब-
 न्धकतासामान्यस्य निवेशनीयत्वात् । न च द्रव्यत्वं बहिमत् द्रव्यत्वा-
 भाववच्छेद्यालदित्यादिस्थलीयबह्व्यभाववद्द्रव्यत्वरूपयाधविशिष्ट-
 बह्व्यभाववद्वृत्तिशैवालरूपव्यभिचारोऽतिव्याप्तिः तत्र व्यभिचारवि-
 शिष्टयाधविपर्ययतायास्तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गत-
 विशिष्टसाधनप्रदप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकता-
 सामान्यानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् तत्र द्रव्यत्वबह्व्यभाववद्वृत्ति
 शैवालविशिष्टबह्व्यभाववद्द्रव्यत्वरूपयाधविपर्ययताया अपि यत्कि-
 ञ्चिद्विपर्ययतान्तर्गततया तत्र स्वावच्छिन्नानिरूपितत्वसत्त्वेनातिव्या-
 प्तिविरहादिति चेन्न बह्व्यभाववज्जलाभाववद्बहिर्व्यभिचारि जलं
 बहिमज्जलादित्यादिस्थलीयबह्व्यभाववज्जलरूपयाधविशिष्टबह्व्यभा-
 धवद्वृत्तिजलरूपव्यभिचारादावीतव्याप्तिः तत्र व्यभिचारविशिष्टया-
 धविपर्ययतायास्तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गततया विशिष्टप-
 क्षप्रदत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितबहिर्व्यभिचारिजलत्वावच्छि-
 न्नधर्मिकबह्व्यभाववज्जलत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनश्चयत्वावच्छि-
 न्नप्रतिबन्धकताया अवच्छेदकत्वाभावात् । न च तत्र जलत्वविशि-
 ष्टे घटितदभाववगाहिज्ञानस्याह्यार्थत्वमिति वाच्यम् जलत्वसामा-
 नाधिकरण्येन घटितदभावयोरघनादित्यात् । न च तादृशविशिष्ट-
 प्रदस्य विशिष्टपक्षप्रदविरोधितया लक्ष्यत्वमिति वाच्यम् जलत्व

व्यापकप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धेन बहुधभाववज्जलरूप
धाधविशिष्टव्यभिचारस्य शुद्धस्वरूपसम्बन्धेन बहुधभाववज्जल
विशिष्टव्यभिचारात्मकाध्यासिद्धन्तरघटितत्वेनालक्ष्यत्वादिति के-
चित्समाधिरे ।

तत्र सार्धायान् शुद्धस्वरूपसम्बन्धेन बहुधभाववज्जलविशिष्टं
यद्वाहिव्यभिचारिजलं तद्विशिष्टं यज्जलत्वव्यापकप्रतियोगिकस्व-
रूपसम्बन्धेन बहुधभावघटितयाधस्वरूपं तादृशविशिष्टविष-
यिताया अपि स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासा-
मान्यावच्छेदकतया तत्र बाधविशिष्टव्यभिचारानिरूपितत्वेनो-
क्तातिव्याप्यभावात् स्वरूपसम्बन्धेन बहुधभाववज्जलाभाववृद्धि
प्रति स्वरूपसम्बन्धेन बहुधभावघटितबहुधभाववज्जलवत्ताज्ञानप्रति-
बन्धकतायां जलत्वव्यापकप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्वरूपशुद्धस्वरूप
साधारणस्वरूपत्वेनैव स्वरूपस्य निवेशात् प्रतिबन्धकताया ऐक्या-
त् अन्यथा शैवालधार्मिकद्रव्यत्ववत्ताज्ञानबहुधभाववदृष्टव्यत्ववत्ता-
ज्ञानयोरपि प्रतिबन्धकत्वद्वयापत्त्या पूर्वस्थलपरित्यागानौचित्यात् ।

परे तु प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्प-
क्षरूपसत्प्रतिपक्षमताभिप्रायकमिदम् । तथाच तादृशसत्प्रतिपक्षवि-
षयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वस्य प्रतिहेतुव्याप-
कसाध्याभावकालीनतद्धेतुमत्पक्षविषयितायामपि सत्त्वेन तत्र स्वा-
वच्छिन्ननिरूपितत्वाभावात्तादृशसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः ॥ अथवा प्रागु-
क्तगगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनाभाववदृष्टेऽव्याप्तिस्तादृशबाध-
विषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वस्य गगनाभाष-
पद्भाववद्भूतिगगनाभाववदृष्टत्वावच्छिन्नाविषयतायामपि सत्त्वेन
तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वाभावात्तद्वारणाय स्वावच्छिन्नविष-
यत्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानवृत्तित्वस्यापि तादृशयत्किञ्चिद्विष-
यित्वे विवक्षणीयतया व्यभिचारविशिष्टयाध्यावच्छिन्नविषयता-
या धर्तुमशक्यत्वादिति व्याप्तिः । अतएव बहुधभाववज्जल-
वद्भूतिजलवद्भूदेऽतिव्याप्तियारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशो-
ऽपि सफलः अन्यथा जलवद्भूदकालीनबहुधभाववज्जलवत्वाव-
च्छिन्नविषयिताया अपि तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तत्र
स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वात्तादृशविशेषणमनर्थकं स्यात्, परन्तु सा-

ध्याभाववद्दृष्टित्वरूपव्याप्तिविशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षमते एतादृशरीतिर्न सम्भवति, विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशोऽपि निष्फलः बाधविशिष्टव्यभिचारादायतिव्याप्तिश्च न सन्दर्भशुद्धेति प्राहुः ।

घस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतेत्यत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धरूपमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपञ्च । प्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदक इत्यत्र तु स्वरूपसम्बन्धरूपमेव । प्रथमे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशात् धूमव्यभिचारिवाह्विमान् धूमवान् घहेरित्यादौ धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवाह्विमदात्मकबाधे नाव्याप्तिः अन्यथा तादृशबाधविषयताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयित्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिः स्यात् । एवञ्च बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमेव न तु साध्यवस्तान्नानप्रतिबन्धकत्व तादृशप्रतिबन्धकत्वे बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयतानिष्ठस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतानिरूपकत्वाभावात् । तथा च बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक न व्यभिचारोविशिष्टबाधविषयित्वं किन्तु बाधविशिष्टव्यभिचारविषयत्वमेवेति तत्रोदासीनयादृशघटत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वं तादृशघर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य बाधविशिष्टव्यभिचारत्वे सत्त्वादतिव्याप्तिः । न च तादृशधूमाभाववद्घटविशिष्टधूमव्यभिचारिवाह्वित्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिकाया व्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयिताया बाधत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वेन तादृशबाधत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य बाधविशिष्टव्यभिचारत्वेऽसत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिसङ्गतिरिति वाच्यम् घट्तिर्धूमवान् घहेरित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या धूमाभाववद्धूमाभाववद्दृष्टित्ववद्दृष्टित्वविशिष्टबाधकव्यभिचारेऽतिव्याप्तेर्बन्धकतेरभिप्रेतत्वादिति ध्येयम् ।

एतेन उभयत्रैव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशोऽपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयतानवच्छिन्नत्वोभयामावयत्स्वावच्छिन्नविषयवाच्यच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यविषयैव ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय जलवद्घट्यादौ प्रागुक्तदोषस्य धारणसम्भवे एतत्कल्पस्य निर्दोषत्वमिति प्रलपितमप्यपास्तम् । न

स प्रथमावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धात्मकं द्वितीयं त्वनतिरिक्तवृत्ति-
 त्वरूपम्, ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय घट्टमाववद्-
 धदादाव्याप्तिस्तत्प्रतिबन्धकतायां निरुक्तोभयामाववत्त्वस्य विशि-
 यैव चारणाया तथाच वहिर्धूमयान् यद्देरित्यादौ धूमभाववृत्तिव-
 हित्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृ-
 त्तिधूमाभाववद्बहिर्कालीनधूमाभाववृत्तिवहित्वावच्छिन्नविषयतायां
 स्वावच्छिन्नानिरूपेतावसरत्वादुक्तानिव्याप्यनवकाशेनैसत्कल्पस्य
 निर्दोषत्वमिति वाच्यम् । तथासति वहिन्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
 त्वाभाववज्जल वहिमज्जलादित्यादौ वहिव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
 त्ववज्जलाभाववत्तादृशप्रतियोगित्ववज्जलमित्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धक-
 ताया निरुक्तोभयामाववत्त्वेन सासान्यानन्तर्गततया तादृशप्रतिब-
 न्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयतावच्छेदकाप्रसिद्धा वहिव्या-
 पकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपाश्रयासिद्धादावव्याप्यापत्तेरिति ध्ये-
 यम् ॥ २१ ॥

एतेन स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिकृष्टिप्रतिबन्धकता-
 वच्छेदकविषयताकविशिष्टानिरूपितविषयिताव्यापकस्वावच्छिन्नानि-
 रूप्यताकत्वमिति समुदितार्थं इति मट्टाचार्येणोक्तम् ।

अत्र स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नैत्यत्रावच्छेदकत्वमनतिरिक्त-
 वृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् अन्यथा जलवद्भदादावतिव्याप्यापत्तेः जलवद्-
 धदादावच्छिन्नविषयित्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयि-
 ताकवद्भवभाववज्जलवृत्तिजलवद्भदादावतिव्यापित्वविशिष्टानिरूपितविषयिताव-
 द्यापकत्वस्य जलवद्भदादावच्छिन्ननिरूप्यतायां सत्त्वात् (१) एवं य-
 त्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकेयत्रापि अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम्

(१) यस्तुतो इदं कपिसयोगवानित्यादीं क्लेशस्वरूपसंबन्धेन
 कपिसयोगाभाववद्भवेऽतिव्याप्तिस्तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकवि-
 ययित्वं निरवच्छिन्नस्वरूपेण घट्टमाववद्भदादावच्छिन्नविषयित्वम-
 य तादृशविषयिताव्यापकत्वस्य स्वावच्छिन्ननिरूप्यतायां सत्त्वात् ।
 एतेन प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्व-असाधारणविषय-
 तानवच्छिन्नत्वोभयामाववत्त्वादेव जलवद्भदादादीं नातिव्याप्तिरिति
 कथमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशनमिति निरस्तम् । न

अन्यथा बहुवचनभाववद्भ्रदत्त्वावाच्छिन्नविषयित्वाद्यच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकविषयताकहदत्त्वादिविशिष्टानिरूपिताविषयितात्वव्या-
पकत्वस्य बहुवचनभाववद्भ्रदत्त्वावाच्छिन्ननिरूप्यतायामसत्त्वादसम्भ-
वापत्तेः । यदि यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकेत्यत्र प्र-
तिबन्धकतावच्छेदकविषयितासामान्यं विवक्ष्यते तदा द्वितीयानति-
रिक्तवृत्तित्वप्रयोजनं चिन्तनीयम् ।

अथ यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपि-
ताविषयितात्वव्यापकत्वाद्यच्छिन्ननिरूप्यताकत्वमित्यस्यैव सम्प्रकृते
प्रतिबन्धकतायां स्वाद्यच्छिन्नविषयिताकत्वनिवेशो ध्येयं इति ।
न च ह्यदो यद्विमान् घूमादित्यादी केवलहृदादायतिव्याप्तिस्तादृशप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकबहुवचनभाववद्भ्रदत्त्वावाच्छिन्नविषयितात्वव्यापक-
त्वस्य हृदत्त्वावाच्छिन्ननिरूप्यतायां सत्त्वादिति वाच्यम् स्वाद्यच्छिन्न-
विषयिताव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकविषयितायां निवेशावश्यकत्वेन तेनैवोक्तातिव्याप्तिव्युदा-
सादिति चेन्न दोषतावच्छेदकाद्यच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयिता-
शून्यत्वनिवेशे प्रागुक्तरीत्या जातिमद्बहुवचनभावादायतिव्याप्ति-

त्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायां स्वाद्यच्छिन्नविषयित्वाव्याप-
कविषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशात्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । बहुवच-
नवचनलादिमद्वृत्तिजलवद्भ्रदादायतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टव्याध-
टित्वनिवेशापत्त्या गौरवापत्तेरतः स्वाद्यच्छिन्नविषयत्वव्यापकत्व-
निवेशः । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षस्याल-
स्यत्वाद्गगनाभावेवदभावेयत्कालीनगगनसाध्यकस्थले गगनाभा-
वद्वदस्यैव लक्षणाप्राप्त्याप्तिरिति । प्रतिबन्धकतावच्छेदक इत्यत्र
इत्यरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे तथैव निरवाच्छिन्नस्वरूपेण क-
पिसंयोगाभावेवद्भ्रदत्त्वाव्यापत्तेः तादृशविषयित्वं यत्केवलस्वरूपे-
ण कपिसंयोगाभावेवद्भ्रदत्त्वावच्छिन्नविषयित्वं तत्र स्वाद्यच्छिन्ननि-
रूप्यताकत्वविरुद्धं तत्र च प्रतिबन्धकत्वं केवलस्वरूपेण साध्यत्वं च
निरवाच्छिन्नस्वरूपेणेति वाधमध्ये भट्टाचार्येणोक्तमिति ध्येयम् । एतन्न
यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतायां स्वाद्यच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वनिवेशो
ध्येयं इति निरस्तम् । सर्वप्रकदेशोऽतिव्याप्यापत्तेरिति ध्येयम् ।

रतो यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वनिवेशादय
 कतया केवलहृदादायतिव्याप्तितादवस्थमिति । न च यद्रूपावच्छि
 न्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वमिवोक्तातिव्याप्तिमिया स्वाव-
 च्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वमपि निवेशनीयम् तावतापि
 व्यापकत्वनिवेशापेक्षया लाघवादिति वाच्यम् तथासति यद्वपमाव-
 घञ्जलादिमद्वृत्तिजलयद्भ्रदादायतिव्याप्यापत्ते । न च विशिष्ट
 द्वाघटितत्वनिवेशात् तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । व्यापकत्वनि-
 वेशापेक्षया विशिष्टद्वाघटितत्वनिवेशस्यैव गुरुत्वात् एतत्कल्पे वि-
 शिष्टद्वाघटितत्वस्यानिवेशादिति ध्येयम्(१) ॥ २२ ॥

स्वसजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वकल्पे विशेष्यदले विरोधिषि
 पयताप्रयुक्तत्वदलस्य वैयर्थ्यमुक्त भट्टाचार्येण ।

तत्र सगच्छते-घटादेरपि स्वपदेन धर्तुं शक्यत्वात् तथाहि यद्वि
 पयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभा-
 वस्तत्र बाधत्वम् । एधरीत्या व्यभिचारादिक निवेद्य निर्वचनीयम् ।
 तथाहि निर्वह्निर्वाहमानेत्यादौ घटाविषयकनिश्चयोत्तरानुमितौ पक्षे
 साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावसत्त्वाद्घटादावपि स्ववृत्तिहेत्वाभास
 विमाजकवाघत्वसत्त्वेन तद्वारणायैव तद्वलसार्थक्यामिति । न च
 वह्निमत्पर्वतरूपनादशाश्रयासिद्धिसद्बद्धत्वं तत्र तादृशवह्नादिघटित-
 त्वाद्बह्नादेराश्रयासिद्धित्वादिना साजात्यविरहेऽपि निवृत्तवाघत्वा-
 दिना साजात्यसत्त्वादिति वाच्यम् आश्रयासिद्धित्वमादायैव तत्र
 लक्षणसमन्वयात् । स्ववृत्तिहेत्वाभासविमाजकाभूतयत्किञ्चिद्धर्मवर्त-
 विशिष्टान्तराघटितत्वस्य विवक्षितत्वात्, अन्यथा । विशेषगुणवद्घटा
 देरसद्बद्धापत्ते । गुणवद्घटादेराश्रयासिद्धित्वादिना साजात्यविरहेऽपि

(१) अथात्र यत्किञ्चित्त्वनिवेशेऽपि विशेषगुणवद्घटेऽव्याप्तिताद
 वस्थम् । यत्किञ्चित्पदेन बाधहानीयप्रतिबन्धकताया धर्तुं शक्य
 त्वात् । अतोऽनुगम क्रियते । तादृशसमूहात्म्यनानुमितिप्रतिबन्ध-
 कताविशिष्टरूपवत्त्व दोषत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्व-स्ववृत्तित्वोप-
 लक्षितरूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन । वृत्तिताद
 यञ्च स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वसम्बन्धेन । विषयित्वाव्यापक-
 त्वानु स्यावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेनेति ध्येयम् ।

बाधत्वादिना तत्सत्त्वात् । यत्किञ्चित्त्वमिवेशे चाश्रयासिद्धित्वमोदा-
यैव तत्र लक्षणसमन्वयः । अर्थं बहुवचनमायवान् हृदो बहुमानि-
त्यादौ बहुवचनमायवद्वन्द्वत्वात्कर्मोपेक्ष्यासिस्तत्र निरुक्ताविशिष्टान्तरव-
चनमायवघटितत्वादतस्नद्वारणाय यद्विषयनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये
विरोधिविषयताप्रयुक्तः पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिष्वाभावस्तत्त्व-
मेव बाधत्वमित्यादिरित्या हेत्वाभासाविमाजको निर्वाच्यः, एवञ्च
घटादिवारणाय विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वदलवैषम्यं घटादेर्विरोधि-
विषयताप्रयुक्तत्वघटितसाजात्यविरहेण स्वपदेनोपादानुमशक्यत्वा-
दिति चेन्न तथासति विशेष्यदलसमुदायस्यैव वैषम्यसम्भवे विरो-
धिविषयताप्रयुक्तत्वदलमात्रस्यैव वैषम्याभिधानानौचित्यात् । न च
सिद्धिविषयवारणाय विशेष्यदलसार्थक्यम् साजात्यविरुद्धविरोधि-
विषयताप्रयुक्तत्वप्र विषयतायां विरोधित्वस्यानुपादेयत्वात् यथास-
न्निवेशे वैषम्याभावादिति वाच्यम् तथासति विशेष्यदले विरोधिवि-
षयताप्रयुक्तत्वदलस्यापि सिद्धिविषयवारणायैव सार्थक्यसम्भवे तद्वै-
षम्याभिधानसंगत्यापत्तेरिति ।

अत्र क्वचित् उक्तीत्या बाधत्यादिनिर्वचने तादृशबाधत्वादे-
प्रतिदोषमिन्नत्वात् स्ववृत्तिहेत्याभासाविमाजकरूपस्वान्यत्रासत्येन
स्वसजातीयाप्रतिषेधासंभवापत्तिरतः स्वविषयताप्रयुक्तोपमाभावप्र-
योजकयत्किञ्चिदमाधाधिकरणतायां ज्ञानवैशिष्ट्याप्रयोज्यत्वे सति
स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतायच्छेदकयत्तमापच्छिन्नविषय-
तात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वं तद्वर्माय-
च्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतायच्छेदकं यत्स्वं तद्वत्त्वमिति स्वसजा-
तीयविशिष्टान्तराघटितत्वदलनिरूपो वाच्यः । तथाच घन्टामावध-
द्वन्द्वत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोज्यं घन्टामावधद्वन्द्वविषयकसमूहात्
बनात्मकसप्तप्रतिपक्षहृदवृत्तिवन्टामाधादिनेशयोत्तरानुमितिसामान्य
निष्ठतादृशसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिष्वाभावोपेक्ष्यत्वं तत्र हृदवृत्ति-
वन्टामावधसप्तप्रतिपक्षविषयताप्रयोज्यत्वमप्यस्तीति सप्तप्रतिपक्षा-
दिकमेव तादृशविशिष्टान्तरं तदप्येतेतत्वं घन्टामावधद्वन्द्वत्वाव-
च्छिन्नेऽस्तीति तत्र लक्षणसमन्वयः । ज्ञानवैशिष्ट्याप्रयोज्यत्वनिवे-
शनं च अमावसान् घन्टामावधानिति—निश्चयकालीनानिश्चर्याया-
भाववद्वन्द्वत्वावच्छिन्नविषयताप्रयुक्तत्वमात्राव दोषवीरणाय । एक-

देशविषयतामादायासम्भववारणाय व्यापकत्वपर्यन्तनिवेशः
 विशेषगुणवद्घटादिसद्ब्रह्माय यत्किञ्चित्त्वनिवेशः । तथाचैकदेश-
 वारणाय विशेष्यदलसार्धक्यम् । परन्तु घटादिविषयताप्रयोज-
 तादृशाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या स्वपदेन घटादेर्धर्तुमशक्यत्वात् त-
 द्वारकविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वदलवैयर्थ्यमिति प्रतियोगिनि स्वत्वा-
 न्तर्भावः । धूमव्यभिचारिघन्दिमान् धूमवान् घन्द्हेरियादिस्थली-
 यथाधविषयताप्रयोज्यायां प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहि-
 त्वाभावाधिकरणतायां व्यभिचारविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्ना-
 प्रयोज्यत्वान्न तादृशविशिष्टान्तरं व्यभिचारत्वावच्छिन्नमिति तत्र
 नाव्याप्तिः । न चैवं व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादायतिव्याप्तिरिति
 याच्यम् । स्वविषयतापदेन स्वविषयतान्तःपातिविषयताविव-
 क्षणात् तथाच व्यभिचारविशिष्टमेयत्वविषयतायाः तादृशाधिक-
 रणत्वाप्रयोजकत्वेऽपि तदन्तः पातिव्यभिचाराविषयतायास्तथा-
 त्वात् स्वपदेन व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादेरपि धर्तुं शक्यत्वेऽपि
 न व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादिकमपि तत्सजातीयविशिष्टान्तर-
 टितमेवेति नातिप्रसङ्गः । एवं चैतत्कल्पे व्यभिचारघटितवाद्ये-
 ऽव्याप्तिदानमप्यग्रे सङ्गच्छते याधविषयान्तःपातिव्यभिचारविष-
 यताप्रयोज्यनिरुक्तोभयामावप्रयोजकामावाधिकरणतायां व्यभि-
 चारविषयताप्रयोज्यत्वसत्त्वात् स्वपदेन याधादेरपि सद्ब्रह्मः । स्व-
 वृत्तियावद्धेत्यामासविमाजक इत्यादेरपि स्वविषयान्तःपातिविष-
 यताप्रयोज्य निरुक्तोभयामावप्रयोजकभूतं यद्यदमावाधिकरणत्वं
 तत्तदमावाधिकरणत्व विशिष्टान्तरयद्गर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोज्यं
 तद्गर्मावच्छिन्नाघटितमित्यर्थो वाच्यः । न च व्यभिचारविशिष्ट-
 मेयत्वादायतिव्याप्तिवारणायान्तःपातिविषयतामनिवेश्य विशेष-
 यदले विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वमित्यत्र स्वीयविरोधिविषयताप्रयु-
 क्तत्वमित्यर्थो वाच्यः, तथाच न व्यभिचारघटितयाधादायव्या-
 प्तिरिति याच्यम् धूमवान् अघृत्तिघन्द्हेरियादिस्थलीयसाधना-
 प्रसिद्धिघटितव्यभिचारात्मकधूमामावयद्बृत्तियद्वा तापताप्यव्या-
 प्तिरित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या घटादायतिव्याप्तिवारकतया विरोधिवि-
 षयताप्रयुक्तत्वदलसार्धक्यासम्भवेऽपि आहार्यस्थले एकदेशे-

देशविषयतामादायासम्भववारणाय व्यापकत्वपर्यन्तनिवेशः
 विशेषगुणवद्वटादिसङ्घहाय यत्किञ्चित्त्वनिवेशः । तथाचैकदेश
 वारणाय विशेषदलसार्धक्यम् । परन्तु घटादिविषयताप्रयोज्य-
 तादृशाधिकरणत्वाप्रासिद्ध्या स्वपदेन घटादेर्धर्तुमशक्यत्वात् त-
 द्वारकविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वदलवैयर्थ्यमिति प्रतियोगिनि स्वत्वा-
 न्तर्भावः । धूमव्यभिचारिवन्दिमान् धूमवान् घन्हेरित्यादिस्थलो-
 यथाधविषयताप्रयोज्यायां प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहि-
 त्याभावाधिकरणतायां व्यभिचारविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्ना-
 प्रयोज्यत्वात् तादृशविशिष्टान्तरं व्यभिचारत्वावच्छिन्नमिति तत्र
 नाव्याप्तिः । न चैवं व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादावतिव्याप्तिरिति
 वाच्यम् । स्वविषयतापदेन स्वविषयतान्तःपातिविषयताविव-
 क्षणात् तथाच व्यभिचारविशिष्टमेयत्वविषयतायाः तादृशाधिक-
 रणत्वाप्रयोजकत्वेऽपि तदन्तः पातिव्यभिचारविषयतायास्तथा-
 त्वात् स्वपदेन व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादेरपि धर्तुं शक्यत्वेऽपि
 न व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादिक्रमपि तत्सजातीयविशिष्टान्तरघ-
 टितमेवेति नातिप्रसङ्गः । एवं चैतत्कल्पे व्यभिचारघटितबाधे-
 ऽव्याप्तिदानमप्यत्र सङ्गच्छते याधविषयान्तःपातिव्यभिचारविष-
 यताप्रयोज्यनिरुक्तोभयाभावप्रयोजकभावाधिकरणतायां व्यभि-
 चारविषयताप्रयोज्यत्वसत्त्वात् स्वपदेन बाधादेरपि सङ्गहः । स्व-
 वृत्तियावद्धत्वाभासविभाजक इत्यादेरपि स्वविषयान्तःपातिविष-
 यताप्रयोज्यं निरुक्तोभयाभावप्रयोजकभूत यद्यद्भावाधिकरणत्वं
 तत्तद्भावाधिकरणत्व विशिष्टान्तरयद्गर्भावच्छिन्नविषयताप्रयोज्यं
 तद्गर्भावच्छिन्नाघटितमित्यर्थो वाच्यः । न च व्यभिचारविशिष्ट-
 मेयत्वादावतिव्याप्तिवारणायान्तःपातिविषयतामनिवेश्य विशेष-
 ष्यदले विरोधिविषयताप्रयुक्तमित्यत्र स्वीयविरोधिविषयताप्रयु-
 क्तमित्यर्थो वाच्यः, तथाच न व्यभिचारघटितबाधादावव्या-
 प्तिरिति वाच्यम् धूमवान् अशुक्तिवन्हेरित्यादिस्थलीयसाधना-
 प्रसिद्धिघटितव्यभिचारात्मकधूमाभापवद्वृत्तियद्वौ तापताप्यव्या-
 प्तिरित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या घटादावतिव्याप्तिवारकतया विरोधिवि-
 षयताप्रयुक्तत्वदलसार्धक्यासम्भवेऽपि आहार्यस्थले एकदेशे

ऽतिव्याप्तिवारकत्वेनैव सार्धक्यसम्भवेन तद्वैयर्थ्याभिधानासङ्गति-
तादवस्थ्यादिति ॥ २३ ॥

यद्विषयकनिश्चयोत्तरानुमितौ प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्याव-
गाहित्वस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य
च द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्त्वमित्युभयाभावघटितहेत्वाभाससामान्यलक्षणं
दीधितिकृता कृतम् । तत्र मेयत्वविशिष्टव्यभिचारवारणाय निवे-
दितस्य विशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणस्य विशिष्टान्तरविषयि-
त्वाप्रयोज्यत्वविषयताप्रयोज्यतादृशाभयाभावप्रयोजकाभावाधिकर-
णताकत्वमित्यर्था भट्टाचार्येण कृतः ।

अत्र धूमाभावधूमव्यभिचारिवह्निमदात्मकयाधविषयताप्रयो-
ज्यायां तादृशसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां तादृ-
शवाधविषयान्तःपातिव्यभिचारविषयताप्रयोज्यत्वसत्त्वात्तादृशवाधा-
दावव्याप्तिरतो विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वपदेन यत्कि-
ञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वं विवक्षित-
म् । न च सर्वत्रैव एकदेशीयविषयतामादायासम्भवेसम्भवे व्यभि-
चारघटितवाधादावव्याप्तिदानं संदर्भविरुद्धमिति वाच्यम् प्रकृतल-
क्षणाध्यायीभूताविशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वविवक्षयापि एकदेश-
विषयतामादाय दोषवारणसम्भवेनाव्याप्तिदानस्यैवोचितत्वादिति ।
अथ व्यभिचारादिविषयतानिष्ठस्य प्रयोजकतावच्छेदकीभूतस्य निर-
वच्छिन्नवह्नित्वादिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकतादृशविषयतात्वस्य जा-
तिमान् धूमव्यभिचारीत्वादिज्ञानीयविषयितासाधारणव्यभिचारादि-
रूपविशिष्टान्तरविषयितात्वाव्यापकतया मेयत्वविशिष्टव्यभिचारा-
दावति(१)व्याप्तिरतस्तद्वारणाय यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वा-
व्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयविशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकत्व-
मेव वाच्यम् एवं च तादृशविशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकीभूतविष-
यिताशून्यज्ञानीयविषयित्वाप्रयोज्यत्वनिवेशेनैव वाधविषयतान्तःपा-
तिव्यभिचारादिविषयतामादाय व्यभिचारादावव्याप्तिवारणसम्भवे

[१] ननु तादृशविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकत्वाप्राप्ति-
ध्याऽसम्भवसम्भवेऽतिव्याप्तिदानमसंगतमिति चेन्न व्यापकरूपाव-
च्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतासम्बन्धेन तादृशरूपाभासस्य
विवक्षितत्वादिति ।

विशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारकतयैव तत्सार्थक्यात् । न च तथापि विषयताप्रयोज्यत्वमेव निवेद्यतां किं विषयतायां स्वीयत्वनिवेशनेनेति वाच्यम् तावतापि पर्वतो धूमाभाववानित्याकारकप्रमात्मकयाधहानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयताप्रयोज्यतायां निरुक्तोभयाभावप्रयोजकसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वसत्त्वेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्त्यापत्तेः धूमाभाववत्पर्वताप्रसिद्ध्या विशिष्टान्तरपदेन बाधस्य धर्तुमशक्यत्वात् । न च तथापि स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्विशिष्टनिरूपितविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशापेक्षया स्वावच्छिन्नविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावृत्तिरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशेनैव व्यभिचारघटितबाधादिसङ्घट्टसम्भवे व्यापकत्वपर्यन्तनिवेशनप्रयोजनाभावात् इति वाच्यम् तथासत्यसम्भवापत्तेः—व्यभिचारत्वादावच्छिन्नविषयताशून्यप्रमात्मकव्यभिचारादिप्रतीतिविषयतावृत्तिरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वस्य तादृशाधिकरणतायां सत्त्वात् । एतेन स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावृत्तिरूपानवच्छिन्नप्रयोजकताकृत्यनिवेशेनेव सामञ्जस्ये व्यापकत्वनिवेशो व्यर्थ इति परास्तम् । न च तथापि यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नाप्रयोज्यत्वमनिवेश्य यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयतावृत्तिरूपानवच्छिन्नप्रयोजकताकृत्यमेव निवेद्यतां व्यापकत्वनिवेशेन लाभ्यात् व्यभिचारादिघटितबाधादिविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः शुद्धव्यभिचारादिवृत्तिरूपानवच्छिन्नतया तादृशाबाधाव्यतिवारणसम्भवादेति वाच्यम् । धूमव्यभिचारी बन्दिधूमयान् बन्धेरित्यादिस्थल्यबाधाव्याप्तिप्रसङ्गात् तादृशाबाधविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः व्यभिचारात्मकविशिष्टविषयतावृत्तितादृशाबाधविषयतात्वेनावच्छिन्नत्वात् । किञ्च सर्वत्रैव बाधादिविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः शुद्धइवाविरूपविशिष्टान्तरविषयतावृत्तिरूपावच्छेद्यतया असम्भवापत्तेः ।

इदं त्यज्येयम् । विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नस्यविषयतानिष्ठप्रयोजकताकृत्यमेव निवेशयितुमुचितम् । विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वस्य व्यभिचारघटितबा-

विशिष्टास्तरविषयितात्वव्यापकत्वनिवेशो व्यर्थ इति । न च जाति-
मान् धूमव्यभिचारीत्यादिज्ञानधारणाय तादृशोभयाभावप्रयोजकप्र-
त्तिश्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वाव्यापकत्वमेव निवेशनीयमिति वाच्यं
म् तथासति जात्यवच्छेदेन धूमव्याप्यवगाहिधूमव्याप्यजातिमद्वान्
धूमवान् घट्टेरित्यत्र मेयत्वविशिष्टधूमाभावेवद्वातिवद्द्वयात्मकव्यभिचा-
रेऽतिव्याप्ते—तत्र वह्नित्वनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताघटिततादृश-
विषयितात्वस्य उभयाभावप्रयोजकजातिमान् धूमव्यभिचारीतिज्ञा-
नीयविषयतासाधारणविशिष्टान्तरविषयितात्वाव्यापकत्वादिति चे-
न्न अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशे व्यभिचारघटितबाधादाव-
व्याप्तिवारणसम्भवेऽपि मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकज्ञानस्य व्य-
भिचारात्मकविशिष्टान्तरविषयत्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वाघिरद्वेष-
केवलव्यभिचारविषयकज्ञानस्यैव तादृशतया तज्ज्ञानीयविषयत्वा-
प्रयोजकत्वस्य केवलव्यभिचारविषयकज्ञानाकालीनमेयत्वाविशिष्ट-
व्यभिचारविषयकज्ञानोत्तरज्ञानवृत्तिव्याप्यवगाहित्वाभावाधिकरण-
तायाः सत्त्वात् मेयत्वविशिष्टव्यभिचारवारणायैव विशिष्टान्तर-
विषयताव्यापकरूपावच्छिन्नप्रत्यपर्यन्तस्य सार्धकत्वात् । एतेन
स्वावच्छिन्नाविषयकज्ञानीयविषयत्वाप्रयोज्यत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ वि-
शिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशो व्यर्थ
इत्यपि प्रत्युक्तम् । उक्तरीत्या मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावति-
प्रसङ्गात् ।

वस्तुतः धूमव्यभिचारिवह्निवेन अभावाद्यवगाहिधूमव्यभिचा-
रिवन्निहमान् धूमाभावनित्यादिसाधनमस्यापि विशिष्टान्तरवि-
षयित्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यतया तद्विषयत्वाप्रयोज्यत्व-
स्य साध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायामसत्त्वेनाध्याप्तिरतो
व्यापकत्वनिवेशः । एतेन विशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकीभू-
तविषयताशून्यज्ञानीयविषयतावृत्तिरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशन-
मापि हेयम् । न च स्वाविषयताप्रयोज्यत्वनिवेशनं व्यर्थमिति
वाच्यम् स्वपूर्ववर्तिज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताया एव
इत्यनिष्ठप्रतिषेधतावच्छेदकाभावाधिकरणताप्रयोजकत्वात् साम-
व्यभावात्प्रयुक्ततादृशोभयाभावप्रयोजकसाध्यावगाहित्वाभावाद्य-
धिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यत्वसत्त्वेन मेयत्व-

विशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारकतयैव तत्सार्थक्यात् । न च तथापि विषयताप्रयोज्यत्वमेव निवेद्यतां किं विषयतायां स्वीयत्वनिवेशनेनेति वाच्यम् तावतापि पर्वतो धूमाभाववानित्याकारकममात्मकयाधहानीयप्रतिबन्धकतायञ्छेदकीभूतविषयताप्रयोज्यतायां निरुक्तोभयाभावप्रयोजकसाध्याधगाहित्वाभावाधिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वसत्त्वेन मेयस्याविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्यापत्तेः धूमाभाववत्पर्वताप्रसिद्ध्या विशिष्टान्तरपदेन वाच्यस्य धर्तुमशक्यत्वात् । न च तथापि स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्विशिष्टनिरूपितविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशापेक्षया स्वावच्छिन्नविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावृत्तिरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशेनैव व्यभिचारघटितबाधादिसङ्गदसम्भवे व्यापकत्वपर्यन्तनिवेशनप्रयोजनभाव इति वाच्यम् तथासत्यसम्भवापत्तेः—व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयताशून्यममात्मकव्यभिचारादिप्रतीतिविषयतावृत्तिरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वस्य तादृशाधिकरणतायां सत्त्वात् । एतेन स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावृत्तिरूपानवच्छिन्नप्रयोजकताकत्वनिवेशेनेव सामञ्जस्ये व्यापकत्वनिवेशो व्यर्थ इति परास्तम् । न च तथापि यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नाप्रयोज्यत्वमनिवेश्य यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयतावृत्तिरूपानवच्छिन्नप्रयोजकताकत्वमेव निवेद्यतां व्यापकत्वनिवेशेन लाघवात् व्यभिचारादिघटितबाधादिविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः शुद्धव्यभिचारादिवृत्तिरूपानवच्छिन्नतया तादृशबाधाद्यव्याप्तिवारणसम्भवादिति वाच्यम् । धूमव्यभिचारी वन्दिर्धूमवान् धन्देरित्यादिस्थलीयबाधाव्याप्तिप्रसङ्गात् तादृशबाधविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः व्यभिचारात्मकविशिष्टविषयतावृत्तितादृशबाधविषयतात्वेनावच्छिन्नत्वात् । किञ्च सर्वत्रैव बाधादिविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः शुद्धदादिरूपविशिष्टान्तरविषयतावृत्तिरूपावच्छेद्यत्वात् अस्तस्यैवापत्तेश्च ।

इत्वं त्ववधेयम् । विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नस्यविषयतानिष्ठप्रयोजकताकत्वमेव निवेशयितुमुचितम् । विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वस्य व्यभिचारघटितबा-

धविषयतानिष्ठोभयामावप्रयोजकतायामेव सत्त्वेन उभयामावा
धिकरणताया विशिष्टान्तरविषयतात्व्यापकरूपानवच्छिन्नस्य
विषयतानिष्ठप्रयोजकताकृत्यनिवेशनैव सामञ्जस्यादुभयामावप्रया
जकाभावाधिकरणतापर्यन्तानिवेशकृन्लाघवाद्येति ध्येयम् (१) ।
न च विशेष्यदलप्रावष्टावराधिविषयताप्रयुक्तोभयामावाधिकरण
ताया विशिष्टान्तरविषयतात्व्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवृत्ते
नैव सामञ्जस्य पृथक्विशिष्टान्तराद्यद्वित्वनिवेशो व्यर्थ इति वा
च्यम् । तथासति सर्वत्रैवासम्भवापत्त हदा बन्धुभाजवान्धह्यभा
षव्याप्यघाश्चत्यादि-समूहालवनवाधादीविषयकानिश्चयोनरानुमितौ
विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यविरोधिविषयताप्रयुक्तोभयामाववत्वा

(१) अत्र कश्चित् । सर्वं गगनद्वाच्यत्वादेत्यादौ सर्वं वावच्छि
न्नगगनवत्ताद्युद्धिम्प्रति गगनाभाववावाच्छिन्नप्रकारताकाकिञ्चिद्व
च्छिन्नविषयताशालिहानत्वेन गगनाभाववत्सर्वं गगनाभाववान् घ
शातज्ञानसाधारणकरूपेण प्रतिषेधकताया सव्यभिचारे शिरामणि
नाक्तत्वात् [अतो] गगनाभाववत्सर्वरूपवाधादात्रव्याप्ति गगनाभाव
वत्सर्वत्वावच्छिन्नविषयतानिष्ठप्रयोजकताया गगनाभाववद्वद्रूपवि
शिष्टान्तरविषयता वक्ष्यापक यत् गगनाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानि
रूपितकिञ्चिदवच्छिन्नविषयतात्व तदवच्छिन्न वात् । न च भवमते
तादृशवाधादावव्याप्तिदुर्वारैव विशिष्टान्तरविषयतात्व्यापकरूपाव
च्छिन्नप्रयोजकत्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम् मन्मते विशिष्टान्तरविष
यतात्व्यापकरूपावच्छिन्नविशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकतानिरू
पितप्रयोज्यत्वामावस्य धकव्यत्वात् । न च तथापि उक्तरूपावच्छिन्न
विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकताभिन्नत्वस्य स्वाविषयतानिष्ठप्र
योजकताया निवेशान्नोक्तदोष इति वाच्यम् प्रयोजकत्वस्यैक्यमते उ
क्त्याधेऽव्याप्तेर्वाप्येतुमशक्यत्वात् । स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकता
या विशिष्टान्तरविषयतावृत्तिप्रयाजकत्वाभिन्नत्वात् । स्वमतं तु
स्वावाच्छिन्नविषयताप्रयोज्यत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयताय
च्छेदकधर्मविशिष्टान्तरउभयामावप्रयाजकाभावाधिकरणताकृत्यनिव
शाभाक्तदोषावकाश । वीशिष्ट्य च स्वावाच्छिन्नविषयताव्यापक
रूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वस्यावाच्छिन्नविषयताशालि-
निश्चयाव्यवाहितोत्तरज्ञानवृत्तिःयोभयसम्बन्धेनति प्राडु ।

सत्त्वात् उक्तसमूहालम्बनविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिनिष्ठतादृशोभ-
याभावाधिकरणतायां विनिगमकासद्भावात्सत्प्रतिपक्षविषयताया
अपि प्रयोजकत्वात् । एतेन याद्विषयकनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्या-
पकविशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यविरोधिविषयताप्रयोज्योभयाभावा-
धिकरणताकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्ये स्वतन्त्रविशिष्टान्तराघटित-
त्वप्रवेशो व्यर्थ इत्यपि प्रत्युक्तम् । उक्तीत्याऽसम्भवापत्तेः, । अत्र य-
त्किञ्चिदधिकरणतानिघेशे नासम्भव इति ध्येयम् । न च धूमव्याम-
चारिवह्निमान् धूमवान्वहोरित्यादौ बाधघटकीभूतधूमव्यमिचारिव-
ह्निप्रत्यातिव्याप्तिं बाधविषयतान्त-पातितदीयविषयताप्रयोज्यायां ता-
दृशोभयाभावप्रयोजकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां
विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वादिति वाच्यम् ।
स्वविषयताप्रयोज्यपदेनापि स्वविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्य-
त्वस्य विवक्षणीयत्वात् । अथोक्तीत्यां विशिष्टान्तराघटितत्वनिवे-
शे तेनैवैकदेशवारणसम्भवं विशेष्यदलमनर्थकम् । एकदेशीयविषय-
तात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वाप्रसिद्धेय स्वपदेन एकदेशस्य
धर्तुमशक्यत्वेन विशिष्टान्तराघटितत्वात्सत्त्वादेव । एकदेशे-
ऽतिव्याप्यसम्भवादिति । न चाननुगमसम्भवेन विशिष्टान्त-
रविषयताप्रयोज्यस्वविषयताप्रयोज्यतादृशोभयाभावाधिकरणताकं
यद्यत्तदन्यरूपविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशात् - विशेष्यदलवैयर्थ्य-
मिति वाच्यम् तथासति बाधादेरसम्भवापत्तेः—बाधा-
देरपि स्वविषयताप्रयोज्यविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यबाधसत्प्रति-
पक्षोभयविषयकसमूहालम्बननिश्चयोत्तरज्ञाननिष्ठतादृशोभयाभावप्र-
योजकसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणताकत्वादिति 'चेन्न विशिष्टान-
न्तरविषयताप्रयोज्यस्वविषयताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकाभा-
वाधिकरणतासामान्यं यद्यत्तदन्यत्वस्य विशिष्टान्तराघटितत्वपदेन
विवक्षयैवासम्भवासम्भवेन विशेष्यदलसार्थक्यात् । न चैवं व्यभि-
चारविशिष्टमेयत्वादायतिव्याप्तिरिति वाच्यम् विरोधिविषयतायां
स्वीपत्तानिघेशेनैव तत्रातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम् ।

परे तु विशेष्यदलानुक्तौ पापाणमयत्ववत्पर्यन्तेऽतिव्याप्तिः पापा-
णमयो न बाह्मिनिघेति-ज्ञानकालीनपर्यन्तःपापाणमय इति ज्ञानस्या-
प्यनुमितिप्रतिबन्धकतया पापाणमयत्ववत्पर्यन्तविषयताया अपि पा-

पाणमयत्वविशिष्टपर्वतविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नतादृशाभावा-
 धिक्करणताप्रयोजकत्वात् । न च पापाणमयत्वाविशिष्टपर्वतविषयता-
 प्रयोज्यतादृशाधिकरणताया वद्व्यपमाघवत्पापाणमयत्वविशिष्टात्म-
 कविशिष्टान्तरप्रयोज्यत्वाश्रोक्तातिव्याप्तिरिति धाच्यम् । पापाणमय-
 त्वावच्छेदेन वद्व्यपमाघवदितवद्व्यपमाघवत्पापाणमयत्वविशिष्टस्या-
 प्रसिद्धत्वात् । न च विशेष्यदलोक्तावपि निर्वह्निः पर्वतो घट्टिमानि-
 त्यादौ पापाणमयत्ववत्पर्वतेतिव्याप्तिः तत्र विशेष्यदलस्यापि सत्त्वा-
 त्, यदि च तत्र विरोधिविषयत्वाभावात्प्रातिव्याप्तिरिर्थाच्यते तदा-
 पि निर्वह्निः पर्वतो घट्टिमान् नीलपर्वतादित्यत्र नीलत्वाभाववान्
 घट्टिमान् नीलत्वाभाववान् पर्वत इति ज्ञानीषाविषयतामादाय नील-
 त्वाभाववत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः साध्यवत्पक्षविषयतावहिर्भूतविषयता
 रूपाद्वितीयकल्पोकविरोधिविषयतायाः पापाणमयत्ववत्पर्वतादावपि
 सत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिश्चेति धाच्यम् । पापाणमयो न घट्टिमानिति
 ज्ञानाकालीनपापाणमयत्ववत्पर्वतज्ञानोत्तरज्ञानवृत्तित्वादृशाधिकरण-
 तायां विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वानभ्युपगमेन पापाणमयत्ववत्पर्वत-
 विषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयामा-
 दासत्त्वेन विशेष्यदलामाधादेवोक्तातिव्याप्त्यसम्भवादिति प्राहुः ।

यस्तुतस्तु स्यात्तन्मध्येण तादृशविशिष्टान्तरावदितत्वनिवेशापेक्ष-
 या लाघवेन धीधितिकारोक्ताविशेष्यदलप्रविष्टमयाभावाधिकरणता-
 यामेव विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नविरोधिविषय-
 तानिष्ठप्रयोजकताकत्वनिवेशात् विशेष्यदलव्यावृत्त्यसङ्कतिः । अत-
 एव पूर्वमुक्त मट्टाचार्येण स्यात्तन्मध्येण तादृशविशेषण यत्पदार्थे अनि-
 वेद्य निश्चय एव तादृशविशिष्टान्तराविषयकत्व निवेद्यमिति स्वर-
 सादय निष्कृष्टकल्पे उभयामाधाधिकरणताप्रयोजकतायां तादृशवि-
 शेपणमिति ध्येयम् ।

यस्तु गगनममावाप्रतियोगि गगनादित्यत्रामावाप्रतियोगित्व-
 ध्यायकीमृताभावप्रतियोगिपगगनरूपासाधारणे वाघवदितेऽव्याप्ति-
 स्तज्ज्ञानोत्तरज्ञाननिष्ठतादृशासाध्यावगाहित्याभावाधिकरणतायां वा-
 घरूपविशिष्टान्तरविषयित्वप्रयोज्यत्वात् ।

तस्तुच्छम् । साध्यवत्ताबुद्धौ अमावप्रतियोगिगगननिश्चयस्यैव
 प्रतिव्यवहृतयैयोपपत्तौ तत्र ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन वाघज्ञानस्य प्र-

तिबन्धकत्वान्तराभावेन तस्यालक्ष्यत्वात् स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धक-
त्वाभावेन दोषत्यायुक्तत्वात् व्यभिचारादिघटितवाधादेश्च स्वा-
तन्त्र्येण दूषकत्वात् तत्सङ्घट्टप्रकारस्यावश्यकत्वात् ॥ २५ ॥

व्यभिचारादिघटितवाधादिविषयताप्रयोज्याया दीधितिकारो-
चामयामावाधिकरणताया व्याख्यादिविरहप्रयोज्यत्वेन यत्कि-
ञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयिनात्पद्यापकरूपाघट्टप्रवाधादिविषयताप्रयो-
ज्यत्वनियमात् तत्सङ्घट्टाय तादृशोभयामावप्रयोजकाभावपर्य-
न्तनियेश इति भट्टाचार्येणोक्तम् । न च विशिष्टान्तरविषयता-
प्रयोज्यस्यविषयताप्रयोज्यतादृशोभयामावप्रयोजकाधिकरणताकत्व-
मिन्युक्तायेव व्यभिचारघटितवाधे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावा-
धिकरणताभ्यक्तिमादाय लक्षणसमन्वयसंभवे उभयामावप्रयोजका-
भावाधिकरणतायामभार्यायत्वनिवेशो व्यर्थ इति घाच्यम् । जन्यता-
पच्छेदकविषयताया जनकतापच्छेदकविषयताप्रयोज्यत्वेन मेयत्ववि-
शिष्टव्यभिचारविषयकसंस्कारोत्तरं प्रवृत्तितज्जन्यस्मृतौ या मेयत्ववि-
शिष्टव्यभिचारत्यायच्छिष्टप्रविषयता तदाधिकरणतामादाय मेयत्ववि-
शिष्टव्यभिचारादायतिव्याप्तिवारकतायां तत्सार्थक्यात्, स्मृतिनिष्ठ-
तादृशाधिकरणतायां तादृशस्मृत्युत्तरानादायप्राननिष्ठतादृशोभयामा-
वप्रयोजकत्वस्य संस्कारीयमेयत्वावशिष्टव्यभिचारविषयत्वप्रयोज्य-
त्वस्य च सत्यात् । न च स्मृतिनिष्ठतादृशाधिकरणतायां व्याप्तिवार-
कविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वात् नोक्तातिव्याप्तिरिति घाच्यम् ।
जनकतापच्छेदकतापच्छेदकरूपेण जन्यतापच्छेदकविषयताप्रयोज-
कत्वेन शुद्धव्यभिचारविषयतात्वेन तत्राप्रयोजकत्वादिति श्येयम् ।

यच्च तादृशाधिकरणतायामभार्यापरवानिवेशे मेयत्वविशिष्टव्य-
भिचारस्याप्यप्यतिव्याप्तिस्त्वात्तादृशाप्यव्यव्याप्यच्छिष्टप्रविषयताप्रयोज्य-
मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकानुमितिनिष्ठविषयताधिकरणतायामु-
भयामावप्रयोजकत्वस्य विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वस्य च स-
त्यादिति ।

तत्रोक्तम् । अत्राहोत्तरादिदेशेऽपि अत्राहोत्तरादिव्याप्यत्वात्तादृशा-
रूपतामादाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्य तत्र सत्येनोक्तातिव्याप्तेर्दुर्वा-
रवादिनि ।

यद्य परंभो धूमवाः शब्देऽपि यत्र धूमानादपदधूमव्यभिचारिवद्विददा-

दायतिव्याप्तिः धूमव्यभिचारिवाहिमान् धूमाभाषयान् धूमव्यभिचारि
वाहिमांश्च पर्यंत इत्यादिहानियधूमाभाषयद् धूमव्यभिचारिवाहिमत्वा
वाच्छिन्नाधिपयतायाः साध्यावगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकत्वेन
स्वाधिपयताप्रयोज्यतादृशाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां वि-
शिष्टान्तराधिपयतात्वव्यापकरूपावाच्छिन्नाप्रयोज्यत्वसत्त्वेन विशिष्टा
न्तराघटितत्वस्य स्वस्वव्यभिचारघटिततया विशेष्यदलस्य च स
त्वात् । न च स्वाधिपयताप्रयोज्यतादृशाधिकरणतायां धूमव्यभिचा-
रिवाहिमत्पर्यंत रूपविशिष्टान्तराधिपयताप्रयोज्यत्वात्कथं तत्रान्याति
रिति वाच्यम् धूमव्यभिचारिवाहिमत्पर्यंतरूपाविशिष्टस्याप्रसिध्या वि-
शिष्टान्तरपदेन तस्योपादातुमशक्यत्वात् ।

मैत्रम्, विशेष्यदलघटकविरोधिविषयतानिष्ठप्रयोजकत्वस्य विशि-
ष्टान्तराघटितत्वदलघटकस्वविषयतानिष्ठप्रयोजकत्वस्य च द्वयोरैक
रूपावच्छिन्नप्रतिबन्धया यद्विषयनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये विरो-
धिविषयतानिष्ठयद्द्रूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावदुभया
भावस्य स्वविषयतानिष्ठनयद्रूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्य
तायाद्विशिष्टान्तराधिपयित्वाप्रयोज्योभयामोघप्रयोजकतामावाधिकरण
ताकत्वीमत्यर्थस्य पर्यधीक्षतत्वेन प्रागुक्तातिव्याप्तिवारणानयकाशा
दिति । एव च धूमव्यभिचारिवाहिमान् धूमवान्वहेरित्यत्र धूमव्यभिचारि
वाहिमति प्रागुक्तातिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वशरीरे स्व
विषयतात्वन्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वमपि निवेशनाय प्रयोजकताद्वि
योरैक्यविश्लेषैव तत्रानिन्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम् । प्रयोजक-
तायां स्वविषयतानिष्ठत्व प्रयोजकताया ऐक्यलामावैवेति ध्येयम् ।

एव प्रतिबन्धकताघटितलक्षणेऽपि विषयतानिष्ठयद्द्रूपावच्छिन्ना-
वच्छेदकताकप्रतिबन्धकताकत्व विशेष्यदलघटकस्वविषयतानिष्ठ-
तद्द्रूपावच्छिन्नप्रयोजकत्वमत्र विशिष्टान्तराघटितत्वशरीरेऽपि निवे-
शनायम् नातस्तदलक्षणे उक्तदोषसम्भवं ॥२६॥

विरोधिविषयतापदेन तादृशोभयामाद्यप्रतिषेधितावच्छेदकको-
टी यद्द्रूपावच्छिन्नांशे यद्द्रूपावच्छिन्नविशिष्टयावगाहित्य निविष्ट तद्द्रूपा-
वच्छिन्नांशे तद्द्रूपावच्छिन्नाभाषयान्वाप्यान्वतराधिपयित्व सिद्धिवि-
षयेऽनन्यातिवारणाय विद्यक्षित मट्टाचार्येण ।

न च उभयामाद्यप्रतिषेधितावच्छेदककोटी यद्द्रूपावच्छिन्नप्रै-

शिष्ट्यावगाहित्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नाभावतद्व्याप्यत्वविषयता-
विषयज्ञानैव सामञ्जस्ये तद्रूपावच्छिन्नांश इत्यस्य वैयर्थ्यामिति वाच्यम्
घ ह्यभाववद्भद्रकालीनपर्वतो वह्निमानित्यादौ निवृत्तिविषयेऽतिव्या-
प्तिधारणाय तद्रूपादानादिति तु विभावनीयम् ।

अथ विरोधिविषयताशरीरे तद्रूपावच्छिन्नाभावत्वेन तद्रूपाव-
च्छिन्नाभावविषयत्वं घस्तुगत्या तद्रूपावच्छिन्नाभावविषयत्वं घा
निवेशनीयम् । आद्ये पर्वतो वह्न्यभाववानित्यत्र वह्निमत्पर्वतरूपवा-
धेऽन्यासिः । द्वितीये पर्वतो वह्निमान् द्रव्याभावादेत्यादौ वह्निमत्प-
र्वतात्मकसिद्धिविषयेऽतिव्याप्तिः घस्तुगत्या घहरेरपि द्रव्याभावाभाव-
त्वादिनि । न च यद्रूपावच्छिन्नांशे यद्रूपगाहिता तत्स्वरूपाभावप्रति-
योगितावच्छेदकरूपेण तद्रूपावच्छिन्नविषयत्वं विवक्षणीयम् तथाच
वाहित्वस्य पर्वतो वह्न्यभाववानित्यत्र तत्स्वरूपाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वात्, पर्वतो वह्निमान् द्रव्याभावादेत्यत्र च तादृशप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वात् प्रागुक्ताव्याप्यतिव्याप्यवकाश इति वाच्यम् ।
एवमपि ह्यो वह्न्यभाववान् द्रव्यात् गुणो द्रव्याभाववान् घहरेत्वा-
दौ साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्तिर्द्रव्यस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
स्य वह्न्यभावात्वे वाहित्वस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य च द्रव्य-
त्वाभावात्वे सत्यात् । न च यद्रूपावच्छिन्नांशे यद्रूपावच्छिन्नावगाहि-
ता निविष्टा तद्रूपसमनियतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेद-
करूपेण तद्रूपावच्छिन्नाभावविषयतानिवेशान्न प्रागुक्तदोषः वह्न्यभा-
वत्यादौ द्रव्यत्वादिसमनियतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वाभावादिति वाच्यम् । एवमपि यत्र समयावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकवह्न्यभावस्य साध्यत्वं संयोगेन घहरेत्तुत्वं तत्र सा-
ध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्यवत्पक्षेऽतिव्याप्यसमनियतानुयोगितानिरूपितप्रति-
योगितावच्छेदकत्वस्य समयावसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावात्त्वादेरपि
सत्यात् । न च यदंशे यद्रूपघटितयद्रूपावच्छिन्नसंसर्ग-
ताकयद्रूपावच्छिन्नावगाहित्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नसंसर्ग-
ताकयद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकभावात्पक्षेऽतिव्याप्यसमनियतानुयोगि-
तानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तद्रूपावच्छिन्नावगाहित्व-
यतानिवेशान्न कोऽपि दोषः समयावच्छिन्नवह्न्यभावात्त्वस्य सं-
योगत्वावच्छिन्नसंसर्गताकप्रतियोगिताकभावात्पक्षेऽतिव्याप्य-

निर्यद्रूपघटितरूपावच्छिन्नप्रत्युपादानात् पर्वतत्वावच्छेदेन च
 द्वेसाध्यतास्थले विशिष्टससर्गतावच्छेदकाप्रसिद्धावपि न क्षति
 ससर्गतावच्छेदककोटिप्रविष्टसयोगत्वमादायैव प्रसिद्धिसम्भवादि
 ति वाच्यम् । तावतापि हृदो धूमजनकनेत्रोभावनान् बहोरित्यादौ सा
 ध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्तदुर्वात्त्वात् बह्वित्वसमनियतानुयागितानिरूपित
 प्रतियागितावच्छेदकत्वस्य बहिःप्रावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य च
 धूमजनकनेत्रोभावनत्वं सत्यादिति । यदि च धूमजनकनेत्रोऽभावो न
 च ह्यभावस्वरूप समनियताभावानामैक्यानभ्युपगमादित्युच्यत तदा
 कथाशुद्धातिशयातिशरण सम्भवतीति सुधीभिर्विभावनीयम् (१) ।

न चोक्तरीत्या विरोधिविषयतानिर्बन्धने विरोधियद्विषयतासामा
 न्यप्रयुक्तस्तादृशोभयाभावस्तत्रमित्यस्यैव सम्यक्त्व शेषवैयर्थ्यमिति
 वाच्यम् । तथा सति पर्वतो घन्दिमान् नीलपवतादित्यत्र नीलत्वा
 भाववत्पर्वनेऽतिव्याप्त्यापत्ते नालत्प्रामाण्यान् घन्दिभाववान् नी
 लत्वामाद्यवाश्च पर्वत इत्याकारकज्ञानोत्तरानुमितिनिष्ठसाध्यावगा
 हित्वामाधाधिकरणताया नीलत्वामावत्पर्वतनिरूपितविराधि
 विषयतासामान्यप्रयोजकत्वादिति ध्ययम् । २७ ॥

अथ पक्षत्रुत्तेवाघाटनसाध्ययापकीभूताभावप्रतियागिहेतुरू
 पासाधारणेऽयाति पक्षत्रुत्ति वाघटितासाधारण्यनिरुक्ताविरोधिवि
 षयित्वाभावात् । तादृशासाधारण्यविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसा
 मान्य निश्चोभयामायासत्त्वन विशेष्यदलानाकांतत्वात् स्वविष
 यताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकसाध्यावगाहित्वामाधाधिकरण
 ताया हेतुमत्पक्षरूपविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वन विशिष्टा त
 राघटितत्वस्यासत्त्वात् । न च विशेष्यदलरक्षणाय यद्विषयकनिश्चये
 पक्षधर्मिकहेतुमत्तान्नातकालीनत्व विशेषण द्वयमिति वाच्यम् त-

(१) परन्तु तद्रूपावच्छिन्नाभावनिष्ठमनिवेद्य तद्रूपावच्छि
 न्नघटकतानवच्छेदक तद्रूपावच्छिन्नाभाव वाघटितप्रविषयित्वात्
 पक्ष यद्विषयत्व तच्छ्रयप्रतानिविषयतावच्छेदकत्वस्य निरन्तापु
 योगिताानरूपितप्रतियोगितावच्छेदकताया निवशात्प्रोक्तदोष । विष
 यतायां घटकतानवच्छेदकत्वनिवशात् धूमजनकनेत्रोऽभावकारणी
 गतिरिति धूमजनकनेत्रोऽभावसाध्यवस्थल न साध्यवत्पक्षेऽति
 व्याप्तिरित्याहुः ।

धासति यद्विषयकनिश्चये हेतुमत्तानिश्चये च अनाहार्यत्वेनिवेशस्या-
 धर्षयकत्वेन स्वरूपासिद्धावव्याप्यापत्तेः । यत्तु यद्विषयकनि-
 श्चयोत्तरोत्पन्न इति प्रकृतलक्षणे तृतीयक्षणव्यावृत्तावप्रवहि-
 तोत्तरत्वमेव निवेशनीयम् तथाचासाधारण्यनिश्चयोत्तरं पक्षे
 हेतुसाध्यावगाहानाहार्यज्ञानानुत्पत्त्या तादृशनिश्चयोत्तरानुमिति-
 सामान्ये एव निरुक्तोभयाभावसत्त्वाद्विशेष्यदलमक्षतमेवेति ।
 तत्तुच्छम् । द्वितीयक्षणमात्रपर्यवसायिअव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे
 काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र काञ्चनमयत्वव्यापकीभूताभा-
 धप्रतियोगिधूमत्वरूपस्यासाधारण्यानात्मकस्यालक्ष्यतया तत्रातिव्या-
 प्यापत्तेः, इदो वह्निमान् जलादित्यत्र जलावच्छेदेन वह्न्यभाध-
 घटितवन्धाभाधजलघदात्मकेऽतिव्याप्तश्च—तन्निश्चयद्विर्नायक्षणे नि-
 रुक्तोभयाभावावगाहि-अनाहार्यज्ञानानुत्पादात्, एवमसाधारण्य-
 विषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये निरुक्तोभयाभावसत्त्वेऽपि उ-
 क्तविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वाविशिष्टतादृशोभयाभावासत्त्वात् असा-
 धारणेऽप्याप्तितादवस्थ्याच्च । न च विशेष्यदलरक्षणाय हेतुमत्पक्ष-
 ज्ञानाकालीनत्वासाधारण्यविषयकत्वेतदुभयाभाववैशिष्ट्यम् असा-
 धारण्यज्ञाने विरोधिविषयतासम्पादनाय च मुख्यविशेष्यताद्व-
 यशून्यत्वं यद्विषयकनिश्चये निवेशनीयम्, तथाच साध्यव्यापकी-
 भूताभाधप्रतियोगिहेतुमान्पक्ष इत्याकारकविशिष्टाविषयताशालि-
 ज्ञानमादायैवासाधारणे लक्षणसमन्वय इति याच्यम् हेतुमत्पक्षावि-
 पपकहेतुमत्पक्षज्ञानकालीनासाधारण्यज्ञानेऽपि निरुक्तोभयाभावव-
 त्यस्य मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्वस्य च सत्त्वात्तत्र च निरुक्तविरो-
 धिविषयताभावात्तदुत्तरानुमितौ विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावा-
 सत्त्वादसाधारण्येऽप्याप्तितादवस्थ्याच्च जातिमान् वह्न्यभाधघानि-
 त्यादिज्ञानमादायासम्भवारणायाव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवे-
 शस्यावश्यकतया विशिष्टविषयताशालिज्ञानमादाय लक्षणसम-
 न्वयासम्भवाच्च । एतेन हेतुमत्पक्षज्ञानाकालीनत्वं परित्यज्य हे-
 तुमत्पक्षाविशेष्यताद्वयशून्यत्वनिवेशे विशिष्टविषयताशालिज्ञान-
 मादायैवासाधारण्यसम्बद्ध इत्यपि पराम्भम् । न च यदंशो यदवगा-
 हित्यं तदंशे तदवगाहिप्रदप्रतिवग्धकतायच्छेदकयदृपावच्छिन्न-
 विषयत्वं तदृपावच्छिन्नविषयत्वं विरोधिविषयतापदेन याच्या य-

द्विपयकनिश्चये हेतुमत्पक्षज्ञानाकालीनत्वघटितोभयाभाववत्त्वमेव
निवेशनीयम् तथाच हेतुमत्पक्षज्ञानाकालीनहेतुपक्षाविपयकासा-
धारण्यज्ञानमादायैव लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् विरोधिविपय-
तापदस्य उक्तार्थकत्वे पर्वतो घट्टिमान्धूमादित्यादौ साध्यवत्पक्षे-
ऽतिव्याप्यापत्तेः घट्टिमान् धूमाभाववान् घट्टिमांश्च पर्वत इत्या-
दिज्ञानविप्रतिषन्धकतावच्छेदकत्वस्य घट्टिमत्पर्वतविपयतायाम-
पि सत्त्वात् इति चेत् ।

अत्र केचित्-विरोधिविपयतापदेन यद्रूपावच्छिन्नान्शे यद्रूपावच्छि-
न्नावगाहिता निविष्टा तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नविशेष्यत्वानिरूप-
यिततद्रूपावच्छिन्नाभावतद्याप्यान्यतरविपयता(१) वाच्या यदि
पयकनिश्चये प्रागुक्तोभयाभाववत्त्वं निवेशनीयम् तथाच हेतुमत्प-
क्षज्ञानाकालीनतादृशपक्षाविपयकासाधारण्यसङ्ग्रह इत्याहुः ।

तदप्यसत् । उक्तक्रमेण विरोधिविपयतानिर्वचने पर्वतो घट्टिमा-
न् घट्टिमत्पर्वतामावादित्यत्र साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्यापत्तेः ।

नव्यास्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्तानिश्चयान-
न्यत्वासाधारण्यविपयकत्वोभयाभाववत्त्वं यद्विपयकनिश्चये निवेश-
नीयम् तथाच साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमान्पक्ष इत्या-
कारकज्ञानमादायैवासाधारणे लक्षणसमन्वयः । न चोक्तज्ञानस्या-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगिविपयताशून्यत्वाभावात् कथं तदादाय
लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् अव्यापकीभूतविपयताशून्यत्वपदे-
नापि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्पक्षविपयतानन्तःपाति-
श्वव्यापकीभूतविपयताशून्यत्वस्य अव्यापकीभूतविपयतावत्त्वसा-
ध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्पक्षविपयतानन्तःपातिविपयता-
वत्त्वोभयामावस्य विधक्षितत्वादिति प्राहुः ।

एतेन विशेष्यदलप्रविष्टविरोधिविपयतानिष्ठप्रयोजकतायां वि-
शिष्टान्तरविपयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये
पृथक् विशिष्टान्तरघटितत्वनिवेशो विकलः । न च विशिष्टान्तरा-
घटितत्वनिवेशो हृदत्यापच्छेदेन घट्टिमासाध्यतास्थले तदवच्छेदेन
घट्टिमाभाववत्प्रदादावतिव्याप्तिः हृदत्यावच्छेदेन घट्टिमाभावविपयता-

(१) विपयतात्वेन निवेशाद्घट्टिमाव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
जलत्वावच्छिन्नाविशेष्यतामादाय लक्षणगमनादिति ध्येयम् ॥

त्वापच्छेदेन तादृशोभयाभावप्रयोजकतायाः विशिष्टान्तरविषयता-
त्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वात् । स्वमते तु तादृशोभयाभावप्रयोज-
कीभूतायां हृदत्वापच्छेदेन साध्यवैशिष्ट्याधगाहित्वाभावाधिकर-
णतायां सामानाधिकरण्येन घन्यभाववद्भ्रदात्मकविशिष्टान्तरवि-
षयताप्रयोज्यताप्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तस्य लक्ष्यत्वात् । अन्य-
था सामानाधिकरण्येन साध्याधगाहित्वाभावाधिकरणतामादाय
तन्निवेशेऽप्यप्रतीकारादिति पूर्वपक्षो निरस्तः । साध्यव्यापकीभूता-
भाषप्रतियोगिहेतुमत्पक्षविषयत्वस्यैव निरुक्तविरोधिविषयतारूप-
त्वात् तन्निष्ठप्रयोजकतायां हेतुमत्पक्षरूपविशिष्टान्तरविषयता-
त्वव्यापकरूपावच्छिन्नतयाऽसाधारणेऽव्याप्तिप्रसङ्गादिति श्येयम् ।

अत्रोक्तरीत्याऽसाधारण्ये विशेष्यदलसत्त्वसंपादनेऽपि हेतुमत्प-
क्षरूपविशिष्टान्तरघटितत्वात्कथं तत्संप्रदः । न च विशिष्टान्तरपदेन
प्रकृतलक्षणाक्रान्तविशिष्टान्तरं यक्तव्यम् हेतुमत्पक्षादिकं च न
तथेति वाच्यम् तथापि जलाभाववद्भ्रदकालीनवहेस्ताध्यतास्थले
जलवद्भ्रदात्मकहेतुमत्पक्षस्य तादृशतया तत्रासाधारणेऽव्याप्ते-
रपरिहारात् । न च विशिष्टान्तरघटितत्वशरीरे ज्ञानवैशिष्ट्या-
प्रयोज्यत्वे सति यद्विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वं तदभावनिवेशा-
प्रासाधारण्यासद्ब्रह्म इति वाच्यम् तथा सति मेयत्वविशिष्टासा-
धारण्येऽतिव्याप्यापत्तेः । अथासाधारण्यविषयतात्वापच्छिन्नप्रयो-
जकत्वानिरूपितत्वज्ञानवैशिष्ट्यप्रयोज्याधिकरणतावृत्तित्त्वोभयाभा-
वस्य विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यतायां निवेशे हेतुमत्पक्षरूपवि-
शिष्टान्तरमादाय नासाधारण्यासद्ब्रह्म इति । न चैवं असाधार-
ण्यज्ञानकालीनमेयत्वविशिष्टयाधनानोत्तरानुमितिनिष्ठमेयत्वविशिष्ट-
याधविषयताप्रयोज्यसाध्याधगाहित्वाभावाधिकरणतायां साध्याधा-
त्मकविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वसत्त्वेऽपि तत्प्रयोज्यतायां निरु-
क्तोभयाभावासत्त्वान्मेयत्वविशिष्टयाधेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्व-
विषयताप्रयोज्यतायामपि निरुक्तोभयाभावनिवेशात् ।

अथ तादृशाधिकरणतानिष्ठहेतुमत्पक्षविषयताप्रयोज्यत्वं प्रति-
यन्धकतापच्छेदेकतापर्याप्याधिकरणघटकैर्यावन्निर्वापितमेकमेव न
तु नानेति कथं विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यतायां तादृशोभयाभाव-
निवेशेऽप्यसाधारण्यसंप्रद इति चेत्, तर्हि तादृशप्रयोज्यत्वस्यैक्येऽपि

रूप्यविषयतात्त्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववती या विशिष्टान्तरविषय-
तानिष्ठप्रयोजकता तन्निरूपितप्रयोज्यताभावस्य विशिष्टान्तरविषय-
त्वाप्रयोज्यत्वेनेन विवक्षणाश्लोकद्वेष इत्याहुः ।”

तत्र, धूमाभाववत्पर्वतकालीनपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ आश्र-
यासिद्ध्यात्मकमेयत्वविशिष्टधूमवत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः घट्टिष्यापकीभूना-
भाषप्रतियोगी धूमः धूमवान् पर्वतः प्रमेय इति ज्ञानोत्तरघटाद्यनु-
मितिनिष्ठप्रमेयत्वविशिष्टधूमवत्पर्वतविषयताप्रयोज्यपक्षधर्मिकसाध्य-
वैशिष्ट्याद्यगाहित्वाभाषाधिकरणतामादाय विशिष्टान्तराघटितत्वस-
त्त्वात् । धूमवत्पर्वतरूपविशिष्टान्तरविषयतानिष्ठतादृशाधिकरणताप्र-
योजकतायामसाधारण्यविषयतात्त्वानवच्छिन्नत्वासाधारण्यविषय-
ताप्रयोज्यतानिरूपितत्वोभयसत्त्वात्, धूमवत्पर्वतरूपविशिष्टान्तर-
विषयतानिष्ठप्रयोजकत्वे स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकत्वे उभयत्रैव
तादृशोभयाभाषं निवेश्य विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठतादृशोभयाभाव-
प्रयोजकाधिकरणताकत्वमित्युच्यते तदा न कोऽपि दोषः । एवञ्च
ज्ञानवैशिष्ट्यप्रयोज्यतानिरूपितत्वघटितप्रागुपदर्शिनोभयाभावस्य
उभयप्रयोजकतानिवेशोऽपि सार्धायानिति ।

अथैवं प्रागुक्तदोषवारणाय स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां
विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां च ज्ञानवैशिष्ट्यप्रयो-
ज्यतानिरूपितत्वासाधारण्यविषयतानवच्छिन्नत्वोभयाभाषनिवेशधौ-
ध्ये निरुक्तोभयाभाषाद्विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्न-
प्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यताभाववन्निरुक्तोभयाभावविशिष्टस्ववि-
षयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावदुभया-
भाषप्रयोजकाभाषाधिकरणताकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे विशेष-
पक्षदलनिवेशो विफल इति चेन्न कपिसयोगाभाषवद्दृष्टा क-
पिसंयोगीत्यत्र कपिसंयोगाभाषवद्दृष्टेऽतिव्याप्यपक्षे । न
च यद्विषयकनिश्चये अव्याप्यवृत्तित्यज्ञानानास्कन्दितात्त्वानिये-
दास्यावश्यकतया अव्याप्यवृत्तित्यज्ञानानास्कन्दितात्त्वानिये-
गाभाषवद्दृष्टावश्यकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये तादृशोभयाभा-
षसन्धात् तन्नियेशोऽपि तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् अव्याप्यवृत्तिव-
न्नमानास्कन्दितात्त्वयद्विषयकनिश्चये इत्येव विशेषदले निवेश्यतया
तत्राव्याप्यवृत्तित्यन्नमानास्कन्दितात्त्वानियेऽप्युत्तरानुमितिसामान्ये ता-

एष्यविषयतात्त्वानवच्छिन्नत्वोभयाभावघती या विशिष्टान्तरविषय-
त्रानिष्टप्रयोजकता तन्निरूपितप्रयोज्यत्वाभावस्य विशिष्टान्तरविषय-
त्वाप्रयोज्येत्यनेन विवक्षणाश्लोकदोष इत्याहुः ।

तत्र, धूमाभाववत्पर्वतकालीनपर्वतो बहिमान् धूमादित्यादौ आध-
यासिज्यात्मकमेयत्वविशिष्टधूमवत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः घट्टिव्यापकीभूता-
भाघप्रतियोगो धूमः धूमवान् पर्वतः प्रमेय इति ज्ञानोत्तरघटाद्यनु-
मितिनिष्ठप्रमेयत्वविशिष्टधूमवत्पर्वतविषयताप्रयोज्यवक्षधर्मिकसाध्य-
वैशिष्ट्याद्यगाहित्वाभावाधिकरणतामादाय विशिष्टान्तराघटितत्वस-
त्त्वात् । धूमवत्पर्वतरूपविशिष्टान्तरविषयतानिष्टतादृशाधिकरणताप्र-
योजकतायामसाधारण्यविषयतात्त्वानवच्छिन्नत्वासाधारण्यविषय-
ताप्रयोज्यतानिरूपितत्वोभयसत्त्वात्, धूमवत्पर्वतरूपविशिष्टान्तर-
विषयतानिष्टप्रयोजकत्वे स्वविषयतानिष्टप्रयोजकत्वे उभयत्रैव
तादृशोभयाभावं निवेद्य विशिष्टान्तरविषयतानिष्टतादृशोभयाभाव-
प्रयोजकाधिकरणताकत्वमित्युच्यते तदा न कोऽपि दोषः । पञ्च
ज्ञानवैशिष्ट्यप्रयोज्यतानिरूपितत्वघटिनप्रागुपदर्शितोभयाभावस्य
उभयप्रयोजकतानिवेशोऽपि सार्धायानिति ।

अथैवं प्रागुक्तदोषवारणाय स्वविषयतानिष्टप्रयोजकतायां
विशिष्टान्तरविषयतानिष्टप्रयोजकतायां च ज्ञानवैशिष्ट्यप्रयो-
ज्यतानिरूपितत्वासाधारण्यविषयतानवच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेशघ्नी-
ये निरुक्तोभयाभाघघट्टिविशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्न-
प्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाभाघघट्टिविशिष्टोभयाभावविशिष्टस्ववि-
षयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावदुभया-
भाघप्रयोजकाभाघाधिकरणताकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे विशेष-
प्यदलनिवेशो विफल इति चेन्न कपिसयोगाभाघघट्टि-
कपिसंयोगात्प्रथम कपिसंयोगाभाघघट्टेऽतिव्याप्यापत्तेः । न
च यद्विषयकनिश्चये अव्याप्यवृत्तित्वात्तानानास्कन्दितानिशे-
नान्यावद्व्यक्ततया अव्याप्यवृत्तित्वात्तानानास्कन्दिताकपिसंयो-
गाभाघघट्टिपयकनिश्चयेत्तरानुमितिसामान्ये तादृशोभयाभा-
घसत्त्वात् तन्नियेशोऽपि तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् अव्याप्यवृत्तिव-
न्नमानास्कन्दितायं यद्विषयकनिश्चये इत्येव विशेषदले निवेद्यतया
तत्राव्याप्यवृत्तित्वात्तानानास्कन्दितात्तन्नियेशोत्तरानुमितिसामान्ये ता-

दृशोमयामाद्यवत्प्रविरहादिति श्येषम् ।

यस्तुतो विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नस्यविषय-
तानिष्टप्रयोजकताकप्रयोज्यतावत्तादृशोमयामाद्यप्रयोजकामावाधि-
करणनाकत्वमेव विशिष्टान्तराद्यदितत्त्वं याच्यमतो नोत्तदोक्त-
मसाधारण्यविषयतानिष्टप्रयोजकतायां हेतुमत्पक्षरूपविशिष्टान्तर-
विषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नस्वसम्वाप्तश्रव्यातिविरहात् बह्वपमा-
ययञ्जलवृत्तिजलवद्भूदग्नायाच्छिन्नविषयतानिष्टप्रयोजकतायां च
जलवद्भूदात्मकविशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नत्वेन त-
न्नातिव्याप्तिविरहाच्चेति युक्तमुपदिशामः ।

परे तु स्वघटकत्वेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरस्य विशेषणीयत्वा-
प्राप्ताचारण्यसङ्घट्ट, हेतुमत्पक्षरूपविशिष्टान्तरस्य स्वघटकरामा-
यान् बह्वपमाययञ्जलवद्भूत्तजलवद्भूदादी च नातिव्याप्ति जलवद्भू-
दात्मकविशिष्टान्तरस्य स्वघटकत्वात् । न चैवं बह्वपमाययद्भूदादी-
यव्यातिस्त्र स्वघटकविशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्न-
तादृशप्रयोज्यत्वामिदंरिति याच्यम् स्वघटकविशिष्टान्तरविषय-
ताप्रयोज्यत्वविषयताप्रयोज्यतादृशोमयामाद्यप्रयोजकामावाधिकर-
णतामामान्यकं यद्यत्तदन्यथम्य विशक्षितव्यात् । सामान्य-
दोषादानात् विशेषगुणवद्वटादीं गुणवद्वटादिकरूपविशिष्टान्तरविषय-
ताप्रयोज्यत्वविषयताप्रयोज्यतादृशोमयामाद्यगादिरवामावाधिकर-
णताकत्वोऽपि नाप्याति । स्पष्टिचारविशिष्टमेतयादावतिव्याप्तिस्तु-
विरोधाविषयतायां स्वीयत्वनिवेशन कारणोपा । न च धूमव्यभिचा-
रिर्वाह्यधूमवान्तरहरिवादी धूनामाद्यधूमव्यभिचारिवहवाद्यात्मक-
वाद्यादावप्याति स्पष्टिचारत्वमवशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्व-
विषयताप्रयोज्यतादृशाधिकरणतामामान्यकनामाद्यधूमव्यभि-
चारिवहवादीना घटितत्वादिति याच्यम् धूमव्यभिचारवाद्यद्विष्टप्र-
प्रकारानात्मकविषयवद्विष्टावच्छिन्नविशेष्यताया एव तादृशाधिकर-
णताप्रयोजकतया धूमव्यभिचारवाद्यद्विष्टप्रकारतानिद्विष्टवद्वि-
ष्टावच्छिन्नविशेष्यतावाद्यद्विष्टप्रान्यथावच्छिन्नप्रकारतानिद्विष्ट-
धूमव्यभिचारिर्वाह्यधूमव्यभिचारिवहवादीधूमव्यभिचारि-
जकारणन कथयन्नामाद्यधूमव्यभिचारिवहवादीधूमव्यभिचारि-
वाद्यात्मकत्ववद्विष्टादाः ।

तच्चिन्त्यम् ॥२८॥

साध्यवत्पक्षविषयतायद्भिर्भूताविषयत्वं विरोधिविषयतापदेन वि-
षक्षितम् भट्टाचार्येण ।

अथैतत्कल्पे पर्वतो वह्निमान् घह्यभावादित्यादौ अव्याप्तिः
स्वरूपासिद्धिविषयतायाः साध्यवत्पक्षविषयतायद्भिर्भूतत्वाभावेन
तादृशस्वरूपासिद्धिविषयकनिधयोत्तरानुमितौ विरोधिविषयताप्र-
युक्तोभयामावादिता । न च साध्यवत्पक्षविषयतायद्भिर्भूताविषयता-
पदेन साध्यवत्पक्षविषयतात्वे हेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरण-
त्वाप्रयोजकत्वोभयामाववा द्विषयताविवक्षणाश्लोकदोष इति व्याच्यम् ।
तथासति पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्यापत्तेः
वह्निमान् धूमामावयानितिज्ञानकालीनवह्निमत्पर्वतविषयकज्ञानस्यापि
हेतुमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया विवक्षितत्वात् तथाच साध्यवत्पक्ष-
विषयताया अपि निरुक्तोभयामाववत्त्वादिति चेन्न

विरोधिविषयतानिष्ठप्रयोजकतापदेन साध्यवत्पक्षविषयतावृत्ति-
त्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतानिष्ठप्रयोज्यत्वानिरूपितत्वो-
भयामाववत्प्रयोजकताया विवक्षितत्वात् तथाचोक्तस्थले हेतुवैशिष्ट्या-
वगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकताया एव तादृशोभयामाववत्त्वेन
तामादायैव लक्षणसमन्वयः । न च पर्वतः प्रमेयवह्निमान् घह्यभावादि-
त्यत्र साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्तिस्तत्र हेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकर-
णताप्रयोजकतायां निरुक्तोभयामाववत्त्वेन तामादाय विशेष्यदलस्य
साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतामादाय विशिष्टान्तराघटित-
त्वसत्त्वादिनि वाच्यम् विशिष्टान्तराघटितत्वान्तर्गतस्यविषयतानिष्ठ-
प्रयोजकतायां साध्यवत्पक्षविषयतावृत्तित्व-निरुक्तोभयामाववत्प्रतियो-
गितावच्छेदककोटौ यदंशे यदवगाहित्वं साध्यवत्पक्षविषयतातिरिक्तं
तदंशे तदवगाहित्वाभावनिष्ठप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकताभिन्नत्व-
एतदुभयामाववत्त्वेनैव उक्तातिव्याप्तिवारणसंभवात् ।

वस्तुतस्तु प्रागुक्तयुक्त्या विरोधिविषयतानिष्ठप्रयोजकतावच्छे-
दकतावच्छेदकस्य स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकतावच्छेदकस्य च द्वयो-
रेक्यविवक्षणस्यावश्यकतया तत्र च उक्तातिव्याप्तिवारणं सम्भ-
वतीति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

पशु पक्षतावच्छेदकविशिष्टे निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहि-

निश्चयावृत्तिविषयतैव विरोधिविषयतापदार्थं तथाच यन्निरूपित
तादृशविषयताशालिनिश्चयात्तरीनुमितिःव्यापक उभयाभाषस्त-
मिति समुदायार्थं । निश्चयत्व विशयणविशेष्यतावच्छेदकभावाना
पन्नविरोधकोटिद्वयप्रकारकैकधर्मविशेष्यकज्ञानान्यज्ञानत्वमित्युक्त
भट्ट चार्येण ।

अथ कोटिद्वये विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नत्वविशय
णाग्निर्बहि पयतो वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्ट साध्या
दिवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैकत्र विरोधिकोटिद्वयप्रकारकत्वनियमे
ऽपि न तादृशनिश्चयाप्रसिद्धिः । एकधर्मविशेष्यकत्युपादानात् इदौ
वह्निमान् धूमा-यधूमादित्यत्र बहुधभाववद्ब्रह्मादौ ना-प्यसि अ-यथा
बहुधभाववद्ब्रह्माद्यविषयकस्य पक्षे साध्यादिनिश्चयस्यैव विशेषण
विशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नविरोधिकोटिद्वयप्रकारकज्ञानान्यज्ञान
त्वेन बहुधभाववद्ब्रह्मादिविषयतायास्तदवृत्तित्वेनातिव्याप्ति स्यात् ।
न चैव हृदो वह्निमान् बहुधभाववद्ब्रह्मकालीनधूमादित्यत्र निरुक्तज्ञा-
ना-यस्य पक्षे साध्यादिवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्याप्रसिद्ध्या अ-प्यसिरिति
षाच्यम् स्वनिरूपकत्व-स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन
प्रकारताविशिष्टज्ञानान्यत्वस्य निरुक्तज्ञानान्यपदन विवक्षितत्वात् ।
प्रकारताया स्ववैशिष्ट्यच-स्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्व-स्वावच्छेद-
कधर्मावच्छिन्नविरोधितावच्छेदकावच्छिन्नत्व-स्वनिरूपितविशेष्य
तानिरूपितत्वेतत्प्रत्ययसम्बन्धेनति । तथाचोक्तस्थले वह्नि-याप्यव
ह्यभाजवद्ब्रह्मकालीनधूमवान् इदौ वह्निमानित्याकारकस्यैवात्प्रका
रतासम्बन्धेन विशिष्टज्ञानान्यज्ञानस्य प्रसिद्धत्वाच्चाप्यसिरिति
ध्येयम् ।

अथ धूमधान्वहेरित्यादौ वह्निना धूमसाधने वह्निर्दुष्ट इत्यादि
स्यपहारादौ धूमत्वावच्छिन्नविधेयताकवह्नि-यावच्छिन्नलिङ्गकसमूहा
लम्बनानुमितित्व-व्यापकप्रतिषेध्यतानिरूपितप्रतिषेधकतानतिरिक्त
वृत्तिविषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्यैव प्रत्येतत्पतया
पर्यते धूमेन वह्निसाधने धूमो न दुष्ट इत्यादिनस्सप्रभिव्याहृतस्य
स्यानुपपत्ति तत्र पर्यतरवावच्छिन्नपक्षकवह्नि-यावच्छिन्नसाध्यकधू
मत्वावच्छिन्नलिङ्गताकसमूहालम्बनानुमितित्व-व्यापकप्रतिषेध्यतानि
रूपितप्रतिषेधकतानतिरिक्तवृत्तिविषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्मा

वच्छिन्नव्यवहारप्रतिभोगिनोऽप्रसिद्धा योग्यताविरहात् नञ्जातदभा-
 वस्य बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न वह्निना धूमसाधने वह्निदुष्ट
 इत्यादौ स्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावृत्तिरूपावच्छि-
 न्नवत्त्वसम्बन्धेन धूमत्वावच्छिन्नविधेयताकवह्नित्रावच्छिन्नलिङ्गता-
 कसमूहालम्बनानुमितित्वपरत्वं प्रतीयते । सम्बन्धघटकवृत्तित्वञ्च-स्वा-
 वच्छिन्नविषयित्वसमानाधिकरणभङ्गप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्ब-
 न्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन । तथाच पर्वते
 धूमेन वह्निसाधने धूमो न दुष्ट इत्यादौ नञ्समभिव्याहृतस्य अन्यत्र
 प्रसिद्धेन व्यधिकरणतादृशपरम्परासम्बन्धेन पर्वतत्वावच्छिन्न-
 पक्षकवह्नित्वाधीच्छिन्नविधेयताकधूमत्वावच्छिन्नलिङ्गताकसमूहाल-
 म्बनानुमितित्वाभाववत्त्वावगाहितयैवोपपत्तेरिति दिक् ।

एतेन स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नयात्किञ्चित्प्रतिबन्धकता-
 वच्छेदकविषयताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकत्वमिति । अ-
 न्न कल्पे यत्किञ्चित्त्वनिघण्टोऽपि विशेषगुणवद्धटोऽव्याप्तितादर्थस्थम्
 यत्किञ्चित्पदेन बाधझानीयप्रतिबन्धकतायाः धर्तुं शक्यत्वादिति ।
 तत्रानुगमः क्रियते-तत्पक्षकतत्साध्यकर्तृलिङ्गकसमूहालम्बनानुमि-
 तित्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकताविशिष्टरूपयत्त्व दोष-
 त्वम् । प्रतिबन्धकतायैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्व-स्ववृत्तित्वोपलक्षितरूपा-
 वच्छिन्नविषयतात्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन । स्ववृत्तित्वञ्च-स्वाव-
 च्छिन्नविषयताव्यापकत्वसम्बन्धेन । विषयतात्वव्यापकत्वन्तु-स्वा-
 वच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेनेति ध्येयम् ॥ ३० ॥

इति श्रीकालीशंकरसिद्धान्तवागीशाधिराचिता सामान्यनिरुक्त्यर्थप्रका-
 शिका कालीशंकर्याख्या पत्रिका समाप्ता ॥ श्रीरमेशः प्रीयताम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तधर्माशिविरचितं सटिप्पण

सव्यभिचारप्रकरणम् ।

फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकता यादृशधर्मे पर्याप्ता तादृशधर्मा-
वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिहानत्वं संश-
यजनकतावच्छेदक तद्रूपव्यभिचयमिति विषक्षणे कोटिद्वयापस्थापके
त्यस्य वैयर्थ्यमुक्तं भट्टाचार्येण ।

अत्र फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशे नित्यत्व-
तदभावाविषयकज्ञानयानय नित्यो न वेति संशय प्रणि तादृशसंश-
यधर्मितावच्छेदकताप्रप-इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यकानित्यत्वतदभाव
विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिहानत्वेन जनकतया तद्रूपपदेन
नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानत्यामादाय नित्यत्वसाध्यकज्ञानादिहेतोः
सव्यभिचारत्वापत्तिरतस्तांश्रिवेश । अथात्र फलीभूतसंशयधर्मिताव-
च्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छि-
न्नप्रकारताशालिहानत्व संशयजनकतावच्छेदकतावदित्यत्रावच्छे-
दकत्व स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽनतिरिक्तवृत्तित्व वा ? आद्ये धूमव-
त्पर्यंतकालीनवह्निमान् धूमादित्यादौ धूमवत्पर्यंतकालीनवह्निमात्र
वेति संशयजनकतावच्छेदकताभूतायां धूमवत्पर्यंतकालीनवह्नितदभा-
वसहचरितधूमवानयमित्यादिज्ञानविषयत्वान्त पातिपर्यंतत्वावच्छि-
न्नविषयतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नविषयतायां फलीभूतसंशयधर्मि-
तावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वस-
त्वात् उक्तसाध्यकधूमेऽतिव्याप्तिः । न च फलीभूतसंशयधर्मिताव-
च्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपाव-
च्छिन्नप्रकारताशालिहानत्व संशयजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधि-
करणमिति विषक्षणे नोक्तातिव्याप्तिरिति याच्यम् तथासत्यसंभवा-
पत्तेः सप्तप्रमासाधारणज्ञानस्य जनकत्वानुरोधेन परस्परोपश्लेषा-
पगादिज्ञानत्येनेय जनकता वाच्या अक्षण्डसाधारणत्वावच्छिन्न-
प्रकारताशालिहानत्वस्य संशयजनकतानवच्छेदकत्वादिति । नापि

द्वितीयः-नित्यत्वतद्भावविषयकज्ञानवानयं ज्ञानवानिति ज्ञानीय-
तादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितशुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारता-
या अपि नित्यत्वतद्भावविषयकज्ञानवानयं नित्यो न वेति संश-
यजनकतावच्छिन्नवृत्तितयाऽयं नित्यो ज्ञानादित्यप्रातिव्याप्तेः ।

अत्रोच्यते-स्वरूपसम्बन्धरूपे जनकतावच्छेदकत्वं निवेशनीयम्
धूमध्वजपर्वतकालीनबहिमान्धूमादित्यत्र प्रागुक्तातिव्याप्तिस्तु फली-
भूतसंशयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितयद्रूपाव-
च्छिन्नप्रकारत्वस्य तादृशधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि-
तद्रूपावच्छिन्नप्रकारतासामान्यस्य वा निवेशेनैव वारणीयंति
ध्येयम् ॥ १ ॥

अथैवमपि नित्यत्वतद्भावविषयकज्ञानवानयं नित्यत्वतद्भा-
वविषयकज्ञानवानिति-ज्ञानीयतादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि-
तनित्यत्वतद्भावविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि इदन्त्वा-
वच्छिन्नविशेष्यताकनिरूपिततादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन नि-
त्यावतद्भावविषयकज्ञानवानयं नित्यो न वेति संशयजनकतावच्छे-
दकतयाऽयं नित्यो ज्ञानादित्यप्रातिव्याप्तिदुर्वारैव । न च फलीभूतसं-
शयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतात्वा-
वच्छिन्ननिरूपकतानिरूप्यताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वं संश-
यजनकतावच्छेदकतावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नमिति विवेक्षणे नार्य-
दोषः । इदंत्वमात्रावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकनिरू-
प्यतावदितरूपमैव तादृशसंशयजनकतावच्छेदकतावच्छेदकतया नि-
त्यत्वतद्भावविषयकज्ञानवदिदंत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्ननि-
रूपकताकनिरूप्यतावत्तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वस्य तादृश-
जनकतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वात् इति वाच्यम् । नित्य-
त्वतद्भावविषयकज्ञानवदिदंत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरू-
पकताकनिरूप्यताया एकव्यक्तितया इदन्त्वावच्छिन्ननिरूपकता-
कनिरूप्यताकत्वेन रूपेण तादृशजनकतावच्छेदकत्वात् तादृ-
शप्रकारतात्वस्य जनकतावच्छेदकत्वाच्च विशिष्टस्य सुतरां
जनकतावच्छेदकत्वेनातिव्याप्तितादृशस्यादिति । यदि तादृशवि-
शिष्टप्रकारतात्वे जनकतावच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिषेधयते, तदा ता-

दशविंशतिप्रघटकज्ञानत्यावच्छिन्नशांशस्य तादृशजनकतावच्छेदकको-
टावनन्तर्भावेणोक्तांतव्याप्तिवारणेऽप्यसंभवः छाद्येन तद्धर्मावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वेन जनकतावच्छेदकत्वस्वीकारेणैषो-
पपत्तावनवच्छेदकीभूतविशेष्यतात्वावच्छिन्नत्वांशान्तर्भावेण जनक-
तावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्य पर्याप्तिरसंभवात्, एतद्यानुमितिग्रन्थे
प्रकारान्तरानुसरणे गौरवमित्यादिना भट्टाचार्येणैव स्फुटीकृतमिति ।
किञ्च भ्रमसाधारण्यानुरोधेन निरूप्यनिरूपकभावापन्नप्रकारतात्वे-
नैव जनकतावच्छेदकताया वक्तव्यत्वेन साधारण्यावच्छिन्नप्रकारतात्व-
स्यापि जनकतावच्छेदकतात्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावेनासंभवापत्त-
श्चेति । एतेन फलीभूतसशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्गुणावच्छिन्नप्रकारतात्व सशयजन-
कतावच्छेदकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणं तद्गुणत्वमित्युक्तावपि
न निस्तार इति चेत्,

अत्राहुः—तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकविशेष्यताकसाध्यसंशयत्वा-
वच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतायास्तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकमु-
ख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वेनावच्छेदिका या प्रकारता तद्-
वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपवत्त्वमिति विवक्षणात् कोऽपि दोषः ।
अनुगमस्तु—प्रकृतसाध्यसशयीयकोटितानिरूपितविशेष्यताविशि-
ष्टावच्छेदकतावत्प्रकारतावच्छेदकरूपवत्त्वम् । विशेष्यतावैशिष्ट्यं
च—स्यघटितसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपितत्व-
स्यावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपि-
तत्वावच्छिन्नत्व—उभयसम्बन्धेन । अतएव नित्यत्वतद्भावविषयक-
ज्ञानवनाय नित्यो न घा अय च नित्यो न वेति समूहालम्बनसंशय-
जनकतामादायं नित्यो ज्ञानादित्यत्र नाति-यासि' नित्यत्वतद्भाव-
विषयकज्ञानवानयं नित्यत्वतद्भावविषयकज्ञानवानिति—ज्ञानी-
यविशिष्टज्ञानत्यावच्छिन्नप्रकारतायामेतत्संशयीयरदन्त्वावच्छिन्नवि-
शेष्यत्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वा-
भावात्, विशिष्टज्ञानवदिदन्त्यावच्छिन्नविशेष्यत्वघटितधर्मावच्छि-
न्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वसन्धेऽपि तादृशावच्छेदकतायां
विशिष्टज्ञानवदिदन्त्वपर्याप्तावच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपितत्वावच्छि-
न्नत्वाभावादिति ॥

वस्तुतस्तु फलीभूतसशयीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नकोटि-
 तानिरूपितविशेष्यताविशिष्टा या आधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेद-
 कता तन्निरूपितधर्मितावच्छेदकतामिष्टावच्छेदकतानिरूपितमुख्य-
 विशेष्यतानिष्टावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतावत्प्रकारतावच्छेदक-
 तापर्याप्त्यधिकरणरूपवत्त्वमेव विवक्षणीयम् ॥ तादृशकोटितानि-
 रूपितविशेष्यतावैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छे-
 दकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकत्व—स्वघटितसशयत्वाव-
 च्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपितत्वधोमयसम्बन्धेन । समू-
 हालम्बनसशयीयविशिष्टज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यत्वघटितव-
 र्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपितत्वस्येदन्त्ववृत्तित्वाद्ग्रा-
 वच्छेदकतायां सत्त्वेऽपि विशिष्टज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्य-
 तावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगि-
 ताकपर्याप्तिकत्वामावात् तादृशसशयीयशुद्धेदन्त्वावच्छिन्नविशे-
 ष्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिता-
 कपर्याप्तिकत्वसत्त्वेऽपि च तादृशविशेष्यताघटितधर्मावच्छिन्नज-
 न्यतानिरूपितजनकतानिरूपितत्वामावात् नोक्तसमूहालम्बनसश-
 यमादापातिव्याप्ति । मुख्यविशेष्यतानिश्चेश्च धूमवत्पर्वतकाली-
 नवट्टिमान् धूमादित्यादौ न प्रागुक्तातिव्याप्ति ।

कोचेत्तु—फलीभूतसशयीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नकोटिता
 निरूपितविशेष्यतावच्छेदकता तादृशधर्मे पर्याप्ता तादृशधर्माव-
 च्छिन्नमुख्यविशेष्यताविशिष्टा या तन्विशेष्यताशालिसशयत्वाव-
 च्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतप्रकारता तदवच्छेदक-
 तापर्याप्त्यधिकरणरूपवत्त्वमिति । निरुक्तमुख्यविशेष्यतावैशिष्ट्यञ्च
 स्वनिरूपितत्व—स्ववृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वधोमयसम्बन्धेन ।
 भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वनिरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिक-
 रणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वसम्बन्धेन, नित्यत्वतदभावाविष-
 यकज्ञानयानय नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवान्—इति ज्ञानीयविशिष्ट
 ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारता तु न निरुक्तमुख्यविशेष्यताविशिष्टेति
 भोक्ताऽतिव्याप्ति । न च यत्त्वतत्त्वनिवेशादननुगमाः, साध्यतावच्छे-
 दकावच्छिन्नकोटितानिरूपितविशेष्यताविशिष्टप्रकारतावच्छेदकरू-
 पवत्त्वे तापर्यात् । विशेष्यतावैशिष्ट्यञ्च स्वघटितसशयावाव-

च्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वस्यावच्छेदकतापर्यापर्या
करणधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतावत्त्वोभयसम्बन्धेन । उक्तसम्बन्ध
घटकमुख्यविशेष्यतावत्त्व च आगुक्तोभयसम्बन्धेन । मुख्यविशेष्य
ताव्यावृत्तिस्तु पूर्ववदित्याहुः ।

यदि च घट्यमाणयुक्तया साधारणादिधर्मयत्ताज्ञानजन्यता
वच्छेदककोटी अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशधौव्य प्रयोजनाविरहेण स
शयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकताऽसम्बन्ध इत्युच्यते, तदा प्रा
गुक्तोभयसम्बन्धघटकीभूतस्थघटितसशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपि
तत्वमपहाय स्वाविशिष्टविशेष्यताशून्यसाध्यसशयानिष्टजन्यतानि
रूपितजनकतानिरूपितत्वघटितोभयसम्बन्धर्तव्य विशेष्यतावैशिष्ट्य
विवक्षणायम् ॥ उक्तसम्बन्धघटकस्ववैशिष्ट्य च स्वभिन्नत्व-स्वान्त
च्छिन्नत्व-स्वनिरूपकज्ञानीयत्व-एतत्प्रतियोग्यसम्बन्धेन इति ध्येयम् ॥

केचित्त्रित्यादिकल्पेऽपि स्वघटितसशयत्वावच्छिन्नजन्यतानि
रूपितजनकतावच्छेदकत्वमपहाय उक्तप्रतियोग्यसम्बन्धेन स्वविशि
ष्टमुख्यविशेष्यताशून्यसाध्यसशयानिष्टजन्यतानिरूपितजनकतावच्छे
दकत्व निवशनीयमिति सक्षेप ॥ २ ॥

जनकता च साध्यसशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता प्राणा
द्यतः सम्बन्धान्तरज्ञानजन्यकादयुपस्थितविशेषणज्ञानमुद्रया सा
ध्यसशयजनकत्वेऽपि न क्षति । यदि चासाधारणधर्मादिज्ञानज
न्यसशये ध्यभिचारधारणाय साधारणादिज्ञानज-यापस्थितिन्य
तावच्छेदककोटी तादृशोपस्थित्यव्यवहितोत्तरत्वानेवशस्यावश्यक
तया साध्यसशयत्व तत्र प्रयोजनाविरहेण न निवश्यते, तदा साध्य-
सशयत्वावच्छिन्नत्व परित्यज्य साध्यसशयत्व-यूनवृत्तित्वमेव निवे
शनीयम् । विशेषणज्ञानादिजन्यता च न तन्-यूनवृत्तिरिति नातिप्र
सङ्ग । न चैवमपि यत्र नित्यत्वतदभावोपपत्त्यज्ञानवानय नित्य
त्वतदभावसहचरितप्रमेयत्ववांश्यामित्याकारकज्ञानाभ्या नित्यं
तदभावाधिपयिणी एकैवोपस्थितिर्जनिता तत्र तादृशावस्थितिजन
कपक्षधर्मताज्ञानाधिपयत्वमादाय ज्ञानेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव तादृशोपस्थि
तित्यक्तेः साधारणादिधर्मयत्ताज्ञानजन्यतया साध्यसशयत्वावच्छि
न्न प्रति जनकत्वादिति याच्यम् । साध्यसशयत्वावच्छिन्नजन्यतानि
रूपितजनकतानियतजन्यतानिरूपकीभूतजनकताया एव पक्षधर्मता

ज्ञानविशेषणत्वोपगमात् नित्यत्वतद्भाषविषयकज्ञानवत्ताज्ञान-
जन्यता च न तादृशजनकतानियतेति भट्टाचार्येणोक्तम् । १

अथात्रोक्तयुक्त्या साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदकको-
टाव्यवयवहितोत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकतया तादृशज्ञानजन्यत्वस्य सा-
ध्यसंशयजनकतादृशज्ञानाव्यवहितोत्तरघटज्ञानादिसाधारणतया
साध्यसंशयजनकताव्यभिचारित्येनासंभवापत्तिरिति चेत् ।

अत्राहुः—साध्यसंशयजनकतानियतत्वं न तादृशजनकताशु-
भवावृत्तित्वं येनाऽसंभवः स्यादिति, किन्तु तादृशजनकताशून्य-
साध्यतद्भाषविषयकोपस्थित्यवृत्तित्वरूपमेव धाच्यम् । तथाच
साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिमात्रस्यैव साध्यसंशय-
जनकतात्वेन तादृशजनकताशून्यत्वमसाधारणादिधर्मवत्ताज्ञानज-
न्योपस्थितावेवेति तादृशोपस्थित्यवृत्तित्वस्य साधारणधर्मवत्ता-
ज्ञानजन्यतायामक्षतत्वात्त दांपः ॥ अथवा तादृशजनकतानिय-
तत्वं—स्वव्यापकतादृशजनकताकत्वम् । स्वयं तादृशजनकतानिय-
तत्वाभिमतजन्यतापरम् । स्वव्यापकत्व च स्याधिकरणीभूतसाध्य-
तद्भाषविषयकोपस्थितिनिष्ठमेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्, तथाच
नित्यत्वतद्भाषविषयकज्ञानजन्यतायाः साध्यसंशयजनकताव्य-
तद्भाषविषयकोपस्थितावपि सत्त्वेन साध्यसंशयजनकतायां तादृ-

योगितानवच्छेदकत्वमावाप्नोति इत्यादि । ॥५॥
न जन्यताशालिसाध्यतद्भाषविषयकोपस्थितिमात्र एव अ-
द्यजनकतासत्त्वात् नोक्ताऽसंभवः । एतेन पूर्वकल्पे
ज्ञानादिमुद्रया साध्यसंशयजनकताव्यभिचारित्वतद्भाषविषयको-
पस्थित्यवृत्तित्वस्य विशेषणज्ञानादिमुद्रया जनकतामादायोति-
भाषात् जन्यतायां (?) साध्यसंशयवच्छिन्नत्व-साध्यसंश-
यवृत्तित्वं वा व्यर्थमिति परास्तम् । एतत्कल्पे विशेषणज्ञान-
जनकतायामपि निरुक्तस्य निग्राह्यतद्भाषविषय-
जन्यताव्यापकत्वस्य सत्येनोक्ताव्यभिचार-
ज्ञान एवम् ॥

(१)परिच्छिन्नजनकतानियतजन्यतानियतेनाम्

परंतु अयच्छेदकतासम्बन्धेन नियतत्वप्रवेशान्न कोपि दो
इत्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । अथर्वत्यादिउक्तकल्पस्यापि फलतस्तदर्थं
कतया सन्दर्भविरोधादिति ॥

केचित्तु उक्ताऽसम्भवभिया साध्यसंशयजनकताव्यापकत्व
मेव निवेशनीयम् नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानजन्यता च न तादृ
शजनकतायास्तादृशज्ञानवत्ताज्ञानाजन्योपस्थितावपि सत्त्वात् । ।
च तादृशजनकतायाः साधारणधर्मवत्ताज्ञानाजन्यासाधारणधर्मव
त्ताज्ञानादिजन्योपस्थितावपि सत्त्वात् साधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्य
तायामपि तादृशजनकताव्यापकत्वं दुर्घटमिति वाच्यम् । व्या
पकतासम्बन्धेन तादृशजनकताविशिष्टजन्यताया एव निवेश
नीयत्वात् इत्याहुः ॥ (१)तच्चिन्त्यम् ॥ न च तथापि धूमवान् प-
र्वतो वह्निमान् न घेत्यादिसंशयत्यायच्छिन्नजन्यतानिरूपितं य-
द्दधूमवान्पर्वत इत्याकारकधर्मितायच्छेदकप्रकारकज्ञानीयजनकत्वं
तन्नियता या धूमविशिष्टैशिशिष्ट्यायगाहिवुद्धिवावच्छिन्नजन्यता
तन्निरूपकजनकताशालि—पर्वतो धूमवानित्यादिपक्षधर्मताज्ञान-
विषयत्वमादाय विशिष्टैशिशिष्ट्यायगाहि—अनुभवत्यायच्छिन्नजन्यता-
यां स्मृतिसाधारणधर्मितायच्छेदकप्रकारकज्ञानजनकताव्यापकत्वा-
भावेन तादृशजनकताव्यापकतानिवेशपक्षे धूमादावतिप्रसङ्गमावेऽ-
पि तादृशजन्यताव्याप्यत्वनिवेशकरूपेऽतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति धा-
न्यम् । एतत्समाधानस्याप्रे यक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३ ॥

अथवा उक्तातिप्रसङ्गवारणाय तादृशजनकतायच्छेदकावच्छि-
न्नत्वमेव जनकतायां निवेशनीयम्, अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन सा-
धारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानविशिष्टतत्त्वकोट्युपस्थितित्वरूपता-
दृशज्ञानजन्यतायच्छेदकत्वेऽपि संशयजनकतायच्छेदकः न तु ता-
दृशज्ञानजन्यतत्त्वकोट्युपस्थितित्वं जन्यतापेक्षया तदुपट्टकस्याप्यव-
हितोत्तरत्वस्य लघुत्वात्त आत्माश्रयेण साधारणादिधर्मवत्ताज्ञान-
जन्यत्वस्य तादृशज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिरिति
महाचार्येणोक्तम् ॥

(१)अत्रापि निवृत्तरीत्या संशयत्यायच्छिन्नप्रपञ्चेऽपि व्यर्थं इति
चिन्ताधीनम् ।

अथात्र संशयजनकताच्छेदककोटी साधारणादिधर्मवत्धर्मि-
ज्ञानजन्यत्वस्य प्रवेशेऽपि न क्षति प्रकृते संशयजनकतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टा या साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यता तद्घटकाव्य-
वहितोत्तरत्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतानिरूपिता या साधारणा-
दिधर्मवत्ताज्ञाननिष्ठजनकता तदाश्रयपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमादायैव
सर्वत्र लक्षणसमन्वयादिति । न च जनकतावच्छेदकताया यदि
पर्याप्तिर्निदिश्यते तदाऽसंभवः क्षतिरिति वाच्यम् । जनकताव-
च्छेदकतायाश्च पर्याप्तिर्न निदिश्यते इति स्वयमेवोक्तत्वात् इति
चेत् ।

उच्यते-जन्यताया अव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वमत एव तदपेक्षया
लघुत्वेन तद्घटकाव्यवहितोत्तरत्वस्य संशयजनकतावच्छेदकत्वो-
क्तिसंगतिः अन्यथा जन्यताया अतिरिक्तत्वे जन्यतापेक्षयाऽव्यवहि-
तोत्तरत्वस्य लघुत्वाभावेन जन्यताया जनकतावच्छेदकत्वखण्ड-
नस्याप्रसक्त्यापत्तेः । एवञ्च जन्यतापेक्षया तद्घटकाव्यवहितोत्तर-
त्वस्य लघुत्वादिति ग्रन्थेन जन्यत्वं नातिरिक्तपदार्थः किन्त्वव्यवहि-
तोत्तरत्वघटितमेवेति ज्ञापनात् । अत एव आत्माश्रयेत्यादिग्रन्थस्य
यतो जन्यताया नातिरिक्तत्वम् अतः आत्माश्रयभयेन तस्या जन्यता-
नवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिर्नाऽसंभवः, अन्यथा जन्यताया अतिरिक्तत्वेऽ-
संभवरूप एव क्षतिरित्यर्थ एव तात्पर्यम्, न तु अत एव जन्यत्वस्य
स्वघटकाव्यवहितोत्तरत्वाऽपेक्षया गुरुत्वेन संशयजनकतानवच्छे-
दकत्वादेव न क्षतिर्नाऽसंभव इत्यर्थ इति न कुशाप्यनुपपत्तिरिति
ध्येयम्(१) ॥ ४ ॥

न चैवं साध्यसंशयत्वनिवेशनं व्यर्थं यत्किञ्चिज्जनकतावच्छे-
दकावच्छिन्नजन्यतानिवेशेनैवोपपत्तेः, नित्यत्वतदमाश्रयविषयकज्ञा-
नवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्यग्धेन तादृशाज्ञा-

(१) वस्तुतस्तु उपस्थितित्वस्य साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानज-
न्यतावच्छेदककोटी प्रवेशपक्ष एवैतदुक्तत्वात् तत्पक्षे जनकतावच्छे-
दकत्वोत्तरत्वमादायात्तिसंभवात् जन्यत्वस्य पर्याप्तिर्निदिश्यता-
व्यवहितोत्तरत्वघटितजन्यत्वजनकतावच्छेदकत्वेऽपि क्ष-
तिसमवादिति ध्येयम् ।

नविशिष्टानित्यस्यादिविषयकोपस्थितित्वस्य किञ्चित्कार्यं प्रति जनकनावच्छेदकत्वाभावेनाऽतिप्रसङ्गाभावादिति वाच्यम् । तथासति बहुधादौ साध्ये रासभसाहचर्यादिप्रकारताज्ञानमादाय धूमादावति-प्रसंगापातात् प्रकृतसाध्यसंशयजनकताया अवश्यं निवेशनोपत्यादिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथात्र प्रागुक्तयुक्त्या प्रकृतसाध्यसन्देहजनकतापदेन प्रकृतसाध्यसंशयत्वन्यूनवृत्तिजन्यतानिरूपितजनकत्वमेव विवक्षणीयम् । तद्यन्यूनवृत्तित्वं यदि प्रकृतसाध्यसन्देहनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति तादृशसंशयनिष्ठत्वरूपं तदा साध्यसंशयत्वोपादानेऽपि रासभतदभावसाहचर्यादिप्रकारकज्ञानजन्यतामादायातिव्याप्तितादवस्थमेव रासभतदभावसाहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्यकोट्युपस्थितिजन्यतायामुक्तसाध्यसंशयत्वन्यूनवृत्तित्वस्याक्षतत्वात् । नाऽपि साध्यसंशयत्वव्याप्यत्वमेव तन्न्यूनवृत्तित्वं-साध्यतदभावसाहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्यकोट्युपस्थित्यवधीहृतोत्तरघटादिज्ञानसाधारणतादृशोपस्थितिजन्यतायामपि साध्यसंशयत्वव्याप्यत्वाभावादिति चेत् ।

अत्रोच्यते—साध्यसंशयत्वन्यूनवृत्ति-वं साध्यसंशयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यसाध्यसंशयनिष्ठत्वम्, रासभादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतायाञ्च मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यसाध्यसंशयनिष्ठत्वाभावात् निरुक्तन्यूनवृत्तित्वम् । यदि च संशये विशेष्यताद्वयमेव स्वीक्रियते, तदा स्वमिश्रण-स्यावच्छिन्नत्वम्वनिरूपकज्ञानोपस्थितत्वेन तत्रितयसम्यग्धेन मुख्यविशेष्यताविशिष्टमुख्यविशेष्यताशून्यसाध्यसंशयनिष्ठत्वमेव न्यूनवृत्तित्वघटकं वाच्यमिति । इहमपि संशयोपरिशेष्यताद्वयस्यावच्छेदावच्छेदकभावमभ्युपेयम् ।

यस्तु नस्तु किञ्चिदमावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकत्ववच्छिन्नप्रकारतानन्तः(१)गतित्वे सति किञ्चिदमावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छिन्नविषयतानन्तःपातिनी या विषयता तच्छून्यसंशयनिष्ठत्वमेव न्यूनवृत्ति-घटकं यत्कल्पमतो न साध्यनुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

(१) अत्रापकृत्ये सर्तात्पर्यः ।

न च कोटिव्यपदस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतद्भाव-
परतया प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नादिविषयकोपस्थितित्वघटि-
तधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिवेशान्नायमतिप्रस-
ङ्ग इति वाच्यम् । एवं सत्यतद्भावायैव साध्यसंशयोपादानमिति
भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अत्रेदमवधेयम्-प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नादिविषयकोप-
स्थितित्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतापदेन
प्रकृतसाध्यविषयकोपस्थितित्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेद-
कावच्छिन्नजन्यता प्रकृतसाध्याभावोपस्थितित्वघटितधर्मावच्छिन्न-
जनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यता च वक्तव्या तत्रोभयदिशि जन-
कतायामेव प्रकृतसाध्यसंशयानिरूपितत्वमवश्यं निवेशनीयमिति,
अन्यथा प्रथमजनकतायां तदनिवेशे गोत्ववानश्वत्पादित्यादिप्रकृ-
कालिकेन गोत्वकोटिकसंशयस्य साध्यताघटकसमवायसम्बन्धेन
प्रकृतसाध्याभावकोटिकसंशयस्य च जनकीभूतकोट्युपस्थितिजन-
ककालिकेन गोत्ववद्बृत्तिसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
गोत्वभावावबृत्ति-अश्वत्ववदिदमित्यादिज्ञानमादायातिव्याप्ति । एवं
द्वितीयादिजनकतायां तदनिवेशेऽपि बह्विमान् धूमादित्वादी व्याप्ये
संयोगेन बह्विभूति कालिकेन बह्वभावावबृत्तिधूमवानित्यादिज्ञान-
मादायातिव्याप्तिरिति कथमुक्तमेतद्भावायैव संशयपदोपादानादिति ।
न चोभयत्र जनकतायामेव साध्यतावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नकोटिता-
कसंशयनिरूपितत्वमात्रनिवेशेनैव उक्तातिप्रसङ्गवारणसंभवे सशये
प्रकृतसाध्यावच्छिन्नजन्यता एवेतत्प्रत्यक्षस्य तात्पर्यमिति वाच्यम् ।
विशेषणतया घटत्वाभावसाध्यकघटत्वादिविरुद्धहेतौ कालिकेन
घटत्वाभावकोटिकस्य विशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघ-
टत्वाभावाभावकोटिकसंशयस्य साध्यताघटकसम्बन्धेन प्रकृतसा-
ध्याभावकोटिकसंशयस्य च जनकीभूतकोट्युपस्थितिजनकं कालि-
केन घटत्वाभावबृत्तिविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघट-
त्वाभावाभावबृत्तिघटत्ववानित्यादिज्ञानमादायातिव्याप्तिवारणाय प्र-
थमजनकतायां विशेषणतया धूमाभावसाध्यकबह्वभावाविरुपव्याप्य-
हेतौ कालिकेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावाभाव-
त्वावच्छिन्नविशेषणतावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकोटिकसंशयस्य वि-

शेषणतया प्रकृतसाध्यकोटिकसंशयस्य च जनकीभूतकोट्युपस्थिति-
जनकं कालिकेन धूमामावांभायवदृष्टिनिर्धूमयति बहुयभायवानयमि-
त्यादिज्ञानमादायातिव्याप्तिवारणाय द्वितीयजनकतायां च प्रकृतसा-
ध्यसंशयनिरूपितत्वनिवेशस्याप्यायदयकत्वात् । अत एतदिति व्या-
प्तिमित्येष यदि चेत्यादिनाऽभिधास्यमाने एतत्कल्पसमशीलद्विती-
यकल्पे संशयपदद्वयोपादानं स्वयमेव करिष्यतीति चेत् ।

अत्र केचित्—उभयकोटिसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञान-
जन्यकोट्युपस्थितेरेव संशयजनकत्वं न तु प्रत्येकसाहचर्या-
वच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेरेति मने उक्ताति-
प्रसङ्गाभावात् नन्मतमालम्ब्यैतल्लाभायेत्यादिग्रन्थाभिधानात्-
सहतिरित्याहुः ॥

यस्तु तस्तु यस्यमाणसहकारितावच्छेदकनिवेशे निष्कृष्टकल्या-
भिप्रायेणैतद्भ्रूयोऽभिहितः । तत्कल्पं साध्यसंशयनिवेशस्याप्र-
योजकत्वात् इति ध्येयम् ॥ ६ ॥

अथ षट्सि साहचर्यमात्रेण बहुयभायसाहचर्यमात्रेण वाऽवच्छिन्ना
या व्याप्यस्य विद्वद्स्य वा प्रकारता तस्याद्योद्बोधकान्तरयशात्
साध्यतद्भावविषयकम्बुहालवनरूपसाध्यतद्भायोपस्थितिजनकी-
भूतज्ञानीयतया प्रत्येकं साध्योपस्थितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजन-
कतायां साध्याभायोपस्थितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतायां चाय-
च्छेदकत्वेनातिप्रसङ्गः । यदि च साध्यविशेषणकोपस्थितिवृत्तिसा-
ध्यसंशयजनकतानियत यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायां तादृशोपस्थित्य-
वृत्तिसाध्यसन्देहजनकतानियतं यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायां च जनक-
तायामवच्छेदकीभूता वा प्रकारता तस्या विवक्षितत्याप्नातिप्रसङ्ग-
इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अत्र कल्पे प्रथमं साध्यसंशयपदं जनकतायां साध्यस-
त्वात्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायलाभाय द्वितीयमपि तदर्थमे-
षाम्यथा गीतयान् अन्यथादित्यादिविच्छेदे षड्भिन्नाद् धूमादि-
त्यादिव्याप्ये च गीतयामाथवदृष्टि-द्रवावयवदृष्टि-मद्वानवानि-
त्यादिज्ञानीयप्रकारतामादाय षड्भिन्नादृष्टिवह्यभावाभायवदृष्टिधूम-
वामिन्त्यादिज्ञानीयप्रकारतामादाय शान्तिव्याप्यत्वात्तेः । के-
पलताभ्यसदपरितंदुमनाज्ञानरूपतायां केवलसाध्यामायसाहच

रितहेतुमत्ताज्ञानजन्यतायां च समूहालम्बनसाध्यतद्भावो-
पस्थितौ साध्यविषयकोपस्थितित्वावच्छिन्नजनकतायाश्च सामा-
नाधिकरण्याद्व्याप्यविरुद्धयोरतिव्याप्तिरतो नियतपदद्वयम् । न च
विशिष्टजनकनासामानाधिकरण्यनिवेशेनैव पूर्वोक्तदोषवारणसम्भवे-
ऽल नियतपदद्वयेनेति वाच्यम् । बहिसहचरितमीनसहचरितजल-
घत्ताज्ञानजन्यसमूहालम्बनोपस्थितौ तादृशजनकतासमानाधिकरण-
मीनसहचरितवत्ताज्ञानजन्यतामादाय बहिमान् जलादित्यादिवि-
रुद्धे समूहालम्बनोपस्थितौ तादृशजनकतासमानाधिकरणरासभस-
हचरितधूमवत्ताज्ञानजन्यतामादाय बहिमान् धूमादित्यादिव्याप्ये चा-
तिव्याप्तिरतो नियतपदद्वयम् (१) ।

अथ साध्याविशेषणकोपस्थितिपदेन साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नविशेषणताशून्योपस्थितिरेव वाच्या अन्यथा साध्यनिष्ठविशे-
षणताशून्योपस्थितेरप्रसिद्ध्या प्रमेयसाध्यकव्याभिचारिण्यव्याप्या-
पत्तेः, एवं च स्वरूपतो द्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले साध्यतावच्छे-
दकाप्रसिद्ध्याऽऽप्याप्ति (२) । न च स्वरूपतो द्रव्यत्वसाध्यकस्थले
साध्यनिष्ठविशेषणताशून्योपस्थितिरेव निवेशनीया तथाच द्रव्य-

(१) अत्र तादृशवृत्तित्व जनकतायां न तु जन्यतायां तथासति
बहुपभावसहचरितजलघत्ताज्ञानजन्यताया घटज्ञानादिसाधारणतया
साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तित्वेन साध्याभावोपस्थितित्वावच्छि-
न्नजनकतासमनियततया च तादृशजन्यतामादाय बहिमान् जलादि-
तिविरुद्धेऽतिव्याप्तिरतः साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तित्व जनक-
तायां निवेश्यम् । एवं साध्याविशेषणकोपस्थित्यवृत्तित्वस्य जन्यतायां
निवेशेऽसम्भव सर्वस्या एव जन्यताया घटज्ञानादिसाधारणतया
तादृशवृत्तित्वाभावादिति ॥

(२) न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिसाध्यनिष्ठत्वनिवेशा-
न्नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् तथासति बहित्वेन घटावगाह्यबहुभावो-
पस्थितित्वावच्छिन्नजनकतामादाय विरुद्धेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । न
च तथापि साध्यनिष्ठवृत्तित्वेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् बहिमान् धूमादित्यादिव्याप्ये चा-
तिव्याप्तिरतो नियतपदद्वयम् बहिमान् धूमादित्यादिव्याप्ये चा-
तिमादाय तथातिव्याप्ते ।

त्वसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्यद्रव्यत्वमित्याकारकोपस्थितेरेष तादृ-
शत्वान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । द्रव्यत्वमित्याकारकोपस्थितेरपि
द्रव्यत्वत्वघटकतया स्वरूपतो द्रव्यत्वविशेषणकत्वादिति चेत्,

उच्यते-स्वरूपतो द्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले साध्यावच्छिन्नवि-
शेषणताशून्योपस्थितिरिव निवेशनीया तत्तदभावसहचरितधर्मव-
त्ताज्ञानजन्योपस्थितिघत् तत्तदन्योन्याभाववद्भूतिधर्मवत्ताज्ञा-
नजन्योपस्थितेरपि संशयकतया उक्तस्थले द्रव्यतदन्यवृत्तिधर्मवा-
नित्याकारकज्ञानजन्यद्रव्यमित्याकारकोपस्थितिमादायैव लक्षणस-
मन्वयादिति ध्येयम् ॥

अथ साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताविशि-
ष्टप्रकारताविवक्षणैव सामञ्जस्ये प्रत्येकसाहचर्यमात्रावच्छिन्नप्रका-
रताकज्ञानजन्याद्वोधकान्तराधीनसाध्यतदभावविषयकसमूहालम्ब-
नोपस्थितिजनकतामादायातिव्याप्तिवारणसम्भवेन साध्याविशेषण-
केत्यादिगुरुतरारम्भो निष्फलः ॥ जनकतावैशिष्ट्यं च स्वनि-
यतजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्व-स्वभिन्नसाध्यसंशयजनक-
तानियतजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन इति
चेन्न । स्वरूपसम्बन्धात्मकजनकताया उपस्थितिभेदेन भिन्नत्वे
उक्तसमूहालम्बनोपस्थितिमादायोक्तातिव्याप्तिनादवस्थ्यात् (१) उक्त-
परम्परायाः संसर्गत्वे मानाभावाच्चेति ध्येयम् ।

अथात्राद्वैतवान् गौर्मे वेत्यादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपि-
तसाध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तिधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वाव-
च्छिन्नजनकतानियत यदस्व-वविशिष्टवैशिष्ट्यायगाहिवुद्धित्वाव-
च्छिन्नजन्यत्व तन्निरूपितजनकतायां साध्याविशेषणकोपस्थित्यवृत्ति-
साध्यसंशयजनकतानियतजन्यतानिरूपितजनकतायां चावच्छेदकी-
भूता या गोस्याभाववद्भूत्यश्वत्ववानित्यादिज्ञानोपप्रकारता तामादाय
गौरद्वैतत्वादित्यादिधिरुद्धे बह्वपभावकालीनधूमवान् घट्टिमात्र वेत्या-
दिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितसाध्याविशेषणकोपस्थित्यवृत्ति-

(१) स्यावच्छेदकावच्छिन्नभिन्नत्वनिवेशे न दोष इत्यत आह-
उक्तेति । मानाभावः विनिगमनाविरहेण जनकता नाना तथा चा-
न्यजनकतामादायातिव्याप्तिरिति भावः ।

धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानियतं यद्वह्यभाव-
 कालीनधूमविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धित्वावच्छिन्नजन्यत्वं तन्नि-
 रूपितजनकतायां साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तिसाध्यसशयजन-
 कतानियतजन्यतानिरूपितजनकतायां चावच्छेदकीभूता या घट्टि-
 महत्त्ववह्यभावकालीनधूमवानित्यादिज्ञानायप्रकारता तामादाय
 घाहमान्धूमादित्यादिव्याप्ये चातिव्याप्तिः । न च द्वितीयजन्यतायां
 मुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वनिवेशान्नायमतिप्रसङ्गः । विशिष्टवैशिष्ट्या-
 वगाहिवुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतायां मुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वाभावा-
 दिति वाच्यम् । तावतापि यद्वह्यभावकालीनधूमवान् पर्वतो घट्टि-
 मात्र वेत्यादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितधर्मितावच्छेदकप्रकार-
 कधर्मिज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानियतं यद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्या-
 वगाहिवुद्धित्वावच्छिन्नजन्यत्वं तन्निरूपितजनकतावच्छेदकीभूतवह्यि-
 महत्त्ववह्यभावकालीनधूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानायप्रकारतामादाय
 घट्टिमान् धूमादित्यादिव्याप्ये पर्वतीत्या विरुद्धे चातिव्याप्तेर्दुर्वार-
 त्वादिति चेन्न । द्वितीयजन्यतायामनुभवत्वानवच्छिन्नत्वस्य ज्ञाना-
 वच्छिन्नत्वस्य वा निवेशेनैवोक्तातिव्याप्यसम्भवादिति । न च
 तथापि यद्वह्यभावकालीनालोकवान् पर्वतो घट्टिमात्र वेत्यादिसंश-
 यत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितसाध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तिसाध्यमिता-
 वच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया नियत यत्पर्वतो यद्वह्य-
 भावकालीनालोकवानित्याकारकानुमितित्वावच्छिन्नपरामर्शजन्य-
 त्वं तन्निरूपितजनकताया साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तिसाध्यसं-
 शयजनकतानियतजन्यतानिरूपितजनकतायां चावच्छेदकीभूता
 या घट्टिमहत्त्ववह्यभावकालीनालोकव्याप्यधूमवानित्यादिज्ञानी-
 यप्रकारता तामादाय व्याप्यादावतिव्याप्तितादवस्थमेव परामर्शज-
 न्यतायां परामर्शात्मकज्ञानावच्छिन्नत्वसत्त्वादिति वाच्यम् । परामर्श-
 जन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशावश्यकतया प्रयोजन-
 विरहेणानुमितित्वाद्यप्रवेशेन परामर्शजन्यत्वस्य परामर्शोत्तरवृत्ति-
 शयाजनकज्ञानादावपि सत्त्वेन परामर्शजन्यतायां साध्यसशयज-
 नकतानियतत्वाभावादेवोक्तातिव्याप्तेरनयकादादिति ध्येयम् ॥

यत्तु द्वितीयजन्यतायां स्मृतित्वावच्छिन्नत्वनिवेशाशोकातिप्रसङ्ग
 इति ॥ तन्मुच्छेदम्-साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदककोटा-

यत्पयहितोत्तरस्य नियेशायश्यकतया स्मृतित्वस्य जन्यतानवच्छे-
दकत्वमिति । स्मृतिवस्य जन्यतानवच्छेदस्ये सशयजनकज्ञानसा-
धारण्या साध रणादिधर्मज्ञानजन्यताया यथा सशयजनकत्व-
नियतस्य तयोपपादित प्रागेव ॥ ७ ॥

एतदस्मरसेनेव वा—साध्यामावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्न-
सशयजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपिताया तादृशधर्मानव-
च्छिन्नसाध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नसशयजनकतावच्छेदका-
वच्छिन्नजन्यतानिरूपिताया च जनकतायामवच्छेदिका या प्रकारता
तस्या वा निवृत्तान्नोक्तदोष इति कल्पान्तरमुक्त मट्टाचार्येण ॥

एतत्कले सशयपदद्वयोपादानव्यावृत्त प्रागेव विहिता ॥
अथात्र साध्यामावविषयकत्वघटितधर्मानवच्छिन्नजनकतानिवेशनेव
सामञ्जस्ये तादृशजाकतायां साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्न-
नियेशो व्यर्थ । न चाश्वत्ववद्भूतल गोत्ववन्न वेत्याकारकसशयप्रति-
या साध्यामावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकप्रकारक-
ज्ञानत्यावच्छिन्नजनकता तदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नादप्यविशिष्टवै-
शिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूता या
गोत्वामात्रहस्यवत्त्वघानिनि धानीयप्रकारतातामादाय गोत्ववान्-
अदस्यदित्यादावतिव्याप्तिधारणाय तत्रियेदानमावदयकमिति वाच्य-
म् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यताया साध्यसशयजनक-
तावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्नघरूपतादृशजनकतावच्छेदकपर्यातावच्छे-
दकताक यधिरहादेशोक्तानिव्याप्यसम्मवादानुभवयादपि विशिष्टवै-
शिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकघटकत्वात्, अन्यथोक्तविश-
यणदानमपि गोत्वकालीनादस्यवद्भूतल गोत्ववन्न वेत्याकारकसशयस्य
धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छि-
न्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नगोत्वकालीनादस्यव्यविशिष्टवैशिष्ट्यावगा-
हित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतागोत्वामाव-
धत्सिगोत्वकालीनादस्यव्यविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यता-
निवृत्तादयस्यापरो म न चोक्तज्ञानमादायातिव्याप्तिमिषैव तद्विशे-
षण विहाय साध्यमुद्रविशेष्यकत्वावच्छिन्नप्रत्यस्य नियेशात्सासङ्गति-
रिति वाच्यम् साध्यमुद्रविशेष्यकत्वावच्छिन्नप्रवनिधशकल्येऽपि
अदस्यवद्भूतल गोत्ववन्न वेत्याकारकसशयव्यविशिष्टवैशिष्ट्यावच्छेदक-

ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायां साध्यमुख्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्यापि सत्त्वात् तादृशजनकतावच्छेदकावच्छिन्नाविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यतामादायोक्तातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति । एतेन स्मृति-
त्वादिसाधारणाविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यतामादायो-
क्तातिव्याप्तिवारणाय साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशन-
मित्यपि परास्तम् । तन्मते तद्विशेषणदानेऽप्युक्तरीत्याऽतिव्याप्तेरश-
क्यपरीहारतया जन्यतायां विशेषणान्तरं (१) प्रक्षिप्यैवोक्तातिव्याप्ते-
र्वारणीत्यादिति ।

यत्तु महानसीयबहिमान् बहिसामान्याभाववान् घेत्याकारकसंश-
यजनकीभूतकोट्युपस्थिते जनकमहानुसीयबाह्मदवृत्तबहिसामान्या-
भावबदवृत्तिपर्वतीयधूमवानितिज्ञानीयप्रकारतामादाय बहिमान् पर्व-
तीयधूमादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्यविषयकत्वघटितधर्माव-
च्छिन्नेति साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकीवपयकत्वघटितध-
र्मावच्छिन्नार्थकमिति ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ प्रकृतसाध्यसंशयत्वावच्छिन्न-
जन्यतानिरूपितजनकतानिवेशावश्यकत्वस्य प्रागेवाभिहितत्वेन उक्त-
संशयजनकताया लक्षणाघटकत्वादेवोक्तातिव्याप्त्यसम्भवादिति
भावनीयम् ।

परे तु जनकतायां साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वानि-
वेशे बह्व्यभावाभावबहुत्तबह्मिहृत्तिधूमवानितिज्ञानीयप्रकारतामादाय
हृदो बह्व्यभाववान् धूमादित्यादिविरुद्धेऽतिव्याप्तिरुक्तज्ञानीयप्रका-
रतायां साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्ना या बह्विषयको-
पस्थितित्वावच्छिन्नबहिमान् बह्व्यभाववानित्याकारकसाध्यसंशय-
जनकता तदवच्छेदकत्वस्य सरात् ॥ न चोक्तज्ञानीयप्रकारतायां
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नकोटिताकसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपि-
तजनकतावच्छेदकत्वाभावादेव नातिव्याप्तिः । यद्विकोटिकसंशयत्व-
बह्व्यभावकोटिकसंशयत्वयोरेवोक्तज्ञानजन्योपस्थितिजन्यतावच्छे-
दकत्वादिति वाच्यम् । साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतापदेन साध्यसं-
शयत्वन्यूनवृत्तिजन्यताया एव प्रागुक्तमुक्त्या विवक्षितत्वादित्याहुः ॥

(१) अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशज्ञानावच्छिन्नत्व-
जन्यतायां निवेशनीयमिति ।

अन्ये तु यादृशविषयविशेषे साध्यसंशयसमनियत एव
घटसंशयो जायते तत्र तत्साध्यकविरुद्धेतिव्याप्तिः । तथाच साध्या-
भावसहचरितत्वाद्यच्छिन्नां साध्याभावविषयकत्वघटितधर्माद्यच्छिन्न-
जनकतानिरूपितजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकामृत (घट)सहच-
रितत्वाद्यच्छिन्नां प्रकारतामादाय लक्षणगमनादिति साध्यविषयकत्व-
घटितधर्माद्याच्छिन्नप्रत्यनिवेशः । तथाच घटसहचरितयत्ताज्ञानजन्यो-
पस्थितित्वाद्यच्छिन्नजनकतार्या तादृशविषयकत्वानवच्छिन्नत्वादिति
यद्वन्ति ॥ ८ ॥

अथवा साध्यसन्देहप्रयोजिका या साध्यस्य तद्भाषस्य चोपस्थि-
तिविषयता तदुभयप्रयोजकप्रकारतायत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । उभय-
साहचर्याद्यच्छिन्नप्रकारताया एव तथात्वात्प्रतिप्रसङ्गः । साध्यस्यो-
पस्थितिविषयता च साध्याभावविषयतानन्तर्भूता प्राप्ता तेन यद्व्य-
भाषसाहचर्याद्यच्छिन्नप्रकारताया वद्विविधपताप्रयोजकत्वेऽपि वि-
रुद्धे नातिव्याप्तिरिति मह्याचार्येणोक्तम्-इतिपाठः काचित्कः ।

अथेतत्कल्पेऽपि यत्र नित्यत्वतद्भावविषयकज्ञानवानयं नित्य-
त्वतद्भावसहचरितप्रमथधर्माध्यायमित्याकारकज्ञानाभ्यां निप-
त्यतद्भावविषयविषयकैवोपस्थितिर्जनिता तत्र तादृशोपस्थितिजनक-
पक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमादाय नित्यत्वसाध्यकज्ञानहेतौ प्रागु-
क्तातिव्याप्तिर्दुर्वारैव तादृशोपस्थितिभ्यक्तेः साधारणधर्मयत्ताज्ञान-
जन्यत्वेन तर्कावसाध्यतद्भावविषयतायाः साध्यसंज्ञप्रयोजकत्वस-
त्त्वेन तादृशोभयविषयताप्रयोजकत्वस्य नित्यत्वतद्भावविषयकज्ञा-
नत्वाद्यच्छिन्नप्रकारतायामपि सत्त्वात् इति चेन्ना साध्यस्योपस्थितिवि-
षयतानिष्ठसाध्यसन्देहत्वाद्यच्छिन्नप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकतानिव-
तप्रयोज्यताकप्रयोजकतावत्यं सति साध्याभाषस्योपस्थितिविषय-
तानिष्ठसाध्यसन्देहत्वाद्यच्छिन्नप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकतानिवतप्र-
योज्यतानिरूपितप्रयोजकतावन्प्रकारताया विवक्षितत्वादेवोक्तातिव्या-
प्तिवारणनम्नवाधिरपरत्वनद्भावविषयकज्ञानवत्साज्ञानप्रयोज्यतायाः
साध्यसन्देहाजनकोपस्थितिविषयतासाधारणत्वेन साध्यसंज्ञप्र-
योजकताव्यभिचारिवादिति इत्येवम् ॥ ९ ॥

साध्यविषयकत्वघटितधर्माद्यच्छिन्नजनकतावच्छेदको यो धर्म-
इत्यच्छिन्नप्रत्यनिरूपितायां तद्वच्छिन्नसहकारितावच्छेदक-

साध्यामावधिपयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्न-
जन्यतानिरूपितायां च जनकतायामवच्छेदकीभूतप्रकारताया
निवेशेन नातिप्रसङ्ग इति मट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अत्र महानसीयवह्निमद्यावृत्तवह्यभाववद्व्यावृत्तपर्वतीयधूम-
वानितिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमान् पर्वतीयधूमादित्यादावतिव्या-
प्तिः—उक्तज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेरेपि महानसीयवह्निमान् वह्निसामा-
न्याभाववान् घेत्याकारकसंशयजनकत्वाद्दतः साध्यविषयकत्वेऽति
साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकरुणिकताकार्थकम् । तथा-
च्च महानसीयवह्निमद्यावृत्तधूमवत्साज्ञानजन्यमहानसीयवह्न्युपस्थिति-
त्वावच्छिन्नजनकतायां साध्यतावच्छेदकताकविषयताकत्वावच्छिन्न-
त्वाभावात्प्रोक्तातिव्याप्तिः । एवं महानसीयवह्निमद्यावृत्तवह्यभाववद्या-
वृत्तपर्वतीयधूमवानिति ज्ञानीयप्रकारतामादाय महानसीयवह्निमान्
पर्वतीयधूमवानित्यादिधिरुद्धेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयजनकतायां
साध्यामावधिपयकत्वावच्छिन्नेति । अत्र साध्यविषयकत्वं साध्यमुख्य-
विशेष्यकत्वरूपं ग्राह्यम् । तेन वह्निकालीनमहानसीयवह्निमान् वह्निसा-
मान्याभाववान् घेत्याकारकसंशयजनककोट्युपस्थितिजनकताव-
च्छेदकीभूतवह्निकालीनमहानसीयवह्निमद्यावृत्तवह्यभाववद्यावृत्त-
पर्वतीयधूमवानितिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमान् पर्वतीयधूमा-
दित्यादौ नातिव्याप्तिः ।

केचित्तु कालिकसम्बन्धेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रवह्यभावकोटि-
कसंशयजनककोट्युपस्थितिजनककालिकेन वह्यभाववद्वृत्तिकालि-
कसम्बन्धावच्छिन्नप्रवह्यभावमावधवृत्तिधूमवानिति ज्ञानमादाय व-
ह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्यविषयकत्वेऽति साध्य-
मुख्यविशेष्यकार्थकम् । एवं कालिकेन वह्निकोटिकसंशयजनकीभूत-
कोट्युपस्थितिजनक कालिकेन वह्निमद्वृत्ति-विशेषणतया कालिकस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रवह्यभाववद्वृत्ति धूमवानितिज्ञानमादाय तत्रैवातिव्याप्ति-
वारणाय द्वितीयजनकतायां साध्यामावधिपयकत्वावच्छिन्नेति ।
न च साध्यातावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावधिपय-
कत्वावच्छिन्नत्वमात्रनिवेशेनाप्युक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवात् प्रकृत-
साध्यामावधिनिवेशो व्यर्थ इति याच्यम् महानसीयवह्नित्वाद्दशवह्यमाव-
सहस्ररितधूमवान् इत्यादिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमान् धूमादि-

त्यादावतिव्याप्तिवारकत्वात् । न च साध्यविषयकत्वे साध्यतावच्छे-
दकातिरिक्तानिष्टप्रकारत्वात्निरूपितत्वं निवेद्यं तावत्तैव नोक्तानिव्या-
प्तिरिति वाच्यम् एवमपि समानाधिकरणत्वसम्बन्धेन महान्नीयत्व-
विशिष्टवद्विजावच्छिन्नक्रोटिकसंशयजनकक्रोट्युपस्थितिजनकज्ञान
मादायोक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यात् । न चैवमपि साध्यविषयतायां साध्य-
तावच्छेदकानिष्टनिरवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य निरवच्छिन्नसा-
ध्यतावच्छेदकतास्थले सावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकतास्थले साध्य-
तावच्छेदकतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकप्रकारतानिरूपितत्वस्य निवे-
द्यातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तावताप्येकोऽन्त्यसम्भवात् साध्यामा-
धाविषयकत्वेत्यत्र साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकनानुप्रतिपत्ति-
ताकाभावविषयकत्वेनिवेशेनैवानिव्याप्तिविरहेण तदपेक्षयोक्तप्रयासे
गौरवाद्येत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

अत्र कल्पे संशयत्व न निवेद्यते प्रयोजनाभावात् ॥
यद्य ह्यचित् पुस्तके संशयजनकमेति पाठो दृश्यते स च मूले सा-
ध्यसंशयेऽनुरोधेऽप्यवधेयम् ॥ अत्र च साध्यविषयकत्वघटितधर्मा-
वच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नजन्यत्वमेव साध्याभाव-
विषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूततद्धर्मावच्छिन्नस-
हकारितावच्छेदकावच्छिन्नजन्यत्वमेव निवेद्यम्, अन्यथा सामान्यतः
साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्य-
तानिरूपितजनकतावच्छेदका सती साध्यविषयकत्वघटितधर्माव-
च्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकसाध्याभाववि-
षयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपि-
तजनकतावच्छेदकीभूता या प्रकारतेत्युक्तौ बहिमहृत्तिग्रहणमाय-
वदृत्तिधूमयानिति ज्ञानमादायातिप्रसङ्गा दुर्बल एव-वज्ञपमावपद-
वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वस्यापि साध्यविषयकत्वघटितध-
र्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूतबहिमदृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थि-
तित्वावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वान्, एतन्निवेशसूचनायैव साध्य-
विषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदको यो धर्म इत्युक्ततया
सोक्तज्ञानीप्रकारतायां साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकता-
वच्छेदकीभूतबहिमदृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिरूपयात्तद्धर्मा-
वच्छिन्ननिरूपितजनकतावच्छेदकत्वं यद्वह्यमायवदृत्तिधर्मवत्ताज्ञान

जन्योपस्थितित्वस्य तादृशधर्मावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वा-
भावाभ्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ अनुगमस्तु-साध्यविषयकत्वघटित-
धर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकधर्मविशिष्टप्रकारत्वम् । वैशिष्ट्यं
घ स्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्व-स्वावच्छिन्न-
सहकारितावच्छेदकीभूतसाध्याभावाविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्न-
जन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनेति ॥ १० ॥

तदवच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वं च तदवच्छिन्नासमवधानप्र-
युक्तफलोपधायकत्वाभाववत्स्वावच्छिन्नकत्वमित्युक्तं भट्टाचार्येण ॥

अत्र तदवच्छिन्ने स्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालित्व-
स्वाभाववहृत्तिस्वाघटकधर्मावच्छिन्नजनकतांनिरूपितजन्यताशाल्यु-
पस्थितिमत्त्वांभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम्, नातो घ-
ह्निमद्वृत्तिधूमवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नाया घह्निमद्वृत्तिधूम-
वान् घह्निमद्वृत्तिजलवानितिज्ञानद्वयजन्योपस्थितिव्यक्तरसमवधान-
प्रयुक्तस्य फलोपधायकत्वाभावस्य केवलवन्हाभाववद्वृत्तिधर्मादिम-
त्ताज्ञानजन्योपस्थितावेव सत्त्वेऽप्यसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थि-
तिसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थित्योः परस्परसहकारिभावः ।
स्वपदेन साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वमादाय तदघटकीभूतधर्मिषिपय-
तानिरूपितसाधारण्याद्यवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वावच्छिन्नजन-
कतानिरूपितजन्यताशालित्वस्य केवलसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यो-
पस्थितावपि सत्त्वाद्धर्मविशिष्टान्योपस्थित्यप्रसिद्धिः स्यादतः स्वाभाव-
वहृत्तिध्वनिवेशः । एवं घह्निविषयकस्मृतिं प्रति घह्निविषयकज्ञान-
त्वेनापि जनकत्वसत्त्वात् स्वाभाववहृत्तिवह्निविषयकज्ञानत्वमादाय
तथैवाप्रसिद्धिः स्यादतः स्वाघटकत्वनिवेशः । वह्निविषयकज्ञानत्वं च
न स्वाघटकम् । संसर्गघटकजन्यता च स्मृतिर्यावच्छिन्ना ग्राह्या, तेन
जन्यताद्यवच्छिन्ने प्रति कालत्वादिना जनकतामादाय नाप्रसिद्धिः ।

अथवा संसर्गघटकजन्यतायां हानावच्छिन्नत्वमेव निवेश्यम्, तेन
प्रागुक्तयुक्त्या स्मृतित्वस्य साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतान-
वच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः, न वा स्मृतिं प्रति संस्कारत्वेन जनकता-
मादायाप्रसिद्धिः । एवं च स्वाघटकत्वमप्यनुपादेयमेव । द्वितीयसंसर्ग-
घटकोपस्थितिमत्त्वं च सामानाधिकरण्य-समानकालीनत्वोभयसम्ब-
न्धेन । अथवा तदवच्छिन्ने धर्मविशिष्टान्यत्वमनिवेश्य तदवच्छिन्ना-

स्यान्नावतिव्याप्तिवारकात् । न च साध्यविषयकत्वे साध्यतावच्छे-
दकातिरिक्तनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्व निवेद्यं तावदेव नोक्तानिव्या-
प्तिरिति वाच्यम् एवमपि समानाधिकरणत्वस्यैव महानसीयत्व-
त्रिशिष्टवह्निभावच्छिन्नकोटिकमशयजनककोट्युपस्थितिजनकज्ञान
मादायोक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यात् । न चैवमपि साध्यविषयतायां साध्य-
तावच्छेदकनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य निरवच्छिन्नसा-
ध्यतावच्छेदकतास्थले सावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकतास्थले साध्य-
तावच्छेदकतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकप्रकारतानिरूपितत्वस्य निवे-
द्यान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तावताप्येकोऽत्यसम्भवात् साध्यामा-
वविषयकत्वेत्यत्र साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताप्रतियोगि-
ताकामावविषयकत्वनिवेशेनैवातिव्याप्तिविरहेण तदपेक्षयोक्तप्रयासे
गौरवाद्येत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

अत्र कल्पे सशयत्वं न निवेद्यते प्रयोजनाभावात् ॥
यत्र द्वयम् पुस्तके सशयजनकतेति पाठो दृश्यते स च मूले सा-
ध्यसशयत्वयुक्तोच्येत्यवधेयम् ॥ अत्र च साध्यविषयकत्वघटितधर्मा-
वच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नजन्यत्वमेव साध्यामाव-
विषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूततद्धर्मावच्छिन्नस-
हकारितावच्छेदकावच्छिन्नजन्यत्वमेव निवेद्यम्, अन्यथा सामान्यतः
साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्य-
तानिरूपितजनकतावच्छेदका सती साध्यविषयकत्वघटितधर्माव-
च्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकसाध्यामाववि-
षयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपि-
तजनकतावच्छेदकीभूता या प्रकारतेत्युक्तौ वह्निमहृत्तिवह्णमाय-
वदृष्टिधर्मघानिति ज्ञानमादायातिप्रसङ्गा दुर्वार एव-वह्णमायवद-
वृत्तिधर्मघानज्ञानज-योपस्थितित्वस्यापि साध्यविषयकत्वघटितध-
र्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूतवह्निमदृष्टिधर्मघानज्ञानज-योपस्थि-
तितयावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकतात्, एतन्निवेशसूचनायैव साध्य-
विषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदको यो धर्म इत्युक्ततथा
षोडशान्यप्रकारतायां साध्यावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकता-
वच्छेदकीभूतवह्निमदृष्टिधर्मघानज्ञानजन्योपस्थितौ एतद्व्यवहारादधर्मा-
वच्छिन्ननिरूपितजनकतावच्छेदकत्व वह्णमायवदृष्टिधर्मघान

जन्योपस्थितित्वस्य तादृशधर्मावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वा-
भावात्प्रतिव्याप्तिरिति भावः ॥ अनुगमस्तु-साध्यविषयकत्वघटित-
धर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकधर्मविशिष्टप्रकारत्वम् । वैशिष्ट्यं
च स्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्व-स्वावच्छिन्न-
सहकारितावच्छेदकीभूतसाध्याभावांविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्न-
जन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनेति ॥ १० ॥

तदवच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वं च तदवच्छिन्नासमवधानप्र-
युक्तफलोपधायकत्वाभाववत्स्वावच्छिन्नकत्वमित्युक्तं भट्टाचार्येण ॥

अत्र तदवच्छिन्ने स्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालित्व-
स्वाभाववद्बृहत्तिस्वाघटकधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशाल्यु-
पस्थितिमत्संभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम्, नातो घ-
ट्टिमद्बृहत्तिधूमवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नाया बृहत्तिधूम-
घान् बृहत्तिजलवानितिज्ञानद्वयजन्योपस्थितिव्यक्तरसमवधान-
प्रयुक्तस्य फलोपधायकत्वाभावस्य केवलवन्धभाववद्बृहत्तिधर्मादिम-
त्ताज्ञानजन्योपस्थितावेव सत्त्वेऽप्यसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थि-
तिसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थित्योः परस्परसहकारिभावः ।
स्वपदेन साधारणधर्मवद्बृहत्तिज्ञानत्वमादाय तदघटकभूतधर्मविषय-
तानरूपितसाधारण्यावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वावच्छिन्नजन-
कतानिरूपितजन्यताशालित्वस्य केवलसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यो-
पस्थितावपि सत्त्वाद्धर्मविशिष्टान्योपस्थित्यप्रसिद्धिः स्यादतः स्वाभाव-
वद्बृहत्तित्वनिवेशः । एवं बृहत्तिविषयकस्मृतिं प्रति बृहत्तिविषयकज्ञान-
त्वेनापि जनकत्वसत्त्वात् स्वाभाववद्बृहत्तिविषयकज्ञानत्वमादाय
तद्यैवाप्रसिद्धिः स्यादतः स्वाघटकत्वनिवेशः । बृहत्तिविषयकज्ञानत्वं च
न स्वाघटकम् । संसर्गघटकजन्यता च स्मृतित्वावच्छिन्ना प्राह्या,तेन
जन्यतावच्छिन्नं प्रति कालत्वादिना जनकतामादाय नाप्रसिद्धिः ।

अथवा संसर्गघटकजन्यतायां ज्ञानावच्छिन्नत्वमेव निवेश्यम्,तेन
प्रागुक्तयुक्त्या स्मृतित्वस्य साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतान-
वच्छेदकत्वेऽपि न क्षति, न वा स्मृतिं प्रति संस्कारत्वेन जनकता-
मादायाप्रसिद्धिः । एवं च स्वाघटकत्वमप्यनुपादेयमेव । द्वितीयसंसर्ग-
घटकोपस्थितिमत्त्वं च सामानाधिकरण्य-समानकालीनत्वोभयसम्ब-
न्धेन । अथवा तदवच्छिन्ने धर्मविशिष्टान्यत्वमनिवेश्य तदवच्छिन्ना-

समवधानप्रयुक्तत्वपदेन तद्वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वापच्छिन्न
प्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वमेव निवेशनीय तावत्तेवोक्तदोषवारण
सम्भवात् । एव स्वावच्छिन्नकत्वमित्यत्रापि स्वावच्छिन्न निरुक्तोभय-
सम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्व निवेशनीयम्, तेन केवलसाध्यवद्वात्तधर्म
वत्ताज्ञानादिजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तस्य फलोप
धायकत्वाभावस्य साध्याभाववद्वात्तधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिका
लीनसाध्याभाववद्वात्तधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितौ सत्त्वऽपि नोक्त
दोषतादवस्थम् ॥

यत्तु तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिधर्मावच्छिन्नासमवधाना
प्रयुक्तत्वविशिष्टतद्वच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तत्वस्य विवक्षितवाप्तौ
सदोषावसर । घन्हाभाववद्वात्तधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिकालित्य
न्त्याभाववद्वात्तधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिनिष्ठस्य फलोपधायकत्वा
भावस्य घट्टिमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानादिजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नास
माधानप्रयुक्तत्वेऽपि घट्टिमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वसमाना
धिकरणाभावप्रतियोगिधर्मावच्छिन्नासमवधानाप्रयुक्तत्वाभावात्तादृ-
शोपस्थितिनिष्ठफलापधायकत्वाभावे निरुक्ताभावप्रतियोगि यद्वट्टि
मद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्व तद्वच्छिन्नासमवधानाप्रयुक्त
त्वादिति ।

तन्मन्दम्—केवलघन्हाभावसद्वचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिनि
ष्ठफलोपधायकत्वाभावेऽपि निरुक्ताप्रयुक्तत्वविशिष्टद्विसद्वचरितध
र्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तत्वाभावात् घ
न्हाभावसद्वचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वानुपफलापधायकत्वा
भावे घन्हाभावाभावसद्वचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्ना
समवधानस्यापि प्रयोजकत्वादिति ध्येयम् ॥ ११ ॥

इदं व्युत्पत्ति नियमणुत्वादित्यादौ साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य को
ट्युपस्थितिं सशय च प्रति हतुनया तद्विषये धर्मिणि सदेतां प्रसङ्ग
स्यादत्त पक्षधर्मतति पक्षपद धर्मिणाप्ररामिति शिरामणि ॥ अत्र
समूहात्मनविषयतामाश्रयतिप्रसङ्गवारणाय कोटिद्वयापस्थितिजन
कतावच्छेदकामूनविषयताश्रयत्वनिवेशनमायद्यक सम्बन्धिधिशब्ध
कज्ञानादपि सम्यग्यन्तरस्मरणोक्त्येन तत्काटिसाहचर्यादिविशिष्टविय
यत्पत्तये हतुनया धर्मिण्यप्यताया जनकतानवच्छेदकत्वादित्याश

इत्ययं, घस्तुतस्तु साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकज्ञानविषयकत्वमित्यस्य कोटिद्वयोपस्थितिनिष्ठा या साध्यसन्देहजनकता जन्यतासम्बन्धेनाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन वाऽवच्छिन्नज्ञायां तदवच्छेदकतायामवच्छेदिका या विषयता तदाश्रयत्वमर्थः । एवं च साधारणधर्मादिविशेष्यकज्ञानस्य कोटिद्वयस्मारकत्वेऽपि संशये धर्मिज्ञाननियमाय तत्तद्धर्मिकसशयप्रत्यक्षं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्तत्तद्धर्मिज्ञानविशिष्टकोट्युपस्थितित्वेनैव हेतुतेति धर्मिविषयताया अपि तादृशसन्देहजनकतावच्छेदकतायामवच्छेदकत्वादतिव्याप्तिरतः पक्षधर्मतापदोपादानमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

तत्रापि प्रकृतसाध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता या जनकता तन्निरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायामवच्छेदिका सती तदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकृतसाध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायामवच्छेदिका या विषयता तदाश्रयत्वमिति निष्कर्षो बोध्यः । तेन वन्दिमद्वृत्तिवन्धभाववद्वृत्तिधूमवानित्यादिज्ञानमादाय न प्रागुक्तदोषावकाशः । वन्धभाववान् पर्वतीपधूमादित्यादिविरुद्धे वन्धभाववद्वृत्तिमहानसीयवन्दिमद्वृत्तिपर्वतीपधूमवानित्यादिज्ञानीयप्रकारतामादायातिव्याप्तिरुक्तज्ञानीयप्रकारतायां प्रकृतसाध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता या वन्धभाववद्वृत्तिधूमवत्ताज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वावच्छिन्नजनकता तन्निरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वात् । संशयद्वयोपादानम् । यदि चात्रापि साध्यविषयकोपस्थितित्वावच्छिन्ना या जनकता तन्निरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतायती या विषयता तदाश्रयत्वं विवक्ष्यते तदा साध्यसन्देहपदमनुपादेयमिति ध्येयम् । अथात्र प्रागुक्तार्थमपहाय धर्मिण्यतिव्याप्तिदानार्थमेतादृशार्थकरणमनुचितमिति चेन्न, प्रागुक्तकल्यापेक्षया लाघवानुसन्धानेनैवैतत्कल्पस्योक्तत्वात् ।

घस्तुतस्तु साधारणधर्मादिविशेष्यकज्ञानस्यापि कोट्युपस्थितिजनकत्वे पूर्वव्याख्यायामसंभव एव स्यात् संशये धर्मिज्ञाननियमाय

संशयजनकतावच्छेदककोटौ साधारणादिधर्मवर्त्मज्ञानवैशिष्ट्य-
स्यैव निवेशनीयतया संशयजनकतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नत्वरूप-
साध्यसंशयजनकतावच्छेदकपयासावच्छेदकताकत्वस्य साधारणध-
र्मादिज्ञानज-यतायामसत्त्वात् साधारणधर्मादिविशेष्यकज्ञानस्यापि
तज्जन्यतावच्छेदकघटकत्वादतो व्याख्यान्तरानुसरणमिति ध्ययम् ॥१२॥

वस्तुतस्तु यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वम् अनुमितिप्रतिय-
न्धकताशून्यपक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनज्ञानावृत्ति तादृशत्वमे-
व विवक्षणीयम् ॥ अथवा स्वन्यापकतत्कत्वरूपानतिरिक्तवृत्त-
त्वनिवेशे यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापक पक्षधर्मताज्ञान-
कालीनत्वानुमित्यप्रतियन्धकत्वोभयामाव तादृशत्वमेव विवक्षणी-
यम्, अन्यथा स्वरूपासिद्धिवारकस्य हेतुमत्ताग्रहाविरोधित्वदलस्य
वैयर्थ्यापत्ते — पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनतद्विषयकानाहार्यं
निश्चयस्याप्रसिद्ध्या यादृशविशिष्टविषयकरूपदेन तस्योपादानासम्भ-
वात् । एव सामान्यलक्षणस्याप्यव्याप्तेरिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र प्रथमकल्पे यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमिति
प्रतियन्धकताशून्यपक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानावृत्त्यायुक्तौ, द्वितीय च
विशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापक पक्षधर्मिकहेतुमत्ताविषयकत्वानु-
मित्यप्रतियन्धकत्वोभयामात्र इत्युक्तावेव सामञ्जस्ये हेतुमत्त्वज्ञानका-
लीनत्वपर्यं तनिवेशो व्यर्थ इति ।

मैवम् । यादृशस्थले यादृशस्य वस्तुनो हेतुमत्पक्षविषयकज्ञा-
न कदापि न जात तत्र तादृशवस्तुन्यतिव्याप्तिवारणायैव तन्निवेशात् ।
जातिमान् घटत्वभाषयानित्यादिज्ञानवारणायव्यापकीभूतविषयता-
शून्यत्वस्वावश्य निवेश्यतया उदासीनेति उच्यतेतिवारणाय तन्निवेशा-
वश्यकत्वाच्च । अन्यथा हेतुमत्त्वाविषयकोदासीननिश्चयस्यैवाव्याप-
कीभूतविषयताशून्यत्वानुदासीनातित्यापत्त्यापत्ते । वस्तुतो हृदो वह्नि-
मान् जलाभायव्याप्यादिरयादौ जलवद्भ्रदादावतिव्याप्तिवारणार्थमेव
तन्निवेशनम् । जलवद्भ्रदविषयकहेतुमत्ताज्ञानस्याहार्यत्वेन धर्तुम-
शक्यत्वादिति ध्येयम् । यद्यपि हेतुमत्ताज्ञानाविगमकालावच्छेदेनोदा-
सीननिश्चयसामान्ये निरुक्तोभयामावसत्त्वात्तित्यासितादवस्थमे-
व, तथापि हेतुमत्ताज्ञानक्षणावच्छेदेन निरुक्तोभयामाविविषयताप्र-
दोष । हेतुमत्त्वज्ञानकालीनत्वस्य भावप्रतियोगिकोटावुपलक्षणतया

निवेशाश्लोकदोषः । यदा कदाचित् तादृशज्ञानकालीनत्वसत्त्वे उपलक्षिताभावासत्त्वात् इत्यपि वदन्ति ।

घस्तुतः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकतानिवेशे न दोष इति ध्येयम् ।

अथात्र कल्पद्वय एव हृदत्वादिसामानाधिकरण्येन वन्द्यादिसाध्य-
कजलादिहेतुकस्थले घट्टिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलात्मकासा-
धारण्येऽध्यासिः—सामानाधिकरण्येन हेतुमत्ताज्ञानकालीनतादृशा-
साधारण्यनिश्चये तादृशानुमितिप्रतिबन्धकत्वस्यासत्त्वात् । न च सा-
मानाधिकरण्येन साध्यहेतुस्थलेऽवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानका-
लीनत्वनिवेशाश्लोकाव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति सामानाधिकर-
ण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेः अवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्तानि-
श्चयकालीनतादृशहेत्वभाववत्पक्षविषयकनिश्चयस्याहार्यतया तादृ-
शहेतुमत्ताज्ञानकालीनसामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षविषयक-
निश्चयस्यैव यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयपदेन घट्टेऽप्यतया तत्राव-
च्छेदावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वस्यासत्त्वादिति चेत्,

अत्राच्यते—अवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताप्रदकालीनत्वघटितो-
भयाभाव एवासाधारण्यसङ्ग्रहाय निवेशनीयः । सामानाधि-
करण्येन साध्यहेतुतास्थले सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षे
घातिव्याप्तिशङ्कैव नोपजायते । यत्रादौ भाविज्ञानमप्रमेत्यप्रामाण्य-
ज्ञानं ततः सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षविषयकनि-
श्चयस्ततोऽवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयस्तत्राप्रामाण्यज्ञाना-
भावावच्छेदकक्षणावच्छेदेन तादृशहेत्वभाववत्पक्षविषयकनिरुक्तो-
भयाभावासत्त्वात् । एवं चाप्रामाण्यज्ञानाभावावच्छेदकक्षणावच्छेदे-
न तादृशोभयाभावो निवेशनीयः, तेनाप्रामाण्यज्ञानाभावाविशिष्टपृथग्-
पाचाच्छिन्नाविषयकानिश्चयत्वावच्छेदेकीभूतक्षणावच्छिन्नपृथग्पावच्छि-
न्नविषयकनिश्चयवृत्तिकामावाप्रतियोगी निरुक्तोभयाभावस्तद्रूपव-
स्वमिति समुदितार्थः । नातो यत्रादावसाधारण्यनिश्चयस्ततस्तद्-
धर्मिकाप्रामाण्यज्ञानात्मकहेतुमत्त्वानिश्चयस्तत्रासाधारण्यनिश्चयेऽपि
तादृशोभयाभावासत्त्वेऽसाधारण्याव्याप्तिः । न च तथापि यत्र
ज्ञानस्य पक्षत्वं घटादेः साधारण्येन साध्यत्वं प्रकारकत्वाभावस्य
हेतुत्वं तत्र तदभाववद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यग्रहे हेतु-

च्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयनि-
 ष्टाभावप्रतियोगित्वाभाववान् तादृशोभयाभावस्तद्रूपावच्छिन्ने तद्रूपा-
 वाच्छिन्नवत्त्वमिति लक्षणार्थः पर्यधमितः। एवञ्चोक्तयाधधिपयकनिश्च-
 यत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वास्वीकारेऽपि तादृशवाध-
 व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वस्यावश्य-
 र्थाकार्यतयाक्तवाधाव्याप्तिः सुपरिहारेऽति । न चैवं पर्वतो घट्टि-
 व्याप्याभाववानित्यादौ घट्टिमत्पर्वतविपयकनिश्चये तादृशोभयाभा-
 वासत्त्वेऽपि घट्टिव्याप्यवत्पर्वतविपयकनिश्चये तादृशोभयाभावस्या-
 क्षतत्वादिति वाच्यम् । व्याप्यवत्तानिश्चये यत्प्रतिबन्धकताप्रयुक्तो-
 भयाभावस्तत्प्रतिबन्धकतामादायैव लक्षण संगमनीयम् तत्प्रतिबन्ध-
 कतानिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्मावच्छिन्नप्र-
 तिवन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धताशून्यत्वस्य तद्रूपावच्छिन्नव्याप्य-
 वत्तानिश्चयविशेषणत्वेनैवांकातिव्याप्तिवारणसंभवात् । न च तथापि
 गगनाभाववत्घटवत्कालीनभूतलं गगनवदित्यत्र घटवत्गग-
 नाभाववत्घटवत्कालीनभूतले अतिव्याप्तिर्लाघवात् गगनाभाववद्-
 घटवत्कालीनभूतलविशेष्यकघटवत्त्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतपैवो-
 पपत्त्या घटावच्छेदेन गगनाभावनिश्चयविशिष्टगगनाभाववद्घटवत्-
 कालीनभूतलविशेष्यकघटवत्त्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादि-
 ति वाच्यम्, उभयाभावप्रतिकोटिनिविष्टप्रतिबन्धकतायामंगत्या तत्त-
 त्प्रतिबन्धकताभेदिकं निवेश्यैवोक्ताऽतिव्याप्तेर्वारणीयत्वात् ।

यस्तुतस्तु घटवद्गगनाभाववत् घटवच्च तादृशभूतल पटव-
 द्गगनाभाववत् पटवच्च तादृशभूतलमित्यादिनानाविधनिश्चयसा-
 धारणैकरूपेण पक्षतामाधुरीपरिकोक्तदिशा ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्र-
 तिवन्धकताया एव सद्युक्तिकतया उक्तातिप्रसक्तिरेव नास्तीति । एते-
 न यत्र घट्टिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलस्य पक्षत्व वन्दे. साध्यत्वं
 जलस्य हेतुत्व तत्र घट्टिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलात्मकासा-
 धारण्येऽव्याप्तिः-घट्टिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलत्वावच्छिन्नध-
 र्मिकवन्दिमत्त्वबुद्धि प्रति लाघवात् तादृशजलत्वावच्छिन्नधर्मिकज-
 लप्रकारकनिश्चयत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव
 स्वीकार्यतया पक्षधर्मिकहुतुमत्ताज्ञानकालीनकेवलतादृशासाधारण्य-
 निश्चये प्रतिबन्धकत्वाभावन निरुक्तोभयाभावस्यासत्त्वादित्यपि प्रत्यु-

क्तम् । दर्शितयुक्त्या नानाविधनिश्चयसाधारणनिश्चयस्यापि ज्ञान
वैशिष्ट्याच्चिह्नप्रतिबन्धकताया एव कल्पनीयत्वादिति । न च
मपि हृदो बहिमान् गगनबद्धकालीनगगनयाप्यवज्जलवहृत्तिजला
दित्यादौ जलावच्छेदेन गगनाभावादेवोपत्वापत्तिः, तद्विषयनिश्चयस्य
पक्षधर्मिकहेतुमत्तनिश्चयकालीनस्याहार्यतया पक्षधर्मिकहेतुमत्ता
निश्चयकालीनस्य तद्विषयनिश्चयस्यैव धर्तयतया तत्र तादृशोभया
भावस्याक्षतत्वादिति वाच्यम् । भाविज्ञानधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानादुत्तर
फथचिदनाहार्यस्यापि पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनस्य तद्विषय-
निश्चयस्य समतादिति ध्येयम् ॥

अथवा सामानाधिकरण्येन साध्यहेतुतास्थले सामानाधिकर
ण्येन हेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वमेव निवेशनीयमतो न तादृशहेतुकस्थले
सामानाधिकरण्येन हेत्वभावरूपश्लेऽतिव्याप्तिः । सामानाधिकरण्येन
साध्यहेतुतास्थले असाधारण्यसंग्रहस्तु असाधारण्याविषयकज्ञान
निष्ठपक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयामाचीविपक्षै
व करणीय । न चैवमसाधारण्याविषयकत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वो
भयामावरस्यैव सम्यक्त्वे पक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वनिवेशो व्यर्थ
इति वाच्यम् । धर्मिभेदेन वैयर्थ्याभावात् । न च तथापि बाह्य्याप
कीमृतामात्रप्रतियोगि जल बहिमज्जलादित्यादौ सामानाधिकरण्येन
साध्यहेतुतास्थले सामानाधिकरण्येन हेत्वभावरूपश्लेऽतिव्याप्ति
दुर्वारिवोक्तस्थले तादृशहेतुमायवत्पक्षविषयकज्ञानमात्रस्यैवासाधा
रण्यविषयकत्वेनासाधारण्याविषयकज्ञाननिष्ठपक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञा
नकालीनत्वघटितनिरुक्तोभयामावरस्य तत्राक्षतत्वादिति वाच्यम् ।
असाधारण्याविषयकपदेनासाधारण्यविषयतानन्तर्गतविषयताशालि
ज्ञानस्य त्रिविशितत्वात् ॥

यद्वा असाधारण्याविषयकपदेनासाधारण्यविषयत्वात्पापकीभूत-
विषयताशालिज्ञानमत्र त्रिविशणीयम्, तत्र सामानाधिकरण्येन यस्या
दिसाध्यकजगदिहेतुकस्थले असाधारण्यविषयतानन्तर्गतविषयता
शालिनि बाह्य्यापकीमृतामात्रप्रतियोगि जल बहिमदित्याकारकजलाशे
षहेर्ममात्मकासाधारण्यज्ञाने तादृशोभयामावास्तत्त्वेऽपि नामाधा
रण्यव्याप्तिः—उक्तप्रमज्ञानस्यासाधारण्यविषयतया पापकीभूतविषय
ताशालित्वाभावात् ॥

अथवा जातिमान् घट्टभाषानित्यादिज्ञानवारणार्थैवाव्यापकभू-
तेविपर्यिताशून्यत्वमपहाय स्वावच्छिन्नविपर्ययतानन्तर्गतविपर्यिताशू-
न्यत्वमेव निवेशनीयम् । तावतैवोक्तप्रममादायासाधारण्याव्याप्तिवार-
णसम्भवात् । अत एतत्कल्पे घट्टिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलं,
वह्निमज्जलादित्यत्र घट्टिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलत्वावच्छिन्न-
धर्मिकजलप्रकारकनिश्चयत्वेनासाधारण्यज्ञानस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकत्वस्वीकारेऽपि न प्रागुक्तासाधारण्याऽव्याप्तिः-
असाधारण्याविपर्ययकज्ञाननिष्ठपक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वघटितनिरु-
क्तोभयाभावस्यासाधारण्यज्ञानेऽक्षतत्वात् । उक्तस्थले जलवद्वह्नि-
ध्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलात्मकेऽतिव्याप्तिस्तु कथञ्चित् तत्प्र-
तियन्धकताभेदादिकं निवेशयैव धारणीया ॥

घस्तुतो जलवत्तादृशजलेऽसाधारण्यरूपविशिष्टान्तरघटितत्वेन
विशिष्टान्तरघटितत्वविरहादेव नातिव्याप्तिः । गगनाभाववद्-
घटकालीनभूतलं गगनघदित्यत्र गगनाभाववद्घटवत्कालीनघ-
टवत्भूतले प्रागुक्तातिव्याप्तिस्त्वगत्या तत्तत्प्रतिबन्धकताभेदादिकं
निवेशयैव धारणीया । एतत्कल्पे पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानेऽनाहार्य-
त्वादिकं प्रयोजनविरहणं न निषेद्यते, तेन हृदः काञ्चनमयहृदवान्
गगनाद्भ्रदो वह्निमद्भ्रदवान् जलाद्भ्रदो वह्निमान् गगनवद्भ्रदका-
लीनगगनव्याप्यवज्जलवद्वृत्तिजलादित्यादौ न प्रागुक्तातिव्याप्ति-
नामयकाशः—आहार्यात्मकहेतुमत्ताज्ञानकालीनतत्तद्विशिष्टविपर्य-
कनिश्चये निरुक्तोभयाभाषासत्त्वादिति ध्येयम् ॥

परे तु सर्वत्रैव पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयकाली-
नत्वमेव निवेशनीयम् । सामानाधिकरण्येन साध्यहेतुतास्थले सा-
मानाधिकरण्येन हेत्वभाषवत्पक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय पुनर्यादृशवि-
शिष्टविपर्ययत्वमेव, ज्ञानवैशिष्ट्याधीच्छन्नत्वानाधारण्यविपर्ययकत्वा-
नच्छिन्नोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद-
कतायत्वेन निवेशनीयम् । घटवद्भ्रदो वह्निमान् धूमादिन्यादिसामा-
नाधिकरण्येन साध्यहेतुतास्थले सामानाधिकरण्येन धूमाभाववद्भ्र-
देऽतिव्याप्तिः हृदस्यसामानाधिकरण्येन धूमाभावविपर्ययताया अपि
धूमाभाववच्छेदेन घट्टाभावनिश्चयविशिष्टधूमाभाववद्भ्रदविपर्यय-
निश्चयतावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदक-

त्वादतः प्रतिबन्धकतायामुभयाभावत्वनिवेशः । न चैवं यादृश-
विशिष्टविषयित्वसामान्यं निरुक्तोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतायाः
स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्ववत्तादृशत्वेमेव सम्यक् अनुमित्यप्र-
तिबन्धकत्वघटितोभयाभावदलैवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । वृक्षः संयो-
गी तत्त्वादित्यत्र संयोगाभाववद्बृक्षादावतिव्याप्तिवारणायैव तत्सा-
र्थक्यात् । न च यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयेऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञाना-
स्फुण्डितत्वनिवेशावश्यकतयोक्तविशेषणदानेऽप्युक्तातिव्याप्तितादव-
स्थामिति वाच्यम्, यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयेऽव्याप्यवृत्तित्वभ्र-
मानास्कान्दितत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् । अतएव हृदः काञ्चनमयहृद-
यान् गगनादित्यादौ प्रागुक्तातिव्याप्तीनामप्यनवकाश - तत्तादृशवि-
षयतायां निरुक्तोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपा-
वच्छेदकत्वाभावादिति । न चैव चङ्घिन्यापकीभूताभावप्रातयोगिज-
लं चङ्घिमज्जलादित्यत्र सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षे प्रागु-
क्तातिव्याप्ति तादृशपक्षविषयताया अप्यसाधारण्यविषयत्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम्, तदन्तर्गतचङ्घिन्याप-
कीभूताभावप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपितजलत्वावाच्छिन्नप्रतिबन्धकता-
या एव तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन जलाभावत्वावच्छिन्नप्रका-
रतानिरूपितचङ्घिन्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वजलत्वोभयधर्मावच्छि-
न्नावशेष्यतायास्तनो भिन्नत्वेन तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वै-
वोक्तातिव्याप्तेरनवकाशादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ॥

यत्तु अवच्छेदावच्छेदेन हेतुप्रताज्ञानकालीनत्वघटितोभयाभाव
एव निवेशनीयः । सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्ति वा-
रणाप पुनः स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धक-
ताधर्मावच्छिन्नविषयिताभिन्ना यादृशच्छेदावच्छेदेन हेतुप्रताज्ञानप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकविषयिता तदव्ययद्रूपावच्छिन्नविषयित्व विशेष-
णीयम्, अतो न कोपि दोष इति ।

तत्तुच्छम् । जलं चङ्घिमज्जलादित्यादौ चङ्घिन्यापकीभूताभावप्र-
तियोगिजलात्मकासाधारण्यविषयिताया स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्या-
पकप्रतिबन्धकताधर्मावच्छिन्नविषयिताभिन्नतया चङ्घिन्यापकीभूता-
भावप्रतियोगित्ववज्जलाभावपीदत्याकारकज्ञानिसाहततादृशप्रातयो-
गित्ववद्य जलमित्याकारकज्ञानायावच्छेदावच्छेदेन हेतुप्रताज्ञानप्रति-

बन्धकतावच्छेदकतया च निरुक्तविषयिनाभिन्नत्वाभावादसाधारण्य-
न्यायापत्त्यापत्ते । १ । १ । १ । १ । १ । १ । १ । १ ।

यदि चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदावच्छेदेन । हेतुमत्ताप्र-
हप्रतियन्धकतावच्छेदकत्वमेव निवेशनीयमतो 'नोक्तदोष' । न
च हृदत्वावच्छेदेन । वह्निसाध्यकधूमहेतुकस्थले स्वाच्छिन्नविष-
यकव्यापकप्रतियन्धकताकधर्मावच्छिन्नविषयिताभिन्ननिरुक्तहेतुम-
त्ताप्रहप्रतियन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वविषयित्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् ।
धूमत्वेनान्यावगाहि-अभावत्वेन घटावगाहि-धूमाभाववान् हृद इत्या-
कारकप्रमविषयत्वस्यैव तादृशत्वेन प्रसिद्धत्वादित्युच्यते । तदापि
यत्र हृदस्य पक्षत्व हृदत्वसामानाधिकरण्येन गगनाभाववद्भ्रदका-
लीनवहे. साध्यत्व गगनस्य हेतुत्व तत्र गगनाभाववद्भ्रदका-
लीनवह्निसाध्यकधूमहेतुत्वप्रतियोगिगगनरूपासाधारण्ये, एवं-य-
त्राभावस्य पक्षत्व सामानाधिकरण्येन । वहे साध्यत्व वह्नि-
मिष्टभेदप्रतियोगितानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वस्या
धेयत्वाभावस्य वा हेतुत्व, एवं वह्निसाध्यकधूमहेतुत्वप्रतियोगि-
वह्निमिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपासाधारण्ये वह्निसाध्यकधूम-
हेतुत्वप्रतियोगिन्याधेयत्वाभावरूपासाधारण्ये चाप्यासि — तत्र हृ-
दसाधारण्यविषयितायामवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताप्रहप्रतियन्धकता-
नतिरिक्तवृत्तित्वेन निरुक्तविषयिताभिन्नत्वाभावादिति ॥

वस्तुतस्तु असाधारण्यविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वा
नुमित्यप्रतियन्धकत्वोभयाभावो यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्या-
पकस्तादृशत्वमिति विवक्षणे न कश्चिद्दोष इति नवीनपदधी सु-
धीभिर्ध्येया ॥ १३ ॥

सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयादृशविशिष्टविषय-
कनिश्चयसामान्य स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मिताव-
च्छेदककानुमितिसामान्यप्रतियन्धकं तादृशविशिष्टत्वमिति । भ-
ट्टाचार्येणोक्तम् । १ । १ । १ । १ । १ । १ । १ । १ ।

अत्र सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयीयहेतुप्रकारकत्व हे-
तुतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणपर्याप्त्यावच्छेदकताकत्वेन, विशेष-
णीयम् । अतो जातिमत्त्वान् हृद-इत्याकारकहेतुमत्तानिश्चयकाली-

नस्य षड्विध्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलमित्याकारकसाधारण्यनि-
श्चयस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः । धर्मितावच्छेदकत्वं चो-
भयमेव निरवच्छिन्नं ग्राह्यम् । तेन जलवान्-इद-इत्याकारकहेतु
मत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदकरूजातिमान् बन्दिमानित्याद्यनुमि-
त्यन्तर्मापेन प्रतियध्यताया व्यापकत्वमङ्गेऽपि न क्षतिः । न चा
दोषविषयकनिश्चयकालीनजातिप्रत्यान् जलवानित्यादिहेतुमत्तानि-
श्चयीयविशेष्यतावच्छेदकनिष्ठनिरवच्छिन्नभावच्छेदकताकारिशेष्यता-
कानुमित्यप्रसिद्धावप्यसम्भवः ।

अथात्र शब्दत्ववान् घटः शब्दत्ववान् शब्दश्च इत्याकारकहेतु-
मत्तानिश्चयकालीननित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्वमित्या-
कारकासाधारण्यनिश्चयस्यापि तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गततया त-
त्समानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसा-
मान्यान्तर्गत-घटो नित्य शब्दो नित्य-इत्यादिनानानुमितिसा-
धारणैकप्रतिषेधत्वाभावात् तादृशानुमितिव्यव्यापिका न कापि
प्रतिषेधतेत्यसाधारण्यात्यातिरिक्ति । न च मुर्यविशेष्यताद्वया
निरूपकत्वेन हेतुमत्तानिश्चयविशेषणाश्लोकदोष इति वाच्यम्, धर्मि-
करिमिश्रधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयद्वयसमानकालीनासाधारण्यनिश्चय-
मादायोक्तदोषतादवस्थात् । अतः एव प्रथमकालीनान्तेन मुर्यवि-
शेष्यताद्वयशून्यहेतुमत्तानिश्चयविशिष्टत्वं धक्तव्यम् । मुख्यविशेष्य-
ता च धर्मितावच्छेदकत्वानवच्छिन्नप्रकारण्यानिरूपिता प्रकारत्वान-
वच्छिन्नविशेष्यता । निश्चयविशिष्टश्च सामानाधिकरण्य-स्वाधिकर-
णमुख्यवृत्तिश्च-स्वाधिसवर्षितत्त्विनयसम्बन्धेन, तथाच दोषविषय-
कनिश्चयाव्यवहितपूर्वोत्पन्नधर्मवच्छिन्नविशेष्यताकहेतुमत्तानिश्च-
यस्य लक्षणघटकारवाश्लोकदोष इति परास्तम् । यथादे। अपेक्षापुण्या
रमर्कधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयस्ततोऽपरधर्मिकनिश्चयस्ततोऽसाधार-
ण्यम्, तत्रोक्तदोषतादवस्थाच्च । एतन्नोक्तत्रिनयसम्बन्धमाप्ये
स्वाधिकरणमुख्यवृत्तिरयमवहाय कालिकेन स्वाधिकरणमात्रनिश्चय-
मपि मन्युक्तम् ।

मत्रोच्यते — एतन्मानकालीननिश्चयीयहेतुप्रकारनानिरूपितवि-
शेष्यतावच्छेदकीभूतपरिकल्पितधर्मवच्छिन्नविशेष्यताकानुमित्य-

ध्यापकत्वस्य निवेद्यत्वेन तादृशयत्किञ्चिद्घर्मावच्छिन्नविशेष्य-
कानुमितित्वयापकत्वस्य तद्घर्मावच्छिन्नविशेष्यहेतुमत्तानिश्चय-
विशिष्टासाधारण्यज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकताकप्रतिबन्धकतायामय-सत्त्वा-
ज्ञोक्ताव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

हेतुमत्तानिश्चयस्यावच्छेदावच्छेदेन ग्राह्यः-अत सामाना-
धिकरण्येनानुमितिं प्रति सामानाधिकरण्येन हेतुमत्ताज्ञानकाली-
नासाधारण्यविषयकनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वमपि न तत्स्थली-
यासाधारण्यव्याप्तिः । अत एव सयोगसम्बन्धेन घट्टिसाध्यकत्-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धत वह्निहेतुकस्थले व्यभि-
चारनिश्चयस्थाभावात् -नियतहेतुविषयकत्वेन घट्टिमानाधेय-
त्वादित्यादौ च बन्धाभाववद्वत्साध्यत्वरूपव्यभिचारनिश्चयस्या-
धेयत्वात् हेतुविषयकत्वेनैत्येन लक्षणगमनात् प्रथमकालीनान्ता-

अर्धयमपि—हृदत्वावच्छेदेन जलवद्घट्टकालीनवह्निसाध्यकज-
लहेतुकस्थले तादृशसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपासाधा-
रण्ये लक्षणसमन्वयेऽसम्भवदानासङ्गतिरेवेति । न चायावर्तकस्य
जलवद्घट्टकालीनत्वस्य प्रमयधूमत्वादेरिव प्रतियोगितानुवच्छ-
दकतया तद्विशिष्टवह्नि यापकत्वमप्रसिद्ध शुद्धवह्निव्यापकत्वमे-
व प्रसिद्धमिति घट्टि यापकीभूताभावप्रतियोगिजलत्वावच्छिन्नमे-
वासाधारण्यमिति तज्ज्ञानस्य च न हेतुविषयतनैयत्यामति-
वाच्यम्, तथापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन परिणामत्वावच्छे-
देन जन्यगुणविशिष्टपरिमाणस्य समवायेन साध्यताया सामाना-
धिकरण्यसम्बन्धेन जन्यगुणस्य हेतुत्वे - महाप्रत्यावच्छेदेन
परमाण्वादौ जन्यगुणविशिष्टपरिमाणाभावस्य सत्त्वात् परिमाण-
सामान्याभावस्य च तत्रासत्त्वात् तस्यातिरिक्तत्वसिद्धे तादृशाभाव-
वह्निजन्यगुणरूपव्यभिचारीनिश्चयस्यावच्छेदकावच्छेदेन - हेतुम-
त्तावगाहिन्यनियमनतत्र लक्षणसमन्वयात् । यदि च लाघवन ज-
न्यगुणविशिष्टमात्रस्यैव तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैका

रेण तादृशधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्यप्रसिद्धिरित्युच्यते, नदापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन संयोगविशिष्टरूपस्य साध्यत्वे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन संयोगस्य हेतुत्वे, एवं प्रमेयत्वाविशिष्टधाह्निनिरूपितविषयत्वस्य साध्यत्वे प्रमेयत्वस्य च हेतुत्वे तत्तद्वैसाध्याभाववद्दृष्टिसंयोगादिरूपव्यभिचारेण लक्षणागमनादसम्भवदानासङ्गतिर्दुर्घारैव । घस्तुतस्तु हेतुमत्तानिश्चयेऽवच्छेदावच्छेद्यधाघगाहित्वनिवेशनेनैव सामानाधिकरण्येन साध्यतास्थलेऽसाधारण्यसद्ब्रह्मसम्भवात् पूर्वोक्तस्थलेऽपि लक्षणसम्बन्धसम्भवे इति चेत् ।

अत्राहुः-वद्वित्वावच्छेदेन प्रमेयत्वाविशिष्टवन्धादेरभावस्य साध्यत्वे प्रमेयत्वस्य हेतुत्वे षष्ठेः पक्षत्वे प्रमेयत्वाविशिष्टवद्विविशिष्टवन्धाधात्मकबाधे, एवं संयोगविशिष्टरूपस्य साध्यत्वे रूपस्य पक्षत्वे संयोगस्य हेतुत्वे संयोगविशिष्टरूपाभाववद्रूपात्मकबाधे चातिव्याप्तिः—तत्रत्यज्ञानानां पक्षतावच्छेदकीभूतवद्वित्वावच्छेदेन तत्तद्वैतुमत्तावगादित्वनियमेन स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयधर्मितावच्छेदकीभूतपक्षतावच्छेदकरूपयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकानुमितिसामान्यविरोधित्वात्--अतः स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चये स्वभिन्नत्वं निवेशनीयम्, तथा चोक्तबाधज्ञानानां स्वसमानकालीनस्वभिन्नघटः प्रमेय इत्यादिहेतुमत्तानिश्चयीयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्याविरोधित्वात्प्रातिव्याप्तिः । एव च केवलदोषविषयकनिश्चयस्य तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतस्य स्वभिन्नस्वसमानकालीननिश्चयाप्रसिद्धैवासम्बन्धसङ्गतिः । एवं सति सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयेऽपि स्वभिन्नत्वं निवेद्यम्, अन्यथा तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतसमूहालम्बनेहेतुप्रकारकदोषविषयकनिश्चयकालीनस्वभिन्नेहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिद्धेऽसम्भवापत्तिरिति ध्येयम् ॥

यत्तुक्तयाधातिव्याप्तिवारणाय स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वं किञ्चिद्धर्मे निवेशनीयमुख्यधादिघटकीभूतहेतुमत्तानिश्चयधर्मितावच्छेदकधर्मस्य तादृशत्वाभावात्प्रातिव्याप्तिः । न च प्रमेयवन्धाभावादिसाध्यकवद्विपक्षकप्रमेयत्वहेतुस्थले घन्दिनृत्तिप्रमेयवन्धात्मकबाधेऽतिव्याप्तिस्तादृशबाधनिश्चये वन्धात्मकमुख्यविशेष्यता एव हेतुमानादिति वाच्यम् । भवच्छिन्न

विशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वस्य मुख्यतायां निवेशनीयत्वात् । अथवा स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयविशेष्यतायामेवावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, तथा चोक्तवाचघटकप्रमेयत्वरूपहेतुप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतायां षड्विधचित्त्वप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वात् प्रमेयवह्निविशिष्टवन्हात्मकवाचग्रहे च हेतुप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायां प्रमेयवह्निचावच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वादुक्तवाचघटकधर्मस्य तादृशत्वाभावात्प्रतिव्याप्तिः । एवं स्वधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयोऽपि मुख्यविशेष्यताशालित्वेन विशेषणीयः । अन्यथा वह्निव्यापकीभूतामावप्रयोगिजलमित्यादिनिश्चयकालीनजलवदूधदधान् देशइत्यादिनिश्चयीयहेतुप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतावच्छेदकाप्रसिद्धाऽसम्भवापत्तेः । एवं च प्रथमकालीनान्तानुक्तौ—उक्तव्यभिचारसामान्यान्तर्गतकेवलदोषविषयकनिश्चयसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयतादृशविशेष्यतावच्छेदकाप्रसिद्धयाऽसम्भवो निष्प्रत्यूहं एवेति ।

तत्तुच्छम्—षड्विमान् बाधेयत्वादित्यादौ वन्हाभाववदवृत्त्याधेयत्वरूपव्यभिचारनिश्चयस्याधेयत्वरूपमुख्यविशेष्यतां हेतुप्रकारस्य समानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयमुख्यविशेष्यतावच्छेदकस्य सुप्रसिद्धतया तादृशव्यभिचार एव लक्षणगमनसम्भवं प्रथमकालीनान्तानिवेशप्रयुक्तासम्भवदानासङ्गतितादृशस्थान्, हदो षड्विमान् वन्हाभावादित्यादौ षड्व्यभाषदूधदात्मकवाचनिश्चयसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयमुख्यविशेष्यतावच्छेदकीभूतकिञ्चिद्धर्मपदेन हदवमादाय षड्व्यभाषदूधदात्मकवाधेऽतिव्याप्तिनादवस्थाचेति ध्येयम् ॥

परे तु नानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यकहेतुमत्तानिश्चयकालीनासाधारण्यविषयकनिश्चयस्य तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतस्य स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितित्वस्य विभिन्नधर्मितावच्छेदकविभिन्नानुमितिसाधारणस्य व्यापकासाधारण्यज्ञानैकप्रतिबन्धत्वाप्रसिद्धयाऽसाधारण्याव्याप्तिवारणाय स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयस्य व्यापिका यानुमितिस्तादृशानुमितित्वव्यापकत्वं प्रतिवक्ष्यतायां निवेशनीयमाध्याप्यव्यापकमावश्य निरवच्छिन्नधर्मितावच्छेदकनासम्बन्धेन, तथाच स्वसमानकालीनानानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यकनानाहेतुमत्तानिश्चयानां तादृशसम्बन्धेन व्या-

पिका तच्चद्धर्मावच्छिन्नप्रविशेष्यकसमूहालम्बनानुमितिरिवेति ताद-
शानुमितित्वव्यापकत्वं प्रतिबध्यतायामक्षतमेव । अप्राप्त्युक्तवाधा-
घटिव्याप्तिप्रारणदिशाऽसम्भवसङ्गतिरिति प्राहुः ॥

केचित्तु उक्तरीत्या प्रतिबध्यतायामनुमितित्वव्यापकत्वरक्षणाय ;
सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयादशविशिष्टविषयकनि-
श्चयसामान्यं स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छे-
दककानुमितित्वव्यापकस्वनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताक
तादशविशिष्टत्वमिति लक्षणं व्याचक्षाणा उक्तवाधानिन्याप्तिं धारयन्तो
हेतुमत्तानिश्चयसमानकालीनदोषविषयकनिश्चयस्य स्वसमानका-
लीनहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिद्ध्याऽसम्भवः । यादृशदोषविषयकनिश्चये न
हेतुमत्ताननैयत्यं तादृशदोषलक्षणसम्भवाभाव इत्येवासम्भवप-
दार्थ इति प्रहरन्ति ॥

अथात्र षड्भिद्वद्भ्रदाकालीनवह्निमान् जलवद्भ्रदाकालीनहृत्वा-
दित्यादी धन्विद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपासाधारण्या-
घनात्मकेऽतिव्याप्तिः हेतुमत्तानिश्चयकालीनस्य तान्निश्चयसामा-
न्यस्यैव षड्भिद्वद्भ्रदावगाहितादशानुमितिसामान्यविरोधित्वात् इति
चेत् । 'ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्न-
त्वोभयाभाववत्त्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिप्रारण-
सम्भवात् । न चैत्रमुक्तस्थले' वन्ध्याभाववद्भ्रदादिविषयताया
हेतुमत्तानिश्चयसमानधीमतावच्छेदकप्रकृतसाध्यानुमितित्वव्या-
पकप्रतिबध्यतानिरूपिततादृशोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृ-
त्तितया वन्ध्याभाववद्भ्रदादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रकृतसाध्य-
साधनसामानाधिकरण्याप्रहाविरोधित्वदलैतद्वारणादिति ध्येयम् ॥

केचित्तु असाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्न यत् प्रकृतानुमिति-
त्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्व तदन्यत्वस्य लक्षण-
घटकप्रतिबन्धकतायामनुमितिसाधारण्यविरोधित्वमित्यनेन वि-
घक्षणीयतयुक्तस्थले षड्भिद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलविषयक-
त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया असाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वात्
नादशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वाच्च / नातिव्याप्तिरि-
त्याहुः । तच्चिन्त्यम् ॥

परेतु समूहालम्बनतादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिषध्यतायां विशिष्टसाध्यप्रहृत्यन्यूनवृत्तित्वनिवेशाशोकातिव्याप्तिः । न चैवमुक्तस्थले बह्विव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहृदत्वरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः केषुलहृदत्वधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयकालीनतादृशासाधारण्यनिश्चयस्यापि तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतत्वेन तत्समानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदकहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यकानुमितिव्यापकप्रतिषध्यताया विशिष्टसाध्यप्रहृत्यव्यापकत्वादिति वाच्यम्, विशिष्टसाध्यघटकधर्मिण्यधर्मितावच्छेदकताशून्यत्वेन सधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयस्य विशेषणीयत्वेनोक्तस्थले हृदत्वधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयस्य लक्षणघटकत्वादुक्तासाधारण्ये च घटत्यादिधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयमादायैव लक्षणसमन्वयादिति ॥

अथवा-हेतुमत्तानिश्चये उक्तावच्छेदकताशून्यत्वनिवेशने उक्तन्यूनवृत्तिवमनिवेश्य प्रतिषध्यतायां विशिष्टसाध्यघटकधर्मावच्छिन्नमुष्यविशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वं निवेश्यापि उक्तातिव्यप्रतिवारयितुं शक्यते-इत्याहुः ।

अथ साध्याभावात्साध्यधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयकालीनदोषविषयकनिश्चयस्यापि तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गततया तत्समानकालीनहेतुमत्तधर्मितावच्छेदकीभूतसाध्याभावादिधर्मितावच्छेदककसाध्यानुमितेरप्रसिध्या असंभवः । न च धर्मितावच्छेदकतायां, निरवच्छिन्नस्य निवेशितत्वान्नासंभव इति वाच्यम् । तथापि द्रव्यभेदसाध्यकगुणवत्त्वहेतुकस्थले द्रव्यभेदसाध्यापकीभूताभावाप्रतियोगिगुणरूपासाधारण्येऽव्याप्यत्वात्तेः । द्रव्यवनिष्ठनिरवच्छिन्नधर्मितावच्छेदकताकगुणवत्त्वरूपहेतुमत्तानिश्चयकालीनदोषविषयकनिश्चयसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयधर्मितावच्छेदकीभूतद्रव्यवधर्मितावच्छेदककद्रव्यभेदसाधारण्यानुमितेरप्रसिद्धिरिति चेन्न । अनादायज्ञानावसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकहेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वस्य कालीनत्वान्नेन विवाशितत्वादिति धेयम् ।

अथ सधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयविषयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्यमिष्यत्र सामान्यवत्त्वव्यापकत्वमकनया तदृशानि-

अथत्वव्यापकतालाम । तथा च निश्चयस्याप्राक्रान्ततया स्वपदेन तस्य
 बोधयितुमशक्यत्वात् स्वपदेन तादृशनिश्चयत्वस्यैव धर्मव्यवहारेण तत्कालीनत्वस्याव्यावर्तकतया स्वाश्रयकालीनत्वमेव निवशनीयम् तथाच
 सति तादृशदोषनिषेधकनिश्चयकालीनत्वस्य तादृशदोषविषयकनि
 श्चयकालीनधर्मिका यावन्ता हतुमत्तानिश्चया सम्भवन्ति तावत्स्वेज
 सत्यादसाधारण्याव्याप्यापत्ते पूर्वोक्तरीत्या धारणेऽपि बाधाय
 तिव्याप्त्युर्ध्वारैव तादृशनिश्चयत्वाश्रयकालीनहेतुमत्तानिश्चयधर्मि
 तावच्छेदकादिरूपयत्किञ्चिद्धर्मस्य सर्वस्य सबन्ध प्रहीतु शक्य
 न्यादिति । न च तदर्थेन तादृशनिश्चयव्यापकत्वमेव निवशनीयं,
 तथा च स्वपदेन तत्तन्निश्चयमादाय सर्वत्र लक्षण सगमनीयमनो
 नाव्याप्तिरिति वाच्यम्, व्याप्यदिश्यनुगतरूपेण तादृशनिश्चयत्वेन
 निश्चयनिर्देशे व्यापकदिशि सत्त्वघटितधमनिवशे व्याप्यव्यापक
 भावसम्भवात् स्वत्वस्यानुगततया तदघटितधर्मस्य व्यापकता
 वच्छेदकत्वाभावादिति चत् ।

अत्र केचित्-प्रवृत्तसाध्यविषयकप्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्यनि
 रूपितव्याप्तिप्रकारतानुमितविशिष्टान्य वानतिरिक्तवृत्तिविषयतानि
 रूपकतावच्छेदकरूपवत्त्वघटितमेव लक्षण वक्तव्यमतो नाकदाप ।
 तादृशानुमितिर्विशिष्ट्य च स्वनिष्ठमदप्रतियोगितावच्छेदकत्व स्वा
 यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकाव
 च्छिन्नविशेष्यतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालेनि
 श्चयकालीनत्वाभयसवधेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व च स्वनिष्ठ
 प्रतियन्धकतानिरूपितप्रतिषध्यत्वसन्धन । सबन्धस्य व्यावृत्ति स्थ
 यमूहोत्पाद् । तच्चित्यम् ॥

अस्तुनस्तु सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयद्रूपा
 वच्छिन्नविषयकनिश्चयव्यापकतावच्छेदक ज्ञानत्व तद्रूपपरत्व
 लक्षणम् । व्यापकता च स्वतादात्म्य-स्वसमानकालीनहतुमत्तानि
 श्चयीयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकप्रवृत्तसाध्यवधयकप्रवृत्तह
 तुधर्मिकप्रकृतसाध्यव्याप्तिप्रकारतानुमितिव्यापकप्रतिषध्यतानिरू
 पितप्रतिषध्यकतात्त्वामयसवधेनति ध्येयम् ।

अथि नमाद्यत्त सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयद्रू
 पावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्य प्रवृत्तसाध्यप्रकारकप्रवृत्तहेतुधर्मि

न्तरीयनिश्चयमादायाच्यासिवारणम् ।

यद्वा हेतुतावच्छेदकघटकयात्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नप्रवृत्तानिश्चयकालीनयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्यं स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यविरोधि तादृशत्वमेव लक्षणम् । उक्तस्थले च यत्किञ्चिद्धर्मपदेन हेतुतावच्छेदकघटकजलत्वमादायैव लक्षणं संगमनीयम् । अतएव घट्टिमान् घट्टिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूताभावत्वकालीनजलादित्यादावभावत्वावच्छेदन तादृशावच्छेदकत्वावगाहिप्रकृतहेतुमत्तानिश्चयकालीनस्य घट्टिभ्यापकीभूताभावप्रतियोगिअभावत्वकालीनजलरूपासाधारण्यविषयकनिश्चयस्य नियताहार्यतया तादृशासाधारण्याव्याप्तिरित्यपि निरस्तम् । यत्किञ्चित्पदेनोक्तहेतुतावच्छेदकघटकभावत्वकालीनजलत्वमादायैव तत्र लक्षणसमन्वयादिति ध्येयम् ॥१४॥

सर्वमाकाशवत् प्रमेयत्वादित्यादिस्थलीयबाधप्रतिरोधयोरतिव्याप्तिः सर्वमाकाशाभाववदित्यादिनिश्चये सति क्वचिदप्याकाशाद्यनुमितेरनुदयात् अनुभवानुरोधेनासमानधर्मितावच्छेदककज्ञानेऽपि तत्प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्तयोरनुमितिसामान्यविरोधित्यादतः सर्वसाध्यभाववत्तद्व्याप्यवद्वेत्यादिकन्तु साध्यवत्प्रवृत्तिविरोधित्वेन सामानाधिकरण्यप्रहाविरोधि, साध्यानुमितिसामान्याविरोधित्वं वा विशेषणमित्युक्तं दीधितिरुता । निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्य बाधाद्यप्रतिबन्धित्वे सामानाधिकरण्यप्रहास्य साध्यांशे निर्धर्मितावच्छेदकतया तद्विरोधित्वमुक्तबाधादेरक्षतमेवेति, इत्याशयेनाहानुमितिसामान्याविरोधित्वं वेति महाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र विरोधवारकसाध्यसमानाधिकरण्यप्रहाविरोधित्वदले साध्यवत्त्वांशेऽधिकरणत्वस्य धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यप्रहाविरोधित्वनिवेशेनैव उक्तबाधेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवे कृतमनुमितिसामान्याविरोधित्वरूपातिरिक्तविशेषणेनेति । न च यत्र गगनं साध्यमधिकरणत्वं हेतुस्तत्र गगनाभाववदधिकरणात्मके ध्यमिचारेऽदृशाप्तिभियाऽधिकरणत्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वनिवेशासंभव इति वाच्यम् । अधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन गगनाभावस्यैव तत्र व्यभिचारतयाऽधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन साध्यसामानाधिकरण्यप्रहाविरोधित्वस्य तत्र सर्वेनाभ्याप्यनवकाशात् । एवं यत्र

द्रव्यमभाववदवृत्ति सत्त्वादित्वादौ द्रव्यत्वाभाषवद्वृत्तिसत्तात्मकव्य-
भिचाराद्यानिभिया साध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहत्वाव्यापक-
त्वस्य प्रतिषेध्यताया निवेश्यतया ध्यातिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिषेध-
तामादायैवोक्तव्यभिचारसग्रहसमवाञ्चेति चेन्न । यत्र गगनस्य सा-
ध्यता गगनाभाववदधिकरणस्य हेतुता तत्र साध्यांशेऽधिकरणत्व-
धर्मितावच्छेदकस्य प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञान-
स्यानाहार्यस्याऽसम्भवेनाधिकरणत्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वनिवे-
शायोगात् । एवं यत्राधिकरणत्वाभावस्य साध्यता तत्र साध्यांशेऽ-
धिकरणत्वधर्मितावच्छेदककसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्य निय-
ताहार्यतया तन्निवेशासम्भवाञ्चेति ध्येयम् । न चैतावताधिकर-
णत्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वनिवेशासम्भवेऽपि साध्यांशे सधर्मिता-
वच्छेदककसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वनिवेशेनैव सामा-
ञ्जस्यमिति वाच्यम्, तस्यापि प्रकारान्तरत्वादिति ध्येयम् ॥ १५ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तधागीशविरचितं सव्य-
भिचारकौडपत्रम् ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ श्री कालीशंकराभ्यां नमः ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सटिप्पणं

साधारणक्रेडपत्रम् ।

यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वं तादृशज्ञानान्तरसहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानानधि-
करणक्षणवृत्तित्वविशिष्टतादृशविशिष्टपर्याप्तविषयताविरहयत्वे सति
यादृशविशिष्टविषयतासामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तादृश-
त्वमिति मिथमंतं मट्टाचार्येणोक्तम्

नन्वत्र तादृशज्ञानान्तरसहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानानधि-
करणक्षणवृत्तित्वविशिष्टेत्यत्र अनधिकरणत्वं किं यादृशयत्किञ्चिद-
धिकरणत्वामाद्यः किंवा तादृशाधिकरणत्वसामान्याभावः तादृशा-
धिकरणत्वामावकूटयत्वं वा ॥ नाद्यः तादृशज्ञानद्वयाधिकरणक्षण-
स्यापि तादृशज्ञानसहितस्य ज्ञानव्यक्त्यन्तरम्यानधिकरणत्वेन ज्ञान-
द्वयकालेष्वयोगोलकवृत्तित्ववन्धाघातमकव्यभिचारादेरसंप्रदापत्तेः ।
नापि द्वितीयः यत्स्वतन्त्रयोरननुगमेन धूमाभाववदयोगोलकं अयो-
गोलकवृत्तिर्वन्धिरिति ज्ञानद्वयास्यायोगोलकवृत्तिर्वन्धिरयोगोलक-
वृत्तिर्धूमामाव इति ज्ञानद्वयस्य धूमाभाववदयोगोलकं बन्धिम-
दयोगोलकमितिज्ञानद्वयस्य अयोगोलकवृत्तिर्धूमामावः बन्धिमदयो-
गोलकमितिज्ञानद्वयस्य चाधिकरणसाधारणानुगतानतिप्रसक्तरूपा-
भावादसम्भवापत्तेः । नापि तृतीयः जलवान् घन्हाभाववान्
जलवान् इद इति ज्ञानद्वयकालेऽपि अयोगोलकवृत्तिवन्धादेर्व्य-
भिचारितापत्तेः ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकभूत-
यावज्ज्ञानस्यैव यादृशज्ञानान्तरपदेन ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रति-
बन्धकतावच्छेदकविषयिताकयावद्विशिष्टस्यैव च यादृशविशिष्ट-
पदेन प्रतिपाद्यतया जलवान् घन्हाभाववानिति ज्ञानसहितजलव-
च्छेदविषयकज्ञानाधिकरणत्वामावस्यापि तादृशाधिकरणत्वामावकू-
टान्तर्गततया जलवान् घन्हाभाववान् जलवान् इद इत्यादिज्ञानशून्य-

कालस्यैव तादृशाधिकरणत्वाभावकूटवत्क्षणत्वेन तादृशक्षणवृत्तित्व-
विशिष्टविषयिताविरहस्य तदानीमक्षतत्वादिति ।

अत्राहुः—एकैकाविशिष्टमादाय यादृशयादृशज्ञानविशिष्टत्वेन या-
दृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशतादृशज्ञानसहितता-
दृशविशिष्टविषयिताकज्ञानाधिकरणत्वाभावकूटवत्क्षणवृत्तित्ववि-
शिष्टतादृशविशिष्टपर्याप्तविषयताविरहकूटवत्त्वमेव विवक्षणीयम् ।
तथा चायोगोलकवृत्तिवह्निरूपविशिष्टोपादाने तद्विषयकज्ञाननिष्ठ-
प्रतिबन्धकतायामवच्छेदकं धूमाभाववदयोगोलकं अयोगोलकवृ-
त्तिर्धूमभाव इत्यादिज्ञानस्य वैशिष्ट्यमेव, न तु जलवान् बहुध-
माववान् जलवान्-हृद इत्यादिज्ञानस्य वैशिष्ट्यमिति-जलवा-
वान् बहुधमाववान् इति ज्ञानकालेऽयोगोलकवृत्तिवह्न्यात्मकव्य-
भिचारे नातिव्याप्तिः । जलवान् बहुधमाववान् जलवान्-हृद
इत्यादिज्ञानद्वयाधिकरणत्वाभावस्यायोगोलकवृत्तिवह्निरूपविशिष्टप-
र्याप्तविषयताविरहप्रतियोगिकोऽप्यतिव्याप्त्यादिति ॥

वस्तुतस्तु धर्मविशिष्टविषयताविरहवस्त्वमेव सत्यन्तदलार्थः ।
वैशिष्ट्यञ्च स्वपर्याप्तत्व-स्वनिरूपितविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छि-
न्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतज्ञानसहितस्वविषयताशालिज्ञानानधि-
करणक्षणवृत्तिरथैतदुभयसम्बन्धेन, नातः पूर्वोक्तदोषाणामवकाशः ॥

न चायोगोलकवृत्तित्ववान व्याप्त्याभावधानितिज्ञानकालीनायो-
गोलकवृत्तिर्बहिरिति ज्ञानकालेऽयोगोलकवृत्तिवह्नी व्याप्त्यभाववदयो-
गोलकवृत्तिरवधति च तदानीं व्यभिचारानारम्भेऽतिव्याप्तिः। एवं बहि-
र्धूमवान्बहिरित्यादौ धूमाभाववदयोगोलकवृत्तित्ववदयोगोलकवृत्तिर-
वधिरिति ज्ञानकाले चायोगोलकवृत्तिवह्न्यादवतिव्याप्तिः । अयोगोल-
कवृत्तिरवधद् धूमाभाववदित्यादिज्ञानस्यापि अयोगोलकवृत्तिवह्न्यात्-
कविशिष्टविषयकज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकतयाऽयोगोलकवृत्ति-
त्वव्याप्त्यभाववदित्यादिज्ञानसहितायोगोलकवृत्तिवह्निरविषयकज्ञाना-
धिकरणत्वाभावस्यापि अयोगोलकवृत्तिवह्निरपर्याप्तविषयताविरहप्र-
तियोगिकोऽप्यतिव्याप्त्यादिति वाच्यम् । एतत्समाधानस्याप्रे वक्ष्यमाण-
त्वादिति स्पष्टम् ॥

अत्र च तादृशज्ञानसहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानाधिकरण-
क्षणवृत्तिवत्त्वमेव यदवच्छेदेन तादृशज्ञानानधिकरणत्वं तदवच्छेदेन

तादृशानधिकरणक्षणवृत्तित्त्वं विवक्षणीयम्। तादृशज्ञानाधिकरणत्वाभा-
ववत्त्वमेव वा निरवच्छिन्नत्वं प्राह्यमेतद्भावाद्यर्थमेव क्षणपदोपादानम्।
अन्यथा स्थूलकालस्यैव क्षणपदार्थतया पूर्वदण्डाद्यवच्छेदेन च
ज्ञानद्वयाधिकरणस्थूलकालस्य तादृशज्ञानाधिकरणत्वेन ज्ञानद्वय-
कालेऽपि सत्यन्तदलामरप्रसङ्गादिति श्वेयम् ।

अथात्र पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पापाणमयो न वह्निमान्
पर्वतश्च पापाणमय इति ज्ञानद्वयकाले पापाणमयत्ववर्षवतादावति-
व्याप्तिः-तदानीं तत्र सत्यन्तदलस्य विशेषदलस्य च सत्त्वात्, एवं हृदो
वह्निमान् जलादित्यादौ वह्निय्यापकभूताभावप्रतियोगि जलं जल-
वांश्च हृद् इत्यादिज्ञानकाले जलमूध्रदादावतिव्याप्तेश्चेति चेन्न ।

विशिष्टसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यप्रदत्त्वाव्यापकप्रकृतहेतुषु
मिकप्रकृतसाध्यनिरूपितान्वयव्याप्तिप्रदत्त्वाव्यापकप्रतिबध्यत्वानिरू-
पितत्व-ज्ञानैवशिष्टावच्छिन्नत्व-असाधारण्यविषयित्वानवच्छिन्नत्वै-
तत्प्रित्वावच्छिन्नाभाववत्त्वेन विशेषदलघटकप्रतिबन्धकताविशेष-
णेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसंभवादिनि ॥ धूमवान् वह्नेरित्यादौ अयोगो-
लकं धूमाभाववद्योगोलकवृत्तिवह्निरिति ज्ञानद्वयकाले व्याप्तिज्ञान-
प्रतिबन्धकनामादायायोगोलकवृत्तिमन्वशाद्यात्मकव्यभिचारे लक्षण-
मनाय निरुक्तत्रिनयाभावप्रतियोगिकोटी अनिरूपितान्तनिवेशः ।
काञ्चनमयधूमवान् वह्नेरित्यादौ नीलत्वान् काञ्चनमयत्वाभाववान्
नीलत्ववांश्च धूम इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां व्याप्तिप्रदत्व-
व्यापकप्रतिबध्यत्वानिरूपितत्वात्त्वेन निरुक्तत्रिनयामावसत्त्वात्तामा-
दायोक्तज्ञानद्वयकाले नीलत्वमूध्रमादावतिव्याप्तिवारणाय प्रतिबध्य-
तायां हेतुसाध्यकसामानाधिकरण्यप्रदत्त्वाव्यापकत्वनिवेशः ॥
याद्यादावसाधारण्ये चातिव्याप्तिवारणायान्तिमयोर्निवेशः ।

न च तथापि यह्निधूमवान् वह्नेरित्यादावयोगे लकवृत्तित्ववद्धूम-
भावमद्योगोलकवृत्तिर्वह्नेरित्यादिज्ञानकालेऽयोगोलकवृत्तिवह्नादा-
वतिव्याप्तिः अयोगोलकवृत्तित्ववद्धूमभाववदिति ज्ञानविशिष्टत्वेना-
योगोलकवृत्तिर्वह्निरिति ज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन सत्य-
न्तस्य निरुक्तत्रित्वावच्छिन्नाभावविशिष्टव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्ध-
कनामादाय विशेषदलस्य च तत्र सत्त्वादिति वार्यम् । यादृ-
शज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्व-

मित्यत्रापि प्रतिबन्धकतायां विशिष्टसाध्यसाधनप्रवृत्त्वाव्यापक-
 व्याप्तिप्रवृत्त्वाव्यापकप्रतिबन्धकत्वानिरूपितत्वासाधारण्यविषयित्वान-
 वच्छिन्नत्वोभयभावावस्य निवेशनीयत्वात्, तथा चायोगोलकवृत्तित्वव-
 दधूमाभाववदितिज्ञानस्य यादृशज्ञानान्तरपदेन धर्तुमशक्यत्वेन धू-
 माभाववदयोगोलकमितिज्ञानस्य धर्तव्यतया धूमाभाववदयोगोलक-
 मित्यादिज्ञानशून्यकाले नोक्तातिव्याप्तिः । तादृशज्ञानकाले च
 तस्य लक्ष्यत्वमेव । काञ्चनमयवाहिमान् बहेरित्यादौ-अयोगोलक-
 वृत्तित्ववत्काञ्चनमयत्वाभाववत्त्रययोगोलकवृत्तिर्वहिरिति ज्ञानव्य-
 यकालेऽयोगोलकवृत्तिवहधादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टसाध्य-
 साधनप्रवृत्त्वाव्यापकेति । न च वाच्यं गगनादित्यादौ यादृशज्ञाना-
 न्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य निरुक्ताभयभाववत्प्र-
 तिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टमेवाप्रसिद्धमिति वाच्यम् । वाच्यत्वव्याप-
 कीभूताभावप्रतियोगिगगनात्मकासाधारण्यस्यैव प्रसिद्धत्वादिति
 ध्येयम् ॥ न च तथाप्ययोगोलकवृत्तित्वव्याप्त्यभाववत्त्रययोगोलक-
 वृत्तिर्वहिरिति ज्ञानकाले वृत्तिमदधूमव्याप्त्यभाववद्वृत्तिर्वहिरिति ज्ञान-
 काले चायोगोलकवृत्तिवह्नी वृत्तिवह्नी च व्याप्त्यभावावच्छेदकत्वेन
 गृहीतधर्मयत्ताशानीयप्रतिबन्धकतायां निरुक्ताप्रतयाभावसत्त्वात्ता-
 मादापातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसा-
 मानाधिकरण्येन व्याप्तिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्र-
 तिबन्धतावच्छेदकविषयताशालिज्ञानविशिष्टान्यज्ञानवृत्तित्वेनापि वि-
 शेष्यदलसत्यन्तदलघटकप्रतिबन्धकतयोर्विशेषणीयत्वात् । नि-
 रुक्तप्रतिबन्धतावच्छेदकविषयताशालिज्ञानवैशिष्ट्यैकक्षणव-
 च्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन । तथा च व्याप्त्यभावावच्छेदकत्वेन
 गृहीतधर्मयत्ताशानीयप्रतिबन्धकतायां व्याप्त्यभावावच्छेदकत्वेन गृ-
 हीतो यो धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसामानाधिकरण्येन व्याप्ति-
 निश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकविषयताशालिज्ञानविशिष्टान्यज्ञानवृत्ति-
 त्वाभावात्प्रोक्तातिव्याप्तिः । यदि च यत्र स्थले किञ्चिद्धर्मिकसामा-
 नाधिकरण्येन व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकविषयिताकविशि-
 ष्टस्य धूमाभाववद्वृत्तिजलयदूधदो धूमयान् बहेरित्यादिस्थलीयपक्षादे-
 ष्टकता तत्रत्यवाधादावव्याप्तिरित्युच्यते । तदा ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छि-
 त्त्यनिरुक्तप्रतिबन्धतावच्छेदकविषयिताशालिज्ञानविशिष्टान्यज्ञान-

नावृत्तित्वोभयामावृत्त्यमेव प्रतिबन्धकताया निवेद्यमिति ध्येयम्* ।

ननु तथापि धूमवान् धूमव्याप्यमावृत्तघट्टवालीनघट्टेरित्यादी
अयोगोत्कृत्तादृशवह्निरूपव्यभिचारेऽप्याप्तिस्तत्र व्यभिचारज्ञान
प्रतिबन्धकताया घट्टधर्मिकप्याप्तिधीप्रतिबन्धतावच्छेदकविषयता
शालिज्ञानविशिष्टान्यज्ञानावृत्तित्वज्ञानवैशिष्ट्यावाच्छेदत्वोभयसम्बन्ध
न धर्तुमशक्यवादिदिति चेत्, न—किञ्चिद्दमावाच्छेदधर्मिकव्या
प्तिज्ञानप्रतिबन्धकताया स्वावच्छिन्नप्रावपयत्वाव्यापकत्वनिषेधात् ।
इत्यञ्चोभयामावोपि न निवेद्य-पूर्वात्तनिषेधेनैव चरितार्थत्वा
दिति ध्येयम् ॥

अथात्र धूमवान् घट्टेरित्यादी धूमाभाववद्भ्रदाद्यात्मकवाधादी
हृदविशेष्यकवह्निप्रकारकज्ञानशून्यकालऽप्याप्ति निरुक्तवाधविषयक
ज्ञानस्यापि हृदो वह्निमानित्याकारकज्ञानान्तरविशिष्टवतानुमितौ व्या
प्यशे प्रतिबन्धकतया हृदो वह्निमानित्यादिज्ञानशून्यकाले तत्र स
त्सन्तदलविरहादिति । न च दशाविशेष एव वाधादेर्लक्ष्यत्वमिति वा
च्यम् । वाधादर्नित्यदापताया सर्ववादिसिद्धत्वादिति चेत् ।

* परे तु पापाणमवृत्त्यवत्परतादावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणय
टकप्रतिबन्धकताया प्रकारताविशिष्टान्यत्व सति प्रकारताविशिष्टा
न्यत्व निवेशनीय । प्रथमवैशिष्ट्यं च स्वरूपकज्ञानवैशिष्ट्याव
च्छिन्नत्व स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतावशिष्टप्रकारतानिरूपित
विशेष्यत्वोभयसम्बन्धेन । प्रकारताया विशेष्यतावच्छेदकतावैशि
ष्ट्यञ्च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन । स्र प्राह्याभावप्रका
रता । द्वितीयवैशिष्ट्यं च स्वनिरूपकज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्व स्ववि
शिष्टावच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छिन्नत्वोभयसम्ब
न्धेन । अथच्छेदकताया प्रकारतावैशिष्ट्यं च स्वानवच्छेदकानवच्छि
न्नत्वसम्बन्धेन । स्वव्यावर्तकधर्मनिष्ठप्रकारता । न च वह्निमदवृत्ति
जल जलवान् पवत इति ज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धक
तया वह्निमदवृत्तिजले एव वह्नि-यापको धूम धूमाभाववानिति ज्ञान
काल धूमाभाववदयोगालक्ष चाति-प्याप्ति तत्प्रतिबन्धकताया निव
क्तप्रकारताविशिष्टान्यत्वाद्दिति वाच्यम् । अगत्या तत्तत्प्रतिबन्धक
तामेदस्य निवेद्यत्वादित्याहुः ॥

अत्रोच्यते यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषय-
 कज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमित्यत्र प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्त-
 वृत्तिविषयिताकत्वेन यादृशविशिष्टं विशेषणीयम्, अतो यादृशवि-
 शिष्टपदेन बाधादेर्धर्तुमशक्यत्वात्प्रोक्ताव्याप्तिः । न चैवं महानसनि-
 कपितत्वाभावाद्दृष्टिकालीनपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ महान-
 सं बह्वयभाववादित्यादिज्ञानशून्यकाले महानसवृत्तिधूमो निर्जलहृद्-
 कालीनपर्वतो वह्निमान् सस्नेहजलादित्यादौ हृदा बह्वयभाववानि-
 तिज्ञानशून्यकाले सस्नेहजलबद्धदे एवमभावत्वावच्छेदेन घट्टिम-
 दन्यत्वयैशिष्ट्येन घट्टित्यावच्छेदेनाभावघदन्यत्वयैशिष्ट्येन प्रति-
 योगितासम्बन्धेन घट्टीपघदन्यत्वयैशिष्ट्येन च घट्टितपक्षतावच्छे-
 दककघट्टिमदन्याभावकालीनाभावघदन्यत्वयैशिष्ट्येन घट्टिकालीनपर्व-
 तो वह्निमान् धूमादित्यादौ घट्टिवृत्तिधूम इत्यादिज्ञानशून्यकाले आ-
 श्रयासिद्धिप्रघट्टितबह्वयभाववद्वटात्मके चातिव्याप्तिः । तत्तद्विशि-
 ष्टविषयकज्ञानस्य ज्ञानद्वयकाले व्याप्त्यंशऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन
 विशेष्यदलस्य तत्तद्विशिष्टस्यानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तिवि-
 षयिताकत्वाभावेन यादृशविशिष्टपदेन धर्तुमशक्यत्वेन सत्यन्तदल-
 स्य च तत्र सत्यादिति । अत एव बाधादाद्युक्ताव्याप्तिवारणाय ज्ञान-
 पैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताकत्वेन यादृश-
 विशिष्टं विशेषणीयमित्यपि प्रत्युक्तम् । तथा सत्युक्ताश्रयासिद्धिघट्टि-
 तविशिष्टानां ज्ञानपैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविष-
 यिताकत्वाभावेनोक्तातिव्याप्तेर्दुर्घारत्वादिति वाच्यम् । यादृशविशि-
 ष्टविषयितासामान्यं परप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तत्प्रतिबन्धकतातिरि-
 क्तवृत्तिविषयिताकत्वेन सत्यन्तदलघटकयादृशविशिष्टस्य विशेष-
 णोदय सर्वसामञ्जस्यात् । बाधादौ साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतामा-
 दार्यैव लक्षणसमन्यथात् प्रानद्वयकालेऽनित्यदोषस्थले च व्याप्ति-
 ज्ञानप्रतिबन्धकतामादायैव लक्षणसमन्यथात् । न च ज्ञानद्वयशून्य-
 कालेऽपि पक्षज्ञानप्रतिबन्धकतामादायासिद्धिघट्टितातिव्याप्तिना-
 दयस्यमिति वाच्यम् । परप्रतिबन्धकतामादाय लक्षणं सङ्गमर्तव्यं
 नन्वप्रतिबन्धकत्वघट्टितस्यैव विशिष्टान्तराघट्टिनस्य विवक्षणीयतया
 पक्षज्ञानप्रतिबन्धकतायाद्विघट्टितविशिष्टान्तराघट्टितत्वविरुद्धादोक्ताति-
 व्याप्तिवारणसम्भवाद्दिति स्पष्टम् ॥०॥

परे तु यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञान
 वैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यप्रतिबन्धकत्व तादृशज्ञान
 नसाहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानाधिकरणत्व विवक्षणीयम् । प्रतिबन्ध
 कताविशिष्टय च व्यापकतासम्बन्धन । व्याप्यव्यापकमात्रश्च
 स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धन । तथाच बाधविषयकज्ञानी यज्ञानवैशिष्ट्या
 वच्छिन्नव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नसाध्य
 यत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वात् यादृशविशिष्टपदेन बाधोर्धनुंम
 श्रयत्वादेव नायासि । उक्ताश्रयासिद्धिघाटतविशिष्टविषयकज्ञान
 नाव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायाञ्च पक्षज्ञानप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वा
 भावादेवोक्तमित्यासि ॥

अथवा यादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्ययादृ
 शविशिष्टविषयकज्ञानसामान्ये ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धक
 त्वाभावः तादृशत्वेन सत्यन्तद्वलघटकयादृशविशिष्ट विशेषणीयम् ।
 प्रतिबन्धकत्वामास्यश्च स्वानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वसम्बन्धाव
 च्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्य । तथाच बाधादिविषयकज्ञानसामान्ये
 तादृशप्रतिबन्धकत्वाभावविरहादेव बाधादर्यादृशविशिष्टपदेन घ
 तुंमशक्यत्वाप्राप्त्यासि । उक्ताश्रयासिद्धिघटितविशिष्टविषयकज्ञान
 सामान्य एव च तादृशप्रतिबन्धकत्वामास्यसत्त्वात् ज्ञानद्वयशून्य
 काले नोक्तमित्यासि । अत्रापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवृत्त्यात्
 दृशवच्छिन्नान् अभावादित्यादौ अभावदुर्भेदविषयकज्ञानसामान्यान्तर्ग
 तयद्वयभावयान् दृश इ याकारकज्ञान तादृशप्रतिबन्धकत्वामावा
 सत्वेऽपि हृदयार्थद्वयभावे इत्यादिज्ञानशून्यकालेऽभाववद्भवापा
 रमके तदानीं व्यभिचारारमके नातिश्यासि । न च तथापि जलामाय
 यज्जलकालेनदृशवच्छिन्नान् जलादित्यादौ जलवज्जल बहुपमापयत्
 जलयस्य जलयज्जलमिति ज्ञानद्वयशून्यकाले जलयज्जलेऽतिश्यासि ।
 तादृशजलविषयकज्ञानसामान्ये निरुक्तप्रतिबन्धकत्वामावविरहाव
 यादृशविशिष्टपदेन घतुंमशक्यत्वादिति याच्यम् । जलत्वावच्छिन्न
 प्रकारानिरूपितजलयज्जलत्वावच्छिन्नविशेष्यभाववच्छेदकतायाः प
 क्षज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वत तादृशजलविषयकज्ञानसामा
 न्येपि तादृशप्रतिबन्धकत्वामावसत्त्वादित्याहुः ॥

यादृशविशिष्टविषयितासामान्ये ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रति

बन्धकताविशिष्टान्यत्वं तादृशत्वेन सत्यन्तदलघटकयादृशविशिष्टस्य विशेषणाप्रोक्तदोषः । प्रतिबन्धकताविशिष्टं च स्वानवच्छेदकविषयितादून्यवृत्तित्वसम्बन्धेनेत्यपि वदन्ति । अथ यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेनेत्यप्रान्तरपदं व्यर्थम् यादृशज्ञानविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमित्युक्तावेव सामञ्जस्यादिति चेन्न । ज्ञानविशिष्टत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतालाभाय तदुपादानादिति ॥

केचित्तु मिश्रमते प्रामाण्यनिश्चयविशिष्टप्राह्याभावनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वम् न त्वप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टप्राह्याभावनिश्चयत्वेन, तथा चायोगोलकं धूमाभाषवद्योगोलकवृत्तिर्वहिरिति ज्ञानधर्मिकप्रामाण्यनिश्चयविरहकाले साधारण्यस्य मिश्रैरप्यनङ्गीकाराद्योगोलकं धूमाभाषवदिति निश्चयवैशिष्ट्ये सति स्वधर्मिकप्रामाण्यनिश्चयविशिष्टे योऽयोगोलकवृत्तिर्वहिरिति निश्चयस्तदनधिकरणत्वघटादमेव लक्षणं करणीयमित्येतादृशार्थमेव तदुपादानादित्याहुः* ॥

अथ नित्यदोषस्यापि पतञ्जलक्षणलक्ष्यत्वेन लक्षणघटकज्ञाने तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतयाऽनन्तसंसारे कस्यापि पुरुषस्य सर्वदैव तादृशज्ञानसहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानसत्त्वेन तदनधिकरणमेवाप्रसिद्धमिति । न चैकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानविशिष्टान्यतादृशविशिष्टविषयकज्ञाननिरूपितविषयत्वाभाषवत्त्वमेव सत्यन्तार्थो वाच्यः, अतो न तादृशज्ञानप्रसिद्धिनिबन्धनो दोष इति वाच्यम् । कस्यापि पुरुषस्य तादृशज्ञानविशिष्टान्यधूमाभाषवद्योगोलकमित्याकारकज्ञानसत्त्वेन तन्निरूपितविषयत्वाभाषविरहाद्दूमाभाषवद्योगोलकादौ सर्वदैव लक्षणासत्प्रसङ्गादिति चेन्न । यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य स्ववृत्तित्वापलाक्षितसमूहालम्बनानुमितित्वव्यापक-

* अथच्छेदकतावच्छेदकसाधारण्यवच्छेदकत्वस्वीकारमते धूमाभाषवद्योगोलकमितिज्ञानस्यापि ज्ञानान्तरनिष्ठप्रतिबन्धकताया अवच्छेदकत्वेनेव स्यनिष्ठनिश्चयस्यस्यापि तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् एवज्ञानकालेऽतिरूपान्तरित्यन्तरपदमुपाच्यमिति धेयम् ॥

प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वं स्वसमानाधिकरणतादृशज्ञानस-
हिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानानधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्टतादृ-
शविशिष्टपर्याप्तविषयताविरहवत्त्वे सति यादृशविषयितासामान्यं
स्ववृत्तित्वादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकं तादृशत्वमित्यर्थंकरणादेव सर्वसामञ्जस्यात्, सर्वत्र स्वप-
देन ज्ञानद्वयसमानाधिकरणयत्किञ्चिदनुमितिमादाय लक्षणसम-
न्वयः कर्तव्य इति ध्येयम् ॥ १ ॥

यत्तु साध्याभावांशे निश्चयरूपं शेषांशे संशयसाधारणं सा-
ध्याभाववृत्तित्वज्ञानं प्रतिबन्धकमिति शिरसि मणिः ।

अथ किमिदं साध्याभावांशे निश्चयत्वमित्याशङ्क्य वस्तुतस्तु
ज्ञानभेदेन विषयताभेदाभ्युपगमे निश्चयोपविषयतायां संशयत्वनि-
रूपकविषयताभेदो न दुर्घटः तन्मते आधेयत्वाविषयतानिरूपकधर्मि-
विषयतायां ज्ञानविशिष्टान्यत्व निवेश्यम् । वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपित-
त्व-स्वीयसाध्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोम-
यसम्बन्धेन । विषयताभेदानभ्युपगमे च साध्याभावप्रकारतानिरू-
पिता या हेतुविषयतानिरूपिताधेयताप्रकारतानिरूपिताधिकरणवि-
षयता तद्विशिष्टत्वमेव विध्यतयम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकत्व-स्व-
निष्ठावच्छेदकताकमेदयत्त्वोमयसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेद-
करं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारता-
कत्वसम्बन्धावच्छिन्नं, साध्यप्रकारताविशिष्टान्यतादृशविशेष्यता-
शालित्वं वा । वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकज्ञानानिरूपितत्व-स्वनिरूपित-
विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोमयसम्बन्धेन । संशयनिश्चयविषय-
तयोरभेदेऽपि सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया निश्चयवृत्तित्वा-
वच्छेदेन भेदसत्त्वादिति मट्टाचार्येणोक्तम् ।

संशयेऽपि प्रत्येककौटिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताद्वयस्यैव स्वी-
कारात् धूमतदभाषदयोर्गोळकवृत्तिर्द्विरित्याकारकसाध्याभावां
शे संशयत्वामावात् संशयस्यापि संप्रदः स्यादतः प्रथमतृतीयकल्पे
सम्बन्धघटकतया साध्यप्रकारतानिरूपितत्वमनिवेश्य साध्यप्रकार-
तानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वपर्यन्तनिवेशः । एवमुक्त-
दोषवारणायैव द्वितीयकल्पेऽपि भेदप्रतियोगितावच्छेदकनियाम-
कसम्बन्धे स्वनिरूपितसाध्यप्रकारताकत्वमनिवेश्य स्वावच्छेदका-

वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारताकत्वनिवेशः । अत्र प्रथमे प्रथमसम्बन्धमात्रनिवेशे स्वपदेन निश्चयमादाय द्वितीयसम्बन्धमात्रनिवेशे च स्वपदेन साध्यसंशयमादाय ज्ञानविशिष्टान्यतादृशविषयत्वाप्रसिद्धिः स्यादत उभयसम्बन्धनिवेशः । एवं द्वितीयेऽपि प्रथमसम्बन्धमात्रनिवेशे स्वपदेन संशयाकारज्ञानीयतादृशविषयतामादाय द्वितीयसम्बन्धमात्रनिवेशे च धूमाभाववद्वयोर्गोलकवृत्तिर्वहिरिति ज्ञानीयतादृशविषयतामादाय धूमतद्भाववद्वयोर्गोलकवृत्तिर्वहिरित्याद्याकारकसंशयस्यापि निश्चयत्वापत्तिरत उभयसम्बन्धमात्रनिवेशः । एवं तृतीयेऽपि प्रथमसम्बन्धमात्रनिवेशे च स्वपदेन महानसं धूमवत् धूमाभाववद्वयोर्गोलकवृत्तिर्वहिरितिज्ञानीयधूमप्रकारतामादाय तज्ज्ञानासंग्रहापत्तेः । द्वितीयसम्बन्धमात्रनिवेशे च स्वपदेन संशयाकारज्ञानीयसाध्यप्रकारतामादाय साध्याभावांशे सधर्मितावच्छेदकनिश्चयस्यासंग्रहापत्तिरत उभयसम्बन्धनिवेशः ॥ अत्र कल्पत्रय एव साध्यप्रकारतापदेन साध्याभावीप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वं धाच्यम्, तेन साध्याभावसाध्याभावाभावकोटिकसंशयाकारकज्ञानस्य न संग्रहः ।

अत्र द्वितीयकल्पे साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरित्याकारकज्ञानासंग्रहः स्यात् तज्ज्ञाने तज्ज्ञानीयतादृशाधिकरणविषयतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाधिकरणविषयतानिष्ठवच्छेदकताकभेदवत्त्वाभावेन तादृशाधिकरणविषयताया अवच्छेदकाभावेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारताकत्वस्य तादृशविषयताप्रतियोगिकसंसर्गत्वाभावादतो द्वितीयकल्पानुसरणम् । यदि च निरुक्तप्रकारताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्याभाववत्त्वघटितोभयसम्बन्धेन तादृशविषयतावैशिष्ट्यं विवक्ष्यते, तदा तत्कल्पोऽपि साधीयानिति ध्येयम् ॥

अत्र कल्पत्रय एव अयोगोलकत्वसामानाधिकरण्येन साध्यकोटिकसंशयारम्भकस्यायोगोलकत्वसामानाधिकरण्येन साध्याभावावगाह्ययोगोलकं धूमधूमाभाववत् धूमाभाववद्वयोर्गोलकवृत्तिर्वहिरित्याकारकनिश्चयस्यासंग्रहापत्तिः । प्रथमे तज्ज्ञानीयाधिकरणविषयतायां ज्ञानविशिष्टान्यत्वस्य, तृतीये साध्यप्रकारताविशिष्टान्यत्वस्य, द्वितीये चोक्तनिश्चये तादृशाधिकरणविषयतावत्त्वस्याभावादिति । यदि च प्रथमतृतीयकल्पे निरुक्तोभयसम्बन्ध एव साध्यप्रकारत्वावच्छिन्नप्र-

तिवध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व एतद्विषयसम्बन्धेन वै-
शिष्ट्यम्, द्वितीये च भेदप्रतियोगितावच्छेदकतानियामकस्वावच्छे-
दकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारताकत्वससर्गघटकीमून-
साध्यप्रकारतायां स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकत्व निवेश्य तत्सग्रहः क्रियते । तदा प्रथमतृतीयकल्पे साध्यप्र-
कारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य द्वितीये च साध्य-
प्रकारतायां स्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वस्य वैयर्थ्याप-
त्तिरिति ध्येयम् ॥ २ ॥

यद्वा साध्यतद्दत्तोरत्यन्तान्योन्याभावी साध्याभावव्याप्यादिव्या-
वृत्तेन साध्यवृत्तज्ञानविरोधित्वेनानुगमस्य तत्र हेतुसामानाधिकर-
ण्याभावग्रहविरोधित्व साधारण्यमिति शिरोमणिः ॥

साध्याभावव्याप्यादिव्यावृत्तसाध्यवृत्तज्ञानविरोधित्वं च तद्व-
त्तानिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदिका सती तद्वृत्तज्ञानप्रतिबन्धकताव-
च्छेदिका या प्रकारता तदाश्रयत्वम् । तदभावाव्याप्यवृत्तज्ञानस्य
तद्वृत्तानिश्चयाप्रतिबन्धतया तद्विषयस्युदास इति महत्कार्येणोक्तम् ॥

अथैवमपि धूमाभावव्याप्याभाववद् धूमवत्कालीनपर्वतो धूमवा-
न्यहेरित्यादौ धूमाभावव्याप्यनिष्ठहेतुसामानाधिकरण्यधारणग्रह-
णमेव धूमाभावव्याप्यवृत्तानुद्धिम्प्रति धूमवृत्तानिश्चयस्याप्रति-
बन्धकत्वेऽपि धूमवृत्तावच्छेदेन धूमाभावव्याप्याभाववृत्तानिश्चयवि-
शिष्टधूमवृत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्यावश्यकतया उक्तस्थली-
यसाध्यवृत्तानिश्चय तत्प्रतिबन्धकतायामनपायादिति । विशिष्टसा-
ध्यवृत्तानिश्चयतावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशे च उक्तस्थले धूमा-
भावसामानाधिकरण्याद्यसद्ग्रह । धूमाभाववृत्तज्ञानप्रतिबन्धक-
तावच्छेदककोटौ विशिष्टधूमत्वविषयत्वानिवेशात् । न च साध्य-
वृत्तानिश्चयत्वव्यापकज्ञानविशिष्टज्ञानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित
प्रतिबन्धतावच्छेदिका सती साध्यवृत्तज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धता-
निरूपितज्ञानविशिष्टज्ञानवच्छिन्नप्रतिबन्धतावच्छेदिका या प्रकारता
तदाश्रयत्व विरक्षणायमतो नोक्तदोषः । द्वितीयप्रतिबन्धकतायां
ज्ञानविशिष्टत्वानवच्छिन्ननिवेशात् धूमव्याप्यसाध्यकस्थले धूम-
व्याप्याभाववद् धूमाभाववत्कालीनधूमाभावनिष्ठहेतुसामानाधिक-
रण्ये नातिशयास्तिरिति यावत् । एवमपि धूमाभावव्याप्याभावव्या-

प्यधूमवान् बहेरित्यादौ धूमाभावव्याप्यसामानाधिकरण्ये धूमव्याप्य-
वान् बहेरित्यादौ धूमन्याप्याभावव्याप्यधूमाभावसामानाधिकर-
ण्ये चातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् तद्व्याप्यवत्ताज्ञाने तद्व्याप्याभावव्या-
प्यतदभाववत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धत्वप्रतिबन्धकत्वयोरुभयोरैव स-
त्त्वादिति चेत् ।

अत्रोच्यते-साध्यवत्ताज्ञाननिरूपैकरूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वप्रति-
बन्धत्वनिवेशादेव धूमाभावव्याप्याभावव्याप्यधूमसाध्यकस्थले सां-
ध्यवत्ताज्ञाननिरूपितयोरेकरूपावच्छिन्नप्रतिबन्धत्वप्रतिबन्धकत्वयो-
रवच्छेदकप्रकारताश्रयत्वनिवेशादेव च धूमव्याप्यसाध्यकस्थलेऽति-
व्याप्तिवारणसम्भवात्- तद्व्याप्यवत्ताज्ञाने तद्व्याप्याभावव्याप्यतद-
भाववत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धत्वप्रतिबन्धकत्वयोः सत्त्वपि तयोरे-
करूपावच्छिन्नत्वाभावात् तदभाववत्ताज्ञानत्वमात्रस्य प्रतिबन्धता-
यां तद्व्याप्याभावात्त्याप्यवत्ताज्ञानत्वमात्रस्य च प्रतिबन्धकतायामव-
च्छेदकत्वादिति ध्येयम् ॥

एकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतिबन्धताप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वप्र-
कारकत्वञ्च साध्यवत्ताज्ञानत्वन्यापकप्रतिबन्धताविशिष्टप्रकारकत्व-
म् । वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व-स्वविशिष्ट-
प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेद-
कधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितत्व-स्वनिरूपितप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनेति नन्या ॥ ३ ॥

अथ घटाभावादिरपि बहुधमावत्त्वादिनां ज्ञानस्य बहिमत्ताज्ञानवि-
रोधिन्वात् घटाभावादिसामानाधिकरण्यमपि बहुधादिसाध्यकै व्य-
भिचारः स्यात् । साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकीभूतविषयता-
निरूपितहेतुसामानाधिकरण्याभावविषयताशालिप्रहविरोधितानि-
वेशे चासम्भवः । धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्या-
भावप्रकारताया एव साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया
साध्याभावो न हेतुसामानाधिकरण्य इति ज्ञानीयसाध्याभावविषय-
ताया अतथान्वाङ्मिति सद्वाच्यैर्णोक्तम् ।

अत्रेयमाशङ्का—अथ सर्वत्रैव साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशालिहेत्वसामाना-
धिकरणसाध्याभाववान्पक्ष इति स्वरूपप्रहविरोधिताभावायैव व्य-

भिचारे लक्षणसमन्वयात् कथमसम्भव इति चेत् ।

अत्राहुः-उक्तज्ञानीयपक्षविशेष्यतानिरूपितसाध्याभावप्रकारताया एव साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तादृशप्रकारतानिरूपितत्वस्य उक्तज्ञानीयहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतायामसत्त्वेन उक्तज्ञानमादायापि लक्षणसमन्वयो दुर्गुपपाद इति । साध्याभावविशेष्यताया एव उक्तज्ञानीयहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतानिरूपकत्वात्, स्वमते समानाधिकरणप्रकारताविशेष्यतयोर्भेदात् ।

यस्तुतस्तु समानाधिकरणप्रकारताविशेष्यतयोरैक्येऽपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशाली यो बहुयसमानाधिकरणघटाभावधूमाभाववानित्याकारकघटाभावधर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यावगाहिघटाभावत्वबहुयसमानाधिकरण्यधूमाभाघटैतद्विषयधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिप्रहस्तीद्विरोधिनि बहुसमानाधिकरणघटाभावे, एतुं बहुमान्धूमादित्यादौ सद्देतौ साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशालिधूमासमानाधिकरणबहुयभाववान् पर्यत इत्याकारकप्रहविरोधिधूमासमानाधिकरणबहुयभावाभावपर्यतादौ चातिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतायामवच्छेदकतानात्मकत्वमवश्य निवेशनीयम् । एवञ्चोक्तज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयो दुर्गुप इति । एतेन-प्रकारताविशेष्यतयोर्भेदोऽपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशालिप्रहविरोधितानिवेशेनैवासम्भववारणं समवतीति-इत्यपि प्रत्युक्तम् । प्रकारताविशेष्यतयोर्भेदेऽपि उक्तातिव्याप्तिवारकप्रकारस्यानुसरणीयतयाऽसंभववारणस्यासम्भवादिति ।

न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशालिप्रहविरोधितानिवेशे उक्तप्रकाराविवक्षणेऽप्युक्तातिव्याप्तिवारणं सम्भवति सर्वत्र व्यभिचारे च हेत्वसमानाधिकरण. साध्याभावः पक्षवृत्तिरित्याकारकज्ञानमादायैव लक्षण सङ्गमनीयमिति वाच्यम् । तथासति हेत्वसमानाधिकरणघटाभावः साध्याभाववानित्याकारकज्ञानविरोधितामा-

दायैव हेतुसमानाधिकरणघटाभावादावतिव्याप्त्यापत्ते ।

यद्यप्येवमपि एकत्र द्वयमिति रीत्या साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वहेत्वसामानाधिकरणयोभयावगाहिज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकीभूतसाध्यवत्ताविषयितानिरूपितावच्छेदकतानात्मकहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतामादायैव सर्वत्र लक्षणसम्बन्धसम्भव', तथापि एकत्र द्वयमिति रीत्या घटाभावधर्मिकसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकघटाभावविषयितानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतामादाय घटाभावनिष्ठवद्विसामानाधिकरण्ये धूमधर्मिकधूमाभाववह्यसामानाधिकरण्योभयावगाहिज्ञानीयसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकधूमविषयितानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतामादाय वद्विसामानाधिकरण्यवद्धूमे चातिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतापदेन प्रकारताया विवक्षितत्वात्सम्भवसङ्गति ।

अथैवमपि गुणत्वसामानाधिकरण्यसाध्यकगुणत्वहेतुकस्थले गुणत्वसामानाधिकरण्यभावो न गुणत्वसमानाधिकरण इति ज्ञानीयसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतगुणत्वसामानाधिकरण्यभावप्रकारतानिरूपितगुणत्वसामानाधिकरण्यभावविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदके गुणत्वसामानाधिकरण्यवद्गुणत्वसामानाधिकरण्यभावे लक्षणगमनात्सम्भवदानासङ्गतिरिति च ।

धूमामावधान् वहेरित्यादौ साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकीभूतधूमामावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवद्विसामानाधिकरण्यभावत्वावच्छिन्नविषयिताशालिवद्विसामानाधिकरण्यभावा धूमामावाभावान् इत्याकारकज्ञानविरोधिधूमामाववद्विसामानाधिकरण्यभावेऽतिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकप्रकारतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताया साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्यापि निवेशनीयतयोकस्थले लक्षणगमनासम्भवादिति द्विक ।

यत्तु एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञानमादाय प्रागुक्तातिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताया हेत्वसामाना

नाधिकरण्यप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितत्व निवेशनीयम्, धूमामा
घवान् वह्निरित्यत्र प्रागुक्तानिव्याप्तिस्तु हन्वसामानाधिकरण्यविषय-
तापदेन प्रकारताविवक्षयैव धारणीयति ।

तत्तुच्छम्-तथासति तादृशगुणत्वसामानाधिकरण्यसाध्यकस्थ
ले साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधि-
करण्यप्रकारताशालिरूपत्व गुणत्वसामानाधिकरण्यमाववदित्याका-
रकज्ञानविरोधिगुणत्वसामानाधिकरण्यवद्रूपत्वेऽतिव्याप्तितादव
स्थ्यादिति ध्येयम् ॥

केचित्तु प्रकारताविशेष्यतयोर्नातात्वमत एवाय ग्रन्थ , तथाच
प्रागुक्तातिव्याप्तीनां धारणाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक
विषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतापदेन साध्यवत्ताज्ञा-
नप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यप्रका-
रताया विवक्षणीयतया प्रकारतानिरूपितप्रकारत्वाप्रसिद्धिवास
भवसङ्गतिरित्याहु । तश्चिन्त्यम् ॥ ४ ॥

अथ घटाभावादेरित्यादिना फलिकामवतार्य इति चंन फलीभूत
ज्ञानधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रका-
रताशालिनिश्चयत्वन साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकता तद्रूपावच्छिन्नाद्ये हे-
तुसामानाधिकरण्यमावग्रहविरोधितानिवेशेनातिप्रसङ्गाभावात् सा-
ध्याभावत्वादेरेव तादृशत्वादित्यनन सिद्धान्तित भट्टाचार्येण ।

अथात्र घटाभावत्वधूमामावत्वोभयावच्छिन्नघटाभावात्मकधूमा
भाववानिति ज्ञानीयप्रकारतायास्तादृशत्वन तद्रूपमावच्छिन्नविशे-
ष्यकधूमासामानाधिकरण्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताक धू-
मसमानाधिकरण्यघटाभावेऽतिव्याप्तिदुर्वारैव । न च साध्यवत्ताज्ञा-
नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य यद्रूपावच्छिन्न
प्रकारतायां विशेषणादव नोक्तातिव्याप्ति घटाभावत्वावच्छिन्नावप-
यितायास्तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया तच्छून्यत्वाभावादिति
घाट्यम् । तथासत्यसम्भवापत्ते -सर्वत्रैव निरवच्छिन्नविशेष्यताया
सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नपारतन्त्रीयविषयतायाश्च तादृश-
त्वात्तच्छून्यत्वाभावादित चन्न ।

यदिश्चि प्रौढय धकतावच्छेदकत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतानव-
च्छेदकविषयताया विवक्षणाभोक्तवाप इत्याहु ॥

यस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक यत्सा
 ध्यवसाहानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावच्छेदक यद्रूपावच्छि-
 न्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकाररत्न तद्रूपावच्छिन्नविषयक-
 प्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वेन यद्रूपं विशेषणीयम्, तथाच धूमाभा-
 वत्वादेर्निरुक्ताविशेषणाक्रान्तरत्वेन तदवाच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविष-
 यतावच्छेदकत्वस्य निरुक्तोभयधर्मेऽसत्त्वेन तमादायातिभ्याप्यनव-
 काशात् इति ध्येयम् ॥

साध्यवसाहानधर्मितावच्छेदका ये ये धर्मा इत्यस्यानुगम'-सा
 ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वव्याप-
 क यत् प्रकारस्य तदवच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितहेत्वसा-
 मानाधिकरण्यप्रकारताशालग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितप्र-
 तिबन्धकतानतिगिच्चवृत्तिविषयताकरूपरत्न तत्त्वम् । प्रकारतायां
 तादृशावच्छेदकत्वव्यापकत्वं च स्वविशिष्टविशेष्यतावच्छेदकत्वस-
 म्बन्धेन । स्व-प्रकारता । विशेष्यतायां स्वविशिष्ट्य च स्वावच्छेद-
 कावच्छिन्नप्रकाररत्नावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानि-
 रूपितविशेष्यताविशिष्टप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतावत्त्वसम्ब-
 न्धेन । स्व-प्रकारता । विशेष्यतायां प्रतिबन्धकतावत्त्व च स्वावच्छे-
 दकत्व-स्वविशिष्टप्रतिबन्धयतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । स्व-प्रति-
 बन्धकता । प्रतिबन्धयतायां स्वविशिष्ट्य च स्वावच्छेदकतात्वाव-
 च्छिन्नपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्व-स्वनिरूपिततादृशप्रति-
 बन्धयतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्र-
 तिबन्धकतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । स्व-प्रतिबन्धकता । रूपव-
 त्त्य च उभयवैध्यावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्यनुयोगितावच्छे-
 दकत्वसम्बन्धेन । प्रतिबन्धयतायां विशेष्यताविशिष्ट्य च व्यापकत्व-
 सम्बन्धेन । स्व-विशेष्यता । साध्यतावच्छेदकसमन्वितानुयो-
 गितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नविधेयतानिरूपितउद्देश्य-
 तावच्छेदकत्वेन साध्यवसाहानधर्मितावच्छेदक विशेषणीयम्, ना-
 तः साध्यादेरपि तदवच्छेदकत्वाद्यापकत्वहानिरिति ध्येयम् । व्या-
 वृत्ति' स्वयमूला ॥ ५ ॥

साध्यवसाहानधर्मितावच्छेदकव्योपलक्षितधर्मावच्छिन्नविष-
 यतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताया धर्मितावच्छेदकता-

भिन्नत्वमुपलक्षणविधया निवेश्यम्, धूमासमानाधिकरणवह्वपमा-
घो न घटसमानाधिकरण इति ज्ञानविरोधिनि धूमासमानाधिकरण-
वह्वयभावादौ घटादिसमानाधिकरण्ये नातिप्रसङ्ग इति भट्टाचा-
र्येणोक्तम् ॥

अथ धर्मितावच्छेदकभिन्नत्वेन हेत्वसामानाधिकरण्यविषयता-
या विशेषणीयत्वेऽपि साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-
प्रविषयतानिरूपिततादृशहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशाली यो
धूमासमानाधिकरणवह्वयभाववान् पर्वत इत्याकारकग्रह, तथा एकत्र
द्वयमिति रीत्या वह्वयभावधर्मिकधूमासमानाधिकरण्यजलासामाना-
धिकरण्य-उभयावगाहिग्रहश्च तद्विरोधिनि धूमासमानाधिकरण-
वह्वयभावाभाववत्पर्वते धूमासमानाधिकरण्यजलासामानाधिकर-
ण्योभयाभाववद्वह्वयभावे चातिव्याप्तिरिति चेन्न ।

हेत्वसामानाधिकरण्यप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितसाध्यवत्ता-
ज्ञानविरोधितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानि
रूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतानिवेशनेनोक्तातिव्याप्तिवारण-
सम्भवादिति ध्येयम् ॥

न चैवं हेत्वसामानाधिकरण्यविषयतायामुक्तविशेषणान्यनिवे-
श्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकीभूतयात्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्न-
विशेष्यकहेत्वसामानाधिकरण्यग्रहत्वव्यापकप्रतिषेध्यतां निवेश्यो-
क्तातिव्याप्तिवारणमेवोचितं लाघवादिति वाच्यम् । तथासति
धूमवान् धूमाभावव्याप्यासमानाधिकरणवेहोरेत्यादौ धूमाभाव-
व्याप्यसमानाधिकरणवह्वयात्मकसाधनाप्रसिद्धावतिव्याप्यापत्ते ।
तद्वारणाय साधनग्रहाविरोधित्वनिवेशे लाघवानवकाशात् ।
एतच्च-अत एव साधनाप्रसिद्धावपि नातिप्रसङ्ग इति-स्वयमेवोक्त-
मिति ध्येयम् ॥ ६ ॥

साध्याभावव्याप्यसाध्याभावावच्छेदकादिसामानाधिकरण्यवा-
रणाय दर्शितप्रकारापेक्षया लघुप्रकारान्तरमाह-साध्यवत्ताज्ञानवि-
रोधिनि हेत्वसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिहेत्वमासतावच्छेदकरूप-
यत्वं धेति । अत्र हेत्वमासत्त्वं प्रकृतानुमितिजनकज्ञानविरोधित्वम् ।
अनुमितिजनकज्ञानस्यापि अनुमितिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टवि-
षयत्वावच्छिन्नत्वेन निवेशः, न तु विशिष्टपक्षे व्याप्तिविशिष्ट-

वैशिष्ट्याद्यगाहित्वेन, तथासति अन्योन्याभावघटितनानाविधव्याप्तौनामननुगमेन तादृशनानाविधव्यभिचारासप्रहात् । तावद्याप्य-
द्यगाहिसमूहालत्रनानुमितिनिवेशेन तत्सद्ब्रह्मसम्भवेऽपि पक्षधर्म-
त्वाद्यगाहितायाः प्रयोजनविरहेणानिवेशप्रसङ्गन तादृशाभावप्रहवि-
रोधिताविशेषणवैयर्थ्याच्चेति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथ व्याप्तिप्रहविरोधित्वरूपहेत्वाभासत्वनिवेशेऽपि काञ्चनमय
धूमवान् वाञ्चनमयवहेरित्यादौ साध्यसाधनाप्रसिद्धिवारणायैव ता-
दृशाभावप्रहविरोधितानिवेशसार्थक्यसम्भवेन कथं तद्वैयर्थ्यमुक्त-
मिति । न च साध्यसाधनप्रहाविरोधित्वनिवेशनापि तद्वारणसम्भव
इति वाच्यम् । तथासति भवन्मतेऽपि हेतुमत्ताग्रहविराधित्वनि-
वेशेनैव पक्षधर्मताज्ञानविरोधिस्वरूपासिद्धिवारणसम्भवेन तद्वै-
यर्थ्यस्य दुर्धारात्वादिति । न चास्मन्मते हृदा धूमवान् वहेरित्यादौ
धूमव्याप्याभाववद्ब्रह्मादावतिव्याप्तिवारणायैव तत्सार्थक्यमिति वा-
च्यम् । अनुमितिजनकताघच्छदकीभूतमुख्यविशेष्यत्वानघीच्छन्न-
प्रतिबध्यतानिवेशेनापि तद्वारणसम्भवात् । न च विरोधिवारणायैव
तदिति वाच्यम् । साध्यसामानाधिकरण्यप्रहाविरोधित्वनिवेशेनापि
तद्वारणसम्भवात् । न चाध्यभिचरितसाध्यसामानाधिकरण्याभाव-
वद्वेतावतिव्याप्तिवारणायैव तत्सार्थक्यमिति वाच्यम् । तस्याप्युक्त-
निवेशेनैव धारणसमवादिति चेत् ।

अत्राहु-तादृशाभावप्रहविरोधित्वदलनिवेशेऽपि साध्यप्रहावि-
रोधित्व निवेशनीयम्, अन्यथा गृह्यसमानाधिकरणधूमाभावव्या-
प्यफालीनधूमवान् वहेरित्यादौ घट्टिसमानाधिकरणधूमाभावव्याप्या-
द्यामकसाध्याप्रसिद्धावतिव्याप्तेर्दुर्धारात्वादिति । एव च साध्याप्रसि-
द्धिवारणाय न तत्सार्थक्यम् । साधनाप्रसिद्धिस्तु तादृशाभावप्रह
विरोधितापेक्षया लघुरूपसाधनप्रहाविरोधित्वविशेषणेनैव धारणा
येत्यभिप्रायेण तद्वैयर्थ्याभिधानमिति व्येयम् ॥

यस्तुतस्तु किञ्चिदभिक्हेत्वसामानाधिकरण्यप्रहविरोधित्वनि-
वेशेनैव साधनाप्रसिद्ध्यादेर्धारणसम्भवात् साध्यवत्तज्ञानविरोधि-
धर्मिकतादृशाभावप्रहविरोधित्वपर्यन्तनिवेशो ध्यर्थ इत्यत्रैव ता-
त्पर्यम् । अत एव वाच्य छेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वाभाववदवृत्तित्व-
रूपव्याप्तिज्ञानविरोधिनि अभावाप्रतियोगित्वरूपानुपसहारिणि ग-

गनसाध्यके तादात्म्येन हेतौ गगनभावनत्तादात्म्यरूपव्याप्तिज्ञान-
 विरोधिनि अभावाप्रतियोगितादात्म्यरूपव्याप्यत्वासिद्धौ धूमवान्
 द्वेरित्यादौ धूमाभावनवदवृत्तित्वव्यापकनद्विहेदाभावनद्वहेत्वाति-
 व्याप्तिवारणायैव तत्साध्यसम्भवेन वैधर्म्याभिधानमसङ्गतमित्य-
 पि परास्नम् । न च धूमाभावनवदवृत्तित्वव्यापकनद्विसमानाधिकरण-
 तद्विहेदाभावनद्विहेदावतिव्याप्तिवारणायैव तत्साध्यसम्भवे उक्त-
 विशिष्टस्य किञ्चिद्धर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यप्रदं प्रत्यपि विरोधि-
 त्वादिति वाच्यम् । किञ्चिद्धर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यप्रदत्वाव-
 च्छिन्ननिरूपितयद्रूपवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वव्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्ननि-
 रूपित तद्रूपवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणस-
 म्भवात् । वाच्यत्वस्यैवान् वाच्यत्वादित्यादौ वाच्यत्वस्याभावनवद-
 वृत्तित्वव्यापकवाच्यत्वसामानाधिकरणवाच्यत्वाभावभावनद्विहेदा-
 व्याप्तिवारणाय सत्यन्तदलनिवेशेऽपि सत्यन्तविशेष्यद-
 लघटकप्रतिबन्धकत्वयोरेकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशस्य सम्भवात्वाव-
 श्यकत्वात् ॥

अथ मध्यमनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वरूपहेत्वामासत्त्वनिवेशे
 ऽपि किञ्चिद्धर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यप्रदविरोधित्वव्यतिरेकस्यैव
 स्वरूपासिद्धादेर्वारणसम्भवात्तत्रापि तद्वैधर्म्यं दुर्भारमेव । काञ्चनम-
 यद्देवो धृष्टिमान् हृदत्वादित्यादौ हृदत्वसामानाधिकरणकाञ्चनमयत्वा-
 भावात्तत्रापि प्रयकारोक्तपक्षप्रदाविरोधित्वदलेनैव वारणसम्भवा-
 दिति चेन्न ।

इदो धृष्टिमान् हृदत्वादित्यादौ धृष्टिव्याप्याभावनधर्मिकहेत्वसा-
 मानाधिकरण्यप्रदविरोधिनि हृदत्वसामानाधिकरणधृष्टिवाप्याभा-
 वादावतिव्याप्तिवारणायैव स्थगते तत्साध्यसम्भवादिदिति स्पष्टम् ॥

अथ पूर्ववदव्याप्येक्षया लाघवानुमन्धानेनैवैतत्फलस्यानुमत्तं
 महत्साध्यं नृत्त, तत्र महत्साध्यं-पूर्ववदव्याप्याप्यादिसामा-
 नाधिकरण्यवारकस्य साध्यवत्ताप्रानप्रतिबन्धनायच्छेदकत्वं नृत्तस्य
 महत्सानुमितिजनकतायच्छेदकत्वं नृत्तस्यैवैतत्फलस्यानुमत्तं
 तत्रानुमत्तजनकतायच्छेदकत्वं नृत्तस्यैवैतत्फलस्यानुमत्तं
 तत्रानुमत्तजनकतायच्छेदकत्वं नृत्तस्यैवैतत्फलस्यानुमत्तं
 तत्रानुमत्तजनकतायच्छेदकत्वं नृत्तस्यैवैतत्फलस्यानुमत्तं

महाद्वि-पूर्ववदव्याप्येक्षया लाघवानुमत्तं नृत्तस्यैवैतत्फलस्यानुमत्तं

विरोधिकाञ्चनमयत्वाभावाद्दी. हेतुसामानाधिकरण्यवारणाय सा-
ध्यवत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदका ये ये धर्मास्तत्तद्धर्मायाच्छिन्नविशेष्य-
कसाध्यवत्ताविरोधित्वस्य. निवेशिततया तदपेक्षया एतत्कल्पस्ये
लघुत्वमेव । एतत्कल्पे काञ्चनमयत्वाभावसामानाधिकरण्यादे-
हेत्वाभासतावच्छेदकत्वदलेनैव धारणात् । न च, हृदो घट्तिमान्
हृदत्वादित्यत्र घट्तिव्याप्याभावादेरपि समूहालम्बनसाध्यवत्ताज्ञान-
विरोधित्वात्शिष्टहेत्वसामानाधिकरण्यग्रहवारणायाऽत्रापि. पूर्वोक्त-
विरोधित्वमेव. विवक्षणीयमिति क्व लक्षणमिति वाच्यम् । एतत्क-
ल्पेऽपि किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताग्रहत्वव्यापकप्रतिब-
न्धकतानिवेशेनैव घट्तिव्याप्यादेर्धारणसम्भवादिति ॥

अथैवं पूर्वकल्पेऽपि प्रकृतसाध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकता-
कप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वनिवेशेनैव का-
ञ्चनमयधूमत्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि धूमत्वावच्छिन्नप्रकारता-
त्वेन धूमाभाववत्तानिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकतया. धूमाभावे हेतु-
सामानाधिकरण्यसङ्ग्रहसम्भवेन साध्यवत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदका ये
ये धर्मा इत्यादिगुह्यतरनिवेशो विफले इति । न च काञ्चनमयधूमत्वा-
वच्छिन्नप्रकारतायाः काञ्चनमयत्वप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्न-
विशेष्यतात्वेन काञ्चनमयत्वाभाववत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबन्धतावच्छे-
दकतया काञ्चनमयत्वाभावादिधारणमशक्यमिति वाच्यम् । प्रका-
रताविशेष्यतयोरभेदेऽपि प्रकारतात्वेन प्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्य सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य
वा प्रतिबन्धताविशेषणत्वेनैव तद्धारणात् । यद्यपि साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिनो घट्तिमत्पर्वतवान्
देशः घट्तिमत्पर्वतो देशवृत्तिरित्याकारकस्य एकत्र द्वयमिति रीत्या
घट्तिघटवान् पर्वत इत्याकारकस्य च ज्ञानस्य विरोधिनि घट्तिमत्प-
र्वताभावाद्दी घट्तिघटोभयाभावाद्दी च हेतुसामानाधिकरण्येऽतिव्या-
प्तिः । तथापि धर्मितावच्छेदकताभिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
कारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्ध-
ताविशेषणत्वेनैव तद्धारणसम्भवः ॥

अथवा पूर्वकल्पेऽपि किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्त्व-
ग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धत्वमेव नियेशनीयम् । काञ्चनमयत्वाभावा-

देव्यारणा पुनः प्रतिवध्यतायां साध्यप्रहत्यापकृत्यं निवेशनीय-
मिति पूर्वकल्पस्यैष लघुत्वम् । न च गगनयान् गगनत्यादित्यादौ कि-
ञ्चिद्धर्मिकसाध्यवत्ताज्ञानसामान्यविरोधि-अवृत्तित्वधर्मिकहेत्वसा-
मानाधिकरण्यप्रहविरोधिनि अवृत्तित्वनिष्ठगगनत्वसामानाधिकर-
ण्येऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । द्वितीयकल्पे गगनत्वसमानाधिकरणा-
वृत्तित्वे हेत्यामासतावच्छेदकत्वसत्त्वेनातिव्याप्तिवारणाय सा-
ध्यवत्ताप्रहविरोधित्वेनैव, प्रथमकल्पेऽपि किञ्चिद्धर्मिकसाध्यवत्ता-
ज्ञानत्वध्यापकप्रतिवध्यतायां साध्यवत्ताप्रहत्यापकत्वविशेषणे-
नैव तद्वारणसम्भवादिति चेत् ।

अत्रोच्यते-गगनत्वहेतुकस्थले, किञ्चिद्धर्मिकसाध्यवत्ताज्ञानसा-
मान्यविरोधिसाध्यवत्ताज्ञानसामान्याविरोधि यत्पर्यन्तावृत्तित्वं त-
द्धर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यप्रहविरोधिनि गगनत्वसमानाधिकर-
णपर्यन्तावृत्तित्वेऽतिव्याप्तिरतस्त्वनद्वारणाय साध्यवत्ताज्ञानधर्मि-
वच्छेदका ये ये धर्मास्तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रविशेषकसाध्यवत्ताज्ञान-
सामान्यविरोधित्वस्य पूर्वकल्पे निवेशावस्यकत्वन पूर्वकल्पस्य गु-
ह्यत्वमश्रुतमेव । द्वितीयकल्पे च हेत्यामासतावच्छेदकत्वदलेनैवोक्ता-
तिव्याप्तिवारणसम्भवात् इति ध्येयम् ॥ ७ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
साधारणक्रोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागंशविरचितं
असाधारणक्रोडपत्रम् ।

श्रीगणेशायनम ॥

सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वमिति मूलम् ॥ सर्वसपक्षेति । सपक्ष साध्यवान्, पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति शिरोमणिः । यद्यप्येव सध्यमिचारसामान्यलक्षणस्य यद्यद्भिर्वृत्तित्वमित्यादिना बाधादिसाधारण्यवारणप्रकारो न सम्भवति पक्षवृत्तित्वघटितासाधारण्यस्यापि धर्मिविशेषनियन्त्रितत्वात् तादृशरीत्या आदरे निरुक्तासाधारण्यस्येवासङ्गहापत्तेः । तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवेशिष्ट्यावगाहिप्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिद्वाननिरूपिता या निरुक्तासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकता तच्छून्यत्वे सति समूहालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य बाधप्रतिरोधव्यावृत्तस्य निरुक्तासाधारण्यसाधारण्यस्य सव्यमिचारसामान्यलक्षणत्वसम्भवादिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अत्रेदमवधेयम् । अथ पक्षवृत्तित्वघटितासाधारण्यस्य धर्मिविशेषनियन्त्रितत्वेपि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वांशमादायैव यद्यद्भिर्वृत्तित्व हेतोर्ज्ञायते तत्र तत्रानुमितिविरोधित्वमक्षतमेवेति कथमुक्त तादृशरीत्या आदरे निरुक्तासाधारण्यासङ्गह इति चत् ।

अत्राहु -पक्षवृत्तित्वघटितासाधारण्यस्यापि धर्मिविशेषनियन्त्रितत्वेत्यनेन यद्यद्भिर्वृत्तित्व हेतोर्ज्ञायते तत्रतत्रानुमितिविरोधित्वाभावेन निरुक्तासाधारण्यासङ्गह इति नामिहितम्, किन्तु मेयस्वविशिष्टासाधारण्यवारकविशिष्टान्तराघटितत्वधिरहादेव तदसंग्रह इत्यभिहितम् । यद्यद्भिर्वृत्तित्वमिति लक्षणाक्रान्त यत्साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूप विशिष्टान्तर निरुक्तासाधारण्यस्य तदघटितत्वमक्षतमेवेति । न च विशिष्टान्तराघटितत्वशरीरे एव यद्यद्भिर्वृत्तित्वमित्याद्यनिवेश्य प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यावगाहिद्वाननिरूपितासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताशून्यत्वे सति अनुमितिविरोधित्वमेव निवेशनीयमत साध्यव्यापकीभू

तामावप्रतियोगित्वमात्रस्य तादृशविशिष्टान्तरगत्वाभावादेवोक्तासाधारण्यासद्ब्रह्म इति घाच्यम् । तथासति प्रेयत्वविशिष्टसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वादायतिप्रसङ्गापातात् यद्यद्धर्मवृत्तित्वमित्यादिदलस्य निरुक्ताविशिष्टान्तराद्यदितत्वदलस्य च तत्र सत्त्वादिति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥

असाधारणस्य पत्रिकान्तरम् ॥

॥ श्री. ॥

पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूतामावप्रतियोगित्वमिति शिरोमणिः । यद्यपि सन्यभिचारसामान्यलक्षणस्य यद्यद्धर्मवृत्तित्वमित्यादिना बाधादिसाधारण्यप्रकारो न सम्भवति पक्षवृत्तिव्यग्रतितासाधारण्यस्यापि धर्मविशेषनियन्त्रितत्वात् तादृशरीत्या आदरे सद्ब्रह्मापत्तेः । तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाननिरूपिता याऽसाधारण्यविषयकत्यानवच्छिन्नप्रतियन्धकता तच्छून्यत्वे सति समूहालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य बाधप्रतिरोधव्यावृत्तस्य निरुक्तासाधारण्यसाधारण्यस्य सन्यभिचारसामान्यलक्षणत्वसम्भवादिति मही ॥

अप्रेयमनुपपत्तिः—नन्वत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेशनमफलं प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेशेनैव सर्वसामञ्जस्यात् । न च स्वरूपासिद्धादावतिव्याप्तिः, प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाननिरूपिता या बाधादिप्रतियन्धकता तच्छून्यत्वे सति समूहालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य सत्त्वादिति घाच्यम् । समूहालम्बनानुमितिपदस्य पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाप्यहेत्यवगाहानुमितिपरत्वात् । न च यद्विमान् काञ्चनमयधूमादित्पादिस्थलीपहेत्वसिद्ध्यादावतिव्याप्तिरिति घाच्यम् । पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिहेतुतावच्छेदकावगाहिज्ञाननिरूपितत्वस्य प्रतिबन्धकतायां विशेषणत्वेनैवैतद्व्यपस्यापि धारणात्—हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेशनमफलमिति चेन्न ।

आचार्यमते एतद्व्यकरणकरणात् स्वरूपासिद्धियारणाय तद्विषेयसाध्यक्यमिति ध्येयम् ॥

नम्यास्तु हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वानिवेशे इद-

पक्षकवृत्तिसाध्यकगगनहेतुकस्थलेऽवृत्तिगगने*ऽतिव्याप्ति । गगन-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितव्याप्तिप्रहविरो-
धित्वात् गगनप्रकारकबुद्धौ तस्य विरोधित्वादिति । न च विरो-
धेऽतिव्याप्तिवारणाय साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वस्या-
वश्यं निवेद्यतया तद्वारणाद्देतुवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेशनं व्यर्थमि-
ति वाच्यम् । व्याप्ती साध्यसामानाधिकरण्यस्य प्रयोजनविरहेणानि-
वेद्यतया विरोधातिव्याप्तिवारणाय साध्यसामानाधिकरण्यग्रहावि-
रोधित्वविशेषणस्यानावश्यकतया तद्विशेषणसार्थक्यादिति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशधिरचितं
असाधारणक्रोडपत्रम् ।

*साधारणप्रत्यये साध्यनिष्ठावृत्तित्वस्य स्वरूपासिद्धिप्रमेदस्ये-
ति महाचार्येणोक्तम् ॥

अथ धीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचित

सत्प्रतिपक्षक्रोडपत्रम् ।

श्री गणेशायनम ॥

१०५

साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्गसमानवलोपस्थित्या प्रतिद्वन्द्वकार्य-
कलिङ्गकल्पमिति मूलम् ॥

घन्दिव्याप्यामात्रादिसाध्यकस्थले^१ घन्हादेसाध्यकानुमिति-
जननयोग्ययौ वन्हादिव्याप्यवत्पक्षोपस्थित्या बाधनिश्चयरूपया
कार्यप्रतिरोधदशायामति-यासिधारणाय साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं
प्रथमोपस्थितिप्रतिषेधम् । बद्धियाप्यवत्पक्षोपस्थितेरपि साध्यव-
त्ताज्ञानप्रतिघन्धिकं बद्धियाप्यवत्पक्षविषयकसमूहालम्बनरूपबद्धिम-
त्पक्षविषयानुमितिं प्रति स्वरूपयोग्यतया यथाश्रुतउक्तातिप्रसङ्ग
दुर्वारतया साध्यवत्ताज्ञानप्रतिघन्धिकतावच्छेदकविषयित्वावच्छि-
न्नानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वपर्यन्त समर्थान्तेन
विवक्षणीयमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथात्र बद्धियाप्याभावामावद्वत्बद्धिमत्कालीनपर्यंतो बद्धिव्या-
प्याभावानित्यादी व्यावर्तकधर्मदर्शनाविधया साध्यवत्ताज्ञानप्रति-
घन्धिकतावच्छेदिका या तादृशपर्वतत्यावच्छिन्नविषयतानिरूपित
बद्धिप्रायच्छिन्नप्रकारता तदवच्छिन्नानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपित
कारणताश्रयाभूत यत्तादृशपर्वतो बद्धिव्याप्यवानिति बाधज्ञान तद्-
शायामति-यासि-उक्तस्थले साध्यवत्ताज्ञान प्रति तादृशपर्वतधर्मि-
कबद्धिमत्ताज्ञानत्वेनैव प्रतियन्धकतया प्रतियन्धकतायां ज्ञानवैशि-
ष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशोऽप्यप्रतीकारात् । गगनाभाववदभाववत्का-
लीनगगनसाध्यकस्थले तादृशगगनाभावनिश्चयस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानव-
च्छिन्नसाध्यवत्ताज्ञानप्रतियन्धकतयाभावात् इति ॥

मैवम् । साध्यवत्ताज्ञानस्य प्रतियन्धकतावच्छेदिका सती प्र-
तिघन्धतावच्छेदिका या विषयता तदवच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्य-
तानिरूपितजनकताश्रयत्वविषयक्षणेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवात्
उक्तस्थले निरुक्तपर्यंतधर्मिकबद्धिमत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानप्रति

बन्धकत्वेपि प्रतिबन्धरवाभावात् । एतेन बहिर्व्याप्याभावसाध्यकस्थ-
 ले बहिर्त्वावच्छिन्नविषयताया अपि बहिमान् बहिर्व्याप्याभावाभावचा-
 निति ज्ञानविशिष्टबहिर्त्वाज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्ध-
 कतया तदवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताभ्रयवेहिव्याप्यवत्तानिश्च-
 यदेशायामतिव्याप्तिः । एवं एह्यभावव्याप्यव्याप्याभावात्मकबहिर्त्वा-
 ध्यकस्थले साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकं यद्वह्यभावव्याप्यवत्ताज्ञानं त-
 ज्ञानकवन्ध्याभावाप्यवत्तानिश्चयकालेऽप्यतिव्याप्तिरित्यपि निरस्तम् ।
 साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायां प्रतिबन्धतावच्छेद-
 कत्वनिवेशेनोकातिव्याप्तिद्वयस्यापि वारणसम्भवात् । न चैवं सा-
 ध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वमेव निवेश्यतां किं प्रतिबन्धक-
 तावच्छेदकत्वनिवेशेनेति वाच्यम् । तथा सति बहिर्व्याप्याभावा-
 त्मकवह्यभावव्याप्यसाध्यकस्थले साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकीमूर्तं
 यद्वह्यवत्ताज्ञानं तज्ज्ञानकबहिर्व्याप्यवत्तानिश्चयदशायां सत्प्रतिपक्षि-
 तुत्वव्यवहारापत्तेः । बहिर्व्याप्यवत्तानिश्चयेनाप्युक्तस्थले कार्यप्रति-
 रोधादिति ध्येयम् ।

न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वे
 सति साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धतानवच्छेदकविषयिताशून्यानुमिति-
 निष्ठकार्यता एवंक्रमेण कथं न निवेश्यत इति वाच्यम् । तथासति
 महानसीयबद्धीतरवह्यभाववान्पर्यतो बन्ध्याभाववानित्यादौ शुद्ध-
 द्विव्याप्यवत्तापरामर्शादपीतरबाधसहकारेण महानसीयानुमि-
 तेरेषोत्पत्त्या तादृशानुमितेश्च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छे-
 दकविषयिताशून्यत्वामावात् बहिर्व्याप्यवान् बन्ध्याभावव्याप्यवानि-
 त्याकारकउभयपरामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥

न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्न-
 कार्यतैव निवेश्यताम् किमनुमितिनिष्ठत्वनिवेशेनेति वाच्यम् ।
 समानविषयकस्मृतां समानविषयकानुभवस्य तद्वर्त्मिकतत्प्रकार-
 कशाब्दं प्रति योग्यताज्ञानविषया तद्वर्त्मिकतद्वत्ताज्ञानस्य हेतुनयां
 तादृशकार्यतामादाय बाधनिश्चयकालेऽतिव्याप्तिवारणार्थमेवानु-
 मितिनिष्ठत्वं निवेशनीयम् ॥ १ ॥

समानत्वं चागृहीताप्रामाण्यकप्रकृतसाध्यसिद्धयौपेयिकपराम-
 र्शकार्त्तानुमिति शिरोमणिः । अथागृहीताप्रामाण्यकत्वशरीरेऽपि

अगृहीताप्रामाण्यकत्वसंरलितयोग्यत्वोपादाने तु याधोपास्थिति
समर्थपरामर्शकालीनसाध्यासिद्धिसमर्थपरामर्शविषयत्व तद्वाच्यमि-
ति शिरोमणि ।

याधोपास्थितिसमर्थेति । साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धिका सती त-
त्प्रतिबध्या याऽनुमितिस्तद्दुयोग्यतेत्यर्थ । साध्यवत्ताधीप्रतिबध्यत्व
निवेशात्साध्याभावव्याप्यानुमितिसमर्थपरामर्शकाले नातिप्रसङ्ग
इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथात्र प्रतिबध्यत्वनिवेशेऽपि बह्वधभावव्याप्यसाध्यकस्थले सा-
ध्यवत्ताधीप्रतिबन्धिका सती तत्प्रतिबध्या या बह्वधभावव्याप्याभाव
व्याप्यबहिर्मानित्याकारकानुमितिस्तत्समर्थवह्वधभावव्याप्याभावव्या-
प्यबहिर्व्याप्यवत्तापरामर्शदशायामेवं बहिर्व्याप्याभावव्याप्यबह्वधभा-
वसाध्यकस्थले साध्यवत्ताधीप्रतिबन्धिका सती तत्प्रतिबध्या या ब-
ह्विव्याप्यानुमितिस्तत्समर्थबहिर्व्याप्यवत्तापरामर्शदशयां चातिप्र-
सङ्गो दुर्वार इति कार्यप्रतिरोधनिवेश आवश्यक इति चत् ।

साधारणोक्तपत्रिकोक्तरूपावाच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वनिवे-
शेनैवोक्तातिप्रसङ्गद्वयस्य धारणसम्भवादिति ध्येयम् ।

इदमत्रावधेयम् । एकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वनिवेशे
ऽपि बहिर्व्याप्याभावबह्वधभाववत्कालीनहृदो बहिर्व्याप्यवानित्या-
दी तादृशहृदन्वायच्छेदेन साध्यवत्ताज्ञाननिरूपितैकरूपावच्छिन्नप्रति-
बध्यत्वप्रतिबन्धकत्वोभयवती या तादृशहृदधर्मिकबह्वधभावानुमिति-
स्तत्समर्थवह्वधभावयाप्यवत्तापरामर्शदशया सत्प्रतिपक्षत्वापत्तिर्दु-
र्धारैवेति ॥ न चोक्तस्थले तादृशहृदधर्मिकबह्वधभाववत्ताज्ञानस्य सा-
ध्यवत्ताज्ञान प्रति व्यायर्तकधर्मदर्शनयैव प्रतिबन्धकत्व तच्च ज्ञानवै-
शिष्ट्यावच्छिन्नानुमितिप्रतिबन्धकतायां ज्ञानधेशिष्ट्यानयच्छिन्न-
वनिवेशेनैवोक्तातिप्रसङ्गव्युदास इति वाच्यम् । उक्तस्थले तादृश-
विशिष्टहृदत्वावच्छेदेन साध्यवत्ताज्ञान प्रति विशिष्टहृदधर्मिकसा-
ध्याभाववत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्ववैधोपपत्त्या ज्ञानविशिष्टज्ञान-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् प्रतिबन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यानयच्छि-
न्नत्वान्येदो यत्र यात्रप्रतिबन्धकत्वे ज्ञानवैशिष्ट्यानयच्छिन्ना तत्र स-
त्प्रतिपक्षत्रानुपपत्तिश्च ॥ न च कार्यप्रतिरोधनिवेशपि उक्तपक्षस्थले
एव बहिर्व्याप्यबह्वधभावव्याप्याभावोभयस्य साध्यतायामुक्तातिप्रसङ्गो

व्याः बह्व्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शेण बह्व्यभावव्याप्याभावघटितोभ-
यानुमितित्वरूपकार्यप्रतिरोधादिति वाच्यम् । विरोधिपरामर्शप्रयुक्त-
यादृशधर्मानुत्पादस्तादृशधर्मावच्छिन्नकार्यकप्रकृतपरामर्शविषयत्व
विषयताया कथञ्चिद्धारयितुं शक्यत्वात् । बह्व्यभावव्याप्यवत्तापरामर्श-
स्य बह्व्यभावव्याप्याभावानुमितित्वावच्छिन्नस्यैवानुत्पादप्रयोजकत-
या प्रकृतसाध्यपरामर्शकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नानुत्पादाप्रयोजक-
त्वादस्तु वा कार्यप्रतिरोधनिवेशेऽप्येतद्दोषो दुर्वार इति चिन्त्यम् ॥४॥

प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकप्रकृतसाध्यतावच्छेदका
वच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकता-
वच्छेदिका सर्ती विशिष्टपक्षसाध्यग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपित-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकानिरुक्तपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकविषयित्वावाच्यञ्चानुमितिनिरूपितजनकतावच्छे-
दिका यादृशविशिष्टविषयिता तादृशानुमिति समुदितार्थ इति
महाचार्येणोक्तम् ॥

अत्र सत्यन्तदले प्रकृतपक्षकत्वमनिवेश्य किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नपक्ष-
कत्वनिवेशे -यत्किञ्चिद्धर्मपदेन बह्व्यभावव्याप्यव्याप्याभावव-
द्भेदत्वमादाय तदवच्छिन्नविशेष्यकप्रकृतसाध्यानुमितिमादाय सत्प्र-
तिपक्षोन्नायके बह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवत्त्वहदादावतिव्याप्तिरतस्त-
न्निवेशः । एवमुन्नेयदले पक्षांशे तदप्रवेशे बह्व्यव्याप्याभावसा-
ध्यकस्थले किञ्चित्पक्षपदेन बह्व्यभाववत्पर्वतत्वादिकमादाय तदव-
च्छिन्नविशेष्यकप्रकृतसाध्यानुमिति विराध्युन्नायके केवलबह्व्यव्याप्य-
वत्पर्वतादिरूपवाधेऽतिव्याप्तिरनस्तद्वलेऽपि तन्निवेशः ॥

अथ सत्यन्तदले प्रकृतानुमित्यवृत्तित्वमेव निवेश्यतां किं तादृशप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकत्वपर्यन्तनिवेशेनेति चन्न । बह्व्यभाववत्त्वबह्व्यभाव-
व्याप्यव्याप्यवत्कालीनहृदो बह्व्यमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकवैध्या
बह्व्यभावावच्छेदकप्रहाविषयीभूतहृदत्वावच्छेदन बह्व्यभावव्याप्य
व्याप्यवत्तादौ प्रकृतानुमित्यवृत्तिविषयिताके सत्प्रतिपक्षोन्नायके
बह्व्यभावव्याप्यव्याप्याभावव्याप्यवान् हृदो बह्व्यमानित्यादौ बह्व्यभाव-
व्याप्यव्याप्यवत्त्वहदादिरूपसत्प्रतिपक्षोन्नायके चातिव्याप्तिवारणाय
तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् । तन्निवेशे च बह्व्यभावावच्छेदकज्ञानसमा-
नकालीनबह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवान् हृद इत्यादिज्ञाने प्रकृतानुमिति-

प्रतिबन्धरुताशून्यतादशविशिष्टविषयितासत्त्वात् अनतिरिक्तवृत्तित्व-
रूपतादशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाविरहात् नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

केचित्तु सत्यन्तस्य उक्तार्थकत्वे बहुधभावव्याप्यव्याप्याभाववान्
हृदो वह्निमानित्यादौ बहुधभावव्याप्यव्याप्यवद्भ्रदात्मकाश्रयासिद्ध्या-
दावतिव्याप्तिः, स्वमते च उन्नेये उन्नायके, विरोध्यन्तविशेषण
तथैव उक्तातिव्याप्तिवारणसंभवात् । न चैतन्मतेऽपि तादृशानुमित्य
वृत्तिविषयितायां विशिष्टपक्षप्रहप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वनि-
वेशनैव उक्तातिव्याप्तिवारणसंभव इति वाच्यम् । तथासति बहुधभा-
वव्याप्याभाववान् हृदो वह्निमानित्यादौ बहुधभावव्याप्यवद्भ्रदात्मका
सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः तादृशसत्प्रतिपक्षविषयितायां विशिष्टपक्षप्रह-
प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वाभावात्, स्वमते च विरोध्यन्तदलेन स-
त्यन्तदलघटकप्रतिबन्धत्वोन्नयदलघटकप्रतिबन्धत्वयोर्विशिष्टपक्षप्र-
हत्वाव्यापकत्वविवक्षयैव सामञ्जस्यात् । एवं हृदो बहुधभावव्याप्य-
व्याप्याभाववद्बहुभयवानित्यादौ बहुधभावव्याप्यव्याप्यवद्भ्रदात्मक
धाधेऽतिव्याप्तिश्च तादृशधाधविषयितायां विशिष्टपक्षप्रहप्रतिबन्ध-
कतानवच्छेदकत्वस्यापि सत्त्वात्, स्वमते दलद्वये एकरूपावाच्छिन्न
प्रतिबन्धतनिवेशनैव तद्वारणसंभवात् एतदस्वरसंनैव अधवे-
त्यादिना प्रतिबन्धतायामेकरूपावच्छिन्नत्व निवेशितम् ।
एतेन बहुधभावव्याप्यव्याप्यवद्भ्रदविषयितायां प्रतिबन्धतावच्छे-
दकत्वाभावात् साध्यवैशिष्ट्याभावाधिकरणत्वाप्रयोजकत्वेन स्वविष-
यताप्रयोज्यवैशिष्ट्यान्तरविषयत्वाप्रयोज्यतादशसाध्यवैशिष्ट्यावगा-
हित्वाभावाधिकरणतावन्वरूपावैशिष्ट्यान्तरघटितत्वविग्रहादेव सत्प्रति-
पक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिविरहात् सत्यन्तदलं ध्येयमिति पूर्वपक्षोपि
निःस्तः । सत्यन्तदलानुक्तौ बहुधभावव्याप्यव्याप्याभाववान् हृदो वह्नि-
मान् इत्यादौ बहुधभावव्याप्यव्याप्याभाववद्बहुभयवानित्यादौ बहुध-
भावव्याप्यव्याप्यवद्भ्रदादावतिव्याप्तदुर्वारत्वात् तादृशहृदादिविषयि-
तायां साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकत्वात् हृदो
वह्निमानित्यादौ बहुधभाववान् बहुधभावव्याप्यव्याप्यवान् बहुधभा-
वव्याप्यव्याप्यवद्भ्रदा इत्यादिज्ञानीयमानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकत्वस्य सत्प्रतिपक्षोन्नायकविषयितायां अपि सत्त्वेन
सत्य सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तितादयस्याद्येत्याहुः ।

चातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ।

एतेन प्रकृतपक्षसाध्यविशिष्टप्रह्वव्यापकप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयोस्तादृशप्रह्निरूपितप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयोश्चैकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशनैवोक्तातिव्याप्तिद्वयधारणसम्भव तद्व्याप्यवत्ताज्ञाने तद्व्याप्याभावयाप्यतदभावप्रताज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयोस्तद्यपि तयोरेकरूपावच्छिन्नवाभावादिति पृथक् सत्यन्तदलमनुपादेयमेवेति केपावित् प्रलपितमप्यपास्तम् ।

बहिर्व्याप्याभाववद्वन्द्वभाववत्कालीनहृदत्वावच्छेदेन बहिर्व्याप्यसाध्यकस्थले तादृशहृदत्वावच्छेदेन बहिर्व्याप्यवत्ताज्ञान प्रति तादृशहृदधर्मिकवन्धभाववत्ताज्ञानस्यैकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वोभयसाधनतादृशप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वोभयावच्छेदकीभूतवन्धभाववत्तादृशहृदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयिताके बह्व्यभावव्याप्यवत्तादृशहृदेष्यवन्धभावव्याप्याभाववद्वन्धिम कालीनहृदत्वावच्छेदेन बहिर्साध्यकस्थले तादृशहृदत्वावच्छेदेन बह्विमत्तावुद्धिं प्रति तादृशहृदधर्मिकवन्धभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वोभयसत्त्वात्तदुभयावच्छेदकीभूतबह्व्यभावयाप्यवत्तादृशहृदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयिताके बह्व्यभावव्याप्यवत्तादृशहृदे चातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति कृतं पल्लवितेन ।

अथ तथापि आश्रयासिद्ध्युप्रायकेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टपक्षसाध्यप्रह्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमुपेयविषयिताया निवशित तदपेक्षया लघववाद्दृशिष्टपक्षसाध्यानुमितिवृत्तिवमव कुतो न निषेधात्, तावत्तैव वाचनमयहृदो बहिर्मानित्यादौ वाचनमयत्वाभाववद्ब्रदादिविषयिताया तादृशानुमित्यवृत्तित्वात् वाचनमयत्वाभावाव्याप्यवद्ब्रदादावतिव्याप्तिवारणसम्भवात् । बह्व्यभाववद्ब्रदादिविषयिताया विशिष्टपक्षसाध्यविषयकहृदो बह्व्यभाववत्तावच्छिन्नानुमित्यवृत्तित्वेन सत्प्रतिपक्षसप्रहाञ्चेति चेन्न ।

बहिर्व्याप्यवद्ब्रदो बहिर्मानि यादौ सयोग सयोगव्याप्यवत्सयोगवानित्यादौ च बह्व्यभावव्याप्यवद्ब्रदात्मक सयोगाभावव्याप्यसयोगात्मके च सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्ति बह्व्यभाववद्ब्रदात्मकोपे

घत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताया सत्प्रतिपक्षोप्रायकेऽतिव्याप्तिरतस्नादृश-
 वैशिष्ट्यावगाहिप्रहृत्वघटकसमुदायवृत्त्यवच्छेदकताकप्रतिबन्धता नि-
 वेदनीया, तथाच काञ्चनवद्भदो वह्निमान् हृदो काञ्चनमयवह्निमा-
 नित्यादौ बहुधमावध्याप्यवद्भदादिरूपसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिस्तादृश-
 प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वस्य तादृशवैशिष्ट्यावगाहिताघटककाञ्चनम-
 यत्वविषयितायामसत्त्वादतस्तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धतानि-
 वेश इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छे-
 दकावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिवेशेनैव तादृशसत्प्रतिप-
 क्षसङ्ग्रहः सम्भवति काञ्चनमयवद्भत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नि-
 त्वावच्छिन्नप्रकारताया हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितकाञ्चनमय-
 वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतायाश्च हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव-
 ह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन तत्प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वात् । न हि ता-
 दृशप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वं प्रतिबन्धतायां निवेद्यते
 प्रयोजनाभावात् किं तादृशानुमितित्वव्यापकतानिवेशेनेति ॥ न
 च हृदो वह्निमानित्यादौ बहुधमावध्याप्याभावात्कवह्निमानि-
 तिज्ञानीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि बहुधमावध्याप्याभावत्वा-
 वच्छिन्नप्रकारतात्वेन बहुधमावध्याप्यव्याप्यवत्तादृशनिश्चयप्रतिबन्ध-
 तावच्छेदकता, अतः सत्प्रतिपक्षोप्रायकेऽतिव्याप्तिरतस्नादृशप्रकार-
 तात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वनिवेशस्यावश्यकतया व्यापकतानिवेश-
 व्यावृत्तिसङ्गतिरिति वाच्यम् । प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्य-
 तानिरूपितसाध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नत्व-
 स्य प्रतिबन्धताविशेषणतयैव सामञ्जस्यात् । न च तथापि हृदो वह्नि-
 मानित्यादौ बहुधमावध्याप्यव्याप्यवह्निघटोमयाभाववद्भदादावति-
 व्याप्तिः एकत्र द्वयमितिरित्या जायमान-वह्निघटवान् हृद इति-हा-
 नीयवह्निघटत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताया अ-
 पि घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि-
 तवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन वह्निघटोमयाभावनिश्चयप्रतिब-
 ष्यतावच्छेदकत्वेन सत्यन्तदलस्य यन्त्रमावध्याप्यघटितत्वात् विशेष-
 ष्यदलस्य च तत्र सत्यादित्यनुमितित्वव्यापकत्वनिवेशनमावश्यक-
 मिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वान्य-

प्रकारानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबध्य-
तानिवेशेनैव तद्वारणसम्भवात् । किञ्च सत्यन्तदलघटकप्रतिबध्यत्वो-
भेयदलप्रविष्टप्रतिबध्यत्वयोरेकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतया
तैर्नैयोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवाच्च । एतेन—पक्षतावच्छेदका-
वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छि-
न्नप्रतिबध्यतानिवेशे इदो बहुधभावव्याप्यव्याप्याभाववद्बहिर्मानि-
त्यादौ बहुधभावव्याप्यव्याप्यवद्बुधदादावातिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय ता-
दृशप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतिबध्यतानिवेशधौव्ये इदः
काञ्चनमयबहिर्मान् इत्यादौ बहुधभावव्याप्यवद्बुधदादेरसङ्ग्रहम-
येन तादृशानुमितित्वव्यापकत्वनिवेशः इति कैश्चिदुक्तमप्यपास्तम् ।
एकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशेनैव बहुधभावव्याप्यव्याप्यवद्बुधदा-
दावातिव्याप्तेरसम्भवेन, तादृशप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्र-
तिबध्यतानिवेशस्याप्रयोजनकत्वात्, अन्यथा व्यापकत्वनिवेशोऽप्य-
निस्तरात् इति । प्रतिबध्यत्वद्वये एकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशात् बहुध-
भाववद्बुधदादेरसङ्ग्रहव्याप्याभाववद्बुधदादीनइदो बहिर्मानित्यादौ
बहुधभाववद्बुधदादेरसङ्ग्रहव्याप्यवद्बुधदेऽतिव्याप्तिस्तस्य—व्यापक-
कप्रतिबध्यत्वं आधयासिद्धिप्रतिबध्यत्वं आदाय दलद्वयसत्त्वादिति-
पूर्वपक्षोऽपि निरस्त इति चेत् ।

अत्र केचित्—यत्र बहिर्व्याप्यसुमवत्तापरामर्शाहायवहानवशेन
काञ्चनमयवहतिरवहपभाववान् पर्वत इत्याकारकर्तरबाधहानवशेन
वा काञ्चनमयबहिर्मानित्यनुमितिर्जायते तत्र काञ्चनमयत्वाभावव्या-
प्यवद्बुधरूपसत्प्रतिपक्षे साध्याप्रमिञ्जायनात्मकेऽप्यातिस्तरज्ज्ञानप्र-
तिबध्यतावच्छेदककोटी पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-
माप्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताया अनिवेशात् बाह्विन्वावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपितकाञ्चनमयत्वप्रकारताया एव तज्ज्ञानप्रतिबध्यता-
वच्छेदकत्वात् अतस्तद्वारणानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशनमा-
वदपक्षम् । न च व्यापकत्वनिवेशोऽपि काञ्चनमयवत्तामायवद्बुधविष-
यवहानम्य विशिष्टसाध्यप्रदायरोधित्यात् तद्वन्मूढ इति वाच्यम् ।
व्यापकतावच्छेदकत्वेन शरीरमयैव विषयतावच्छेदकत्वनिषेधेन का-
ञ्चनमयत्वादेर्विषयतावच्छेदकत्वामावात् शुद्धबाह्विन्वस्यैव विषयता-
वच्छेदकत्वेन तादृशप्रदायिरोधित्वेन तत्रास्तनत्वात् । सत्यन्तदले

तु विधेयतावच्छेदकधर्मो न निवेद्यते किन्तु प्रकारतावच्छेदकधर्म एवेति न सत्यन्तदलासत्त्वम् । काञ्चनमयत्वसहितबह्वित्वस्य विधेयतावच्छेदकत्वेन प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकधर्मविशिष्टप्रहाविरोधित्वमेव विरोध्यन्तेन विवक्षणीयमिति नानुपपत्तिः । एतेन पक्षतावच्छेदकत्वसाध्यतावच्छेदकत्वयोर्न्यूनवारकपर्याप्तिमनिवेद्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिप्रहृत्यपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबध्यता निवेशनीया । तथाच काञ्चनमयहृदो बह्विमान् हृदः काञ्चनमयबह्विमानित्यादौ हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितबह्वित्यावच्छिन्नप्रकारताशालिप्रहृत्ये बह्वधभावव्याप्यबद्धद्विषयकनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्तिसत्त्वात्तत्स्थलीयसत्प्रतिपक्षसद्ब्रह्मसम्भवे व्यापकतानिवेशो व्यर्थ इत्यपि परास्तम् । उक्तरीत्या काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यबद्धहृदादेरसद्ब्रह्मापत्तेरिति ॥

अथैवं पर्वतोऽभावव्याप्यधूमाभाववानित्यादावभावव्याप्यधूमवत्पर्वतात्मकवाधेऽतिव्याप्तिस्नाहशयावविषयितायां प्रकृतसाध्यप्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकाभावव्याप्यधूमामाभावाभावेतराभावधानितीतराधजन्य-पर्वतोऽभावव्याप्यधूमाभावाभाववान्-इत्याकारकानुमितिविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वसत्त्वेनोक्तवाधस्य विशेष्यदलाक्रान्तत्वात्, एव पर्वतो बह्विन्याप्याभाववानित्यादौ बह्विन्याप्यवत्पर्यतरूपत्वाच्च बह्विन्याप्यवर्हीतराभावधानितिवाधसहकारेण प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यप्रहविरोधिवह्विन्याप्यबह्व्युधायकेऽतिव्याप्तिरिति । मैवम् । प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यप्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितात्वव्याप्यविषयितानिष्ठावच्छेदकताकजन्यतानिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसंभवात्—अभावव्याप्यधूमवान् पर्यतः बह्विन्याप्यवान्पर्यतः इत्यादिपरामर्शजनकतावच्छेदकतायां शुद्धाभावान् शुद्धबह्विमानित्याद्यनुमितिविषयतायामपि सत्त्वेन तत्र निरुक्तप्रतिबन्धकत्वामायादित्याहुः ॥

अन्ये तु गुणीत्यसंयोगेन बह्विन्यादिसाध्यकस्थले गुणीयत्वाभाववत्संयोगस्य बाधतया गुणीयत्वाभावव्याप्यवत्संयोगस्यापि सत्प्रतिपक्षत्वम् । एतच्च सामान्यनिश्चक्तिप्रस्थे जगदीशेनोक्तम् । एवं च तादृशसत्प्रतिपक्षसंप्रदायमेवानुमितित्यव्यापकतानिवेश इति घटन्ति ॥

द्विप्रतिबध्यतामादाय च दलद्वयसत्त्वादिति प्राहुः ॥ -- ५

उभेये विरोध्यन्तविशेषणं पर्वतो वह्निन्याप्याभाववानित्यादी
ष.ह्निन्याप्यवत्पर्वतादिरूपवाचस्य वारकमिति दांघितिःकृतैव वक्ष्यते ।
तत्र तादृशप्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिवेशे पर्वतो वह्निन्याप्याभाव-
वान् = घट्टपभाववाञ्छेत्याकारकसमूहालम्बनज्ञानविरोधिबहिमत्-
पर्वतापुत्रायके उक्तवाच पवातिन्यासिस्तादृशप्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्य-
तानिवेशे च उक्तदिशैव दोषः स्यादिति तत्रापि तादृशप्रहत्प्रव्यापक-
प्रतिबध्यता निवेशनीया इति । अत्रोभेयोन्नायकोमयत्राविरोध्यन्तकल्पे
प्रतिबध्यतायामेकरूपावच्छिन्ननिवेशकल्पे तु सत्यन्तदल एव तादृश-
प्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशो बोध्यः न तुभेयदलेपि, एकरूपावच्छि-
न्नप्रतिबध्यतानिवेशे सत्यन्तदले तादृशप्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानि-
वेशेनैवायां दुभेयदलेपि व्यापकतानिवेशकार्यनिर्वाहादित्यववेयम् ॥६॥

विशिष्टसाध्यपक्षप्रहविरोधित्वशरीरे तादृशप्रहनिष्ठप्रतिबध्यता-
निरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वनिवेशे च काञ्चनमयहृदो व-
ह्निमानित्यादिस्थलीयवाद्यप्रहस्यानुमितिविशिष्टपक्षप्रहविरोधितया
तत्स्थलीयसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिताद्वस्थ्यमिति विशिष्टपक्षादिप्रहत्व-
व्यापकतानिवेश इत्युक्तं भट्टाचार्येण ।

वाचलक्षणवदत्रापि उभेयदले पक्षसाध्यप्रहाविरोधित्वमित्यने-
नैव उद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्तप्रकृतपक्षे प्रकृत-
सार्धवैशिष्ट्यावगाहिविरोधीयविषयतान्तपातिप्रकारत्वावच्छिन्नत्व-
मेव प्रतिबध्यतायां निवेशनीयम्, तेन वह्निमानहृदो वह्निमानित्यादी-
प्रकृतपक्षप्रहविरोधिवहन्यभाववद्भ्रदापुत्रायके सत्प्रतिपक्षे नाव्याप्तिः ।

वस्तुतो वह्न्यभावव्याप्याभाववहन्यभाववद्भ्रदो वह्निमानित्यादी
वहन्यभावव्याप्यवद्भ्रदात्मकसत्प्रतिपक्षसङ्गहायमेवोक्तप्रकारश्चि
न्तनीयः । तत्र घट्टपभावव्याप्यव्याप्यवद्भ्रदात्मकाध्यासिदुष्पुत्राय-
केनित्यव्याप्तिवारणाय पक्षप्रहाविरोधित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । एतेन
लक्ष्यभेदेन लक्षणस्य नानात्वाद्यत्र सत्प्रतिपक्ष एव विशिष्टपक्षप्रहवि-
रोधुपुत्रायकसत्प्रोभेयदले नादेयमेव पक्षप्रहाविरोधत्वविशेषणमित्यु-
क्तायपि न निस्तार इति धेयम् ।

यत्तु महानसीववहन्यभाववान् हृदो वह्न्यभावव्याप्याभाववान्
इत्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्भ्रदात्मकसत्प्रतिपक्षसंग्रहायोक्तप्र-

कारानुसरणम् । तत्र महानस्यिवह्न्यभावव्याप्यवद्भ्रदात्मिकाभयासि-
प्युन्नायकवारणाय पक्षग्रहाविरोधित्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति ।

तच्चुच्छम् । प्रतिबन्धताया पक्षग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशेनैवोक्ताति-
व्याप्तिवारणसम्भवे तत्रोक्तप्रकारानुसरणवैफल्यपत्तेः । अत्र एकत्र द्वये-
मिति रीत्या बहुधभावबहुधभावव्याप्यव्याप्यवान् हृद् इति ज्ञानमादाय
हृदो वह्निमानित्यादौ बहुधभावव्याप्यव्याप्यवद्भ्रदे चातिव्याप्तिवारणा-
य प्रतिबन्धकताया जनकतायाश्चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं
निवेशितं भट्टाचार्येण । तच्च यथाश्रुताभिप्रायेण ।

वस्तुतस्तु अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया
तादृशज्ञानमादाय दोषो न संभवत्येव, किन्तु बह्व्यभावव्याप्यव्याप्यव-
त्कालीनहृदो वह्निमानित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या बहुधभावबहुध-
भावव्याप्यवान् तादृशहृद् इति ज्ञानमादाय बह्व्यभाववत्तादृशरूप-
बाधेऽतिव्याप्तिवारणाय जनकतायामनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदक-
त्वं प्राह्यम् तादृशज्ञाने हृद्वृत्तिबहुधभावव्याप्यव्याप्यवस्तुनो हृद्
भानादव्यापकीभूतबह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवद्भ्रदादिविषयिताशून्य-
त्वसत्त्वात् । एवं बहुधभावव्याप्यकालीनहृदो महानसीयवह्निमा-
नित्यादौ बह्व्यभावव्याप्यमहानसीयबहुधभाववान् तादृशहृद् इति
ज्ञानविषये महानसीयबह्व्यभाववत्तादृशहृदेऽतिव्याप्तिवारणाय-
प्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं जनकतावच्छेदकत्वं वाच्यम् उक्तज्ञान-
विषयीभूतवह्निसामान्याभावव्याप्यमहानसीयबहुधभावरूपन्तु वि-
शिष्टमप्रसिद्धम् । एव यादृशयादृशविशिष्टं प्रसिद्धं तद्विषयित्वं तु-
दोषत्वेनाभिमतस्य विषयिताया व्यापकमेव इत्यव्यापकीभूतविषयिता-
शून्यस्यापि तत्र सत्त्वात्पर्वतो बहुधभाववानित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या
वह्निव्याप्यव्याप्यवान्पर्वत इति ज्ञानमादाय वह्निव्याप्यव्याप्यवत्पर्वत-
रूपसत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमनति-
रिक्तवृत्तित्वरूपं प्राह्यम् । तादृशज्ञाने वह्नित्वेन पर्वतवृत्तिबहेर्भानात्
अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वात् इति । यद्यपि यद्रूपावच्छिन्नवि-
षयितासामान्ये प्रतिबन्धकत्वजनकत्वयोः स्वरूपसम्बन्धरूपाव-
च्छेदकरविवक्षयैवोक्तदोषवारणसंभवेऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशनमफ-
लम् । तथापि हृदो वह्निमानित्यादौ बह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवान्
बह्व्यभाववान् बह्व्यभावव्याप्यव्याप्ययाञ्च हृद् इति ज्ञानीयज्ञान-

वैशिष्ट्याद्यदिउन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया बहुन्यभावव्याप्यव्याप्य-
 घबुध्रद्विपयितासामान्ये सत्प्रतिपक्षोभ्रायकेऽतिव्याप्ति हेतुतावच्छेद-
 कघटितसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिभिया प्रतिबन्धकतायां, ज्ञानवैशिष्ट्यानव-
 न्तिः

।शब्दानवाच्छब्दानवशऽसाधारण्यवारकदीधितिकारोक्तसाध्य-
 व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वानवगाहित्वविशेषणञ्च व्यर्थमिति प्र-
 तिवन्धकतावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तिरूपमावश्यकम् । एवं ज-
 नकतावच्छेदकमपि तादृशमेव, अन्यथा स्वमते प्रतिबन्धकत्वजन-
 कत्वोभयस्मिन् यादृशविशिष्टविपयिताव्यापकतायाः सकृद्विशेषापे-
 क्षया भवन्मते प्रतिबन्धकत्वे यादृशविशिष्टविपयिताव्यापकत्वस्य
 जनकतावच्छेदकत्वे यादृशविशिष्टविपयिताव्यापकत्वस्य निवेशे
 व्यापकताया द्विधा निवेशे महागौरवादिति । एतेन पक्षसाध्यवै-
 शिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविपयिताकत्वरूपविरोधित्वान्तार्थस्यो-
 भ्रायकविशेषणत्वे विपयिताभागस्य द्विधा निवेशान गौरवाद्बुध्न्यक-
 ताघटकविपयिताग्रामेय प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं; निवेशितम् भ-
 ट्टाचार्येण । तत्र -सङ्गच्छते । उक्तरीत्याऽनतिरिक्तवृत्तिरूपमावच्छे-
 दकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वं तदर्धञ्च सामान्यलक्षणोक्तदीपात्प्रति-
 बन्धकत्वनिष्ठतादृशविपयिताव्यापकत्व , जनकतानिष्ठतादृशरूपाय-
 दिष्टविपयित्वव्यापकत्वञ्च पर्यवस्यति, तथा चात्र विपयिताभा-
 गस्यद्विधा निवेशादिति ध्येयम् ॥

एवमुद्येयदलप्रविष्टं प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमपि अनतिरि-
 क्तवृत्तिरूपमेव न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तथासति पर्वत-
 विशेषकवाहिन्याप्याभावप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकभूतं य-
 ः ब्रह्मिभान् वाहिन्याप्याभावाभाववान् वाहिन्यांश्च -पर्वत इति
 ज्ञानीयवाहिन्यप्रत्ययताविषयित्वं तदवाच्छन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानि-
 रूपितजनकतावच्छेदकविपयिताकवाहिन्याप्यव्यप्यतात्मके पर्य-
 तो वाहिन्याप्याभाववन्ध्याभावव्याप्योभयवानित्यादिस्थलोत्पत्ति-
 व्याप्तिः । ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशे च गगनाभावेदभावप्र-
 क्तलीनगगनसाध्यकसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

। असाधारणविच्छेदयोऽन्यतरस्य प्रतिपक्षाविधया दोषत्वपक्षे प्रकृत-

साधने प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वाद्यनवगाहिपरामर्शो प्रा-
ह्य इति शिरोमणिः । तथाच प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
पक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावव्यापकाभावप्रतियोगित्व-
विशिष्टप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यानवगाहिपरामर्शनि
ष्टानुमितिजनकतावच्छेदकविपयिताकत्रमुन्नायकत्वं विवक्षणीयमित्य-
र्थः । रूपान्तरेण प्रकृतहेतोर्यत्र व्यतिरेकिहेतुता तत्स्थलीयप्रतिपक्ष-
स्य सङ्गहाय प्रकृतसाधनतावच्छेदकनिवेशः । रूपान्तरावच्छिन्न-
साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षकालीनत्व-
स्य यत्र प्रकृतसाध्यतावच्छेदकघटकता तत्स्थलीयसाध्यतावच्छे-
दकविशिष्टसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षात्मकप्रतिपक्षसप्रहाय प्रकृत-
साध्यतावच्छेदकनिवेशः । प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्ववि-
शिष्टसाधनवत्त्वेन रूपान्तरावच्छिन्नपक्षस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदके
यत्र प्रवेशः तत्रत्यप्रतिपक्षस्य तादृशपक्षतावच्छेदकविशिष्टे सा-
ध्याभावव्याप्यरूपस्य सङ्गहाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकनिवेश इति
भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र पक्षतावच्छेदकादौ प्रकृतत्वनिवेशे तद्भेदपक्षकस्थले
तद्वह्निसाध्यकस्थले तज्जलहेतुकस्थले च वह्निव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगिजलवद्भेदात्मकासाधारण्येऽव्याप्तिरिति चेन्न । प्रकृतप-
क्षतावच्छेदकाद्यवगाहित्वपदेन प्रकृतपक्षतावच्छेदकातिरिक्तधर्मा-
नवच्छिन्नविपयितानिवेशात् । न चैवं वह्निव्यापकीभूताभावप्रति-
योगिजलवद्भेदकालीनहृदो वह्निमान् जलादित्यादौ यह्यभावव्या-
प्यवत्तादृशहृदरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्ति-हृदत्वसामानाधिकरण्येन ता-
दृशजलावगाहनेनाहार्यत्वाभावादिति वाच्यम् । सामानाधिकर-
ण्येन साध्यकस्थले पक्षतावच्छेदकाद्यतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नविशे-
ष्यतानिरूपिततादृशविशेष्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिकहेतुताव-
च्छेदकसंसर्गावच्छिन्नावगाहित्वाभावनिवेशेनाव्याप्यनवकाशात् । न
चोक्तस्थले तादृशहृदत्वावच्छेदेन साध्यताया सत्प्रातपक्षाव्याप्ति-
तादवस्थ्यम्, अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यतास्थलेऽप्युक्तरीत्या अ-
वच्छेदकावच्छेदेनावगाहित्वाभावनिवेशे च सामानाधिकरण्येनासा-
धारण्येऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यकस्थले
उक्तरीत्या अवगाहित्वाभावस्यैव सामानाधिकरण्येनातिव्याप्तिवार-

स्य दुर्वचतया सत्प्रतिपक्षविषयितावहिर्भूतत्वनिवेशायौगन्ध, तस्य सु-
 वचत्वे तु तस्यैव लक्षणत्वसंभवे एतत्प्रयासवैफल्यात् । स्वमते
 तु सत्प्रतिपक्षात्मकविशिष्टमादाय दोषस्तु सामान्यनिरुक्तिपत्रिको-
 कदिशा वारणीय इति ध्येयम् ॥

अथात्र लक्षणे हृदो वह्निमानित्यादौ बह्वयभावबहुपभावव्याप्य-
 व्याप्यउभयवद्भेदेऽतिव्याप्तिः तद्विषयताया वह्निमद्भेदविषयकग्रह-
 त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्, तादृश-
 ग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतबह्वय-
 भावव्याप्यवद्भेदत्वावच्छिन्नाविषयित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितज-
 नकतावच्छेदकत्वाच्च । न च सत्यन्तघटकप्रतिबन्धकतायां तादृ-
 शजनकतावच्छेदकविषयितात्वव्यापकावच्छेदकत्वनिवेशान्नोक्ताति-
 व्याप्तिः तादृशजनकतावच्छेदकीभूतबह्वयभावव्याप्यव्याप्यवद्भेद-
 विषयितायास्तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । प्रति-
 हेतुव्यापकत्वघटितसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तेर्जनकतावच्छेदकीभूतसामाना-
 धिकरण्यविषयितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् । सत्यन्तदलघ-
 टकप्रतिबन्धकतायां तादृशजनकतावच्छेदकविषयितावच्छेदकत्वनि-
 शेषे च यत्र सत्प्रतिपक्षघटको बाधस्तत्र साध्याभावव्याप्यसा-
 ध्याभावोभयवत्पक्षेऽतिव्याप्तिः । न च बाधघटितस्य सत्प्रतिपक्ष-
 त्वं न स्वीक्रियते तद्वदकबाधेनैव तत्कार्यनिर्वाहात्, इदं समा-
 नाधिकरणजलाभाववानित्यादौ जलव्यापकसमानाधिकरणजलसमा-
 नाधिकरणजलवद्भेदात्मकबाधघटितसत्प्रतिपक्षसम्भवेऽपि तादृश-
 सत्प्रतिपक्षोप्रायकबाधोभयात्मके नातिव्याप्तिः तादृशसत्प्रतिपक्ष-
 विषयिताया बाधविषयितानियतत्वेऽपि तादृशसत्प्रतिपक्षोप्राय-
 कविषयिताया बाधविषयिताशून्यवृत्तित्वेन बाधविषयितानियतत्वा-
 भावात्, सामान्याभावसाध्यकस्थले सामान्यघटितविशेषधर्मा-
 वच्छिन्नव्याप्यवत्पक्षस्यापि सत्प्रतिपक्षत्वेन लक्ष्यतया जलव्याप-
 कसमानाधिकरणजलव्याप्यवत्पक्षस्यापि सत्प्रतिपक्षतया विशि-
 ष्टान्तराघटितत्वविरहाच्चेति वाच्यम् । जलं अवृत्ति इत्यत्र जल-
 ध्यापकवृत्तित्वसमानाधिकरणजलव्याप्यवृत्तित्वोभयवज्जले इदो वह्नि-
 मानित्यादौ बह्वयभावव्यापकबहुपभावसमानाधिकरणबह्वयभाववद्भे-
 दादौ चातिव्याप्तेस्तथापि दुर्वारत्वात् । एतेन सत्यन्तघटकप्रतिब-

अथ कतायां तादृशजनकतावच्छेदकीभूतमुप्यविशेष्यतात्वव्यापका
 यच्छेदकतावच्छेदनिवेशे सत्प्रतिपक्षोप्रायकत्राघोभयामके नातिव्या
 सिरित्यपि प्रत्युक्तम्-इदो यद्विमानित्यादानुकातिव्याप्तेत्परीहारात् ।
 अत एव स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकप्रकृतानुमि-
 तिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितावच्छेदकरूपावच्छिन्नजन्यतानिरू-
 पितजनकतावच्छेदकीभूताव्ययितानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ना
 घटितत्वनिवशात् बह्वधभावव्याप्यव्याप्यबह्वधभावोभयवद्ब्रह्मदादौ ना
 तिध्याप्तिः स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयितावच्छेदकतादृशजनक
 तावच्छेदकीभूतबह्वधभावव्याप्यव्याप्यब्रह्मदात्वावच्छिन्नप्रघटितत्वादि
 त्युक्तावपि न निस्तार । इदो यद्विमानित्यादौ बह्वधभावव्याप्यव्याप्यव
 द्ब्रह्मदादायुक्तातिव्याप्तेस्तादवस्थ्यात् । इदो बह्वधभावव्याप्यव्याप्यव-
 द्ब्रह्मदकालीनयद्विमानित्यादौ तादृशबह्वधभावव्याप्यवद्ब्रह्मदात्मकस
 त्प्रतिपक्षे निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणेऽव्याप्त्यापत्तश्च । न
 चात्रयविषयिताया प्रागुक्तयुक्त्वा प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक
 त्वस्यापि निवेशितत्वेन उक्तातिव्याप्तीना प्रसक्तिरेव नानि धाच्यम् ।
 तावतापि घट्टि-याव्याभाववद्बह्वधभाववत्कालीनयद्विध्याप्यवान् इत्या
 दिप्रागुक्तस्थल एव बह्वधभावव्याप्यभावोभयवद्ब्रह्मदे बह्वधभाव
 व्याप्यव्याप्यभाववद्ब्रह्मदे चातिव्याप्तदुषारत्वादिति चेत् ।

अत्र मम — मयस्यविशिष्टसत्प्रतिपक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्त-
 दलघटकप्रतिबन्धकताया विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वमधस्य
 नियेशनीयम् । तदर्थश्च स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक
 वि सति स्वघटकतावच्छेदक यद्रूप स्वावच्छिन्नाविषयकत्वव्यापकव
 सम्बन्धन तद्रूपाविशिष्टा-यत्प, तथाच साध्याभावव्याप्यव्याप्यसाध्या
 भावोभयवत्पक्षादौ साध्याभावव्याप्यव्याप्यसाध्याभाववत्पक्षादौ च
 नातिव्याप्तसम्भव । तत्तद्विशिष्टविषयकज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायां स्वा
 वच्छिन्नाविषयकज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायां स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीति-
 विषयतावच्छेदकत्वस्यघटकतावच्छेदक यद्वाच्यं तद्विशिष्टान्यत्वाभावात् ।
 यावत्घटितसत्प्रतिपक्षे च बाधप्रतिबन्धकतामिच्छ्याप्यव्यक्तानिश्चय
 स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वानि तामादायेव च लक्षणसमन्वयः ।
 स्वघटकतावच्छेदकत्वम विज्ञापनात् प्रतिहतुष्यापकताघटितसत्प्रति
 पक्षधर्मीयप्रतिबन्धकतायाः प्रतिहतुष्यापकसाध्याभावमानकाली

नत्वादिघटिताविशिष्टविषयकत्वव्यापकत्वेऽपि तत्र नाव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

केचित्तु विशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणेनैव उक्तस्थले नातिव्याप्ति, तथाहि-विशिष्टान्तराघटितत्वं विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नस्वावच्छिन्नविषयितानिष्ठप्रयोजकताकप्रयोज्यतावत्प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताकत्वम् । विशिष्टान्तरं च स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्वम् । तथाच बहून्यभावव्याप्यव्याप्यवहून्यभावोभयवद्ब्रह्मदादौ बहून्यभावव्याप्यव्याप्यवहून्यभाववद्ब्रह्मदादौ च नातिव्याप्ति-तादृशदत्त्वावच्छिन्नविषयितानिष्ठायाः साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकतायास्तादृशविशिष्टान्तरवहून्यभाववद्ब्रह्मदात्त्वावच्छिन्नविषयितात्वरूपावच्छिन्नत्वात् । न च वृत्तित्व निरूपितत्वाभाववदित्यादौ जलमात्रवद्ब्रह्मदात्त्वघटितसत्प्रतिपक्षे जलमात्रवद्ब्रह्मदात्त्वाभाववदित्यादौ व्यापकसामानाधिकरण्यरूपन्यासिघटितसत्प्रतिपक्षे चाव्याप्तिस्तयोर्बाधघटितत्वेऽपि तद्विषयितानिष्ठप्रयोजकतायास्तादृशबाधविषयितात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वात् । न चैव प्रतिहेतुव्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षे विषयितानिष्ठप्रयोजकतायास्तादृशविशिष्टान्तरप्रतिहेतुमत्पक्षविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नत्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशविशिष्टान्तरविषयकप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुविषयताविशिष्टान्यत्वसाध्याभावधार्मिकप्रतिहेतुव्यापकतानिष्ठयघटकधर्मावच्छिन्नप्रयोजकत्व उभयाभाववत्त्वविशेषणेनैव तद्वारणात् । विषयितावैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितत्वस्वतादात्म्यान्यतरसम्बन्धेन । मेयत्वविशिष्टप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणहेतुमत्पक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय वैशिष्ट्यघटकसम्बन्धे निरूपितत्वान्तर्भावः । मेयत्वपक्षवृत्तिप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतावतिव्याप्तिवारणाय तादात्म्यनिवेश इत्याहुः ।

तन्मन्त्रम् । उक्तरीत्या विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशे हृदः समानाधिकरणजलमात्रवानित्यादौ जलव्यापकसमाधिकरणजलसमानाधिकरणजलवद्ब्रह्मदात्मकसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिस्तादृशसत्प्रतिपक्षविषयितानिष्ठप्रयोजकतायाः समानाधिकरणजलवद्ब्रह्मदात्मकतादृशविशिष्टा-

न्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नत्वात् । न च यद्रूपेण प्रतिबन्धक-
 तावच्छेदकता तद्रूपेणैव प्रयोजकतयैव सत्प्रतिपक्षविषयितायाः प्रति-
 बन्धकतावच्छेदकत्व प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावनिश्चयकालीनज्ञानी-
 यप्रतिहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतात्वेनैव तस्य
 च निरुक्तबाधविषयतात्वव्यापकत्वविरहेणाव्याप्तिविरह इति वाच्यम् ।
 समानाकारकज्ञानीयविषयताया ऐक्येन प्रतिहेतुव्यापकतानिश्चयका-
 लीननिश्चयविबाधविषयतयोरभेदात् प्रतिहेतुव्यापकतानिश्चयका-
 लीनप्रतिहेतुमत्पक्षविषयतात्वे निरुक्तबाधविषयतात्वव्यापकत्वस्या-
 क्षतत्वात्, अन्यथा सत्प्रतिपक्षघटकहेतुमत्पक्षविषयताप्रकारकरू-
 पावच्छिन्नप्रयोजकत्वाप्रासिद्धयैवाव्याप्तिवारणसम्भवे सत्प्रतिपक्षघट-
 कहेतुमत्पक्षस्य विशिष्टान्तरत्वधारकस्य विशिष्टान्तरत्वशरीरे अनु-
 मितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वानिवेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत एव विशिष्टा-
 न्तराघटितत्वं स्वविषयताप्रयोज्यविशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यप्रकृत-
 पक्षसाध्यवैशिष्ट्यम् विशिष्टान्तर च पूर्वोक्तमेव । विशिष्टान्तरवि-
 षयतानिष्ठप्रयोजकत्वं प्रागुक्तान्यतरसम्यन्धेन प्रतिहेतुव्यापक-
 साध्याभावसमानाधिकरणहेतुविषयताविशिष्टान्यविषयतावृत्तित्वप्र-
 तिहेतुव्यापकतानिश्चयघटितधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वेन विशेष-
 णीयम् । तेन प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावकालीनत्वादिघटितविशिष्टा-
 न्तरमादाय न पूर्वोक्ताव्याप्तिः । एवं श्लोकविशिष्टान्तराघटितत्वविर-
 हादेव बाधसत्प्रतिपक्षोभयकोभयात्मकादौ न प्रागुक्ताव्याप्तिरिति
 प्रलपितमप्यपास्तम् । बाधघटितसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तेर्धम्मलेपत्वादि-
 स्थलं वाग्जालेनेति ॥

इति श्रीकालीशङ्करीसद्धान्तवागीशविरचितं सत्प्रतिपक्षप्रकरणम् ॥

समाप्तोऽयं गादाधरीक्रोडपत्रसङ्ग्रहः ॥

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य- काशीसंस्कृतसीरीज पुस्तकमालाः ।

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागश्च प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीः, ना नवीनाश्च दुर्लभा मुलभाश्च अत्युपयुक्ता संस्कृतग्रन्था काशिकरानवीयसंस्कृतपाठशालायां पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः सशोधिता क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्य सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परं तु एतस्या नियमेनाऽऽविच्छिन्नतया निश्चितप्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतक पञ्चविंशतिमुद्रा (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि ।	रु. आ. पा.
१ नलपाक' नलविरचितः । संपूर्ण' (पाकशास्त्रम् १)	१-८-०
२ सक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृता- ऽन्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् । (वेदान्तं १)	१०-०-०
३ वैशेषिकदर्शनम् । सटीक-प्रशस्तपाद्भा- 'ष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् । (वैशेषिक १)	३-८-०
४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधराद्याचार्य- कृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् (वैदिकं १)	०-६-०
५ लघुशब्देन्दुशेखरः चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादि- समाप्तिपर्यन्तः । (व्याकरणं १)	१०-०-०
६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० 'शब्दखण्डसहिता तथा "गुणनिरूपण"	
' दिनकरीय महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मण- 'शास्त्रीव्याख्यासहिता । (न्यायं १)	६-०-०
७ पञ्चिकरणम् । धार्तिकाभरणालङ्कनवार्तिकटी- कया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २)	०-८-०
८ अलङ्कारप्रदीपः पण्डितवर विश्वेश्वर पाण्डेयनिर्मितः । (काव्यं १)	०-८-०
९ अनङ्गरङ्ग महाकविकल्याणमल्लविर- चित । (कामशास्त्रं १)	०-१२-०
१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । [ज्यो० १]	२-०-०

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि	रु. आ. पा.
११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीपञ्चाङ्ग- शौच-ज्ञान-भोजन-कल्पसहितम् । [कर्म० १]	०-८-०
१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधर भाष्य-मंगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतु- ष्टयसहितम् । (वैदिकं २)	१-४-०
१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्-श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविर- चितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च सवलितम् । [वि० ३]	१-४-०
१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदास- वि० । सञ्जीवनी-शिशुहितैपिणी-टीकाद्वयसहितम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २)	२-०-०
१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । मानन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्र- काशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहित । [छंद. १]	०-६-०
१६ कारिकावली मुक्तावली-न्यायचन्द्रिका- टीकाद्वयसहिता सटिप्पणा । (न्याय २)	१-०-०
१७ पारस्करगृह्यसूत्रं हरिहरभाष्य-गदाधरभाष्यद्वय- सहितम् । (कर्मकाण्डं २)	२-४-०
१८ संक्षेपशारीरकम्-मधुसूदनीटीका भाग १ (वेदान्तं ४)	५-०-०
१९ लघुजुष्टिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दु शेखरपरिष्कृतिनिर्मितिः ।	०-८-०
२० कातीयोष्टदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः)	१-०-०
२१ सप्तपाठि-श्राशिवमाहमनस्तोत्रम् (स्तोत्रवि०)	१-०-०
२२ चौद्धाऽऽचार्यं श्रीयर्मकीर्तिप्रणीतः सटीक- न्यायविन्दुः भाषाटीकासहितः (बौद्धन्याय वि० १)	१-८-०
२३ सपरिष्कृत दर्पणसहित ध्याकरणभूषण- साः (ध्याकरणं वि० ३)	४-०-०

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः,

चौलम्बा संस्कृत सीरीज आफिस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिर लेन,
बनारस सिटी ।

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

१० नवम्बर

2473 B